

304205

XXI.

MINERVA

2—3.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

AZ ANGOL REGÉNY
EREDETE

BUDAPEST, 1941.
DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A M I N E R V A lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga: folytonos újrajáradás és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A M I N E R V A évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.

Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.

Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.

Postatakarékpénztári befizetés: 57.054.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

AZ ANGOL REGÉNY
EREDETE

BUDAPEST, 1941.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

MINERVA-KÖNYVTÁR.
60.

Felelős kiadó: Országh László

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R-T. PÉCSETT.
A nyomdáért felelős: Mészáros József.

TARTALOM.

	Lap
A tizenhatodik század.	
A renaissance-regény eredete.	5
I. Az udvari világ regénye.	7
1. A késői romance kiterjedése.	
2. Malory és a conduct-könyvek.	
3. Az olasz fordítások szerepe a prózaregény előkészítésében.	
4. Lily.	
5. A romantikus regény a század végén. Greene és Lodge.	
6. Sidney.	
7. Prózaromance a ponyván. Ford. Barclay.	
II. A polgári világ regénye.	39
1. A gyökerek: példa, jest és jest-biográfia.	
2. A londoni alvilág riportjai. Greene.	
3. Az angol pikareszk regény kezdetei. Nashe.	
4. Deloney iparos-regényei.	
5. A chap-book és az alsó osztályok népszerű olvasmányai.	
III. Irók és olvasók.	60
A tizenhetedik század.	
I. Az udvari világ regénye.	67
1. A francia heroikus-gáláns regény Angliában.	
2. Az angol heroikus-gáláns regény.	
3. Romance-paródiák. Congreve.	
4. Aphra Behn.	
5. A botrány-történet.	
II. A polgári világ regénye.	91
1. A pikareszk regény.	
2. Bunyan.	
3. Defoe Robinsonja.	
4. Defoe kispolgári realizmusa.	

III. Határ-műfajok.	114
1. A barokk ember-ábrázolása.	
2. Naplók és emlékiratok.	
3. A levél és a levélregény.	
4. Az essay és a jellemrajz.	
5. Polgári folyóiratok a 18. sz. elején.	
IV. Írók és olvasók.	124
1. Az író és az olvasó viszonya.	
2. A polgári világ a regényben.	
Bibliográfia.	155

A TIZENHATODIK SZÁZAD.

A RENAISSANCE-REGÉNY EREDETE

Az angol renaissance szépprózai elbeszélésének gyökerei a középkorba nyúlnak vissza. A *romance*, az udvari világnak a középkor alkonyán felbomló vers-regénye teremtette meg a 16. századi prózai elbeszélés tartalmi és formai feltételeit. A század elején az elsekélyesedett és vulgarizálódott középkori *romance* már széles körök mese-vágyát elégítette ki.

A középkor legmaradandóbb eszmei öröksége, a lovagi eszmény a korfordulón humanista vonásokkal gazdagodott s a *romance*-elemekből szőtt szépprózai elbeszélést nevelő célzatú, filozofikus elemekkel itatta át az udvari világ olvasói és hívei számára. Hagyományaképen az életeszmény ábrázolásának szándéka, mint elsődleges nem-esztétikai cél évszázadokon át az angol regény alakulásának egyik legfontosabb tényezője maradt.

Az angol regény renaissance-kori kialakulásához erőteljes stimulust nyújtottak a klasszikus ókor és a román irodalmaknak a 16. sz. fordításaiban népszerűsödő remekei is, újszerű mondanivalót és világlátást hozva a hagyomány-kötötte elbeszélő formának. Régi anyag és új szemléletmód elegyéből születik meg az új műfaj Greene-nek élettől távoli szerelmi novellisztikájában s Sidneynek arisztokratikus atmoszférájú nagy állam-regényében.

A 15. és 16. századi társadalmi átrétegződés zökkenőjében, a könyvnyomtatás kiterjedésének s a hitújítás térhódításának korában veszendőbe ment a középkori irodalmi világkép osztatlan szellemi egysége s az egyre önállóbb életet élő társadalmi osztályok különbsége az irodalom rétegekre hasadásában is kifejezéshez jutott. Az udvari szellemű prózai elbeszélés kialakulásával párhuzamosan a középkor vége óta feltörekvő angol városi polgárság is az életformájának megfelelő szórakoztató irodalmi formát kereste. Az új osztályirodalom először a prózai műfajokban találta meg a hangját s erősödésével egyre mélyebb szakadék keletkezett a pol-

gári-népszerű és az udvari-kultúrától szépirodalom termékei között.

A középkori trufa és a példázat a polgári prózairodalmat kialakítani szándékozó öntudatlan törekvésekben regényszerű elemeket szívott fel. A hangját tétován kereső népies prózában megvilágítást nyert a városi élet számos helyi eleme s a satirikus szándék, külföldi ösztönzés nyomán, a pikareszk regény első angol változataiban öltött testet. Az iparosság és a munkásság reális szemléletű világképe a század végén az első céhregényekben kristályosodott ki.

A 17. sz.-i angol barokkban a hangját próbálgató elbeszélő széppróza továbbra is a két osztálypólus függvénye. A renaissance kiegyensúlyozottsága azonban veszélybe jut s a sok alakváltozást megért romance a heroikus-gáláns világ egyre szélesebb és üresebb gesztusaival búcsúzik a fejlődés fővonalától. A műfajt alakító kezdemény népi-polgári erők kezébe csúszik át, mely a vallási fanatizmusának lélekelemző készségével kialakított emberábrázoló eszközöket saját világának irodalmi szintre emelésére használja fel. A 17. és 18. sz. fordulóján osztályműfajok és ábrázoló-értelmező szálak egybefutnak s belőlük megszületik Robinson, az angol polgári realizmus regénye.

AZ UDVARI VILÁG REGÉNYE

1.

A francia eredetű verses lovagregény, a *roman courtois*, a 12. században ér el művészi tetőfokára Chrestien de Troyes munkásságában. A verses lovagregény (angol kifejezéssel: *romance*) csodálatos kalandok között eszményekért harcoló absztrakt-vértelen lovagjaival és az udvari szerelem kifinomult kazuisztikájával a középkornak nemzeti határon felülemelkedő osztálykultúráját, az udvari világ lovagi ideálját testesítette meg.

Amikorra azonban a francia nyelv béklyóiból szabadulva önállósuló angol irodalom hajnalán az angolnyelvű *romance* is megjelenik, addigra a lovagi kultúra létjogát veszti és lehanyatlik. Az angol *gleeman* értetlenül áll az udvari eszmény és a misztikus szimbólika stilizált álomvilága előtt s átdolgozásaiban veszendőbe megy a *roman courtois* szerelmi etikája és dús lélektani árnyalása. A 13. és 14. század *romance*-szerzőinél egyensúlyát veszti a gondosan ápoltszerű stílári hagyomány, a motívumok összekeverednek és a nagy ciklusok anyaga felhigul. Egyre inkább előtérbe lép a tisztára szórakoztató célú s a lovaginál alacsonyabbrendű közönség igényeit kiszolgáló kész *romance* típusa. A mind népszerűbbé váló hazai eredetű anyag feldolgozásában, *Havelok*, *King Horn*, *Sir Beues of Hamtoun*, *Guy of Warwick*-ban egyre mélyebbre süllyedt kultúr-anyaggá lesz az udvari világ eszmény-köre. Az új *romance* szívesen ülteti *Sir Isumbras*, *Sir Eglamour* vagy *Sir Torent of Portyngale* helyére a népies elképzelésű hőst s a vers-regény hagyományos fordulatkincsébe egyre több realiztikusan rajzolt kép kerül a polgári osztály életköréből. A 13. és 14. sz.-i angol *romance*, *Athelston*, *Gamelyn* rikító színeivel, vad eseményvágatájával, össze nem függő kalandjainak sorozatával s kontúr-hőseivel egyre közelebb kerül a népi balladához, mely-

ben fontosabb a nyers erő, mint a lovagi torna s a stilizált szerelem alól előbukkanik az erotika.¹

A kor legnagyobb írójának, Chaucernek *Troilus and Criseyde*-jén mérhető le legtisztábban az udvari-lovagi világ elhomályosulása a jellemek és a világlátás kezdődő polgárosultságán. A való élet nyugtalan képe lép az antik tematika helyére a *Canterbury Tales*-ben.

A 15. században a feltörekvő városi polgárság irodalom-hordozó réteggé kezd válni. A romance alkalmazkodik szórakozni vágyó olvasó-hallgatói ízléséhez s fordulat- és motívum-készlete lassankint stereotippá válik. Műformai fejlődése megáll, csak a tárgykör bővül idegen, külföldi témákkal. A közízlés szempontjából tipikusnak tekinthető a magyar vonatkozásokat is tartalmazó, nagy népszerűségű *Squyr of Love Degre* a távoli mesevilágban játszódó, gyorsütemű és eseménydús, helyenkint merészen valószínűtlen történéssel, borzalom halmozásával, a királyleány szerelmének enyhe pikantériájával s megnyugtató happy endingjével.

Míg a belföldi eredetű romance és a nemzeti vonatkozásai miatt népszerű Arthur-mondakör mennyiségileg mind szélesebb körökben terjed s világlátásában egyre vulgárisabbá válik, addig a hagyományos nagy ciklusok anyaga kevésbé távolodik el a roman courtois eszményétől.² A Nagy Sándor és Nagy Károly mondakör anyaga kötöttebb s ezért középkori udvari gondolatvilága törés és művészi megalkuvás nélkül talál kifejezést a *King Alisaunder*-ben (1300. körül) s a novellisztikus rövidségű, franciából átdolgozott szépirodalomban, *Floris and Blancheflur*-ben (1280. körül) és a baráti hűség bensőséges történetében, *Amis and Amiloun*-ban (1300. körül). A konzervatív szellemű romance élete azonban csak vegetálás a népies-népszerű hazai anyagnak egyre nagyobb területeket birtokba vevő burjánzása mellett. Csak a 15. sz. elkésett lovagi honvágya hoz — nem ritkán a filozófikus élet-értelmezés kísérletével — a hagyományos anyagnak másodvirágzást Lydgate eposzaiban, a skót Sándor-

¹ L. A. Hibbard, *Medieval Romance in England*, 1924.

² A. H. Billings, *A Guide to the Middle English Metrical Romance*, 190. I. W. W. Thoms, *Early English Prose Romances I.*, 1858.

regényben, legfőképp azonban Malory nagy összefoglalásában.

A könyvnyomtatás elterjedése Angliában elsősorban a késői, elpolgárosodott romance-irodalomnak válik hasznára, melyben a vers helyére már gyakran a próza lép. A romance eleinte az egyetlen, majd később a legnépszerűbb tömeg-olvasmány.³ Az olvasók minden rétegének könyvtárában a késői romance-ok példányaira bukkanunk a vallási irodalom művei mellett. A renaissance korának irodalmában hemzsegek az utalások a közismert romance-hősökre, Sir Dagonetre, Sir Launcelotra, a Kerekasztal Lovagjaira, az Aymon-fiúkra, Bevis of Hamptounra, Guy of Warwickra, William of Clou-desleyre, jelezve, hogy a vulgarizálódott romance-olvasmány a társadalom minden rétegét átjárta.⁴ A nyomdák, Caxton példáját követve, közel két évszázadon át ontják a renaissance és puritanizmus olvasni és álmodozni vágyó közönsége számára a romance minden típusát, a tisztára eszményi középkori verzióktól az új átdolgozásokig (Malory), a terjedelmes verses lovagregénytől a késői renaissance alsó polgárságának népszerű *chap-book*-jáig, a párlapos illusztrált primitív prózai romance-kivonatig.⁵

A rendkívül módon kiterjedt és folytonos új kiadások formájában még a 18. sz.-ban is nyomon következő érdeklődés az alakváltozó romance iránt már korán kiváltotta a moralisták és esztéták tiltakozását. Az erősödő puritanizmus megdöbbenik a romance tematikáján (Gosson),⁶ melyben csupán harc-dicsőítést, gyilkosság-halmozást és házasságtörések leírását látja (Ascham).⁷ Az esztétikai szempont a közízlés elfajulásának kórokozóját fedezi fel benne.⁸

³ G. Puttenham, *The Arte of English Poesie*, 1811. Pp. 566—69.

⁴ Mint pl. Shakespeare drámái, Dekker prózai művei. Lásd még Ph. Sheavyn, *The Literary Profession in the Elizabethan Age*, 1909.

⁵ A. Esdaile, *A List of English Tales and Prose Romances, printed before 1640*, 1912.

⁶ St. Gosson, *The School of Abuse* (1579). Arber Reprints, 1868.

⁷ R. Ascham, *Schölemaster* (1570). Gregory Smith, *Elizabethan Critical Essays*, I. 6.

⁸ Th. Nashe, *The Anatomie of Absurditie* (1588). Gregory Smith, *Elizabethan Critical Essays*, I. 323. Fr. Meres, *Palladis Tamia* (1598). *ibid.* II. 308. Ben Jonson, *The Magnetic Lady* (1632). Act. I. Sc. 1,

Míg a népszerű széténekel, vulgarizált romance a középkor végén egyre mélyebbre süllyed s a renaissance korában művészetlen tömegolvasmánnyá válik, ugyanakkor, a 15. század végén még egyszer töretlen fénnel felragyog az udvari világ eszménye. A rózsák háborúi végetértek, s a nemzet a Tudorok uralma alatt példátlan arányú fejlődés küszöbére lép. A századfordulón feltámad az érdeklődés a mesés mult és a nemzeti dicsőség ösztönzést nyújtó napjai iránt. Az angol renaissance udvari világa a középkor nagy elbeszélőihöz fordul inspirációért. Caxton és utódjainak nyomdái (egészen eltérően a kontinens nyomdászati őskorának gyakorlatától) az arisztokratikus ízlés számára a középkor örökségének legjavát közvetítik. A nyomtatott művel megváltozik az irodalmi közlés módja, az előadott névtelen verses romance helyére az olvasott prózai lovagregény lép.

Caxton nyomdájának legmaradandóbb terméke, Sir Thomas Malory nagy összefoglalása, *Le Morte D'Arthur*, jórészt francia források nyomán szerkeszti egységbe 1470. táján a messze szétágazott Arthur-mondakör egész anyagát, beledolgozva a kerekasztal történetét, a Graal-mondát és Lancelot és Guinever bűnös szerelmének históriáját. (Caxton kiadásában megjelent 1485.) A megjelentetés külső indítéka a kiadó-nyomdász előszava szerint az erkölcsi nevelő célnak, egy ponton azonban már jelentkezik az új, a renaissance szempont: már nemcsak megtörtént események elhihető krónikájáról van szó, hanem öncélú, irodalmi alkotásról. *For to pass the time this book shall be pleasant to read in, but for to give faith and belief that all is true that is contained herein, ye be at your liberty.*⁹ Maloryval az invenció jut uralomra a nyersanyag fölött, s bár a történet menete, a szereplő-típusok, a helyzetek és fordulatok még mindig hagyomány-kötöttek, mégis egyre nagyobb tér jut a szerző tudatos alakító kedvének. A fiktív történet Malorynál már nem kényszerül a valóság hű ismertetésének ürügyével létjogot keresni.

Malory nemzeti éposznak szánt műve a középkori romance csúcspontja és végső összefoglalása, egyúttal azon-

⁹ Caxton, Preface to *Le Morte Darthur*.

ban az első felszabadító lépés a regény felé vezető úton. A *Morte d'Arthur* nem regény még, de eltérve előzőitől — Chaucer *Troilus and Criseyde*-jének kivételével — egy második lépést is tesz ebbe az irányba: a jellemek határozottabb körülrajzolásban kelnek életre, mint a középkori verses romance-ban s az események bekövetkezésében a szereplők egyéniségének és lélektani tényezőinek is szerepe van. Arthur királyi alakja, Lancelot és Galahad, Percival és Gawain, Isoud és Guinever eszményi valóságként lépnek elénk. Tetteikben az eltűntkép siratott nemzeti aranykor erényei, a jámborság és bátorság, a hűség és asszonytisztelet nagyszerű példái kelnek életre. Malory olvasóit távoli, valószínűtlen korba, várkastélyok és lovagi tornák elenyészett tündérvilágába vezette, ahol a Szerelem, Bátorság és Vallás sarkpontjai körül kristályosodik ki az élet értelme. A klasszikus-keresztény értékrendszer hamartia-gondolata kormányozza az események sorát; a könnyörtelen katasztrófához vezető tragikus botlás következményeinek kirajzolásában Malory erkölcsi tendenciája érvényesül. Rövid fejezetekben, hűvös, tiszta, egyszerű, de költői ragyogású prózában tárul fel előttünk ez az objektív távolban ábrázolt világ. Csak egyetlenegyszer szólal meg a személytelen elbeszélő, amidőn a szerelem értékéről szólva az angol prózai romance első példáját nyújtja a lelki folyamatok elemzésére.¹⁰

Malory nagy művében mintaképet és anyagtárházat kapott a korai 16. sz. teljes pompájában kibontakozó udvari világa. A romance másodvirágzása a polgárság előtérbenyomulása idején még egyszer körülbástyázta az arisztokratikus életformát. A Henrikek udvara lovagi eszményt talál az újra felfedezett mesebeli középkorban, mely Lord Berners ragyogó dikciójú Froissart-fordításában (*Chronicles*, 1525—25.) és *Huon de Bordeaux* tündérvilágának angolra tételében (1534.), William Caxton, Wynkyn de Worde és Richard Pynson kiadványaiban, az első Amadis- és Palmerin-fordításokban talál megszólaltatókra. A polgári London mellett és azon még messze túlnövő jelentőséggel egyidőre az udvar lesz az irodalom nagy mágnes-pólusa s a gót roman-

¹⁰ Book XVIII. chapter 25.

tika kultusza — dacolva a humanizmus, reformáció és renaissance sokban ellentétes életérzésével — átnyúlik a 17. sz.-ba is.¹¹

Az arisztokratikus-udvari szellemű irodalom a 16. sz.-ban szonett-sorozatok, eklogák, pásztor-literatura, epigrammák, dicsőítő költemények és szerelmi allegóriák műfajában ölt testet és végül Shakespeare művészetében éri el legnagyobb hatásfokát. Iróinak nagyrésze a régi és a VIII. Henrik által nemesedett felső osztályokból származik, ahova azonban Henrik és Erzsébet udvarának mágnese egyre nagyobb arányokban vonzza a polgárságot is. A hagyományörző és egyúttal új anyagot asszimiláló arisztokratikus irodalom egyik legfontosabb civilizációs alkotása a *conduct-book*, mely a renaissance gentleman-eszményét írja körül és ülteti a középkori lovagi ideál helyére. A vezetésre képes, sokoldalú, harmónikusan kifejlődött udvari ember ételszabályait, világképét, étoszát Guevara és Castiglione nyomán North és Hoby fordításai. Elyot, Peachham, Clark és Brathwaite traktátusai definiálják és népszerűsítik.¹²

A gentleman-eszmény gazdag irodalma a középkor valóságos-harcos lovagi ideálját megfosztja osztály-kötöttségétől, lágyítja, humanizálja. Az egyén és társadalom viszonyát nem elvont, hanem gyakorlati szempontból határozza meg. Ehhez az új eszményhez való alkalmazkodással az egyre jelentősebb társadalmi szerephez jutó polgárságnak módja nyílt a vezető réteggel való ellentétet áthidalni s magának magasabbrendű életformát kialakítva egy-két évszázad múlva a nemzeti élet élvonalába nyomulni.

Az új ember-eszményt az angol renaissance három nagy epikai alkotása testesíti meg költői-nevelői célzattal: Spenser politikai-filozófiai szándékú bonyolult allegorikus eposza, a *Faerie Queene*. Lily Euphuése és Sidney Arcadiája.

Lily és Sidney regényei hozzák meg a szépprózának, mint elbeszélő nyelvnek, diadalát az éposz verses formája

¹¹ W. F. Schirmer, *Antike, Renaissance und Puritanismus*, 1955.

¹² R. Kelso, *The Doctrine of the English Gentleman in the Sixteenth Century*. University of Illinois Studies in English Language and Literature, 1929.

fölött. Spenser után a kötött forma háttérbeszorul s a 17. sz. barokk eposzaiban, a 19. sz. holtat költögető nosztalgikus költői elbeszéléseiben már csupán ritkított levegőjű hangulatok megrögzítésének, felhőkakukvárak hétköznapi fölé emelt világának átköltési feladatait végzi csupán. Az öncélú époszszal szemben, a heroikus világ darabokra hullásával, a próza nyelve telik meg színnel és ízzel és válik a racionálisabb igényű olvasó érdekeit szolgáló, a gondolatot és eseményt közvetlenül nyújtónak érzett formává. A nemzeti öntudat renaissance-kori szóhozjutása a latin nyelv lerázásával felfedezte az anyanyelv szépségét. A bibliafordítások és az új anglikánizmus vernakuláris liturgiája megteremtí a prózastílus külső feltételeit, melynek esztétikai létjogosultságát Malory kompilációja, Berners fordításai és az idegen, főleg olasz novellák átdolgozásai mutatják meg.

3.

Az angol prózaregény előkészítésében nagy szerep jutott a külföldi regényeknek és novella-gyűjteményeknek, melyek jórészt a 16. sz. folyamán kerültek be az angol irodalmi vérkeringésbe. Erzsébet uralkodása az angol fordítói tevékenység virágkora.¹³ Legkorábban a késői görög regény nyomaira bukkanunk egyes középkorvégi romance-okban. A francia közvetítéssel fordított görög regények, mint Xenophon 1567-ben fordított *Kyropaideia*-ja, Heliodoros Theagenes és Chariclea-ja (*Aethiopica* címen is) Underdowne fordításában 1569-ben (további kiadások 1577-ben és 1587-ben),¹⁴ a késői latin Apuleius 1566-ban fontos kompozíciós eszközök birtokába juttatták a művészi igényű regényírókat, elsősorban Sidneyt és rajta keresztül a 17. sz. íróit.

Fontosabb volt az olasz novellisztika angol asszimilációja, mert hosszabb időn és több felvevő ponton át hatott. A közvetlen forrás sok esetben itt is francia fordítás volt. Maga a francia irodalom azonban az Erzsébet-korban igen

¹³ V. de Sola Pinto, *The English Renaissance. Introductions to English Literature*, 1938. Vol. II: 180.

¹⁴ F. M. K. Forster, *English Translations from the Greek*. Columbia University Studies in English and Comparative Literature, 1918.

kevés nyomot hagyott az angol regény kialakulásán, annál többet a 17. sz.-ban és a 18. sz. elején. Az 1579-es és 1654-es Heptameron-fordítást elsősorban a drámaírók fosztogatták.¹⁵

Az olasz témák behatolása Chaucer-rel kezdődik, aki a *Canterbury Tales*-ben dolgozott fel Boccaccio-tól származó ötleteket. Prózában először Sir Thomas Elyot *The Book named Governour*-jában (1531.) találkozunk elmélkedő keretbe szőtt olasz eredetű anyaggal, a tökéletes barátság illusztrálására Titus és Gisippus boccaccioi történetét közölve le. Független prózai formában az olasz novella termékei közül legelőször (1549.) Aeneas Sylvius rendkívül népszerű *Euryalus és Lucretia*-ja, a bűnös szerelem története jelent meg angol nyelven. Évszázadokon át népszerű számos angol változatából ered a későbbi novellisták által szívesen alkalmazott kompozíciós eszköz: a szerelmes hősök történetének (részben) levélváltás formájában való közlése, melynek az angol regény történetében egy idő után olyan nagy szerep jutott.¹⁶

Tizenhat évvel később, mikor az első, tulnyomórészt olaszból fordított és átdolgozott novellás-kötet megjelenik, ér tetőfokára Erzsébet udvarának Itália-kultusza. Ascham felháborodva említi, hogy olasz könyvet minden londoni boltban árulnak már.¹⁷ A leggyakrabban tanult idegen nyelv az olasz, s azok számára, akik nem beszélnek, 1547. és 1600. között mintegy kétszáz olasz mű angol fordítása jelenik meg minden lehetséges témakörből. Whitgift érsek 1589-ben teljes Boccaccio-fordítást engedélyez (amely azonban csak 1620-ban jelenik meg). A fordításoknak közel fele szépirodalmi mű, gazdag mese-anyagot nyújtva, többek között, a kibontakozó angol drámaírás szerzőinek is. A nagy népszerűség főoka az olasz irodalmi művek atmoszférájának újszerű, friss volta, az érett renaissance színpompás izzása, könnyed realizmusa. A hossza-

¹⁵ A. H. Upham, *The French Influence in English Literature from Elizabeth to the Restoration*, 1909.

¹⁶ H. J. Savage, *The Beginning of Italian Influence in English Fiction — P. M. L. A of America*, 1917. XXXII: 1.

¹⁷ *The Scholemaster* (1570), Book I. Sections 7—8. Az olasz novella angliai terjedését teszi a jeremiáshangon leírt sötét hazai közállapotok bűnbakjává, akárcsak a moralisták a francia regényt a 18. sz.-ban.

dalmas és sablónos romance-ok után az olasz próza nagy szenvedélyeket ábrázoló tömör, eleven, földközeli és változatos anyaga egyetlen csapásra meghódítja a befogadására megérett angol közönséget.¹⁸

Az új olasz próza-romantika első hiteles hírnöke William Paynter kétkötetes, a 16. sz.-ban legterjedelmesebb és értékesebb novelláskötete, a *Pallace of Pleasure* 1566-ban jelent meg. Előszava még erkölcsi célzatra utalt, *to offer rules for avoiding of vice and imitation of virtue to all estates*.¹⁹ A helyenkint tömörített, kissé iskolásan száraz fordítások és átdolgozások az olasz novellisztika java termését nyújtják, elsősorban Boccaccio és Bandello novelláit, azután néhány történetet a késő görög-latin szerzőktől s a Heptameronból. Szembeötlök az elbeszélő technika tökéletesbülése. Némely novellában a cselekvényt gombolyítva szóhoz jut az elnagyoltan körülvezetett egyéniség, az embrionális eszközökkel ábrázolt jellem is. Morális szándék azonban — az előszón túlmenően — nem olvasható ki a kötetből. A tanítás hamis gesztusa védekezés a polgárság elveivel szemben.

Az erkölcsi nevelő célzat az egész korai angol elbeszélő és regényirodalmat jellemzi. A legtöbb szépprózai mű allegória a középkortól a 18. sz. végéig. Ciceronak az *Ad Quintum Fratrem*-ben a Kyropaediáról mondottjai alapján a regény- s novellaíró a díszítő elemeket, az esztétikai szempontot csupán másodlagosnak, az olvasónak tett engedménynek tekinti. Idővel azonban — s ennek példái már az Erzsébet-kori műfordítók között is akadnak — az erkölcsi célzat hangoztatása konvencióvá válik, melynek ürügyén tetszésszerinti tartalom is előadható. Már Paynter is védekezik a várható józan polgári támadások ellen s ezért erotikus hangulatú novelláinál gondosan szövegezett (s néha mégis ironikusan ható) tanulságokat kénytelen mentségkép az elbeszélés végére biggyeszteni, hangsúlyozva, hogy az árnyékos oldal ábrázolása nem

¹⁸ M. A. Scott, *Elizabethan Translations from the Italian*. Vassar Semi-Centennial Studies, 1916.

¹⁹ Address to the Reader. Vol. II: 2.

önmagáért, hanem pusztán az olvasó megrettentése céljából történik.²⁰

Bandello novellái Belleforest hígított átdolgozásai alapján mégegyszer útat találtak Angliába Geoffrey Fentonnak *Tragicall Discourses of Bandello* (1567.) c. kötetében. A kilenc évvel később megjelent kis gyűjtemény, *A Petite Pallace of Pettie his Pleasure* (1576.), George Pettie neve alatt, lassan mozgó, tirádákkal és tanulságos fejtegetésekkel telezsúfolt, az udvari szellemtől eltávolodott világérzésű olasz történeteket nyújt. Két évvel a Euphues megjelenése előtt, a novellákon már a megindult stílusforradalom előszele érzik, A nyolcvanas évek novella-gyűjteményei, George Whetstone 1582-ben megjelent *Heptameron of Civill Discourses* és Riche his *Farewell to Militarie profession* (1581.) szintén jórészt olasz novellák fordítását és átdolgozását tartalmazzák.

Az első önálló angol próza-novella, George Gascoigne-nek olasz motívumok alapján írott, esemény-szegény, de gyorsan mozgó s levelekkel is megtűzdelt szerelmi története 1572-ben lát napvilágot. A *Pleasant Fable of Ferdinando Jeronimi and Leonora Valasco* c. velencei tárgyú, nyilván élményen alapuló elbeszélést a szerző mint a fiktív Bartello lefordított művét közli.²¹ Eredeti művel — olasz izzású szerelmi intrikával — Erzsébet sok vizet megúszott udvaronca sem óhajtotta nyilván hírnevét kockáztatni. A novella nem hangsúlyoz semmi erkölcsi javító szándékot. Regénytörténeti újszerűsége a szerelmi bonyodalom középpontivá tételében rejlik.

Az olasz hatással szemben a spanyol irodalom befolyása sokkal későbbben válik érezhetővé, annak ellenére, hogy az első fordítások az olasz munkák recepciójával egyidőben jelennek meg, Amadis de Gaula 1567-ben s kilenc év múlva Lazarillo de Tormes is.²² A spanyol pikaresz hataskora azonban csak a 17. sz.-ban bontakozik ki s a kesernyés humor és

²⁰ A. J. Tiejé, *The Critical Heritage of Fiction in 1579*. JEGPh Vol. XI: 402.

²¹ Hundreth Sundrie Flowers bounde up in one small Poesie c. verskötetben.

²² J. G. Underhill, *Spanish Literature in the England of the Tudors*, 1899.

erkölcsjavító szentimentalizmus különös spanyol keveréke²³ legmaradandóbb nyomait a 18. sz. legnagyobb angol regényíróján hagyja. Montemayor édeskés pásztorregénye — fordítás nélkül, valószínűleg olasz közvetítéssel — azonban már nyomot hagy Sidney munkásságán.

A század végén a prózában és drámában uralomra jutó olasz szellem divata évtizedeken át érezhető marad. Mint a 20. sz. detektívregényeiben az angol-amerikai személynevek, úgy az angol renaissance szépirodalmában az olasz nomenklatura és az olasznak hitt légkör külsőségei lesznek az irodalmi valóság egyik legfontosabb kellékévé. Regénytechnikai szempontból a századvég és a 17. sz. prózaíróira az olasz novellák símább szövése hat. Itália mutatja meg első ízben az elbeszélő irodalmi mű belső feszültségének érzetési módjait. A kalandhajszoló romance-technikát a novellában felváltotta az életmód megfigyelésén alapuló, bár még kezdetlegesen motiváló eljárás. A legészrevehetőbb természetesen a tárgyi gazdagodás. Motivumot, fordulatot, lemásolható történetelemeket a századvég prózaírói két kézzel vesznek át. Sokkal lassabban tör azonban útat az olasz novella technikai konstrukciós fölénye. A gazdaságos anyagkezelés, a szelektív drámai építésmód, a szándékolt hatásra törést és az alapgondolat kihegyezésének művészetét csak évtizedek múlva tudja ellesni és megvalósítani az angol széppróza. A hazai és egykorú élet, jellemek és társadalmi légkör ábrázolására pedig — az olasz novellisztika eme korán kivirágzott teljesítményére — angol földön szinte csak egy évszázad múlva kerül sor. A 16. sz. angol szépprózája a romance konzervatív atmoszférájában marad, ápolja az élettől-távoliságot, keresi az illúziót, nem törődik a valósággal.

Az elbeszélő próza stílusának kialakításában is része jutott a fordításoknak. A novella olvasásra szoktatta a közönséget s igényesebbé tette a romance-ok törvényszerűtlensége következtében standardok nélkül maradt olvasókat. A fordítások kibővítették és finomították a romance hagyományos tárgykörét, ha teljesen nem is tudták saját szempontjaikat diadalra juttatni. Az olasz novellisztika hagyományaképen válik az angol regényben is középponti témává a szerelem,

de — s itt eltérnek az olasz elődöktől — az érzelem sötétebb oldalaival, pl. a hűtlenség kérdésével nem szívesen foglalkoznak, hanem kezdettől fogva idealizálva az érzelmet a hűség kiemelkedő példáit élvezik spanyol és későgörög hatás alatt (Amadis és Oriana, Palmerin és Polinarda, stb.). A 16. sz. dús választékú fordításai teremtették meg a század végén az önálló angol regény létrejöttének külső feltételeit.

4.

John Lily műve, az első angol regényszerű szépprózai elbeszélés és nem pusztán szórakoztató, irodalmi célból íródott, hanem elsősorban azért, hogy az élet iskolájának hatását mutassa be, hogy ürügyül és köntösül szolgáljon az erkölcsi tanításnak.

Az udvari körökbe áhítózó, tudós polgári családból származó ifjú szerző műve 1578-ban jelent meg *Euphues, the Anatomy of Wit* címen. A nagy siker hatása alatt két évvel később kiadta könyvének folytatását (*Euphues and his England*), amikor az első rész már a negyedik kiadásnál tartott. Eseményes tartalma sovány, de gazdag az elbeszélő technika fejletlensége miatt elszalasztott alkalmakban. Az első részben Euphues, a sokoldalú tehetségű, de hiányos neveltetésű athéni ifjú²⁴ Nápolyba érkezik, ahol barátságot köt az ifjú Philautus-szal. Beleszeret barátja menyasszonyába, Lucillába, a város kormányzójának kacér leányába, akit elbűvöl Euphues szellemessége és műveltsége. A csalfa hölgy azonban csakhamar faképnél hagyja Euphuest is Curio kedvéért. A két barát kibékül, Euphues visszatér Athénbe és onnan vigasztalja Philautust hosszú bölcselkedő levelekben.

A második részben aránylag több az esemény, a szerző úgy látszik a mozgalmas romance-on és olasz novellán hízlalt közízlésnek óhajtott kedvébe járni. Euphues és Philautus ezúttal ellátogatnak Angliába, filozofikus eszmecserét folytatnak különböző kiválóságokkal szerelmi történeteik megtár-

²⁴ A „Euphues” beszélő neve Ascham Scholemaster-éből származik, ahol ő „apte by goodnes of witte and appliable by readines of will to learning”.

gyalása kapcsán. Később ellátogatnak a királyi udvarba is. Philautus sok huza-vona után megnősül s Euphues, különböző testi és lelki gyötrelmek között hazatér és remete lesz Silexedrában.

Technikai szempontból nézve, az első angol próza-regény nem jelent haladást a késői romance-hoz és az olasz novellák fordításaihoz viszonyítva. Az egyes szereplők nem jellemek még, csupán elmélkedő bábok. Szerepük és kapcsolatuk nem emelkedik túl a kor elbeszélő konvencióin: két hű jóbarát, a háromszög csalfa nő-tagja, a haragos apa. A történetet hosszú monológok és levelek viszik csigalassúsággal előre. Az események azonban elvesznek a regény főcélját szolgáló erkölcsbölcséleti ballaszt tömegében. Az esemény-tartalom csupán eszköz, minden helyzet és fordulat pedig arra szolgáló alkalom, hogy a szerző kifejthesse elméletét és közölje gyakorlati tanácsait az erkölcsös és okos életről. A propagált életforma a házasság jelentőségének előtérbe tolásával, az érzelmes bensőségesség hangsúlyozásával a polgári életérzés első jeleit viseli magán az arisztokratikus világban.

Lily barátoknak és szerelmeseknek akart mintát nyújtani az egymás közötti érintkezés formáira és alapvető érzelmeire. Euphues a kifinomult modor és a társalgás kézikönyve szándékozott lenni. Az elbeszélés tulajdonképpen a nevelésről és a helyes életmódról szóló értekezés, a 16. sz. Émile-je,²⁵ vékonyka mese zsinórjára fűzve. Benne elbeszélő formában kulminál az életesményt körülíró renaissance műforma, a leíró-fejtegető conduct-book. Lily fedezte fel elsőnek az angol prózai elbeszélők közül, hogy honfitársai milyen szívesen olvasnak regényes formába öltöztetett erkölcsi prédikációkat (Richardson!). Ő adott először formát az angol regénynek, s az hosszú időre meg is határozta a szórakoztató-ábrázoló és — az olasz novellieri-nél csak emlegetett, de elsikkadt — tanító elem szerves egybeépítésével. Egyúttal az életmód epikus leírásával új utat nyit a novel of manners, a társadalmi regény felé. Technikai hibái, az invenció és az arányérzék hiánya, a jel-

²⁵ J. J. Jusserand, *The English Novel in the Time of Shakespeare* 1899. P 130.

lemzés és leírás kezdetleges volta részben a szerző elsődleges szándékának számlájára írhatók.

Lily regénye több lényeges ponton válik el a romance-tól. A főúri világ eseményei között nincsenek csodás, fantasztikus vagy természetfölötti incidensek, a szereplők (a második részben) a korabeli angol élet lehetőségeit nem lépik át. A hős már nem harcos lovag, hanem humanista műveltségű udvaronc. A színhely is racionalizálódik, Euphues második részében az eseménysort az Erzsébet-kor számára fantasztikus-valószínűtlen olasz világból hazai földre vezeti. Az eszményítés helyére első ízben lép a valóság (egyelőre halovány) rajza s a stilizált lovagi szerelem finoman elemzett középponti szenvedélyé válik. Ezzel közvetlenül összefügg a hős előtérbe-nyomulása, az egyén rajza, bár ha kezdetlegesen is, fontosabb lett, mint az esemény. A Euphues regényszerűsége s ezzel történeti jelentősége ép abban rejlik, hogy elsőnek kísérelte meg a szereplőt, érzelmet és cselekedetet egy végigvitt belső szempont és érzésforma alapján egységbefogva összefüggő egészben nyújtani.²⁶ Az első kísérlet még fogyatékos eredményű volt, de már mintául és kiindulópontul szolgálhatott volna az analitikus társadalmi regény kifejlődésének. Ez azonban csak mintegy másfél évszázad múlva következett be, mire Euphues emléke teljesen feledésbe merült.

Leginkább előtérbe lép a regényszerű elem a második részben, melyben kevesebb a tanító szándék és több az angol életmód leírása és a gáláns elem. Mellesleg az angol nőkről is előnyös képet fest itt a szerző (miután az első részben még felette kritikusan nyilatkozott róluk s könyvét a nők csalfaságára, a szerelem tünékeny voltának kihangsúlyozására építette). Könyvét konvencionális hízelgéssel, de őszinte emfázissal ajánlja nekik, akik az angol regény története folyamán mindvégig a műfaj legfőbb olvasóinak és így irányítóinak szerepét játszották. *Euphues had rather lye shut in a Ladyes casket, then open in a Schollers studie.*²⁷

²⁶ W. Keller, Die englische Literatur von der Renaissance bis zur Aufklärung. Handbuch der Literaturwissenschaft, 1928. P. 30.

²⁷ Dedication of Part Two.

Angliát tökéletes országgént magasztalva az Erzsébet-kor hazafias lelkesedésével szemben is lerójjá adóját.

A maga korában a kettős regénynek nagy népszerűséget biztosított Lily barokk prózastilusa.²⁸ Ez a sokat utánzott, de később annál többet csepült, a mű nevét hirhedtté tevő jufjuista stílus nem újdonság az angol széppróza történetében, bár nevét Lily művétől vette. Első nyomaival Lord Berners *Huon de Bordeaux*-fordításában találkozunk 1554-ben. Lily nem kezdeményezője, hanem legmagasabb és legrendszeresebb fokra emelője ennek az írásmodornak, mely a gongorizmussal, az estílo culto-val és a marinizmussal tart közvetlen rokonságot. Lilynél a kifejezés legfőbb eszköze az ellentétek hajszolása, az alliteráció és a szójáték s a félig legendás ókori történelemből, valamint a képtelen természetrajzból vett tudákos hasonlatok özöne. Állandó kötéltáncot járó ritmikus prózájával Lily célja elsősorban az volt, hogy világosan és precízen, másodsorban pedig, hogy művelten és díszesen írjon. Ha az eredmény mai olvasója számára az ellenkezőjét is eredményezi annak, aminek elérésére Lily törekedett, mégis — a divat átmeneti zavarainak lehiggadása után — megvolt a haszna is, mert a prózastílus kérdését kapcsolatba hozta az elbeszélő technikával s annak kifejlődéséhez hozzájárult.

Lily regényének nagy közönségsikerét nemcsak művészek számos kiadásán mérhetjük le, hanem azon könyvek számán is, melyek Euphues nevének a címben való emlegetésével óhajtottak a nagy népszerűségből részt kérni és magukra a figyelmet felhívni. Közvetlen korára a mű megjelenését követő tíz-tizenkét évre rányomta bélyegét stílári és tartalmi utánzatok formájában s elsősorban a tanító szándékú szerelmi regénynek polgárjoghoz juttatásával. Ő indította el az *anatomy*-k, *cooling card*-ok, *mirror or looking-glass*-ok évtizedes divatát.²⁹ Divatba hozta a szép és tökéletes ifjú vándor-regényhősöket, akik az utazás és a szerelem bajthozó veszélyei ellen deklamálnak és bölcs maximákban

²⁸ Elemezve M. W. Croll és H. Clemons Euphues-kiadásában, 1916. Introduction, p LIV.

²⁹ A. Feuillerat, John Lily, contribution à l'histoire de la Renaissance en Angleterre, 1910. P 478.

tömörítik tapasztalataikat. Népszerű lett a keret-fikció, mely idegent hoz Angliába az erkölcsök megismerésére és korrajz nyújtására: Barnabe Rich, *The Adventures of Don Simonides* (1581—84.), *The Adventures of Brusanus, Prince of Hungaria* (1592.), Anthony Munday, *Zelauto* (1580.). Utánozták morális témáit feszegető leveleit és párbeszédeit is, főleg a nőkre, az érdekelt olvasókra vonatkozólag: William Warner, *Pan his Syrinx* (1584.), Brian Melbancke, *Philotimus* (1583.) stb. Legkiterjedtebb volt, a társadalmi érintkezés formáira átmenetileg erős hatást gyakorolva, a Lily által végső lehetőségeiig kifejlesztett jufjuista stílus divata, mely azonban nem volt hosszú életű s a század végére elenyészett.

A jufjuista stílus kultiválói közül emelkedik ki a Lily-nél nagyobb elbeszélő tehetségű, de gyors, zsurnalisztikai jellegű munkásságával elnéveléshez soha nem jutó bohém Robert Greene alakja.

5.

Robert Greene munkásságában a regény elhajlik a romance irányába. Az első hivatásos angol prózairónál az udvari élet keretében már polgári erkölcsi világnézet elemei jutnak szórakoztató formában és szándékból kifejezéshez. Első művében, a *Mamillia, a Mirrour or Looking-glasse for the ladies of Englande* (I. rész 1583., II. r. 1593.) Lily szituációját fordítja ki s a férfi hűtlenségével a szerelmes nő megingathatatlan állhatatosságát állítja szembe. A rövid, de bonyolult történet szerkezete olasz mintára vall. A valószínűtlenségek halmozása és a szerelemnek középponti problémává tétele Greene prózai műveinek visszatérő motívumává lesz. Regényszerű alkotásai mindvégig megmaradtak ebben a divat-légtörben, valamennyien moralizáló, romantikusan feldíszített történetek, Óperencián-túli, időtlen, háttér nélküli világban játszó szerelmi kalandok és epekedések bonyolult sorozatai.³⁰ Hihetetlen események, váratlan találkozások, Behn-nek, Manley-nek, s a századforduló s a 18. sz.

³⁰ S. L. Wolff, *Greene and the Renaissance*. Engl. St. XXXVII: 367.

rég elveszett testvérek vagy gyermekek felismerése és hasonló, meglepő fordulatok építik fel elbeszélései történetét. Majd mindegyik „love-pamphlet“-jének azonos az alapvető szituációja. Egy-egy szerelmespár (rendszerint királyi vérből, de a származás tudata nélkül) egy szigetre, vagy valamilyen lakatlan országba jut (néha már csecsemőkorban kitagadva, máskor hajótörés következtében odavetődve), ahol egymástól elválasztva töméredek kalandon és veszedelmen esnek át, melyeknek kiagyalásában Greene különösen leleményes volt. Végül azonban többnyire házasság és fél vagy egész királyság megöröklése jutalmazza a hányattatott hősöket. Greene-nek is állandó szerkesztő elve és eszköze a szerelmi hűség ereje.

Gwydonius, the Cārde of Fancie (1584.) és *Arbasto, the Anatomie of Fortune* (1584.) a késői görög regény vad bonyodalmaival és szeszélyesen alakuló meseszövegét tragikus-melodramatikus kifejelettel zárja le. Idealizált nőalakjai a divának tetőfokán álló, de Lilyénél melegebb lírai pátoszú nyelven öntik ki elkínzott szívüket. Gwydonius, a száműzött rangrejtő királyfi jufjuista tútelítettséggű levelekben ostromolja Castaniát, Alexandria királyának leányát, aki csípős levelekben utasítja el udvarlóját, bár inkább csak a forma és a romance-konvenció kedvéért, (mint másik regényében Mamillia), mert hiszen a fiatalember valójában nem közömbös számára. Sok levelezés és huza-vona után Castania szíve végre meglágyul, ekkor azonban Gwydonius apja, a szomszédos hatalmas fejedelem haddal támad Alexandriára. A 150. quarto oldalas regényke ezen a ponton, a századik oldal táján jön hirtelen lendületbe. A végeérhetetlen jufjuista tirádák elmaradnak s az események az aránytalanul szerkesztett elbeszélés utolsó negyedében zsúfolódnak össze. Gwydonius nehéz helyzetbe kerül: ha incognito akarja Castania kezét elnyerni, úgy mint alacsonyrangú udvaronc a király elutasítására számíthat. Ha bevallja királyi származását, kivégzik, mert az ellenséges uralkodó fia. Rövidesen hasonló helyzetbe kerül Castania fivére is, aki viszont Gwydonius nővéreinek lesz hódolója. Kihallgatott monológok, üldözés és bebörtönzés, véres csaták, fiúnak atyjával vívott párharca s más előkészítetlen és valószínűtlen fordulatok bonyolítják

az élére állított helyzetet, melynek komplikációi végül is kettős házasságban simulnak el. Legsikerültebb regénye, a 18. sz. közepéig népszerű³¹ *Pandosto, the Triumph of Time* (1588; későbbi kiadásokban *Dorastus and Faronia* címen; Shakespeare Téli Regéjének forrása) szintén a valószínűtlenül romantikus görög regény kompozíciós jegyeit viseli. A hősök itt is csak dróton rángatott bábok, érzelmeik feltárása azonban költői lendületű monológokban történik. Történetük Greene kedvenc gondolatának, a szerelmi állhatatosság megóvó erejének szemléltető példája. — *Menaphon, Camillas Alarum to Slumbering Euphues in his melancholie cell at Silexedra* (1589; későbbi kiadásokban *Greene's Arcadia* címen) már érezteti Sidney nagy regényének hatását. A görögös valószínűtlenségek száma ezúttal sem kisebb, hősnőjének egyidőben udvarol rég nem látott férje, hajdan őt kitagadó apja és gyermekkorában elrabolt fia, akik közül természetesen egyik sem ismeri fel őt. Leleményesen összerakott abszurdumait azonban mintegy semlegesíti az árkádiai hangulatú pásztor-világ háttere, mely előtt roppant kecsesen és választékosan monologizálnak, csevegnek és dalolnak mesebeli pásztorai. Érzelmes-idillikus világlátásában azonban valamivel több érezhető, mint pusztán a szemfüles zsurnaliszta divatból hasznot húzó ügyeskedése. Dalai és dialógusai meleg emfázisából a nyomorgó kocsmatöltelék bohém tisztaságvágya csillan elő.

Greene terjedelmes, roppant sikerű, de egy-két kivétellel hamar elhervadt műveinek regénytörténeti főjelentősége invenciózus és érdekes meseszövésében rejlik. Fantáziájának gazdag álomvilága azonban a valósággal semmiféle kapcsolatot nem tartott. Hősei nem exisztálnak mint jellemek; míg drámáiban előlép az egyén valósága, addig prózai műveinek minden hőse mindegyiknek ikertestvére. Csak nőalakjaiban látunk némi igyekezetet a gondosabb árnyalásra. Történeteiben semmi lokális elem nincs, egyetlen angol név vagy személy sem. Az Erzsébet-kor olvasója Greene szórakoztató

³¹ Kétszer is lefordították franciára, lásd Jusserand op. cit. p. 184. Clarissa Harlowe-ban (1747) Mrs. Sinclair konyhaleányának livre de chevet-je.

célú, romance-légkörű műveiben kapta meg az irodalmi menekülés (escapism) első angol regénybeli megfelelőjét.

Nem véletlen az sem, hogy minden előzőjénél, még Lily-nél is tudatosabban fordult az elhanyagolt, álmodozni vágyó nőolvasók felé. A nemzeti expanzió sovíniszta igényeinek megfelelően az „asszonyok Homérosza”³² az angol hölgyeket dicsőítette minden más nemzet elaljasult nő-társadalmával szemben.

Terjedelme és vitalitása szempontjából Greene munkássága az olasz novellisztikához áll közel, elbeszélő technikája azonban a sablónossá vált késő-görög regény standardizált fordulatkincsének hanyag és gyakran művészietlen felhasználásából éldegél. Retorikája élete végére veszít lobogásából, e Euphues hatás azonban még alvilági történeteink is nyomot hagy helyenkint. Felületes erkölcsi intelmei kora konvencionális polgári erény-tiszteletét, józan puritanizmusát szóltatják meg minden olyan alkalommal, amikor a mese pillanatnyilag holtpontra jut.³³ Greene-nél, mint az angol renaissance legtöbb írójánál, a polgári erkölcsi világfelfogás szólal meg hagyományos udvari formák tartalmakép.

Thomas Lodge-nak, Greene kortársának művei ugyancsak a polgárosuló olasz novella és az arisztokratikus görög romance keresztezéséből származnak. Munkássága a kordivat jegyében egyszerre mutatja az Euphues stílusának és Sidney Arcadiájának konstrukciós és eszmei hatását. Első, halovány kisregénye, *The Delectable Historie of Forbonius and Prisceria* (1584.) — akárcsak Greene Mamilliája — Heliodoros művével keres kapcsolatot, nemcsak meseszövéseinek technikájában, hanem a sokáig halogatott egyesülésre türelmesen várakozó szerelmes hőseinek genealogiáját is a görög regényhez kapcsolva.

Az Erzsébet-kor gazdag lírai termésének legszebb dalait tartalmazó pásztorregénykéje, *Rosalynde, Euphues golden legacie* (1590.) Shakespeare Ahogy Tetszikjének lett a forrása. A történet magva a Robin Hood-körhöz tartozó Game-lyn mondát helyezi át idilli-pásztori környezetbe. Francia-

³² Th. Nashe, *The Anatomie of Absurditie* (1590).

³³ E. A. Baker, op. cit. II: 111.

országban, az üde színekkel ábrázolt ardennesi erdőben a világtól elvonult szerelmesek, a rosszindulatú bátyja által zsványsorba kényszerített királyfiú és az álruhában kóborló, száműzött királyleány moralizálnak, monologizálnak és szenvednek a szerelemtől csiszolt udvari formák között, elegáns, szóbő nyelven, retorikus levelekben. A görög-olasz regénytechnika és az angol rablóromantika eszközeivel felépített kisregény eredetiségével, mozgékony érdekességével és elbájoló üdeségével emelkedik ki a századvégi szerelmi regények közül. A történet vezetése teljesen külsőséges, az olvasót a változatos események kötik csak le. A hősök bábok, a történettől függetlenül nem élnek. Még a középponti szenvedélyük, a létük értelmét megadó szerelem is első pillanatban már teljes fényvel lángol s nem is változik a történet során.

Lodge másik novellisztikus romance-a, *A Margarite of America* (1596.) szokatlan műfaji újítást hozott: a szerelmet, intrikát, háborút, bűnt és bűnbánatot, mágiát és császárok küzdelmeit, kegyetlenkedést és örületet, szóval a műfaj alapvető fordulatait és anyagát tartalmazó és összefogó történetet a közízlés megkívánta szerencsés vég helyett tragikusan zárja le. Hősének, Arsdachusnak, a marlowei akaratembernek két asszonyért, Margarite-ért, a moszkvai császárlányért és komornájáért Philena-ért folytatott melodramatikus végű küzdelmének témája és a jellemábrázolás kísérletei az Erzsébetkor nagy tragédiájának világa felé mutatnak.

Lily, Greene, Lodge és végül Sidney szépprózai műveiben a 16. sz. végén a középkorból átszármazott romance gyakorlatából való lassú eltávolodást szemlélhetjük. A hősök, kalandjaik és alapvető helyzeteik ugyan még nem tudnak kiszakadni a romantikus hagyományból, a történet vonalának vezetésében azonban egyre több szerephez jut a tudatos egyéniséggé válni kezdő író alakító képessége, eredetisége és világlátása. A regény az első tapogatózó kísérleteit teszi műfaji önállósulás és tudatosulás felé.

Lodge Margarite-je a jufjuizmus divatának utolsó erőteljes hulláma. Ragyogó stiláris köntösén, lírai betétekkel megszakított heroikus esemény-sorozatán már a korszak legnagyobb próza-regényének, az Arcadiának hatásjegyeit ész-

lelhetjük. Sidney regényével az udvari próza-romance évszázados divata indul meg angol földön. Királyi hősök primitív pásztori környezetbe kerülnek, elszakított testvérek és szeretők az egyesülésért küzdenek, a külső világ egyre fenyegetőbbben avatkozik a hősök életébe. A középkori természetfölötti elemtől megfosztott elbeszélésekben a lélek egyedül marad a sorssal szemben. A helyzetek kétségbeejtőbbé, az ellentétek élesebbé válnak a barokkba áthajló új udvari elbeszélő prózában.

6.

Sir Philip Sidney-nek, a northumberlandi herceg unokájának, a renaissance udvari eszmény megtestesülésének regénye, *The Countesse of Pembrokes Arcadia* — a huszonöt éves szerző konvencionálisan szerénykedő dedikáló levele szerint — csupán nővérének, a címben jelzett Mary Sidneynek szórakoztatására készült, valószínűleg 1580 táján. A barátai között számos kézirati példányban forgó művet Sidney később alaposan átdolgozta, de szándékának teljes keresztülvitelében megakadályozta korai halála. A befejezetlen, átdolgozott mű a szerző halála után négy évvel, 1590-ben jelent meg quarto alakban: három évvel később egy teljesebb, de művészileg nem egységes öntésű kiadása is napvilágot látott (az 1593-as fólió), mely az eredeti fogalmazvány némileg retusált befejező részével fejelte meg a csonkán maradt átdolgozást.³⁴

Az eredeti és az átdolgozott kiadás között lényeges szerkezeti és stiláris eltérések vannak.³⁵ Az eredeti szöveg bonyolult történetet időrendi elbeszélő sorrendben tárt fel, az átdolgozott szöveg a művészi hatás fokozására felforgatta az időrendet, a minduntalan félbeszakított történeteket in medias res lépéssel indította el, az előzmények kihüvelykezését az olvasóra bízva, akit a terjedelmes mellékesemények

³⁴ Az eredeti fogalmazvány (the old Arcadia) évszázadokon át kéziratban lappangott s csak 1926-ban jelent meg a Cambridge English Classics sorozatban A. Feuillerat kiadásában.

³⁵ R. W. Zandvoort, Sidney's Arcadia, a comparison between the two versions, 1929.

és a számos keresztül-kasul szövődő mesefonál kibogozása sok nehézség elé állított. Ami azonban a mai olvasónak céltalan türelemjáték, az a mindennek összefüggését felfedező renaissance és az élet bonyolult zűrzavarát művészi egységbe fogó barokk ízléskorszakok határán álló Erzsébetkornak a lelkéből lelkedzett, annál is inkább, mert Sidney az Arcadiát, az angol prózairodalom eme legkomplikáltabb szövésű történetét rendkívül műgonddal szerkesztette meg.

Két ifjú barátot, Musidorust, Thessalia hercegét és Pyroclest, Makedónia hercegét egy hajótörés elszakítja egymástól. Musidorus Arcadiába kerül Kalander vendégszerető házába. Házigazdájának fiát kimentti a zendülők kezéből, kiknek vezérében elveszett barátjára ismer. Hármában térnek vissza Arcadiába, melynek királya Basilius feleségével, Gyneciával és leányával Philocleával falusi magányban él. A király Pamelát, idősebbik leányát egy parasztesalád gondjaira bízta. A két barát beleszeret a két királyleányba, kénytelenek azonban pásztornak, illetve amazonnak maszkírozni magukat, hogy kedveseik közelében maradhassanak. Az álöltözetekből sok bonyodalom származik. A pásztort mímelő Musidorus az ellenszenves Mopsa parasztleány iránti szerelmet kénytelen tettetni, az amazonnak öltözött, s Zelmane nevet felvett Pyroclest viszont nemcsak az öreg király üldözi szerelmével, hanem a királyné is, akit nem téveszt meg az álruha. A hosszú dialógusokból kibontakozik a két barát hőstettekben gazdag előélete. A szerelmes párok már-már megegyeznek a boldogító szökés részleteit illetőleg, amikor Basilius alattvalóinak felkelése meghusítja terveiket. Pyroclesnek csak hősiek küzdelmek árán sikerül a lázadókat jobb belátásra bírni. Musidorus elszökik Pamelával, hogy boldog házasságban egyesüljenek. Pyrocles a beléje szerelmes királyt és királynét lerázza magáról, mindkettőjüknek ugyanabba a barlangba ígérve találkát, ahol természetesen csak a királyi pár találkozik össze. Pyrocles ezalatt Philoclea hálószobájába siet, kedvese azonban féltékeny szemrehányásokat tesz neki, mire Pyrocles elájul. Másnap reggel az álvó királyleány mellett találják az ájult ifjút. Időközben elfogják Musidorust és Pamelát is. Earchus, Makedónia királya ül törvényt felettük, s halálra ítéli őket a másik szerelmes pár-

ral és Gynecia királynéval együtt, akit férjének megölésével vádolnak. A királyné ugyanis Basiliusnak szerelmi bábitalt adott, mely látszólag végzetes álmot okozott. Az öreg király azonban idővel mégis felébred, s a történet kettős házassággal végződik.

A fentiekben jellemző eseményeire tömörített mesét azonban belésczött epizódok, betét-romance-ok, lovagi tornák és ünnepélyek részletes leírásai, hosszúira elnyújtott szerelmi jelenetek és véget érni nem akaró, emberekkel és állatokkal folytatott kalandos harcok szakítják meg. A mese folytonos előreugrásokban és visszanyulásokban kiszámított összevisszaságban bonyolódik le.

A szándékosan játékos, de művészi önuralommal szabályozott kompozíció gondosságán kívül Sidney nagy műve némi haladást mutat a jellemábrázolás tekintetében is. Bár közel kilencven megnevezett szereplőjének túlnyomórésze hirtelen felbukkanó és azután örökre eltűnő valótlan fantóm csupán, egy kis részén mégis felismerhetők az egyénítés nyomai. Az Erzsébetkori dráma tragikus királynéira emlékeztető Gynecia Zelmane iránt érzett féltékeny, örvengő, bűnös szerelmében, habzó szenvedélyű kitöréseiben, a szerelmes öreg király bakkecskeszerű viselkedésében, az istentelen varázslónő, Cecropia mánikus kegyetlenkedésében, a kómi-kusan otromba pásztorcsaládon érezzük Sidney törekvését, hogy az egyéniséget és a viselkedést kapcsolatba hozza, hogy az eseményekért a jellemeket tegye felelőssé. Az igazi egyénítésig azonban Sidney nem jutott el — írónk az Erzsébetkori dráma nagy kivirágzása előtt halt meg — alakjai inkább csak típusok, bizonyos emberei tulajdonságok megszemélyesítései. Már neveik, mint szájukból kilógó cédulák, kifejezik azt a tulajdonságot, melyet képviselnek: Amphialus, Basilius, Argalus a heroikus erények képviselői. Pyrocles és Musidorus a barátságot és a bátorságot, Euarchus, a jó uralkodó típusa, az arisztotelészi megalopszúkhíát, az Erzsébet-kor udvari világának főerényét testesíti meg.³⁶ A királyok és pásztorok, a főrangú hölgyek és lovagok a középkori romance-nak lezármazottai. Hagyomány-kötötte ifjú hősei — a romance

³⁶ Lásd a Faerie Quene bevezető levelét.

férfihősei mindig 18 évesek — oroszláni bátorsággal rontanak a túlerőben lévő ellenségre, de reszketnek szívük hölgye jelenlétében. Egyetlen jóindulatú mosoly, vagy pillantás hónapokra boldoggá teszi őket, ha azonban korholó szót hallanak a szép ajkáról, ájultan rognak össze, sőt szerencsétlenebb körülmények között meg is halnak.³⁷

Eme hagyományos elemek azonban Sidney művének alapvető atmoszférális lehetőségességét nem befolyásolják. Arcadiájának rejtett pedagógiai célja Sidneyt arra kényszerítette, hogy — kora kritikátlanul kalandozó, rugalmasan valószínűtlen regényvilágot alkotó módszerétől eltérően — az Erzsébetkor lehetőségvilágán belül maradjon mind jellemeiben, mind eseményeiben. A görög regény, a késő középkori romance és a spanyol-olasz pásztortörténet gyakorlatával szemben Sidney lemond a természetfölötti elemről, szörnyetegekről és kísértetekről, boszorkányokról és tündérekről, s megelégszik a jóslatokkal és álmokkal.³⁸

A hősök kalandjai, a szerelmesek epedései, az egész szövevényes meseháló, a renaissance szín- és forma-mámorát tápláló festői leírások, tájaknak és palotáknak, gazdag ruháknak és szép arcoknak plasztikus megjelenítése azonban mind csak külsőség, mind másodlagos és tüneti értékű a mű eredeti hivatásához viszonyítva. Fulke-Greville, Sidney barátja és életrője figyelmeztet először arra, hogy a szerző célja bölcséleti gondolatainak népszerűsítése volt.³⁹ Sidney már az *Apology for Poetry*-ban kifejtette nézetét a költészetnek közvetve propagáló képességéről. Mint Zrinyi, Sidney is elsősorban hazájáért aggódó katona és politikus volt, akinek a szépirodalmi működés eszköz volt a gyakorlati célhoz. Az *Arcadia* célja: allegória formájában kritikát mondani Anglia állapotáról és jövőjéről.⁴⁰ Morus eszményt-ábrá-

³⁷ A. J. Tiejé, *The Theory of Characterization in Prose Fiction prior to 1740*. University of Minnesota Studies in Language and Literature, 1916. P 6.

³⁸ Elvszerűen járt el. Lásd *An Apologie for Poetrie*. Gregory Smith, *Elizabethan Critical Essays*, I: 173.

³⁹ *Life of Sir Philip Sidney*, 1652. P 18.

⁴⁰ E. Greenlaw, *Sidney's Arcadia as an Example of Elizabethan Allegory*. Kittredge Anniversary Papers. 1915. P 336.

zoló Utópiájának az Arcadia a negatív ellenpárja. Sidney művében meg akarta mutatni, hogy milyen belső bajokhoz vezet az uralkodó (Basilius) nemtörődömsége és elfogultsága. Kulcs-személyek politikai tárgyú beszélgetései fejtik ki a szerző elgondolásait, aki Morussal és Macchiavellivel szemben Arisztótelész Politikájának gondolata felé hajolt.⁴¹

Az Arcadia az angol irodalom első nagy enciklopédikus regénye, költészet és tanítás, szórakozás és példa szintézise. Sidney nemcsak a szerelmi romance-hagyomány révén középpontivá lett szenvedélynek minden változatát elemzi az öncélú ábrázolás örömeivel, hanem maradéktalanul megvalósítja a renaissancenak a költészet magasztos morális hivatásáról vallott hitét is. A kor minden esztétája egyetértett abban, hogy a költői mű célja Isten dicsőségét hirdetni, továbbá tartalmazni *the worthy gests of noble princes, the memoriall and registry of great fortunes, the praise of vertue and reproofe of vice, the instruction of morall doctrines, the revealing of science naturall and other profitable arts, the redress of boistrous and sturdie courage by perswasion, the consolation and repose of temperate myndes.*⁴²

Sidney sem elégszik meg a kulcs-célzattal, s nála a politikai allegóriát az erkölcsi egészíti ki. A férfihősök udvari erényeket testesítenek meg, még szerelmük is mértéktartó és az ész vontá határokon belül marad. Sidney azonban nem állott meg ezeknél a kérdéseknél, hanem enciklopédikus regényt alkotó szándékkal terjeszkedett ki a gondviselés és a véletlen viszonyának problémájára, a halhatatlanság kérdéseire, a barátságra, hadművészetre és a királyfiak neveltetésére, a kozmogóniára mint istenbizonyítékra, az építészetre és a jogfilozófiára, — sőt a regény cselekményét megszakító betétköltemények példatárával kapcsolatban — még a metrika kérdéseire is. Ennek a hatalmas gondolati anyagnak a műbe való zökkenőmentes beépítése mutatja az Arcadia művészi fölényét a részben még középkori jellegű tudásanyag-

⁴¹ Fr. Brie, Sidneys Arcadia, eine Studie zur englischen Renaissance. Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der Germanischen Völker, 1918. P 124.

⁴² G. Puttenham, The Arte of English Poesie (1589), Chapter I

nak a Euphues-ben művészietlen ballasztkép ható halmozásával szemben.⁴³

Sidneynek államregénnyé szélesedő allegóriája erkölcsi és heroikus elemek hangsúlyozásával, gondosan csiszolt prózájával, bonyolult kompozíciójával a renaissance udvari világ utolsó nagy összefoglaló erőfeszítése. Minden felépítő eszköze, hőse és eseménye, színhelye és légköre udvari értelmű. Az irodalomtörténetekben sokat emlegetett, intelligens és jólnevelt pásztorai pusztán a staffage céljából, a cselekmény elindítására szolgálnak (arra is inkább csak a regény első fogalmazványában), belső jelentőségük nincs. Annál mohóbban kapták fel azonban a pásztori romantikát Greene és Lodge, Sidney utánczó. Az Arcadia nem pásztorregény, hanem a lovagi romance, az Erzsébetkori masque és a barokk államregény szintézise. Átdolgozott változatában Sidney töredékes alkotása a renaissance nagy nemzeti époszt alkotó, Du Bellay manifesztumában, Ronsard Franciadejében, Spenser Faerie Queene-jében megnyilatkozó törekvéseknek sorába tartozik. Bár prózában íródott, s nem nemzeti hősről szól és nem is Angliában játszódik, kortársai nem minden jog nélkül állították Homérosz, Vergilius és Tasso alkotásaival egy sorba.⁴⁴

Sidney már az Apologie for Poetrie-ben hangsúlyozta, hogy nem a verses forma teszi a költeményt, *Xenophon in Cyrus, Heliodorus in that sugared picture of love, Theagines and Cariclea ... both these writ in prose: which I speak to show, that it is not riming and versing that maketh a Poet, no more than a long gone maketh an Advocate*. Számára minden inspirált szépirodalmi alkotás költemény volt, s prózában írott nagy költeménye számára a megfelelő stílust és nyelvet is megalkotta. Stílusának, az árkádiánizmusnak a juffjuizmussal nincs közvetlen kapcsolata, sem szerkesztő eszközeit, sem forrásait illetőleg. Sidney stukkó-díszes irányából hiányzik a Euphues gépiessé váló könyörtelen következetessége az azonos szkémájú díszítő jelzők halmozásában. Sidney stílusa nem a kifejezést, hanem a gondolatot hang-

⁴³ Euphues a Stationers Register-be mint „compilation“ vétetett fel!

⁴⁴ G. Harvey, *Pierces Supererogation* (1593). Ed. Grosart. Vol. II: 99. A. Fraunce, *Arcadian Rhetoricke* (1588).

súlyozta, nem a nyelv, hanem a mondatot szövő szenzuális-romantikus fantázia játékával gyönyörködtette olvasóit. Euphues stíl-díszei nem szerves részei a gondolatnak, lefejt-hetők és önálló életűek, Sidneyéi azonban a mondat nélkül nem képzelhetők el. A mértéktartás barokkos hiánya azonban az Arcadiát is gyakran vitte mézet cukrozó utakra, a *pathetic fallacy* veszélyeibe. Hercegnői elszegényítik ruháikat, hogy gazdagítsák ágyukat (azaz levetkőznek és lefeküsznek), s szerelmesüknek nevét lélekzetükkel édesítik (ki-mondják). Színgazdag, bonyolult szövésű stílusában a késő középkori angol prózai romance némely termékének (Guy of Warwick) és a spanyol Feliciano da Silva lovagregényeinek emléke lappang.⁴⁵

Kompozíciós szempontból az Arcadiának nincsenek és nem is lehettek angol ősei és mintaképei. Az enciklopédikus műveltségű, fejlett kritikai érzékű szerző külföldön talált inspirációt, elsősorban a renaissance által nagyrabecsült késői keleti-görög regényben, azután a lovagregény csúcspontját alkotó spanyol-francia Amadis-ban és last not least az olasz pásztorregényben. A görögök hatása azonban Sidneyt és az angol elbeszélő prózát (főleg Greene-t) nem közvetlenül, hanem Boccaccion át érte. Heliodorusnak, Achilles Tatiusnak és Longusnak köszönhetik az átöltözéseket és a félreismerésekből származó tévedések játékát, a jóslatok által homályosan beharangozott eseményeket, melyek izgalmat és szenvedéseket váltanak ki és oszlatnak el. Görög eredetű Fortunának és Nemesisnek sors-kormányzó szerepeltetése is, melyet Sidneynél a Gondviselés helyettesít.⁴⁶ Sidney ülteti angolra a görög regény építőművészetének fejlett technikáját is. Az Arcadia második fogalmazványában előtérbe lépő közvetett elbeszélő eljárás, az előzmények kihüvelyeztetése a szereplők dialógusaiból az olvasó által — Achilles Tatius 1592-ben angolra fordított Clitophon és Leucippe-je ennek köszönhetette rendkívüli népszerűségét — a végkifejletben az összes mese-szálak összefonásával egy csapásra adódó megoldás, s általában az Arcadia felépítése és gondos tagolása, a Sidneyn ke-

⁴⁵ Zandvoort, op. cit. p 188.

⁴⁶ S. L. Wolff, *The Greek Romances in Elizabethan Prose Fiction*. Columbia University Studies in Comparative Literature, 1912.

resztül az egész 17. sz.-ra, főleg a francia heroikus-gáláns regényre kiható regény-eszmény,⁴⁷ mely a maximális bonyolultságot a tökéletes koordináciával egyesíti — mindez a keleti-görög regény öröksége.

A görög eredetű külső formát Sidney az Amadis számos elbeszélő elemével, s rajta túlmenően a renaissance által retusált lovagi eszmény életérzésével gazdagította. Az olasz elem, a hetvenes évek italomániája kevés nyomot hagyott az Arcadián. Sidney udvari mértéktartásától távol állt a vak szenvedéllyé vált szerelem és a gyűlölet középponti indíték-kép való szerepeltetése. A mediterrán renaissance városi-kultúra élet-unalmából a mesterkélt egyszerű pásztorvilág szanatóriumába menekülő pasztoralizmus divata csak külsőséges nyomokat hagyott az Arcadián. Montemayor vértelen Diana-ja és Sannazaró daldús Arcadiája mindössze néhány névvel és utalással járult hozzá Sidney nagy művéhez.

Az Arcadia népszerűsége messze túlszárnyalta a Euphuését, amiben érdekes meséjének is része lehetett. Számos folytatója és befejezője akadt (*Gervase Markham*, 1607. *Will. Alexander*, 1623; *Richard Beling*, 1624; *Anne Weamys*, 1651). *Lady Mary Wroath* (*The Countesse of Montgomeries Urania*, 1621) és *Emmanuel Ford* személyében szerény képességű utánczói akadtak. Húsz új kiadása jelenik meg, (az utolsó 1739-ben), s Addison még megtalálja Lenora könyvtárában.⁴⁸ Átdolgozásai is napvilágot látnak (1607 és 1651). Egyes betéttörténetei önálló életre kelnek, *Argalus* és *Parthenia* története tizenhárom chap-book kiadást ér meg, az utolsót 1708-ban. Gazdag motívum-anyagot nyújtott a kor drámaíróinak is. A társadalmi érintkezésben a jufjuizmust felváltó arkadiánizmus konverzációs és irodalmi divatában is a hatás külsőségeit szemlélhetjük.⁴⁹ Mélyebben a 17. sz.-ban, a romance-regény virágkorában bontakozik ki az Arcadia hatása. Míg Lily stílusa ragyogásával csak kortársait kápráztatta el, addig Sidney arisztokratikus erkölcsi világ-

⁴⁷ E. A. Baker, op. cit. II: 56.

⁴⁸ *The Spectator*, April 12, 1711.

⁴⁹ Th. Dekker, *The Guls Horne-Booke* (1609). Ed. Grosart. Vol. II: 254. Ben Jonson, *Every Man out of his Humour* (1599). Act. II. Sc. 1. *Bartholomew Fair* (1614). Act. IV. Sc. 2,

rendje, szerelmeseinek érzelmes retorikája és kompozíciós művészete közel egy évszázadon át maradt az angol regényirodalom hatótényezője.

7.

Sidney szerkesztő művészetében és Greene, s Lodge hímes nyelvű szerelmi bonyodalmaiban üli első diadalát a középkori verses romance helyébe lépett udvari-arisztokratikus szellemű, prózai romantikus elbeszélés. A századforduló udvari nemzedéke és felfelé asszimilálódó polgárságának legjobbjai ezekben az új romance-okban találtak első ízben a kor nagy drámaíróinak műveit megközelítő szándékú stilizált élet-értelmezést. Az új angol romantikus regény feltörő lendülete azonban rövid életű, napja alig éli túl delének ragyogását, s mint őse és elődje, a középkori roman courtois, csakhamar célt és alakot változtat, s legelterjedtebb képviselőiben a vulgáris ízlés irányába hajol el.

Lily és Lodge, Greene és legfőképp Sidney örökébe a szorgalmas mesterember, Emmanuel Ford lép, a divat és konjunktúra művészietlen lefölözője. Terjedelmes lovagregénye, *Parismus, the Renowned Prince of Bohemia ... containing his noble batailles fought against the Persians ... his love to Laurana ... and his straunge adventures in the desolate Iland* (1598) és ennek az Amadis-szkéma szerint a főhős fiának kalandjait tartalmazó folytatása: *Parismenos, the Seconde Pārte of ... Parismus* (1599) a 17. sz. egyik legnépszerűbb olvasmánya lett. A mű első része száz év alatt huszonnégy kiadást ér meg, s még a 18. sz.-ban is a polgárság kezén forog chap-book formában.

Ford a juffjuizmus stílus-divatától mentesen, lapos-szín-telen nyelven, mechanikusan halmozza az Arcadia és az Amadis minden bevált fordulatát, szerelmet, háborút, pompát, varázslatot és kalandokat. Az olvasót váratlan találkozások és meglepő felfedezések elé állítja, ismeretlen országba és időbe viszi, de a századforduló légkörét és kosztümjét meghagyja neki. Az udvari elem Fordnál már csak külsőségekre szorítkozik. Hősei fiktív társadalmi világát csak rangjukkal jelzi, azon túl hiányzik a világ életrekeltésének min-

den kísérlete. Uralkodóinak egyetlen foglalkozása békében a vadászat, máskor a hadvezetés, időnkint, családi kalamitások közepette, a toporzékoló dühöngés. Ford sematizálja az életet, hősei az eseményeken szinte passzívan esnek át. Nála hiányzik Sidney etikai koncepciója, hiányzik minden szándék eszményi életforma ábrázolására, polgári olvasói számára csak külsőséget és mesekábulatot szállít. Ford vulgarizálja a századvég romantikus regényét, a szerző a jestek sikamlósságain nvelkedett polgárolvasókra gondolva részletezi a romance hagyományától távolosó, a szerelem klimaxát testiségben látó gondolatvilág kedvéért a pikáns helyzeteket. Pollipus kényszerből egy ágyban hál apródjával, akiről nem is sejti, hogy imádott-imádójával, Violetával azonos. Egész éjjel beszél neki Violetta iránt érzett forró szerelméről, anélkül, hogy a nehéz lelki küzdelmeket vívó apród felfedné inkognitóját.

Korántsem meglepő, hogy a kényes ízlésűek, mint az udvari gondolatvilágot képviselő Meres Parismust, mint művészietlen munkát az Owlglass színvonalára helyezi, s mint az ifjúság erkölceire káros művet elítéli.⁵⁰ Meres ítéletét a termékeny Ford egyéb műveire is kiterjesztette, így a hat kiadást megért *The Most Pleasant History of Ornatius and Artesia*-ra is (1598 táján), mely étvágykeltően részletezi a meztelen hősnő megpillantásakor a hősből ébredt vágyakat és azok álszemérmes klisékkel leírt kielégítését.⁵¹ A regény cselekménye a sorsüldözött Artesia hercegnő birtoklása körüli intrikákból és harcokból áll. A Montagu-Capulet-szerű szituációkból és a két szerelmes hős küzdelmeiből származó bonyodalmak száma végtelen. A kedvesétől minduntalan elszakított, száműzött, halálraítélt Ornatius egyre-másra cserél álruhát, hogy Artesiát megközelíthesse. Mint zarándok, és mint hadvezér, mint komorna és páncélos lovag kénytelen küzdeni kalózzokkal és vaddisznókkal, szervez forradalmat és vezet hadat, kever mérget és ír epekedő levelét, vív párviadalt és él át hajótörést és bujdosik idegenben véget érni

⁵⁰ Palladis Tamia (1598). Gregory Smith, Elizabethan. Critical Essays, II: 308.

⁵¹ A 16. században még öt kiadást ért meg.

nem akaró cselszövények hálójában. Valahányszor hosszasan megőrzött inkognitóját levetve, Artesia keblére borulhat, azonnal bekövetkezik valami előre nem látott bonyodalom, ami a szerelmeseket újabb megpróbáltatás elé állítja. Amilyen meglepetésszerűen tör azonban a hősökre a balsors, époly biztosan működő szerencsével vágják ki magukat reménytelen helyzetekből. A mese az olvasót minduntalan övön alul ütő deus ex machinák sorozatával jut el — nem belső szükségyszerűségből, pusztán az író véget vetni akaró szándékából — a befejezéshez, mely Ornatust királlyal és Artesiának elidegeníthetetlen szerelmével jutalmazza. A kalandok és bonyodalmak vége-érhetetlen sorozata, az Amadis és a görög regény öröksége, valami fantasztikus álmovilágba visz, melynek irreális stilizáltsága 17. sz.-i gobeinek légkörére emlékeztet.

Ford elbeszélő technikája lehántja a romantikus regényről Sidney didaktikus célzatát és Greene jufjuista ragyogását, az elbeszélés színtelen hangja az események közlésére szorítkozik. Az érzelmi elem háttérbeszorul. Automataként mozgó hősei lelki életét parányi monológ-vázlatokba sűríti vagy stiláris konvenciókkal intézi el: *with that the crystal tears fell from her eyes*. Némelykor teljesen kiküszöböli az intellektuális elemet s a szituáció érzelmi elképzelését az olvasóra bizza: *Allinus being in prison ... entered into many bitter lamentations for her and his own misfortune, which were too tedious to recite*.

Ford utolsó műve, *The Famous History of Montelion, Knight of the Oracle* (1607 előtt) és Nicholas Breton-nak Greene követőjének levelekkel sűrűn megtüzdelt regénye, a *Strange Fortunes of Two Excellent Princes* (1600) ugyanennek az eldurvult középkori romance-ból és idegen lovagregényből összeolvasztott ponyvaműfajnak késői termékei.

Sidney Arcadiájának egyetlen méltó mása már a 17. sz. romance-irodalmához vezet át. John Barclay-nek, skót apa és francia anya Olaszországban és Párizsban élt fiának latinnyelvű didaktikus-heroikus regénye, az *Argenis* (1621) rendkívüli európai sikerét gondos kompozícióján kívül és a hagyományos romantikus motívumok bő, de mértéktartó ki-

használásán kívül elsősorban kulcs-voltának köszönhető.⁵² Barclay regényében Spenser Faerie Queene-jére emlékeztető szándékkal a történelemből írt allegorikus mesét. A kimért latin álarcok mögül kora nagy embereinek képmása pillant elő. Medici Katalin, IV. Henrik, Ferdinánd császár, Barberini kardinális, Calvin és Erzsébet királynő szerelmei, intrikái, politikai tettei alkotják a regény cselekményének magvát. A mese céljaira a valóság atmoszférikus törést szenved, a háttér a romance mitológikus-pasztorális ábránd-világába olvad át.

Barclay gazdag kelléktárral dolgozott s tudatosan, az olvasót megnyerni és lekötni szándékozó író igyekezetével fejleszti tankölteményes alap-elgondolású művét romantikus regénnyé a szokásos álöltözetekkel, hajótörésekkel, elveszett gyermekekkel és kalózokkal. Kortársai elsősorban ép ezt, az Arcadia bonyolultságára emlékeztető színes romantikus mesét élveztek benne. Sidneyhez azonban ezen túlmenően didaktikus célja is kapcsolja. Barclay írói szándékát regénybeli alteregójának, Nicopompusnak elmélkedéseiben fejtegeti.⁵³ Műve nemcsak történeti allegória, hanem egyben a bűnöknek és erényeknek tevékenységgel való ábrázolásával az olvasót önkritikára és életformálásra kényszerítő prózai tanköltemény is. Beleszőtt terjedelmes állambölcseleti fejtegetései regényét a kor legnagyobb intellektuális igényeit kielégítő politikai tanulmánnyá teszik, anélkül, hogy az oktató elemek a mese eseménydús alakulását háttérbeszorítanák.

Barclay romance-a csak közvetve tartozik az angol regény történetébe. Ideutalja egyrészt ihletének forrása, az Arcadia, (s egy bizonyos fokig az Utópia), másrészt a 17. sz. francia és angol heroikus regényét inspiráló hatása.

⁵² Angol fordításai 1625, 1628, 1640 és 1772-ben készültek. A 17. sz.-ban közel ötven kiadása jelent meg.

⁵³ Liber II. Caput XIV.

1.

Az angol renaissance-regény előkészítésében jelentős szerepe volt a középkori prózai elbeszélő jellegű műveknek is. Az arisztokratikus szellemű terjedelmes romance-irodalom mellett már a 13. sz.-ban egy más típusú és más igényű elbeszélő irodalomnak is nyomaira akadunk. A rövidlélekzetű anekdótikus történetkék, a *példák* először latin, később az anyanyelvre fordított gyűjteményekben szolgálták a középkor nagy szerzetesrendjeinek, a domonkosoknak és a ferenceseknek hithirdető céljait. A prédikációkban okulást szemléletesen fogalmazó középkorvégi példázat anyaga elsősorban a szentek és egyházatyák életrajzaiból és az ókori történelemből származik. A gyűjtemények őse az angol földön a 13. és 14. sz. fordulóján összeállított latinnyelvű *Gesta Romanorum*, mely Wynkyn de Worde angol kiadásában, folytonos alakváltozás során, az alsó osztályok igényeit kielégítve terjed a 18. sz. végéig. Anyaga jórészt keletről származik. India, Perzsia és Törökország nemzetközi vándorútra kelt meséi északi hősmondákkal, germán népmesékkel és kelta legendákkal s áltörténeti események leírásával keverednek össze benne, erkölcsi tanítás céljaira kihegyezett példák és történetkék alakjában.

A *Gesta Romanorum* történeteinek ábrázolásmódjában emberi szempontok nem jutnak szóhoz. A hősök nem egyéniségek, hanem csupán alkatrészei egy eget és földet egybefoglaló gépezetnek, a keresztény tanítás rendszerének. Ember és esemény pusztán a bűnnek és erénynek, tanításnak és hitnek demonstrációs anyaga. Étienne de Besançon *Alphabetum Narrationum*-ja és Jacopo de Voragine *Legenda Aurea*-ja (mindkettő a 13. sz.-ban keletkezett és a 15. sz.-ban fordították angolra) ugyanazt a homiletikai célt szolgálják. Mint a *Legenda Aurea* Caxton-tól származó kiadásának kora minden más könyvét túlhaladó népszerűsége mutatja, a prédikációs segédkönyvből az anyanyelv tömegeinek mesevágját szolgáló népszerű olvasmány-tár lett. A hittérítés céljait szolgáló alle-

górikus példák a hallgatóság értelmi és érzelmi színvonalának és igényeinek figyelembevételével készültek. Amikor a középkor nagy világrendszerének fegyelme meglazul, a társadalom stabilitása a renaissance átrétegződés előestéjén kérdésessé válik, az anyanyelvre fordított példázat elszakad a prédikációtól s önálló életre kel. Vele megjelenik az alsó polgárság kedvenc olvasmánya. A könyvnyomtatás gyors terjesztő munkájával párhuzamosan kopik le az allegóriáról a morális szándék és szívódik fel anyagába a középkorvég nemzetközi mese-kincse. Az átalakulás első nyomai a szentföldi zarándokok számára írott francia eredetű útikönyvön, az angolra a 14. sz. legvégén fordított, Jean d'Outremeuse-től származó *Travels of Sir John Mandeville*-en érezhetők. A szent legendák szkeptikus vállvonással intéződnek benne el, s a tanító célzat a szórakoztató mögé szorul.

A középkori lovagi eszménynek a romance-ban tükröződő világképét a hétköznapi elem benyomulása teszi zavarossá, önellentmondóvá. A romance elvesztette centripetális etikai értelmét, elemei szétestek s a műfaj külsőségessé vált motívumait halmozó tömegolvasmánnyá lett. A városi élet intenzitásának fokozódásával és a köznevelés lassú terjedésével párhuzamosan megnövekedett városi polgár-tömegekben felébred az érdeklődés a saját világa iránt, melynek képét a vulgarizált romance-ban sem lelheti. A polgári világ valóságérzéke a hétköznapi élet realitását tolja előtérbe. Az alsó osztályok saját eszményeiket és életük képét keresik az irodalomban, mely velük eddig nem törődött vagy nevetséges figurákként ábrázolta őket. Még a fabliaux-ban, még a Piers Plowman-ban is humoros vagy propagandisztikus szándék kíséri az egyszerű élet ábrázolását. Az új irodalomhordozó rétegnek fokozódó önállósulása először a szatírikus szempontot juttatja diadalra, mely a középkori arisztokratizmus csoda-világának és heroizmus-eszményének a megbocsátó humort és a cinikus gúnyt helyezi szembe.¹ A társadalmi osztályok szatírái: *Cocke Lorelles Bote*, 1500 körül; a Robert Copland-nak tulajdonított *The Hye Way to the Spittal House*, 1531; a Villonon tanult gúnyoros testamentumok, *Jyl of Brentford's Testament* és

¹ E. Wingfield-Stratford, *The History of British Civilization*, 1932. P 309.

Colin Blowbol's Testament az új polgári életszemlélet első hírnökei.

A homiletikai hivatásától elszakadt példa a 15—16. sz.-ban ugyanennek a különöst, az egyedít, az abszurdot kereső szellemnek hatása alá került. A csodálatos és megindító elemtől megfosztott példák érdeklődésköre a valós, mulatságos és minden körülmények között hétköznapi légkörre, a kispolgár olvasó és hallgató világára irányul. A 16. sz. primitív polgári prózájában ilymódon túlsúlyra jut a groteszk-komikus elem s a nemzetközi meseanyagból, olasz novellából, francia fabliau-ból és német Schwankból kialakul az angol *jest*.

A számos gyűjteményes kötetben tömörülő jestek lényegileg rövid, prózában írott, viccben vagy gorombaságban kicsattanó anekdóta-jellegű elbeszélések. Az alsó társadalmi osztályok tagjait szerepeltetik burleszk helyzetekben, a jellemábrázolás célja nélkül. A jest egyetlen célja a nevetetés, szatírikus éle sem szolgálja az erkölcsi nevelés szándékát. Az olasz novellától elválasztja problémátlansága, a stílusművészeti szándék hiánya és ábrázolt világának alantas légköre.

A legelső angol jest-gyűjtemény *A C Mery Tales* (1526) a francia *Cent nouvelles nouvelles* s a Dekameron ihletére utal. Rövid, nem-romantikus, túlnyomórészt idegen eredetű, igen rövid történetei a fabliau gondolatvilágát interpretálják az angol olvasónak. Hősei házasságtörő asszonyok, kéjsóvár papok, babonás parasztok és ravasz bolondok; csattanós történeteik a latin *facetiaktól* öröklött egyszerű, dísztelen nyelven adatnak elő. A száz humoros történet komikumát emelni hivatottak az egyes történetkéek végére bigyesztett erkölcsi tanulságok, melyek szándékosan abszurd voltukkal a középkori példák morálját parodizálják.

A jest-gyűjtemények idővel bizonyos zártságot kaptak azáltal, hogy angol kompilátoraik valamilyen híres tréfacsináló vagy hivatásos rosszcsonst személye köré csoportosították az izolált komikus történeteket. Egy személynek középponttá tételével megindul a pikareszk regényhez vezető fejlődési folyamat. Első példáiban, a külföldi, jórészt német eredetű jest-biográfiákban, *Salamon and Marcolf*-ban (nyomatásban 1492-ben), *The Story of the Parson of Kalenborome*-ban (nyomatásban 1510 táján) és *Howleglass*-ban, Tille Eulen-

spiegel angol változatában (nyomtatásban 1516 táján) az összekapcsolás teljesen külsőséges: a főhős pusztán egy ismétlődő név, az egyes történetek között nincs semmiféle belső kapcsolat. Amint azonban a 16. sz. előrehaladtával egyre népszerűbbé válik a belföldi eredetű anyag, s a nemzetközi fabliau és facetia-forrásokból és középkorvégi balladákból átformált csinyek angol hős körül kristályosodnak ki, annál határozottabban kezd pseudo-biografikus formát felölteni az eleinte rendszertelen és céltalan összevisszaság. *The Merry Jestes and Witty Shifts of Scoggin* (1565); *Merie Tales newly imprinted and made by Master Skellon* (1566); *Robin Goodfellow his mad pranke and merrie jestes* (1568 táján); *The Pleasant Histori of Frier Rush* (1568); *The Cobler of Canterbury* (1590); *Tarlton's Jestes* (1592 előtt); *Jack of Dover* (1601); *Merrie Conceited Jestes of George Peele, Gentleman* (1607); *The pleasant Concietes of Old Hobson the merrie Londoner* (1607); *Dobsons Drie Bobbes, Sonne and Heire to Skoggin* (1607) tömérdek kiadásban forognak az alsó osztályok kezén. Tele vannak csúfondáros visszavágásokkal, otromba meglepetésekkel, kézzelfogható tréfákkal s az erotika fűszerével. Nagyrészükből az események rendszer és szükségszerűség nélkül következnek egymás után, nincs kompozíció és jellemábrázolás, némelyikükben azonban (Scoggin, Peele) az összefüggőségre való törekvés meghaladja a jest-biográfiák szokványos primitív felsoroló, keretes-elbeszélés-szerű technikáját. Némelyik jest-könyvben (Rush, Dobson) megjelenik az idő mint kompozíciós tényező. A közvetve ábrázolt világ ugyan még valamennyiben túlságosan karikatúraízű, de a főhős kezdetleges individualizálása és a részletező epikus stílus előkészítik a kalandregény angliai pályáját.

A jest-sorozat és a jest-életrajz lényegében időtlen fikció, földhöz csak egyezményesen valósnak elfogadott hőse köti. Erkölcsi tanító szándéka csupán ürügy a valóság gátlásmentes és hűnek szánt ábrázolásához, mely utóbbi nélkül nincs komikus hatás. Realitása inkább lélektani, mint tér vagy időbeli. A többnyire évszázados vándor-anekdótákból összetákolt jest-könyvek egyetlen osztályt (az alsó polgárságot) korhoz kötöttség nélkül szolgálnak és képviselnek.

2.

A 16. sz. második felében az agrár-feudalizmusból industrializmusra áttérő Anglia fővárosa Európa legnagyobb városává duzzad. A nemzet erőforrásait a hosszú háborúk erőteljesen igénybevették, s társadalmi helyzetét felkavarta a kolostorok feloszlatása. Az enclosures létesítése a mezőgazdasági munkásság jelentékeny részét munkanélkülivé tette és a városokba kényszerítette. London lakosainak számát már amúgyis növeli a sok munkanélküli, elbocsátott katona és tengerész. A főváros 300.000 lakosa között jelentékeny számú a csavargó és más bizonytalan existencia, akik a hiányos rendőri és szociális intézkedések következtében csakhamar a közbiztonság veszedelmeivé válnak. A társadalom eme legmélyebb rétegeit a súlyos belpolitikai harcokban őrlődő angol egyház elhanyagolja, a szerveződő alvilág felfedezése és a vele való küzdés az élet minden frontján nagy eréllyel támadó puritánság erősödő mozgalmának feladatává válik.²

A századeleji satírikus irodalom még pusztán az időtlen aktualitású társadalmi bajokat tárja fel s megalégszik az uzsorások és szélhámosok, agyafúrt ügyvédek, álszent papok és tisztességtelen kereskedők viselt dolgainak zsörtölődő felhánytorgatásával. Amint azonban a londoni alvilág megnövekedésével a problémák kiéleződnek és botrányok sokasodnak, új műfaj veti magát a hálás területre, egyesítve a moralizáló szándékot és az olvasás újdonsült örömeibe kóstoló kispolgári közönség szenzáció-éhségét kielégítő zszurnalisztika szempontjait. A balladák és egy-lap nyomtatványok romantikus zsványainak, Robin Hood-nak és Guy of Warwick-nak társaságába a röplapok és füzetkék (pamphlets) új hősei, London mélyvízének skrupulus-mentes szörnyetegei kerülnek.³

A kriminalisztikai érdeklődésű s mindvégig prózai formájú, irodalmi ambíciótól mentes efemerida-irodalom első nagyszabású alkotása John A w d e l e y *Fraternitye of Vacabondes* c. műve (1551?), mely a század legelejéről származó német Liber Vagatorum nyomán adja a bűnöző alvilág

² W. B. Rye, *England as Seen by Foreigners in the Days of Elizabeth and James I*, 1865.

³ F. Aydelotte, *Elizabethan Rogues and Vagabonds*, 1915.

hierarchiájának egykedvű leírását. A népszerű művet Thomas Harman folytatja és egészíti ki *Caveat or Warning for Common Cursetors*-ben (1567). Harman lexikona brutális humorú anekdotákkal és megtörtént gázságok leírásával megtüzdelt munka, irodalmi alakító-erő nélkül.⁴

A század második felében a prostituáltak és hamiskártyások, selyemfiúk és tolvajok viselt dolgait ismertető, a gyantlan nagyközönség érdekeit védeni szándékozó látszattal bíró irodalom keletkezett. Több-kevesebb művészi formát a kérészéletű, heterogén anyag csak Greene és Dekker munkásságában kapott. Mindkettőjüket megelőzte azonban Thomas Lodge-nak 1584-ben kiadott *An Alarum Against Usurers*-je, mely az Erzsébetkor első egységesen komponált leleplező könyve. Az uzsorások üzelmait egy gazdag, de tapasztalatlan vidéki ifjú behálózásának tragikus történetén ábrázolja.

Robert Greene, az első angol hivatásos prózaíró, a mindenkori ízléshez alkalmazkodó pályája elején a Euphues és az Arcadia népszerűségét hasznosította tucatnyi prózaromance-ával. A gyorsan dolgozó, szemfüles író Erzsébet-kori típusa rövid pályája második felében, miután elfordult kezdőkora romantikus ábrándvilágától és az új irodalomhordozó réteg kiszolgálója lett s a kereskedőrétegnek udvarolt, társadalmi rangsorsolásban az udvaroncok mögé állítva őket⁵ a városi élet bűneit feltáró kriminalisztikai irodalom termékeny munkásává vedlett.

Greene első alvilági riportja 1591-ben jelent meg *A Notable Discovery of Coosnage* címen. Sikerének hatása alatt még ugyanebben az évben kiadta a folytatást is *The Second and last Part of Conny-catching, with new additions containing many merry tales of all lawes worth the reading . . .* majd a következő évben még egy folytatást *The Thirde and last Part of Conny-Catching* címen. A három röpirat a hamiskártyások (conny-catchers) trikkjeinek és a prostituáltak kitarítottjainak zsaroló üzelmait (cross-biting) írja le mintegy húsz

⁴ E. Viles- J. Furnivall, *The Rogues and Vagabonds of Shakespeare's Youth*, 1907.

⁵ *A Quip for an Upstart Courtier, or a Quaint Dispute between Velvet Breeches and Cloth Breeches* (1592).

beleszótt történet illusztrációs anyagával. A leíró anyag jelentékeny része régebbi forrásokból származik.⁶

Greene kis könyveinek rendkívüli sikere pár évre a zsrunalisztika figyelmét az alvilágra irányítja. Harman Caveatja 1592-ben új kiadásban jelenik meg *The Groundworke of Conny-catching* címen s Greene három leleplező röpiratára válaszul „Cuthbert Connycatcher“ álnéven megjelenik *The Defence of Conny-catching* című cáf és igazítás. Az ellentámadás minden valószínűség szerint ugyancsak Greene műve,⁷ aki jó üzletet látott a felkavart kontroverziában. A válaszra válaszul Greene egy újabb leleplező munkát tett közzé, melynek étvágygerjesztő címe a mű tartalmát kivonatossan összefoglalja: *A Disputation, Betweene a Hee Conny-catcher, and a Shee Conny-catcher, whether a Theefe or a Whoore, is most hurtful in Cousonage, to the Common-wealth. Discovering the secret villanies of alluring Strumpets. With the Conuersion of an English Courtizen, reformed this present yeare, 1592.* Ez az eleven tempójú történet — mint többi műve is ebben a nemben — az igaz történet pretenziójával jelentkezik. Valószínűleg azonban több benne a Dichtung, mint a Wahrheit. Utolsó műve ebben a nemben *The Black Bookes Messenger* (1592) egy agyafurt csaló, Ned Browne életének néhány kalandját mondja el önéletrajzi, a csirkefogó-regényt megközelítő formában, Defoe irányába mutatva.

Greene leleplezéseinek irodalomtörténeti jelentősége — mely történetük szemléletes-realistikus ábrázolásmódjában és tematikájában, stílusának a jufjuizmustól (többnyire) mentes közvetlenségében van. Greene a pikareszk regény előfutára, de művei nem regények, őt nem érdekli a bűnöző mint egyéniség, mint lélektani probléma. Benne a gonosztevőtől vagyonát és biztonságát féltő polgár segítségért kiáltó, védekező hangja szólal meg.

Utánzóinak, Henry Chettle-nek (*Kind-Harts Dreame*, 1592), Samuel Rowlands-nek (*Greenes Ghost Haunting Conie-catchers*, 1602, *Martin Mark-All*, 1610) és Nicholas Breton-nak (*The Miseries of Mavillia*, 1592, *A Mad*

⁶ J. C. Jordan, Robert Greene, 1909. P 89.

⁷ A. E. Baker, op. cit. II : 158.

World My Masters, 1603) művei már címükben is igyekeztek Greene hírnevéhez kapcsolódni. Thomas Nashe-nek *Pierce Pennilesse his Supplication to the Divell*-jében kevesebb volt az apokaliptikus háborzongatás. Visszaélést és emberi gyarlóságot leleplező realiztikus képei a londoni polgári élet elé tartottak jóindulatú görbe tükröt. Hasonló szellemű Thomas Dekker *The Seauen Deadly Sinnes of London* (1606) is, míg többi füzetkéje, *Newes from Hell* (1606), *The Bel-man of London* (1608), *Lanthorne and Candle-Light* (1608) és *The Guls Horn-Booke* (1609) a londoni alvilág életét ábrázolja anekdotikus és leíró anyaggal, nem ritkán plagizálva hazai és külföldi (Grobianus) forrásból. Elődei fölé megjelenítő készsége, szemléletes nyelve és drámai ábrázoló ereje emelik.

A leleplező irodalom a jest továbbfejlesztése, a jestnek századvégi alakváltozata. Az időtlen tréfa benne helyhez és időhöz kötött valóság lesz, célja nem a mulattatás, hanem a fenyegetés, melynek létfeltétele az élethűsége. Morális célzata emlékeztet ugyan a középkori példára, de a történet és a tanulság viszonya Greene és követőinek műveiben ellenkezőjére fordul. A tanító szándék konvencióvá vált. A röplap és füzet-irodalom felvázolja a nagyvárosi élet típusait és útvesztőit s ezáltal megteremti a pikareszk regény nyersanyagát és életfeltételeit.

3.

A jest-ben és a bűnözőkről szóló írásokban jelentkezik először a valóságot irodalommá formáló szándék. Az irodalmi empirizmus jellegzetesen angol polgári szellemének kezdetleges termékei azonban anyagfeldolgozó technikájuk kezdetleges volta miatt élettelen töredékek csupán. Egységbefoglalásukra az első kísérletet a jest-biográfiák jelentették, melyek közismert nevek nimbuszát ruházták független történetek sorozataira. Kompozíciójuk hiányos, a hős és az esemény nem forranak belső egységbe. Megrögzítik azonban az alsó osztály külső világát, megteremtik a realizmus tárgyi feltételeit és olvasóközönséget toboroznak a bimbózó polgári regénynek.

Valóság és irodalom majd csak a pikareszk regényben szerveződik belső egységbe, a Nashe-től Smollett-ig tartó

hosszú úton. Az indítás a kristályosodás felé külföldről jött, a hazai eredetű anyagot spanyol forma fogta keretbe. A spanyol pikareszk regény hullámverése már a hatvanas években eléri Angliát, igazi hatáskora azonban csak a kilencvenes években kezdődik és tart közel másfél évszázadon át. *Lazarillo de Tormes* első, névtelen fordítása 1568-ban lát napvilágot (The Marvelous Dedes and Lyf of Lazaro de Tormes), 1576-ban követi The Pleasant History of Lazarillo de Tormes, a Spaniard, majd 1568-ban David Rowland of Anglesey fordítja le s kiadása új meg új lenyomatokban a 18. sz. közepéig népszerű marad. A technikailag tökéletesebb Guzman de Alfarache 1622-ben jelenik meg angolul James Mabbe jóvoltából.⁸

A spanyol eredetű (Lazarillo 1554; Guzman 1599—1605) s nemzetközi népszerűsége szert tett csirkefogó-regény lényegében egy (többnyire képzeletbeli) anti-hősnek a rendszerint komikus hangú önéletrajza, aki sok urat szolgálva általában tisztességtelen eszközökkel jut előbbre az életben. A társadalom különböző rétegeiben átélt élményeinek elbeszélése során szatírikus szándékkal számol be emberek, osztályok és intézmények tapasztalatból megismert gyenge pontjairól, visszaéléseiről, bűneiről. A pikarók rendszerint serdülőkorban lévő csirkefogók, akik céltalanul bolyonganak szerte, változatos kalandokon esnek át s lóvá teszik az embereket és azok őket.⁹ A pikarók épúgy küzdenek ellenségeik ellen, mint a középkorban a lovagok, csak a célok és a körülmények változtak az ellenkezőjükre. A küzdelem és a kaland anekdotává és epizóddá vált. A hősök kezdetben, a spanyol regényben csupán könnyelmű csavargók, csak jóval később alakulnak, főleg az angol pikareszk regényben a társadalom ellenségeivé, bűnözőkké és latrokká.

A pikareszk regény lényeges kelléke a társadalmi háttér eleven és hű rajza, realizmusa a kor és a táj szociális adottságaiból fakad. Zárt kompozíció azonban többnyire hiányzik a műfajból, a kalandok sorozata rendszerint csupán a hős

⁸ F. W. Chandler, *The Literature of Roguery*, 1907.

⁹ F. de Haan, *An Outline of the History of the Novela Picaresca in Spain*, 1895. P. 8.

életformájának megváltoztatásával, leggyakrabban bűnbánó megtérésével ér véget. Szatirikus és cinikus megjegyzések a forma lényeges kellékei közé tartoznak, nem ritka az erkölcsi prédikáció sem (Guzman). Alapjában véve a csirkefogót középpontba állító kalandregény a romance ellenpárja, mely a gonoszságok rajzolásával, az alantasban való turkálásával tudatosan szatirizálja az udvari világ hamisnak érzett hőseit és életformáját. A pikareszk regény a polgári irodalom lázadása az arisztokratikus világrenddel szemben.¹⁰

Az angol pikareszk regény története néhány apróbb vonásban különbözik a kontinentális fejlődésvonaltól. Legelsősnek a fürgetollú *Greene* műveire bukkanunk, akinek bűnbánó hangú életgyónásai már a csirkefogó regény nyersanyagát tartalmazzák törmelékes állapotban. *Greenes Never too Late* (1590) és folytatása *Franciscos Fortunes* (1590) regényes önéletrajz Boccaccio Fiamettá-jára¹¹ emlékeztető álruhában, happy endinggel megfejeelve. Mellverő hangon, romance-ainak jufjuizmusától szinte teljesen ment, világos és erőteljes nyelven ír bennük botlásairól és ballépéseiről, némelykor túlozva őket a hatás kedvéért, hogy a polgár megkapja pénzéért a libabőrt. Másik bűnbánó műve *Greenes Groats-Worth of Witte bought with a Million of Repentance* (1592), melyet a siker hatása alatt ugyancsak megtoldott egy folytatással, *The Repentance of Robert Greene* (1592) ismét allegórikus formában vitték Roberto sötét magánügyeit és érzelmeit a közönség elé, vastag és valótlannak tűnő conny-catching gonoszságokkal fűszerezve. Az író a sikerért áthangszerelte életét, retrospektíve. Szomorú véget ért, elrontott életén kesergő vallomásai kivétel nélkül megtéréssel, bűnbánattal és sorstársaihoz intézett „never too late“ intelmekkel végződnek.

A pikareszk regényhez a (nem teljes következetességgel keresztülvitt) életrajzi forma és a kalandok hozzák közel *Greene* műveit, anélkül azonban, hogy a műfajt jellemző szatírárt és a hős kómikus felelőtlenségét ezekben a tragikus hangú vallomásokban fellelhetnők. Az elementáris erejű, a

¹⁰ F. M. Warren, *History of the Novel Previous to the Seventeenth Century*, 1895. P 285.

¹¹ Angol fordítása 1587-ben.

főhőst könyörtelenül összemorzsoló szenvedély megrázó hatá-
sú, élethű ábrázolásával már a derűs pikareszk regényen
túlra, a pszicho-patológikus tárgyú analitikus regény felé is
mutat.

Thomas Lodge két áltörténeti életrajza, a jellemző
című *The Life of Robert second Duke of Normandy, surnamed
for his monstrous birth and behaviour, Robin the Diuell;*
*wherein is contained his dissolute life in his youth, his deuout
reconcilement and vertues in his age: interlaced with many
straunge and miraculous aduentures* (1591) és *The Life and
Death of William Longbeard* (1595) legendákat, anekdótákat
és felmelegített jest-csinyeket sűrítenek a címszereplők neve
köré. Longbeardben egy vakmerő gazember, szegény-párti
zsvány akasztófával végződő történetét spékelt meg erköl-
csös elmélkedésekkel, Robert történetében pedig egy népszerű
régí romance-ot írt át a csirkefogó kalandtörténetek szellemé-
ben.

Greene és Lodge-nak feleúton megálló, jórészt tradicio-
nális elemekből összeszőtt kalandtörténetei után Thomas
Nashe lendületes *The Unfortunate Traveller or the Life of
lacke Wilton*-jában (1594) akadunk az első és sokáig egyetlen
angol pikareszk regényre. Nashe tudatosan helyezi a zabolát-
lan invenciójú romance-szal szembe az élet zamatos és izgal-
mas valóságát, a tényleges világot a századvég olasz-görög,
időn és téren kívül ágáló hőseivel, kalandjaival és lég-
körével.¹²

Jack Wilton elmeséli, hogy VIII. Henrik apródjaként
rész vett egy franciaországi hadjáratban, a táborban külön-
böző csinyeket hajtott végre s gyanutlan embereket kellemet-
len tréfákba ugratott be, melyek következtében alaposan el-
nászpángolták, Jack továbbállt, részt vett a marignanoi csatá-
ban, azután Münsterben tanuja volt az anabaptisták levereté-
sének, majd visszatért Angliába és az Earl of Surrey szolgál-
latába szegődött. Surreynek Geraldine udvarhölgy iránti ro-
mantikus szerelmének gúnyoros ábrázolásában Nashe józanul
polgári szellemben szatirizálja a romance eszmevilágát.
Surreyvel keresztül-kasul utaznak Európán, Rotterdamban

¹² E. A. Baker, op. cit. II : 160.

Erasmussal és Morusszal találkoznak, Wittenbergben Luther vitáját hallgatják, Bécsben Cornelius Agrippa bűvészműtávkokkal szórakoztatja őket. Surrey és Jack Olaszországba kerülnek, ahol fantasztikus kalandokba keverednek, Velencében egy kurtizán mérgepoharát elkerülendő ruhát és szolgálati viszonyt cserélnek, börtönbe kerülnek, ahonnét Nashe rajongó hangon tömjénezett bálványa, Pietro Aretino szabadítja ki őket. Jack kedvesével Surrey earli címét bitorolva Firenzébe utazik, majd Rómába teszi át székhelyét, ahol szörnyű gyilkosságok szemtanuja, majd ártatlan vádlottja. Jacket halálra ítélik, szerencsére egy öreg honfitársa megmenti. Alig szabadul ki a halálveszedelemből, ismét bajbajut, egy zsidó eladja élveboncolás céljaira. Ezúttal a pápa ágyasa menti meg Jack-et, aki őt hálából kirabolja. Jack és kedvese Bolognába hajóznak, ahol jelen vannak Cutwolfe szörnyű kivégzésén, mely után a bűnbánó Jack feleségül veszi szeretőjét és hazatér Angliába.

Az első angol pikareszk regény néhány ponton eltér a hagyományos formakánontól. Hőse nem cseréli folyton gazdát és története nem hazai földön játszódik. Az első két fejezet után kevés a regényben a tréfás csíny is, s a szereplők száma is szűkrefogott. Elbeszélő technikája Jack útját történeti valóságnak óhajtja beállítani (utókora sokáig valósnak hitte) a korhű, bár időrendileg összeférhetetlen események emlegetésével és leírásával. Az eseményeket egyetlen tagolatlan iramban mondja el, amit csak néhány betét-történet szakít meg. Hősei között markánsan rajzolt profilok, eseményei között sok plasztikusan ábrázolt jelenet (Cutwolf) akad.

Ábrázolásmódja eseményről-eseményre ugrál nyugtalan ritmusban, összekeverve vidám és tragikus eseményeket, szerelmet és vérontást. Egyetlen személyt állít a központba, egy átlagembert, akinek felelőtlen csirkefogóból erkölcsös polgárrá való átalakulását a fikatív, de logikus atmoszférájú sidneyi romance-szal ellentétben az előre nem látható, de reális események kényszerítő hatása váltja ki.

Kis regényének történeti értéke mese- és motívumanyagának változatos és sokoldalú újszerűségében, színpompás szóhalmozó nyelvének szemléletes ragyogásában, tömör metafóriának dekoratív hatásában rejlik. Nashe bebizonyította, hogy

a korvalóság is van olyan érdekes, mint a romance álom- és ködvilága. *All that in this phantasticall, Treatise I can promise is some reasonable conveyance of historie and varietie of mirth* — mondja előszavában. Kihangsúlyozza írásának műfaji újszerűségét is: *it being a cleane different paine from other my former courses of writing*. Nem vetette meg azonban a bevált fordulatokat sem, az olasz novella trikkjeit (Jack és Diamante viszonya), a jest kézzelfogható tréfáit, (a tábori életről szóló részben) s a conny-catcher-eket olasz égbolt alá ülteti át. Nem akar tanítani és nevelni sem. Jack megtérése és ennek előkészítése céljából a főhős jellemével össze nem férő erkölcsi elmélkedéseknek szájába adása inkább a cenzurának és korízlésnek tett engedmény, mint kísérlet lelki folyamat ábrázolására. Nashe következetesen véghezvitt célja a kispolgár olvasó szórakoztatása volt egy kispolgár kalandjaival, aki a főúri világ irodalmában ábrázolni szokott élet külsőségei közé került.¹³ Világlátásában a polgári elem már nyíltan szembefordul az arisztokratizmus értékrendszerével. A vidám hangú kalandregény szerzője az udvari világról csak a könyörtelen satíra hangján tud szólni. Lord Surrey lovagi tornájának leírása ép azokat az elemeket teszi nevetségessé kispolgári góggel, melyekről a romance csak az áhítat hangján tudott szólni. Nashe-nél a stilizált eszményi-lovagi szerelem karrikatúrává vált s a középpontba a testi kielégülés erotikája került.

Egy évvel Nashe életerős kisregénye után jelent meg Henry Chettle műve. *Piers Plainness seaven yeres Prentiship* (1595.), az első kísérlet a romantikus-heroikus regény, a pásztortörténet és a pikareszk regény elemeinek szintetizálására jufjuista nyelvi keretben. Ez a minden divatból hasznot húzni akaró, sokat markolásával eleve halvaszületésre ítélt próbálkozás azonban az ízlésellentétek összeegyeztethetlensége következtében észrevétlenül tűnt el a századvég prózairásának áradásában, beigért második részének megjelentetésére már sor sem került.

A tréfa-kedvet tápláló jest, az emberi gyengék leleple-

¹³ R. Woesler, Die ständische Schichtung des Schriftstellertums in der englischen Renaissance, 1936. P 78.

zését kárörömmel kultiváló szatíra és a durvaság és aljas-ság összehordásában a legalantasabb ösztönöknek hódoló kriminalisztikai irodalom az az altalaj, melyből az angol pikareszk regény kinő. Ezek az előzmények s műfajának olvasó világa és végül a mindennapi élet eseményeivel való szórakoztatás célja teszik az élethű látást és ábrázolást kötelezővé. Az új szemléletmód új világot tárt fel, a „history” — mely ezen időtől fogva a realista regény műfaji nevévé válik — szembekerül a „romance”-szal, a romantikus-hősi regénnyel. Az önéletrajzi szerkezetű csirkefogó-regény az empirizmus világnézetének első szépirodalmi terméke.

4.

Greene és Nashe szépírói munkássága a maga elágazásaival egyrészt a romance-ra emlékeztető olasz novellisztika, másrészt az alvilági irodalom és a pikareszk regény felé a tollasodó polgárság heterogén tényezőkből összetett világképét tükrözi. Egyfelől asszimilálódás a kultúrafenntartói szerepében megrokkant udvari világhoz, mely mellé s idővel helyébe kultúrahordozói rétegül lépni fog, másrészt ragaszkodás az évszázados bennszülött életelelemhez, az alacsonyrendű származás emlékeihez. A századvég legtöbb írójának munkásságában, nemcsak a regényben, hanem a drámában is, az erővonalak metszőpontjaira és csomózódására bukkanunk. Tiszta osztályirodalomról az udvari igényű roman courtois örökébe lépő Arcadia regények kivételével alig beszélhetünk. Greene, Lodge, Nashe, Dekker és Chettle munkássága elvérzik a századvég nagy szociális és világnézeti zökkenőjében, arisztokratizmus és puritanizmus, külföld és haza, idealizmus és realizmus, nyelvművészet és jest-nyersség között ingadozó, minden úrnak szolgálni akaró oszcillálásában. Művészetük nem képes a heterogén elemeket szintetizálni és ezért nem lehet egyetlen osztálynak sem igazán a sajátja. Tudatosan polgári irodalomról nem beszélhetünk Thomas Deloney műveinek megjelenése előtt.

A norwichi takácsmester három kisregénye a puritánizmus vasfürdőjében öntudatra ébredő s nagy történelmi szerepre szánt angol városi iparos- és munkásosztály apoteózisa.

Deloney három művében kap először középponti helyet a regényben az angol ember, az angol táj és esemény, s a mindenki által beszélt közvetlen hétköznapi nyelv. Az egy évszázadon át az iparosság köreiben rendkívül népszerű, de a kor minden literátorától mélyen lenézett művek egyes nagy céhek társadalmának életét regényesítik meg a kapitalizmus kialakulásának küszöbén. *The pleasant Historie of Iohn Winchcomb, in his yonguer yeres called Iack of Newbery* (1597.) regényes beszámoló egy 15. sz.-i fiatal takácslegényről, aki mestere özvegyét vette feleségül, szorgalmával meggazdagodott és üzemét gyári méretűre virágoztatta fel. A király és kancellárja is meglátogatták, akikkel Iack a regényben az állami beavatkozás sérelmes voltáról vitázik.

Deloney műve irányregény, mely a monopóliumaikat királyi pátensekkel körülbástyázó céhek és az egyes felvirágzó, gazdasági liberalizmusért küzdő gyárüzemek harcába az utóbbiak oldalán avatkozik bele, nyilván a vállalkozók által erre a célra megfizetve. A királyi kegy a céheknek kedvezett, ami sztrájkokat és munkanélküliséget hozott magával, melyet még fokozott a regényt megelőző év mezőgazdasági válsága is. Deloney tapintatos határozottsággal hívta fel a bajokra az uralkodó figyelmét s gondoskodott egyúttal arról is, hogy a nagy takácsmesterek patriárkális kapitalizmusát a munkaadó és munkás viszonyának rózsaszín színezésével minél rokonszenvesebben tűntesse fel.

Jack of Newbery alakjában a legenda határán mozgó adatokhoz bőven kevert jest-elemeket, sőt helyenkint romance reminiszcenciákat is. Lelkesedést teremtő szándékkal némelykor egészen tudatosan modernizálta a romancé-ot.¹⁴ Amadis-ra, Palmerin-re emlékeztető, erényekben és bátorságban gazdag alakokat cipészi és takácsi maszkban léptetve fel nemesítette meg a középkori versregények kopott változatainak nevelődött olvasók számára a céh-világ kisipari munkását. A szerkesztés technikája azonban szakít a romance zsúfolt bonyodalmasságával, Deloney regénye a közvetlen elbeszélés bonyodalom-mentes egyszerűségével

¹⁴ A. Chevalley, *Thomas Deloney et le roman des métiers au temps de Shakespeare*, 1926.

halad a happy ending felé, tele pompás miniatűrökkel az iparos-kispolgárok világából. A szerelemben sincs semmi romantikus-udvari vonás, kézzelfogható humorú jest-fordulatok vezetnek az anyagilag feltétlenül előnyös házassághoz. Hősei az angol kispolgárság eszményét, az erényes gazdagságot és a hozzá vezető utat rajzolják meg.

Deloney második regénye, *The Gentle Craft, a most merrie and pleasant historie* (első rész 1597., második rész 1598., az ígért harmadik résznek nincs nyoma) a cipészszakma legendás történetét írja meg csekély összefüggésű történetek sorozatában. A könyv elsődleges célja a suszter-szokások és műszavak eredetének magyarázata, s a szakma kiválóságainak exhortatív célú ünneplése volt. A közöltek hitelességét az áltörténeti bevezetés hangsúlyozza, a történetíró pretenzióit azonban csakhamar elmossa London híressé vált suszter-legényeinek és leányainak vidám mesélő-kedvvel elbeszélte, el-elkalandozó anekdóta-áradása. Szent Hugh történetében a *Legenda Aurea*, Crispin és Crispian históriájában a romance keveredik Peachey mester csínyjeinek zamatos jest-jeivel. A dísztelen, irodalmi szándéktól mentes humoros epizódok, fabliau-szerű szerelmi történetek a szakma mindennapi életének ábrázolásán keresztül a cipész-iparosság demokrata osztály-öntudatának táplálását szolgálják.

Legsikerültebb műve, *Thomas of Reading, or the sixe worthie yeomen of the West* (1602.) közelíti meg legjobban a regényformát. A szövőipar aranykorát szándékozott megírni s ebből a célból hat legendás hírű takácsot állított történeti távlatba. Az Earl of Shrewsbury szolgálónak elszegődött leányának és Robert normandiai hercegnek betétként bedolgozott patétikus történetével egyrészt a romantikus ízlés szükségleteit elégítette ki, másrészt azonban az erősödő polgárság ébredező öntudatának is hízelgett: regényének gazdag iparosa nyugodt büszkeséggel segít a bajbajutott arisztokratákon. Mint többi regényeiben, itt is a vérbő és változatos életközelségben rejlik sikerének titka. Kocsmai jelenetekkel, királyi fogadással, asszony-csúfolással, a takarékoság dicséretével, jest-tréfákkal, enyhe pikantériával, a szakma hagyományos pletykáival és a baráti összetartás lelkesítő példáival tarkán teletömött, olvasói ízlését szolgáló történetből kiemelkedik a

regény főhősének, Thomas Cole of Reading meggyilkoltatásának gondosan kidolgozott, a hatást ügyesen fokozó, háttorzongató atmoszférát teremtő leírása.

Deloney főerőssége a pattogó, feszült, élesen jellemző, tömör dialógus, melyen a kilencvenes évek drámai virágzásának hatása érezhető. Nem riad vissza a tájszólás humorteremtő eszközeitől sem. Leglényegesebb haladást azonban könnyed humorával és jellemábrázoló erejével jelenti. Regényei tele vannak Chaucer-re emlékeztető arcképekkel, gondosan (bár csak kívülről) individualizált egyéniségekkel. A pikareszk regényre emlékeztető kalandok már nem csupán önmagukért szerepelnek, hanem egyének és a légkör jellemzésére is. Lélekábrázolása azonban még kezdetleges, sekélyes, erkölcsbölcseleti láthatárát pedig a középkori felfogású halálos bűnök határolják. Deloney maga is tagja volt annak az osztálynak, amelynek és amelyről írt, osztozik vele nemcsak műveltségében, hanem iparos-gőgjében, protestáns fanatizmusában és szűklátókörű patriotizmusában is.

Amilyen vonzóan, könnyed közvetlenségében és helyenkint meglepően való egyéniség-ábrázolással adja is elő történeteit, olyan bizonytalan azonban a szerkesztésben. Regényei széthullanak jest-ekre, párbeszédre és kisebb-nagyobb betéttörténetekre, csak Thomas of Reading-jének ad némi szerkezeti egységet a főuri szeretők végigkigyózó válságos története.

Népszerűsége,¹⁵ s egyben elbeszélő-ábrázoló technikájának regényíró kortársait sok esetben meghaladó fejlettsége sokat köszön a századvég drámairodalmának, ezen belül is elsősorban a polgári drámának, mely a 16. sz. utolsó évtizedében egyre nagyobb népszerűsége jut Henslowe színházaiban, s amelytől Shakespeare arisztokratizmusá oly távol áll. Heywood és Dekker (aki később sietett is a Gentle Craft-ot színre alkalmazni) bűnügyi és iparos-drámáiban, tékozló fiúktól, boszorkányvádaktól és polgári házasságtörésektől hemzsegő színjátékaiban válik először uralkodóvá a polgári élet tragikumát erős morális célzattal és sok érzelgéssel színpadra vivő

¹⁵ A Jack of Newbury utolsó népszerű kiadása 1775-ben jelent meg. A Gentle Craft utolsó chap-book kiadása 1816-ban. R. Sievers, Thomas Deloney, 1904. Palaestra XXXVI: 148; és A. F. Lange, The Gentle Craft, 1903. Palaestra XVIII: 111.

demokratikus irányzat, melynek Deloney regényei az első, irodalmi színvonalig eljutó prózai termékei. Őrajta kívül azonban a szépprózában kevés hasonló kísérlettel találkozunk. Will Valens-nek *The Honourable Prentice, or this Taylor is a Man-je* (1615) és William Winstanley-nek a szabómesterséget dicsőítő *The Honour of Merchant Taylors* (1688) észrevétlenül eltűnt próbálkozások, melyek nem tudnak Deloney évszázados népszerűségével versenyezni. A polgárság még nem válik teljes-értékű regényolvasó réteggé, nem alakít ki magának próza-formát. Világát elsősorban a színpadon kereste és találta meg, az olvasmányos irodalomban nem a polgári-társadalmi regény érdekli, hanem az egyre szélesebb köröket birtokba vevő puritanizmus kedves műfaja, a lelki konfliktusok hétköznapi problémáinak ábrázolása, melyet Richard Johnson (*Seaven Champions of Christendom*, 1596) és John Reynolds (*God's Revenge against Murder*, 1621) kezdetleges történetekkel fűszerezett traktátusai, majd Bunyan forró emfázisa szolgáltattak.

5.

Deloney regényei nem tartottak kapcsolatot nagy kortársai esztétikai és morális célzatú prózai műveivel, hanem elsősorban a pusztán szórakoztató szándékú s mindenkor a legelső társadalmi réteg fogyasztására termelt chap-book irodalom jellegzetes termékeivel. Az Erzsébet-kor földalatti irodalma ma már csupán szociológiai jelentőséggel bír, az irodalmi altalaj összetételét rajta tanulmányozhatjuk legpontosabban. Jelentékeny része a párlapos, óriási népszerűségű, évszázadokon át újra meg újra kiadott népkönyv Robin Hoodról, George a Greeneről, Friar Baconról, Robert the Devilről, Doctor Faustusról vagy Fortunatusról, mely végső értelmében a középkor végén elsekélyesedő romance késői leszármazottja.¹⁶ Deloney azonban már új kor közeledtét jelenti, melyben a romance varázslóit és lovagjait a tréfás cipészlegény váltja fel. A földművelő feudális világ napja ieáldozóban van, az ipari polgárság a városi élet új igényeivel lép a színré.

¹⁶ A. Esdaile, op. cit.

A századvég rendkívül gazdag röpiratszerű (pamphlet) kisnyomtatvány irodalma a londoni legalsó néposztály, a shakespeare-i színház groundlingjai számára íródik. Ennek megfelelően tárgyköre a nagyvárosi élet alakjait és eseményeit rögzíti meg. Thomas Dekker irodalmi poggyásza jórészt ilyen alkalmi iratokból áll, a pestisjárvány vagy a trónváltozás élénk leírásából, az előkelősködő gigerlik és ficsurak gúnyolásából, vallási intelmeket hátborzongtató, ügyesen előadott történetkével vegyesen tálaló szemléletes traktátusokból és pikáns fordításokból. A kor más prózaíróinak (pl. Nashe) jelentékeny termése is a zsurnalisztika és irodalom ezen a határterületén igyekezik a pillanatnyi érdeklődést kiszolgálni. A kisnyomtatvány Shakespeare korában az újságot pótolja. Változatos anyagában helyet kap mindaz, amit a regényirodalom első hírnökeiként szemügyre vettünk, a tisztára irodalmi-arisztokratikus szándékú művek kivételével (Sidney, Lily). Az irodalom e parti vizeiben még nem kezdődött meg a műfaji tagozódás, Greene és Lodge romantikus történetei, Deloney cipész anekdotái Skoggin otromba tréfáival, a jestek ütlegzáporával, a belföld és külföld az ókor és a jelenkor egész meseanyagával együtt összekeverednek a politikai, vallási és pedagógiai traktátusokkal, útikönyvekkel, bűnügyi leleplezésekkel, orvosi művekkel és minden pillanatnyi érdeklődésre igényt tartó esemény leírásával. Az egyes műveken belül a legkülönbözőbb szempontok és célok helyet találhatnak, az erkölcsi tanítás regénybe torkollik, a gúnyirat történelembe csap át, az útleírás filozófiába könnyököl be. A szépirodalminak tekinthető művek nagyrészből hiányzik a belső egység, a következetesen végigvitt szándék, a cél többnyire nem alakítás, hanem közlés.¹⁷

Változatos anyagával egyre nagyobb tömegeket olvasásra kapható sub-litteratura iskolázatlan olvasója a regény képében jelentkező művet sem a fikció magánvaló szépségeért olvassa, erről tudomást sem vesz. Minden olvasmányában szórakoztató köntösben megjelenő tanítást lát. Az ótestamentum, Lodge pásztorregényei, Holinshed krónikája és a hamis-

¹⁷ K. L. Gregg, Thomas Dekker, a Study in Social and Economic Backgrounds. University of Washington Publications in Language and Literature, 1924.

kártyások üzelmeit leleplező röpirat között nincs sem értékfokozati, sem hitelkülönbség, a mese még valóság, a tény és fantasztikum, a történelem és az álom határa még nem kristályosodott ki. A polgári-proletári széles körök szépirodalmi olvasmányaiban is minden valóság még — mint ahogyan Lear király tragédiája is nemzeti történelem az Erzsébetkori dráma nézőjének — a csodálatos is megvalósulhat, a távoli is elérhető. A Tempe-völgy pásztorjelmezben furulyázó királyaival legföljebb egy heti hajóútnyira fekszik délkeletre.

A mesét azonban csak a valóság látszata teszi tényé. Az udvari világ felvilágosult stilizálásával szemben a kispolgárság literaturája a csodálatosban is egyre határozottabban a maga világát keresi. A mese-kedv közelebb jut a tényekhez, a leírás részletező, tényekre hivatkozó s — legalábbis a másodrendű fontosságú szempontoknál — a bimbózó realizmus eszközeit veszi igénybe. (Mivel az új ábrázolásmód szükségszerűleg az alsó néprétegek duhajságának és bűneinek leírásával adja első erőpróbáját, ezért a realizmus technikája az angol irodalomban hosszabb időre az aljas indulatok és mocskos események ábrázolásának szinonimájaként szerepel.) A realizmussal együtt lép előtérbe a hazai eredetű anyag. Az anonim szerzőjű *Cobler of Caunterburie* (1590) tudatosan választja keretes elbeszélései mintájául Chaucert és Tarlont az idegen „Boccace“ helyett s választja elbeszélőitül a kovácsot, a vénasszonyt, a törvényszolgát, a susztert... Chettle kisregényében, a *Piers Plainnes Seauen Yeres Prentiship*-ben (1595.) a pikareszk pásztorvilág lép angol földre. A 17. sz.-eleji *Westward for Smelts* (1620) keretes elbeszélés sorozat pedig olyan olasz novella-anyagot ültet át angol iparosi légkörbe, mely harminc-negyven évvel azelőtt a kultur-réteg Itáliavágyát szolgálva olasz-latin-görög nevekkal délszaki ég alatt, teljesen irodalmiasítva játszódott le a korai fordításokban és utánzásokban.

A legnagyobb népszerűsége ezért az igazolhatóan bennszülött tartalmú írások viszik. Deloney páratlan példányszám és kiadás-sikere is elsősorban ezzel a ténnyel magyarázható. Olvasottság szempontjából a századforduló kiemelkedő íróivá Richard Johnson (*The Most Pleasant History of Tom a Lincoln*, 1599; *The History of Tom Thumbe*, 1621; *The Nine*

Worthies of London, 1592; *The Pleasant Conceites of Old Hobson*, 1607) és Henry Robarts lesznek (*Haigh for Devonshire*, 1600; *A Defiance to Fortune*, 1590; *Honours Conquest*, 1598), kik romance-motívumokból, helyi anekdótákból, belföldi történelmi pletykákból, évszázados angol jestekből, londoni kocsmahistóriákból és Deloneyből plagizált történetekből tákolták össze népi-népszerű ponyvatörténeteiket.

ÍROK ÉS OLVASÓK

1.

A 16. sz. utolsó negyedében kialakuló szépprózai irodalom szerzőiben egy új írói életforma jelentkezését szemlélhetjük. Az írásaiból megélni szándékozó író a renaissance korában lép először az őt eltartani hivatott, ismeretlen egyédekből álló, ízlésének táplálását elváró olvasóközönség elé. Az írói mesterség kialakulása azonban rendkívül lassú, a középkori írói életforma egyes, mindinkább külsőséggé váló jellemző vonásai a 18. sz.-ba is nyomon követhetők.

A középkori író kötött társadalmi rendben helyezkedett el, egy-egy mecénás pártfogoltja volt, vagy az egyház szolgáljaként élt a kolostor anyagi függetlenségében. Az arisztokratikus szellemű, a hatalmat kevés kézbe koncentráló világban az erkölcsi és társadalmi obligációt vállaló pártfogó töltötte be a közönség szerepét. Az író helyzete látszólag alárendelt volt, szolgálai (bár szilárd), valójában azonban belső függetlensége nagyobb volt, mint a tömegízléstől függő utódjáé. Chaucer és Gower példájából tudjuk, hogy a patronátus messzemenő anyagi függetlenséget biztosított úgyszólván csak névleges kötelezettségekért.

Erzsébet királynő és az első Stuart királyok kora, a 16. és 17. sz.-ok fordulója hozta meg a társadalmi viszonyok átalakulása kapcsán az író helyzetének megváltozását. A kolostorok feloszlata tértöbbletet ró a patronátust viselő arisztokráciára, amit alig enyhített a könyvnyomtatás kiterjedésével keletkezett piac az író áruja számára. Az írni-olvasni tudók számának a 16. sz. folyamán történő megháromszorozódása ugyanis, a szellemi igények fokozódása, az udvar irodalmi érdeklődése által teremtett divat, a költészet és dráma hirtelen felvirágzó népszerűsége az írók számát is rendkívül megnövelte, amivel a magán-mecénások számának emelkedése egyáltalán nem tartott lépést. Így a patronátus elnyerésének nehézsége egyfelől, másrészt az irodalmi piac szervezetlen volta fájdalmas megélhetési harcra kényszerítette a növekvő írói társadalmat. Még messze van a 18. sz.

íróinak sok esetben kijáró kormány-támogatás és a nagy felvevő-képességű folyóiratirodalom megindulása. Az író tehát minden oldalon biztosítani szándékozott magát s ha drámái és nyomtatott művei hoztak is némi készpénzjövedelmet, mindent elkövetett azért is, hogy mecénásra találjon.

A patrónus-szerzés a 16. sz. végén már elsősorban összeköttetésekre építő protekció-hadjárat volt. A királynőt, Leicestert, Essexet, a Pembroke-családot, Southamptont (Shakespeare pártfogóját) és más, jóindulatáról vagy hiúságáról gyorsan ismertté váló nagyurat az írók megrohazzák áradozó-hizelgő dedikációkkal. Ha az ajánlás a patrónus előzetes hozzájárulásával történt, a szerző jogosan várhatott némi készpénz-ajándékot, vagy valamilyen hivatalba bejuttatást. Egy-egy dráma dedikációjáért rendszerint 40 shilling járt, de kisebb műnél néha jóval kisebb összeggel is be kellett érni.¹ Nashe tele volt panaszokkal pártfogói szűkmarkúsága miatt, *Unfortunate Traveller*-jének második kiadását nyilván ez okból nem ajánlotta ismét Southampton-nak.² A pártfogóban való csalatkozás miatt az írónak gyakran kellett minden egyes művéhez új meg új mecénást keresnie. Greene 17 könyvét 16 különböző személynek volt kénytelen dedikálni.³ Lily állá is felkopott a *Euphues*-szel: 15 évi türelmes várakozás után újra (és ismét eredménytelenül) kérte a királynőt, hogy műve jutalmául nekiúgért udvari tisztséget (*Master of Revels*) juttassa végre már neki.⁴ A nagy versenyes következtében kisebb egyéniségek egyre jelentéktelenebb személyeket avatnak megdicsőített mecénássá, akik a megvásárolt hízelgéssel a pátronátus erkölcsi értékét egyre inkább aláássák.

A bizonytalan és gyérülő pártfogói segítséggel szemben az író keveset várhatott a szerzői tiszteletdíjtől. A honorárium fogalma csak lassan alakul ki. A század végén a nyomdász-könyvkereskedő általában 40 shillinget fizetett kisebb terjedelmű prózai munkáért.⁵ Beérkezett, kapós író többet is el-

¹ N. Field, *A Woman is a Weathercock* (1612) dedikációja.

² *Piers Plainness*. Ed. R. McKerrow. Vol. I: 241.

³ Ph. Sheavyn, *op. cit.* p. 22.

⁴ *Euphues*, *Arber's Repts.* p. 10.

⁵ *Return from Parnassus*. part II. Ed. W. D. Macray. P. 88.

érhetett. Nashe-től tudjuk, hogy a kiadók milyen örömmel kaptak Greene minden új írásán. Öt fontnál nagyobb honoráriumot azonban ő sem kapott egy hatpennys áron forgalomba kerülő kisregényért vagy pamphletért.⁶ A kiadó igen gyakran megelégedett 20—25 tiszteletpéldány adományozásával, amivel azután a szerző házalt karitatív gondolkodású ismerőseinél.⁷ A színpadi írók természetesen valamivel előnyösebb helyzetben voltak a drámai előadások nagyobb népszerűsége miatt. Shakespeare mint színész, szerző és színházi társ-vállalkozó jelentékeny vagyont tudott gyűjteni.

A kivételektől eltekintve (mint pl. Sidney, a főúri diplomata, aki életében nyomtatott formában egyetlen művét sem publikálta) az író a 16. sz. végén még nem társadalmi tényező. A Tudorok korának kezdődő kapitalizmusa a gazdagságot egyre fontosabb érvényesülési eszközzé és céllá avatta. A keresetükből csak igen szegényesen megélni tudó írók a társadalom perifériájára szorultak, osztályrészük a nyomorgás, amit csak ritkán enyhít az alkalmi pártfogó ajánléka vagy egy nehezen kicsikart írói tiszteletdíj. Az esetleges népszerűség mindenkor igen szűkkörű és még nem jelent megélhetést. Nashe és Dekker az adósok börtönébe kerültek, Foxe napokon át éhezett. Drayton vagyontalanul halt meg, Hooker gyermekei koldultak. Ilyen körülmények között nem lehet csodálni a gyors munkát, az olcsó sikerre pályázást, az elmélyülés hiányát és a mohóságot a pillanatnyi ízlés kiszolgálásában (Greene). Az író kénytelen mindennel megpróbálkozni: drámával, regénnyel, riportázzsal, útirajzzal, balladával, leleplezéssel, útikönyv-kompilációval, jest-füzérrel, jóslattal és invektívával, életét nyomorgás, viták, előlegkunyorálás, börtön, hirtelen hírnév, cenzúra-gondok és bohém kicsapongás tarkítja, melynek végére rendszerint korán tesz a halál pontot. Sem Nashe sem Marlowe, sem Peele vagy Greene nem érte meg életük harmincharmadik évét.

A cenzúra ugyan csak az anglikán egyház egységének megbontására törő kísérleteket üldözte állami (és nem valási) szempontból, hálójá azonban olyan sűrű szövésű volt,

⁶ *Four Letters Confuted* Ed. R. McKerrow. Vol. L. 287.

⁷ *Shakespeare's England*. Vol. II: 182 (Nichol Smith).

hogy az írók minduntalan bajbajutnak vele. Az Erzsébetkori drámairodalom elveszett színjátékainak jelentékeny részéről a Star Chamber jegyzőkönyveiből van csak tudomásunk.⁸ Dekker, Lodge és Munday szenvedtek legtöbbször a hatóságok zaklatásától, Nashe pedig bevallotta, hogy egy ízben egy egész éven át semmit sem publikálhatott a cenzúrától való félelmében.⁹ Az ellenőrző hatóságok könnyen magyaráztak felségsértést vagy hűtlenségre felbujtást az allegorikus jellegűnek deklarált irodalmi műbe. Az aktuálistól és helyitől való tartózkodás is oka többek között annak, hogy az írók kénytelenek fiktív világba (romance) vagy távoli tájakra (Itália) menekülni műveik szereplőivel és eseményeivel.

A könyvek forgalmáról, az olvasóközönség arányairól keveset tudunk. Amit néhány magánkönyvtár jegyzéke elárul, az inkább csak a felső társadalmi réteg konzervatív ízlésű olvasmányaira utal. A legelterjedtebbek a romance-szerű művek voltak. Falusi földesurak, mint Robert Thornton (1440) vagy John Paston (1470), előkelő arisztokraták, mint Gerald Earl of Kildare (1525),¹⁰ a coventry-i könyvmoly közműves Captain Cox könyvtárjegyzékében¹¹ (1575), Stuart Mária hagyatékában (1487) és V. James skót király ifjúkori olvasmányainak jegyzékében¹² balladák és verses majd prózai romance-ok kéziratai illetve számos nyomtatott példánya található. A falusi nemesség olvasmányairól beszámoló *Dialogue between the English Courtier and the Country Gentleman* (1579)¹³ és John Dorne oxfordi könyvkereskedő leltárkönyve (1581) ugyancsak a romance népszerűségét teszik első helyre, amiért a hitszónokok (főleg a puritánok) nem győzik eléggé pirongatni a javulni nem akaró híveket.

A dedikációkból (Lily, Greene, Nashe, Pettie, Florio-Montaigne), a főúri hölgyek jufjuista vagy arkádiánus stílusú

⁸ C. J. Sisson, *The Lost Plays of Shakespeare's Age*, 1956.

⁹ Prologue to *Summer's Last Will and Testament* (1600).

¹⁰ Lord Ernle, *The Light Reading of Our Ancestors*, 1927. P 155.

¹¹ Laneham's Letter (1575), ed. F. J. Furnivall for the *Ballad Society*, 1907. P 28.

¹² Sir David Lyndsay, *Epistle to the King's Grace* (prefixed to his *Dreme*). Ed. D. Hamer. *Publ of the S. T. S., Third Series*, vol. I,

¹³ *Roxburghe Library Edition*, p 57.

divat-csevegését gúnyoló megjegyzésekből¹⁴ és az olvasástól óvó intelmekből tudjuk, hogy a regényszerű művek olvasóközönsége túlnyomó részben nő volt.¹⁵ A legtöbb olvasó a fővárosban és a két egyetemi városban élt, a vidék csak a vásári vándorárusokon keresztül vett tudomást az újdonságok népszerűbb és olcsó részéről. Az irodalmi mű cirkulációja a századvégén még sokoldalú formában szemlélhető, a minstrelek késői utódai még éneklék a balladákat a kocsmákban és Deloney regényeit nem ritkán olvassák fel az egybegyűlt írástudatlan hallgatók tömegeinek. A vers még leggyakrabban kéziratos formában terjed s tudjuk, hogy az Arcadia egy évtizeden át kizárólag másolatokban forog olvasók és felolvasók kezén.

A nyomtatott könyvek példányszáma csekély, a kiadók céhének 1568-ból származó rendelkezése 1250-ben állapította meg a megengedett legnagyobb példányszámot.¹⁶ Ennyit azonban csak a legnépszerűbb drámák quarto-kiadásai és a legkapósabb prózaíró, Robert Greene regényei és leleplezései érthettek el. A példányok ára még nem volt megszabva, a közepes terjedelmű prózaregény ritkán haladta meg fűzött állapotban a 6 pennyt, ami a 16. sz. végén megfelelt egy jobb vendéglőben elfogyasztott ebéd árának.¹⁷

2.

Az Erzsébetkor egyetlen abszolút értékű, napjainkban is önmagáért olvasható regényt vagy novellát nem mutat fel. A kor szépprózai irodalmának jelentősége kizárólag műfaj-történeti. Az angol irodalom főfolyama más mederben hömpölyög, a líra és dráma ragyogása mellett minden szépprózai kísérlet háttérbeszorul, másodrendű jelentőségű mind eredetére, mind értékére nézve. Az angol renaissance-regény egy gazdag szellemi tevékenységű kor mellékterméke csupán. A

¹⁴ Th. Dekker, *The Guls Horne-Booke* (1609).

¹⁵ Edward Hake, *A Touchstone* (1574).

¹⁶ *Shakespeare's England*. Vol. II: 212 (R. B. McKerrow).

¹⁷ G. H. Granville-Barker & G. B. Harrison, *A Companion to Shakespeare Studies*, 1954. P. 302.

kor legtermékenyebb regény- és novellaírója sem tekintette műveit irodalmi alkotásoknak.¹⁸

A műfaj másodrendűségét számos körülmény magyarázza. Az olvasni tudóknak aránylagosan csekély száma s az olvasóközönség szervezetlen volta a tisztára esztétikai szándékú prózairodalom kifejlődése elé társadalmi jellegű gátat vetett. Ezzel szemben a drámának a kor reprezentatív műfajává kifejlődését épen az a körülmény segítette elő, hogy felvételének nem volt intellektuális korlátja. Egy olvasóra ötven néző esett. A századvég írástudatlan tömegei számára a színi előadás nemcsak tömény szórakozást, hanem egyúttal a leghozzáférhetőbb történelmi, lélektani és egyéb általános tudásanyag fájdalom-mentes elsajátításának lehetőségét is nyújtotta. A színi újdonság hamar elévülő volta a drámaírókat folytonos tevékenységre ösztönözte s hasonlíthatatlanul biztosabb megélhetést ígér nekik, mint amit a szépprózai művek írása a legjobb esetben is nyújthatott. A társadalmi körülmények egyfelől, másrészt a dráma műfaji és lélektani konstrukciós korlátai magas technikai színvonalat alakítottak ki, tömör jellemzést, áttekinthető cselekményt, gazdaságos dialógust, fékező hatású realizmust. Semmi szükség nem volt a drámában arra a parttalanul áradó, sokszor csak izzadt gyakorlatként ható, vagy öncélú stiláris kéjelgésre fajuló beszédességre, túlfűszerezett dikcióra, melynek árjában Lily, Greene és Lodge mondanivalója elmerül. A kényyszerítő kötöttségek és művészi standardok hiányában a széppróza a 18. sz. közepéig fegyelmetlenül burjánzott a legkisebb ellenállás, a divat pillanatnyi kívánalmi irányában. A századvég regényét épen a kornak túlságos vitalitása öli meg. Ha Shakespearenek regénye maradt volna ránk, úgy az — drámáival szemben — bizonyára ép oly terjengős, külsőséges, következtelen és megkomponálatlan volna, mint bármelyik kortársáé.

Az Erzsébetkori regényírók ugyan egyetlen maradandó értékű művet sem alkottak, a századvégi angol regény fejlődéstörténeti szempontból mégis jelentős. Műfaji egység még

¹⁸ „Greene... made no account of winning credit by his works... his only care was to have a spell in his purse to conjure up a good cup of wine with at all time“ — Th. Nashe, *Four Letters Confuted* — Ed. R. McKerrow. Vol. I: 287.

nem várható tőle. Mint egy ciszternában egybefolyik benne sokféle erőfeszítés eredménye; középkori szempont korszerűvel keveredik, idegen anyag hazai termékbe vegyül, életmód-ábrázolás jellem-vázlattal váltakozik. A romance hagyatéka képen ismerjük fel a korai angol regényben az eseményes gazdagságot, a középkori példa és trufa örökségét pedig a részletmegfigyelésekben és kifejezésük pontos voltában, valamint az életfelfogás fokozódó természetességében leljük meg. A „regény” gyűjtőfogalom, benne egyaránt elfér kaland és elmélkedés, ismeretlen-távoli romance-világ és ismerős-közeli csirkefogó csíny, királyi udvar és városi iparos-műhely, humor és fantázia, jelen és múlt, didaxis és szatíra, vértelen ábránd és kézzelfogható tréfa. A szövevényes összevisszaságból csak lassan alakul ki a fejlődés két továbbható irányvonal.

Az udvari világ prózaíróinak munkásságából kialakul a heroikus-gáláns regény, a nemes tettek és érzelmek s az ékszeres nyelv, kifinomult forma ötvözete, mely a renaissance-nak külső és belső szépségét harmonizáló törekvését testesíti meg. Az írókat sok kísérletezés megtanítja (kezdetben kezdetleges) egységes szempontú meseszövéssre, a bonyodalmak fokozatos felépítésére és kigombolyítására, az élet természetes relációinak szemeltartására. Az eleinte félszegen lineáris mese-vezetés idővel a lélektanilag kiaknázott helyzetek függvényévé válva gazdagodik s a jellemábrázolás plasztikusabb lesz. A 16. sz. vége az öntudatlan előképek, lappangó elindítások kora. Sidneytől vezet az út a hősiek életeszményt ábrázoló 17. sz. regényhez, Lilytől pedig a nagypolgárság uralomrajtásával kialakuló társadalmi regényhez (novel of manners) és, kerülő úton, a nevelő-regényhez, Tom Jones-hoz.

A kispolgári irodalomból elinduló fejlődésvonal egyre szélesedik, mind több elemet vesz fel a 17. sz.-ban elhanyagolt heroikus-gáláns regény motívumkincséből és gondolatvilágából. A realizmus nemesedő technikája, a hanyatló 15. századi romance-szal ellentétes irányú alakulása, azaz finomodása pedig a 17. sz.-nak a lelki életet hangsúlyozó, az érzelmi életet előtérbe helyező szempontjával gazdagodva torkollik a 18. sz. nagy regényíróiban elsősorban a művészi maradandóság fokára elért társadalmi regénybe.

A TIZENHETEDIK SZÁZAD.

AZ UDVARI VILÁG REGÉNYE

1.

A 17. sz. első évtizedeinek romantikus olvasmány iránti vágyát Sidney továbbélő népszerűsége, Greene és Lodge műveinek néhány új kiadása, legfőképp azonban Ford rendkívül elterjedt romance-ai táplálják. A hazai eredetű anyagot azonban mennyiségben felülmúlják a késői görög regények népszerű fordításai. Rendkívül elterjedtek az Amadis és Palmerin-regényeknek Antony Munday-tól származó nagyüzem-szerűen összeállított, s okos üzleti politikával folytatásos füzetekben megjelentetett¹ verziói, átdolgozásai és kompilációi is, melyek az 1590 utáni három évtized legolvasottabb művei. A spanyol világ Skelton és Mabbe Cervantes fordításaival jut szóhoz, az 1616—20-as Don Quijote-val és a sokkal népszerűbb Exemplary Novels-szel (1640). A század első fele kevés eredeti angol romantikus regényt mutat fel, annál több francia heroikus-gáláns regényt olvas az arisztokrácia és idővel fordításokban a felső középosztályok nőolvasója is.

Sorukat d'Urfé Astrée-je nyitja meg (1607—27, első angol fordítása 1620, majd teljesen 1657—58), melynek ősei között nemcsak mindazon előfutárok találhatók meg, akik már Sidney útját is egyengették, (így a középkori verses és prózai romance-ok, görögök, olaszok, spanyolok), hanem maga az Arcadia is. Mint századának legtöbb regénye, az Astrée is rendkívül bonyolult, terjedelmes. Korában roppant népszerűségének egyáltalán nem ártott sem a közel hetven betét-történet, sem pedig az a húsz esztendő, amely az a mű első és utolsó kötetének megjelenése közé esett. Céladon és Astrée szerelmének pásztori környezetben játszódó története

¹ H. Thomas, Spanish and Portuguese Romances of Chivalry, 1920. P. 249.

az ártatlan egyszerűség aranykorát állította tudatos ellenképül IV. Henrik frivol világa elé. Középponti témája a szerelem szenvedélye, annak minden árnyalati variációjával: csillagrendszerének napja a társadalmi relációk arbitrévé exaltált NŐ. D'Urfé regényének társadalmi jelentősége az irodalmival egyenértékű: Franciaországban, majd Angliában, a szalonélet kézikönyve, a nemek közötti civilizált érintkezés breviáriuma lett.²

A szerelmi érzelmeknek az honnête homme eszményének kialakításánál játszott nevelő szerepét hangsúlyozzák Madeleine de Scudéry regényei is, az Ibrahim, (1635, angolul 1652), az Artamène ou le Grand Cyrus közel 6700 oldalával (1649—53, angolul 1653—55), s legfőképp Clélie (1656—60, angolul 1656—61), melyben az ifjú Mucuius Scevolat a grandiózus arányú, de delikát érzékenységű szerelem juttatja el a Carte du Pays du Tendre útmutatásai nyomán ezernyi komplikáció után a *galanterie* megvalósításához.

Mind Scudéry regényeiben, mind pedig közvetlen megelőzőinek műveiben a középkori romance korszerűsített változataival van dolgunk, bennük egy eszményi életforma, a *heroick temper* példatára lelhető. A fenkölt jellemek, grandiózus tettek és eget-földet rengető érzelmek világában járunk. A 17. sz. a nagyszabású gesztusok, a barokkos végletek kora, az opera megteremtője. A Sieur de Gomberville kontinenseket átívelő, vegytiszta lovagi kalandregénye, a Polexandre (1629—37, angolul 1647), s főleg Desmarets de Saint-Sorlin Néró korában játszódó Ariane-ja (1632, angolul 1636) és La Calprenède terjedelmes regénye, a babiloni színterű Cassandre tíz kötete (1642, angolul 1650), az Alexandriában játszódó Cléopatre (1647, angolul 1658) és a legendás francia őstörténetbe visszanyúló Pharamond (1661, angolul 1670) két tucatnyi kötete a középkori lovagi romance-ot civilizálja, s robusztus kalandvágját francia udvari légkörben játszódó parókás, szalagos-fodros, nagylelkű hősök és köroroszakadtáig szűz hősnők terminológiájába ülteti át. A hősök barokk ellentéteket egyesítenek, végeérhetetlen csatában

² L. Charlanne, L'influence française en Angleterre au 17e siècle, 1906. P 387.

oroszláni bátorságot, s pásztornői jelmezekbe öltözött hercegnőkkel szemben galamblelkű odaadást és épedést.

A kifinomult udvari szerelemnek gondos analízisekben kicirkalmazott, a szentimentális regény lélektani bonyodalmaint előkészítő etikáján kívül a francia heroikus-gáláns regény népszerűségének fontos tényezője volt kulcsregény volta is. Látszólag ugyan pusztán Darius, Szolimán, Cyrus, Marcus Antonius vagy Cleopatra történetét ábrázolták regényesített ókori és keleti események során, valójában azonban a szalón-világ előkelőségeinek túlidealizált portré-sorozatát tartalmazták. A Krisztus születése előtti perzsa világ, vagy Brutus kora Scudéry regényeiben csak nevekben és jelentéktelen apróságokban különbözik XIV. Lajos Párizsától. Boileau gúnyolódása a régi rómaiaknak a Quartier du Marais lakóinak mintájára történő ábrázolásán azonban nem csak kivetni valót kritizál. A kortársi élet bármily burkolt ábrázolása nem lehetséges egy bizonyos pszichológiai valószínűség nélkül. Scudéry az Ibrahim előszavában fejtegette ki a romance írás poétikáját, mely a regény történetében első ízben helyezte a hangsúlyt a valóságábrázolás fontosságára.

A fiktív földrajz és megkorrigált történelem technikája sokban emlékeztet az Arcadiara (első francia fordítása 1624, a második 1625, mindkettő az Astrée divatának hatása alatt), melynek népszerűsége egyúttal a francia regények angliai terjedésének is előkészítője lett. Meséjüknek gyakran egyszerű fővonala aránylag kevés történést tartalmaz. A *romans à longue haleine*-ekben minden egyes hős a regényben való felbukkanásakor belekezd curriculum vitae-jébe, melynek elmondását nem ritkán újabb betét-mesék szakítják meg japán dobozok mintájára. A heroikus-gáláns regény szerkesztő művészete három romantikus réteg örökségét egyesíti magában: a görög regény kerek rendszerességét, következetesen véghez vitt bonyolult egységét, a középkori romance esemény-gazdagságát és változatosságát és a barokk érdeklődést az egyéniség és az életforma iránt.³

³ G. Saintsbury, *The English Novel*, 1915. P. 56.

A francia heroikus regény angliai terjedése a Stuartok udvarának Páris felé orientálódásával kapcsolatos. 1625-ben Henrietta Mária személyében francia hercegnő lesz Anglia királynéja. Az udvar gallicizált légköre a romantikus drámában, s a Cavalier lírában találja meg az élettől távoli világának könnyed-stilizált kifejezését. I. Károly korának preszióz platonizmusa egyre messzebb távolodik az őt fenyegető polgári vallásos társadalmi osztályok világától. A barokk gesztus áthatja, valósággal irodalmasítja az életet: a király a vesztőhelyen — Milton megbotránkozására — Sidney Pamelájának imájával az ajkán hal meg.

A francia barokk szellem terjedésének Cromwell demokrata diktatúrája sem vet véget. A rojalisták döntő worcesteri vereségét követő évben, 1652-ben három francia udvari regény fordítása lát egyszerre napvilágot: *Cassandra*, *Cléopâtre*, *Ibrahim*. Velük nyílik meg a fordítások sora, a legtöbb éppen a puritán zsarnokság legkeményebb második évtizedében, az 50-es években jelenik meg. A szigorú moralisták nem nézték jó szemmel a puritán étosztól oly messze eső heroikus-gáláns gondolatvilágot. A kiadók azonban igyekeztek az új helyzethez alkalmazkodni és a francia regényeket az erkölcs és az erények iskolájaként tüntették fel, ezzel mintegy anticipálva Huet püspök elméletét a költői igazságszolgáltatásról.⁴ Hangsúlyozták a történelmi jellegű meseanyag játszva-tanító voltát, s a kifinomult társalgás életet-nemesítő példáira, mint afféle modernizált *conduct-book*-okra hívták fel a figyelmet. A nemes és nagylelkű erkölcsöt nem is lehet fenköltebb példákon tanulmányozni, *the idea of virtue, generosity and all the qualifications requisite to accomplish great persons are exquisitely delineated...*

Az irodalmi heroizmus eszményét D'Avenant írta körül Gondhibert-jének előszavában. Elementáris szenvedélyeket, szerelmet és nagyravágyást az átlagon lelki és társadalmi

⁴ *L'origine des romans* (1600).

⁵ *The Grand Scipio*, by Monsieur de Vaumorière. London, 1660. Preface.

méretükkel felülemelkedő egyéneken kívánt ábrázolni. Minél nagyobbszabású a hős, annál magasabb hőfokon izzanak benne a harcok és a szerelmes szenvedélyei, minél magasabbról zuhanik le, annál nagyobb a veszteség és megrendítőbb a tragédia. D'Avenant arisztokratizmusát Dryden építi tovább az *Essay of Dramatic Poetry*-ben. Az ő heroikus világa a valóságot magasabb kulcsba hangszereli, a jellemek és az események, a gondolat és a szenvedélyek, a hétköznapit meghaladó intenzitással izzanak. Az átlagemberen felüli világ azonban mind az angol heroikus drámában, mind a regényben a nyelvnek és az érzelmeknek az eseményeket elfedő túlburjánzásában élte ki magát. A két középponti érzelm elcsenevészedik, a Szerelemből fantasztikus szép-tevés, a Becsület kultuszából centiméterre szabályozott etikett marad.

A heroikus-gáláns regényt szigorú tartalmi és társadalmi megkötöttsége megakadályozta abban, hogy az emberi élet teljességét tudomásul vegye és az ellentétek szembeállításával a lélek valós világát ábrázolja. A műfaj szigorúan specializálódott azáltal, hogy minden figyelmét egyetlen érzelmi tényezőnek, a szerelmi szenvedélynek minden oldalról történő megvilágítására, bizonyos lélektani helyzetek kielemezésére összpontosította. Ezen célja azonban fokozott motíváció, gondos szerkesztés és jellemrajzolás nélkül nem volt megvalósítható. A heroikus-gáláns regényt ez a többlet választja el jogelődjétől, a középkori romance-tól, s vezeti tovább az élet teljességét ábrázolni törekedő kalandregény és polgári analitikus regény 18. sz.-i formái felé.

A francia heroikus regények fordításaival párhuzamosan jelentek meg az eredeti angol heroikus-gáláns regények is. A század közepén fellobbanó, az ötvenes években és a hatvanasok elején érezhető regény-divat azonban csak a politikai események által háttérbeszorított arisztokrácia körében észlelhető. A fordítások és az eredeti művek drága és terjedelmes fólió-kiadásokban (vagy sok-kötetes oktávokban) látnak napvilágot. Az írók és olvasók nemesek és főrangúak, ugyanazok, akik 1642 előtt, s a monarchia visszaállítását követő évtizedekben a dráma lelkes közönsége voltak. A heroikus regényszörnyek virágkora a színházi tilalom két

évtizedére (1642—60) esik. Amint a színházak megnyíltak, a hosszadalmas olvasmányokat kezdi belepni a por. D'Avenant, Dryden, Lee, Otway tragédiáival, a bombaszt végleteibe tévedő heroikus dráma két évtizedében a nagy intenzitású udvari élet feszültségeinek levezetője ismét a színház lesz.

Az első szalónok a Rambouillet-palota légkörét ültetik át angol földre. A 17. sz. a konverzáció fénykora, s a francia romance-ok angol imádói Mrs. Catharine Philips cardigani házában igyekeznek a kifinomult társadalmi érintkezés formáit első ízben meghonosítani. Romantikus álnevek mögül intézik egymáshoz platónikus leveleiket, s magasztalják francia olvasmányaikat és kotériájuk bálványának, az Earl of Orrery-nek első angol heroikus regényét. A francia romance-okból eredő álnév az udvari körökben a legnépszerűbb, ahol hemzsegnek a Cid-ek (régivágású tisztek), Amadis-ek (gáláns kardcsörtető), Galaor-ok (csélcsap szívtaposók), Roxane-ok és Cleopatrak.⁶ Evelyn a naplóíró megbotránkozik a franciás frivolságon, a puritánok háta borsózik a történelmi-mesebeli nevekkal takarózó erkölcstelenségen, mely a heroikus-gáláns gondolatvilág külsőségeit utánozza, annak erkölcsi értékei nélkül. Az udvari körök újmódi szerelmeskedésén a régimódiak korán megütköznek. *Little news at present* — írja James Howell 1634-ben — *but there is a love call'd Platonick Love which much sways there of late.*⁷

A különcökben gazdag angol társadalmi élet egyik kiválósága, Margaret Duchess of Newcastle egy másik irodalmi szalónnak volt a királynője. A hercegné, aki heroikus energiáit saját bevallása szerint *romanciccal* történetek és elegyes művek írásában élte ki, nagy levélgyűjteményében, a CCXX Sociable Letters-ben (1664) sok helyen emlékezik meg romantikus olvasmányairól, körének és osztályának egyik legfőbb szellemi táplálékáról. A kor egy másik széplelkű delnője, Dorothy Osborne leendő férjéhez, Sir William Temple-hez 1652 és 54 között intézett leveleiben részletesen beszámol francia olvasmányairól, Cléopatre-ról, a Grand

⁶ Lord Eernle, op. cit. p. 186.

⁷ Epistolae Ho-Eliauae; Familiar Letters (1650).

Cyrus-ról, s leírja hogyan sírt egy órácskát Almanzor miatt és mérgelődött Alcidiána-val, Mrs. Pepys akaratlanul boszszantotta urát, az admirális józan titkárát a Grand Cyrus-nak egész éjszakára terjedő felolvasásával és az egyes történetek újra-elrecitálásával, *though nothing to the purpose, nor in any good manner*. Pepys naplójegyzetei azonban elárulják, hogy a derék férj mindennek ellenére is sietett a kapós romance-újdonságokat feleségének megvásárolni.⁸

A heroikus regény olvasói elsősorban a nők közül kerültek ki, még évtizedekkel a gáláns idők elenyészése után is. A divat a század végén azonban már nem korlátozódik az arisztokráciára, ahogyan azt a polgári szellemű művekben elszórt csípős megjegyzések mutatják. Amint azonban a 15.—16. sz.-ban a papság eredménytelenül tiltakozott a középkori romance széleskörű népszerűsége ellen, ugyanolyan eredménytelen marad a 17. sz. gúnyolódásainak és harcos ostorozóinak (Samuel Rowlands: *The Melancholy Knight*, 1615; az anonym *Conviction of Worldly Vanity*, 1687) küzdelme Amadis, Triamour, Cyrus és Cassandra ellen. A század végének romance-paródiái sem tudják a feilengős-kalandos mesét életszükségleti szerepében megölni — hatásuk más irányban nagyobb irodalomtörténeti eredményű — mint ahogyan a finom kultúrájú 18. sz.-i kékharisnya, az előkelő Lady Mary Wortley Montague végrendelete is igazolja, mely a leveleiben is sokat emlegetett kedves könyvéről, d'Urfé, Calprenède és Scudéry műveiről külön is intézkedik.⁹

Steele a *Tender Husband*-ben (1705) díszkréten gúnyolódott Biddy Tipkin-en, aki életét — akárcsak fél évszázaddal később Mrs. Charlotte Lennox hősnője, a *Female Quixote* (1752) — Clelia, Oroondates és Astraea olvasásából szerzett elképzelésekre építi fel. A fiatal leányok körében a romance népszerűségét közvetlen dokumentumok is igazolják. Az 1727-ben született Hester Mulso írja visszaemlékezéseiben, hogy *I have (and I am yet alive) drudged through Le Grand Cyrus in 12 huge volumes, Cleopatra in 8 or 10, Polyxander, Ibrahim, Clelia and some others, whose names, as well all*

⁸ 1666. május 15, 1667. február 24, 1668. november 16.

⁹ Lord Erle, op. cit. p. 171.

*the rest, I have forgotten.*¹⁰ Cassandra késői kiadásával még 1725-ben is találkozunk, Cleopatra-éval 1731-ben. Nem lehet meg tehát, ha Addison a *Spectator*-ban megjelent híres beszámolója szerint a koros és előkelő divathölgy, Leonora könyvtárában *Astraea*-ra, *Cassandra*-ra és *Grand Cyrus*-ra bukkanik, s persze a *Clelia*-ra, mely magától nyílt ki (ha az ember a kezébe vette) annál a lapnál, ahol a lugasban szerelmeskedő pár csókolózásáról van szó.¹¹ A divat csak a 18. sz. végén enyészik el, amikor a preromantika a világ és az élet árnyékoldalaira a félelmesre, a rejtélyre, s a halálra irányítja a figyelmet, s a romance divatát a Gothic novel-be, a hátborzongatás regényébe vezeti át. Vicesimus Knox higgadt irodalomtörténeti távolában már elismerő szavakat talál a lovagvilág irodalmát elparentálva: *Romances, indeed, abounded; but they, it is supposed, were rather favourable to virtue. Their pictures of human nature were not exact, but they were flattering resemblances. By exhibiting patterns of perfection, they stimulated emulation to aim at it. They led the fancy through a beautiful wilderness of delights: and they filled the heart with pure, manly, bold, and liberal sentiments.*¹²

3.

A francia heroikus-gáláns regények nagy népszerűségéhez képest az eredeti angol művek száma elenyésző. Francis Kirkman, a kiadó-kompilátor 1673-ban áttekintette¹³ az angol nyelven hozzáférhető heroikus regényeket és értékesebbjüket az olvasók figyelmébe ajánlotta. A régebbi anyagból, a középkori és újabb spanyol romance-okon kívül a 16. sz.-ból csak Sidney és Greene egy-egy művét, Fordnak azonban három regényét említette. A 17. sz.-ból elsősorban d'Urfét, Gombervillet, Calprenèdet és Scudéryt sorolta fel, azután Vaumorière Scipioját, Biondi három munkáját és mindössze négy angol könyvet. Ezekből is csak három nevez-

¹⁰ *Essays* (1773).

¹¹ *The Spectator*, April 12, 1711. „Leonora's Library“.

¹² *On Novel Reading* (1777). *British Essayists*, ed. R. Lynam, 1827. Vol. XXII: 14.

¹³ *Honours of Chivalry*, Preface.

hető regénynek, az Earl of Orrery és Ingelo romance-ai, valamint az 1654-ben megjelent rövid és silány levél-regény, az ismeretlen szerzőjű *Renowned History of Fragosa, King of Aragon*. (A negyedik mű Reynolds Revenge-e). Hozzáteszi még, hogy mindezeket az ő idejében már erősen háttérbeszortották az angol heroikus drámák.

Kirkmann utóbbi megállapítása azonban — mint láttuk — nem vonatkozik a hosszúéletű francia regényekre, csupán az angol kortársakra, melyek kevés feltűnést keltettek. Soruk különös irodalmi törvényszerűséget illusztrál: külföldi irodalmi műfaj divatjával a nagyobb igyekezettel szerkesztett belföldi utánérzés sem képes eredményesen versenyezni, részben talán az olvasók előítélete, részben a légkör imponderabiliáinak utánozhatatlan volta miatt.

A századközep első angol romantikus regényein még Barclay kulcsrendszerének hatása érezhető. James Howell három kiadást megért *Dendrologia, or Dodona's Grove*-jában (1640—50) történetének igaz volta úntalan hangsúlyozódik. Népszerűségeit így a közelmúlt politikai aktualitásainak köszönhette. A regényes mű állandó küzdelem a nyílt leleplezés utáni vágy és a vallási s politikai harcokat szellőztetni nem engedő cenzúrához való alkalmazkodás között.

Aktuális politikai események álcázott tárgyalása a célja Sir George Mackenzie romance-ának, az *Aretina, or the Serious Romance*-nak is (1660, csak egy kötete jelent meg), mely a legsikerültebb 17. sz.-i angol romantikus regény. Az allegória az Argenisre és Harrington-nak *The Commonwealth of Oceana* címen megjelent gyakorlati szellemű cromwelliánus utópiájára támaszkodik. A mű harmadik része Skócia és Anglia viszonyát, (az angolbarát Howell témáját) nehézkes athéni-spártai álruhában, Howelléval ellentétes szemszögből tárgyalja. A politikai vonatkozású részlet azonban a műnek csupán egyik betétje. Mint az előszó, az *Apology for Romances* bevallja, a heroikus regény műfajának legnagyobb értékét nevelő hatásában látja. Scudéry szellemének hódoló s az angol hölgyolvasóknak dedikált regény ennek megfelelően tele van Sidneyre és Lilyre emlékeztető diszkvizíciókkal, jufjuista bölcselkedéssel, hosszasan

felfejtett paradoxonokkal, groteszk conceit-ekkel és szellemes kis essayekkel, melyek azonban minden zökkenő nélkül illeszkednek bele a szerelmi tárgyú regény eseménysorozatába. Az Aretina gazdagon díszített nyelvével és didaktikus szándékával Sidney örökét képviseli a francia barokk légkörében.

A kor legismertebb angol regényét, Roger Boyle, (Lord Broghill, Earl of Orrery) óriási terjedelme ellenére befejezetlen *Parthenissa*-ját (1654—69) nem terheli kulcsszándék. A Philips-szalón bálványának, az előkelő frankofil politikusnak időtöltésből írott heroikus regénye ad abszurdum viszi a francia minták kultuszát. Mélabús lovag-hőse, a parthiai Artabanés a mű elején Hierapolis-ban elkezdti recitálni élete történetét egy rokonszenvező hallgatójának. Beszámol Parthenissa iránti szerelméről, melyet lovagi tornák, győzelmes végű háborúk, s a történetben fellépő összes szereplők minuciózus genealógiákkal elindított hosszú önéletrajzai szakítanak meg mindúntalan. Parthenissát az olvasó a hosszú beszámolóban alig pillantja meg. A hölgy csak nehezen szánja magát a boldogító igenre, de Artabanés boldogságának beteljesülését újabb incidensek és még egy tucatnyi üstökösszerűen felbukkanó (és eltűnő) szereplő önéletrajzának elbeszélése akasztja meg. Végre a hatodik kötet végén, a nyolcszázadik fólió lapon jóval túl jut el az olvasó a regény elejére: az egyik főszereplő végre bemutatkozott közölte mélabús lelkiállapota okát és azt, hogy miért is érkezett az idegen városba.

A nehézkes, egyhangú, minden önállóságot nélkülöző, napjainkban olvashatatlan könyv — mint a legtöbb heroikus-gáláns regény — hatásának titka, sikerének oka a hosszasan elnyújtott fő- és számos mellékes szerelmi történetén kívül nyelvének enciklopedizmusában rejlik. Minden lehetséges lovagi szituációra finom frázisokba foglalt, elegáns és szobó kifejezés-készletet tartalmaz, akár a levelezés, akár a gáláns társalgás számára. Olvasói követendő attitűd-eszményt találtak — akárcsak egy évszázad múlva Richardsonnál — ennek a kolosszális conduct-book-regénynek gondosan kiegyensúlyozott dialektikájában.

A szerzővel személyileg rokonszenvező, francia mintákon iskolázott Dorothy Osborne bizalmas környezetben nem hallgatta el kritikai észrevételeit: *'Tis handsome language: you would know it to be writ by a person of good quality though you were not told it; but on the whole I am not much taken with it. All the stories have too near a resemblance with the other romances, here is nothing new or suprenant in them; the ladies are so kind they make no sport, and though he makes his people say handsome things to one another, yet they are not easy and naive like the French. But perhaps I like it worse for having a piece of the Cyrus by me that I am hugely pleased with.*¹⁴ Az átlagolvasó azonban nem volt ilyen kritikus igényű — különben a regény nem ért volna meg második kiadást 1676-ban — s nyilván éppen azt élvezte, amit a kritikus szemű Osborne kifogásolt, t. i. azt, hogy Boyle nem szakad el a romance-szkémától, s változó kosztümök alatt mindig ugyanazt a bevált tartalmat nyújtja.

A hatvanas évek többi heroikus-gáláns regényén is az utánérzés észlelhető. Az angol művek nem érik el a francia munkák művészi egységességét és belső hitelét sem. Nathaniel Ingelo vallásos regénye, *Bentivolio and Urania* (1660) az emberi „impertinenciákat“, többek között a romance írást és olvasást is ostorozó szándékával, álneveivel és allegóriájával Bunyan felé mutat. Hőse a Jóakarát bajnoka, aki az emberországban (Antrophia) küzd a gonosztevőkkel, hogy elnyerje Uraniát, az Égi Bölcseséget. A Samuel Pordage-nek tulajdonított befejezetlen és névtelenül megjelent *Eliana, a new Romance formed by an English Hand* (1661.) nőolvasóknak ajánlott híg regényke, John Bulteel *Birinthia*-ja, John Crowne Arcadiát-utánzó bombasztikus *Pandion and Amphigena*-ja (1665) mind széteső történetek egymásból gombamód szaporodó láncolatai. Az angol heroikus regény a szó-áradatban és a szereplők előzményeiben veszik el, a történetek mind retrospektívek, a hősökkel szemünk előtt nem történt semmi lényeges, a regény végén ugyanott találjuk őket, ahol az elején voltak.

¹⁴ Letters of D. Osborne, Lady Temple to Sir W. Temple. Ed. J. Parry, 1888. Letter LI.

Az angol prózai heroikus regény irodalomtörténetileg másod-, harmadrangú fontosságú alkotás, pár előkelő amatőr korán megúnt szórakozása. A heroikus életérzés hivatottabb szószólóra talált a tragédiában, s szupremáciáját e században még töretlenül megőrző époszban. Sir William D'Avenant erkölcsbölcséleti szándékú Gondibert-je (1651.) mellett William Chamberlayne esemény és szereplőgazdag, Keatsre emlékeztető nyelvi pompájú remeke, a Pharonnida-éposz (1659) a barokk heroikus gondolatvilágnak legsikerültebb epikai terméke. A prózaromance a század végén hamvába hal, s a 18. sz.-i romantikus érdeklődés kielégítése a francia és spanyol regényre és új műfajokra marad. Chamberlayne éposza 1683-ban rövid prózaregénnyé tömörítve még napvilágot lát *Eromena* címen, a négy évvel később megjelent, ismeretlen szerzőjű *Cynthia, with the Tragical Account of the Unfortunate Loves of Almerin and Desdemona* tíz kiadása azonban dudodécimo alakú rövid kötetkéjével már átmenet a ponyvává, chap-book-ká satnyuló illiterátus, tömegszórakoztató irodalom felé. A műfaj kiélte önmagát, mást már nem lehetett várni tőle, mint a legalsó rétegek ízlésének pallérozását.

4.

A romance eltűnése az irodalom élvonalából a 17. sz. utolsó negyedére esik. A heroikus-gáláns regény olvasóközönsége az újult erővel feléledő színház felé fordult. Előtérbe nyomultak a rövid prózai műfajok, a külső valóság nyersségét ábrázoló pikareszk történet, a lélek világát felfejtő analitikus regény (*Princesse de Clèves*) és a realiztikus vígjáték. A végeérhetetlen romantikus regények valószínűtlenül kalandos világa egyre hihetlenebbnek tűnt a racionalizmus korában. Carew, Digby, Milton és Waller megbélyegző hangú kijelentéseiben a „romance” szó az erkölcstelen célzatú gyökértelen hazugság szinonímájává vált. A *romantick* szó első felbukkanásakor (1650) kalandos, erőtikus, érzelmős lelkiállapot jelölésére szolgál.¹⁵ Az egyre inkább hitelét

¹⁵ L. P. Smith *Words and Idioms, Studies in the English Language*, 1925. P. 66.

vesztő *romance* szót a 17. sz. végén a regény fogalmának jelölésére a *History* vagy egyszerűen csak a *Book* váltja fel.¹⁶

A heroikus-gáláns regény mesterkéltségek világa, belső valótlansága ellen az erkölcsbírák mellett a parodizáló hajlamú polgárság irodalma is korán szót emel. Angliában Chaucer *Tale of Sir Thopas*-ától és a középkori *romance of skof*-októl¹⁷ elkezdve sohasem volt hiány a műfaj kinövéseit nyesegető gúnyolódásban. Századunk elején megjelenik Cervantes klasszikus figurájának első (és halvány) angol földre ültetett változata Samuel Rowlands-nak a túlzott *romance*-olvasást szatírizáló *Melancholy Knight*-je (1615). Hőse addig falta Sir Launcelot, Sir Triamour, a Naplovag és Guy of Warwick történetét, míg másról sem álmodik és beszél, mint barlangokról és őserdőkről és kastélyokról, s hadba száll a Horsham Szörnyű Sárkány ellen.¹⁸

Élesen világít rá a heroikus regény „furesa és nagyszabású abszurdumai“-ra Sorel *anti-romance*-a is. *The knight constantly killing the gyant, or it may be whole squadrons; the Damosel certainly relieved just upon the point of rai-shing; a little child carried away out of his cradle after some twenty years discovered to be the sone of some great prince; a girl after seven years wandring, cohabiting and being stole confirmed to be a virgin and lastly all ending in marriage.*¹⁹ A heroikus-gáláns *romance* ellen irányított tréfás élű támadás Angliában — mint maga a támadott műfaj is — Franciaországból érkezik, az új polgári irodalom köreiből. Charles Sorel pikareszk-polgári regényét, *Le Berger Extravagant*-t és az angolra kétízben is lefordított (1655 és 1703) *anti-romance*-át, Francion-t, Paul Scarron-nak burleszk és realizstikus elemeket tartalmazó, Angliában is népszerű *Roman Comique*-ját, Antoine Furetière *Roman Bourgeois*-ját, Adrien Subligny-nak 1678-ban angolra átültetett *Mock-Clelia*-ját jórészt az eredeti gáláns regényekkel egyidőben fordítják angolra. Nem egy esetben a csekély kritikájú olvasó

¹⁶ A. Esdaile, op. cit. passim.

¹⁷ King Alisaunder, V. 668 sor. Ed. F. P. Magoun. 1929.

¹⁸ G. Becker, Die Aufnahme des Don Quijote in die englische Literatur, 1906. Palaestra XIII.

¹⁹ The Extravagant Shepherd (1652), Preface.

egymás mellett élvezi az ellentétes szándékú műveket. Így az ultra romantikus Mrs. C. Phillips biztatja John Davies of Kidwelly-t, hogy Scarron könyvét fordítsa angolra.²⁰ Jele ez annak is, hogy a polgári realizmus szelleme már a legfelső rétegek romance-on nevelt olvasói között is útat tör magának.

Az angol tréfalkozások sovány sora azt igazolja, hogy az olvasók ezen a téren is megelégedtek az importtal. Samuel Holland iróniája inkább a középkori és spanyol lovagregények ellen irányult, három kiadást megért *Don Zara del Fogo, a Mock Romance*-ában (1656; második kiadása *Romancio-Mastix, or a Romance of Romances* címen, 1660). Az egyetlen sikerültnek nevezhető paródia T. D. műve, mely 1676-ban jelent meg *Zelinda, an Excellent New Romance* címen. A címlap — nyilván a nagyobb kelendőség céljából — Scudéry-fordításnak tünteti fel, a szerző azonban előszavában saját műveként beszél róla, s a címlapon közölteket kiadói trikknak nyilvánítja. Valójában a mű Voiture befejezetlen Alcidalis et Zélide-jének össze-visszaforgatott átdolgozása.²¹ T. D. mulatságos karikatúrája a heroikus regény végleteit, felhőkben járó szenvedélyeit, nyakatekert fordulatait, logikátlan esemény-kapcsolásait, angyali tökéletességű hősnőit, olvadozó szeladonjait ad abszurdum vitt helyzetekkel, groteszk kitérésekkel és bőséges nyelvi humorral teszi nevetségessé. A persziflázs szándéka azonban nem túlságosan feltűnő, naívabb olvasók bona fide regénynek tekinthették.

William Congreve egyetlen kisregénye, *Incognita, or Love and Duty Reconcil'd, a Novel* (1629)²² nem annyira tartalmi elemeivel, mint inkább megírásának szándékával tartozik a heroikus romance paródiáinak sorába. A nagy vígjátékíró húszéves korában írott műve előszavában éles határvonalat húzott a romance (azaz heroikus-gáláns regény) és a novel (társadalmi regény és novella) között. *Romances are generally composed of the Constant Loves and invin-*

²⁰ The Unexpected Choice (1670), Preface.

²¹ E. A. Baker, op. cit. III: 101.

²² Első kiadása Cleophil álnév alatt.

*cible Courages of Hero's and Heroins, Kings and Queens, Mortals of the first Rank, and so forth; where lofty Language, miraculous Contingencies and impossible performances elevate and surprize the Reader into a giddy Delight which leaves him flat upon the Ground whenever he gives of. Novels are of a more familiar Nature; Come near us, and represent to us Intrigues in practice, delight us with Accidents and odd Events, but not such as are wholly unusual or unpresidented.*²³ Congreve továbbépíti a műfajmeghatározást s a romance-ot a szomorújátékhoz, a regényt (novel) a vígjátékhoz hasonlítva hangsúlyozza a szerkezet fontosságát a tény-leíró regényben. A tudatos újító büszkeségével emeli ki, hogy *I resolved to imitate Dramatick Writing, namely in the Design, Contexture and Result of the Plot. I have not observed it before in a Novel.* A legfontosabbnak ebből a szempontból a belső egységet tartja. Minden eseményének a fő-történés előbbrevitelét kell szolgálnia. Nincs értelme a romance öncélú retardáló kitéréseinek és epizódoknak; az esemény látszólagos akadályainak a középponti cselekvés érdeke alá kell rendeltetni.

Congreve megjegyzéseiben válik az angol regény önálló, művészileg céltudatos műfajjá, bár írója a születőben lévő műfajt még alárendelte a színjátéknak, melynek szabályai-ból szerkesztési elveit merítette. Maga Congreve is — akárcsak előtte Crowne — a regényírást otthagytta a nagyobb erkölcsi és anyagi sikert, kiépített voltával kisebb közegellenállást nyújtó drámaírás kedvéért. (Csak Aphra Behnben s mindenekelőtt Fieldingben látjuk majd az ellenkező irányú eltolódást, amikor az író színpadi szerzősködés után nyúl a regényhez. A dráma hegemoniája megtörik s az életértelmezés szándéka a roppant arányokban kibontakozó regényirodalomban váj magának csatornát. Az Erzsébet-kor és Restauráció példája egyfelől, a puritán interregnum színháztilalma másfelől igazolják, hogy a dráma és a regény egymást kölcsönösen kizáró műfaj.)

Az Incognita dramaturgiai felépítő elve a cselekményt három napra korlátozza. Irama nem tűr mellékeseményt. A

²³ Preface to the Reader.

főszereplők állandóan szem előtt vannak, cselekedeteikről nemcsak tömör eseménybeszámolókból, hanem színpadai akusztikájú párbeszédéből értesülünk. A cselekmény néhány nagyfeszültségű *scène à faire*-ben jut hirtelen, de logikusan előkészített fordulponthoz s a befejezésben minden szál egy csomóban fut össze.

A kisregény tulajdonképpen könnyed, síma, regényformában feldolgozott vígjáték-téma. Két előkelő fiatalember, egy olasz és egy spanyol nevet cserél s egy firenzei álarcosbálon előkelő hölgyekbe szeretnek. Az álnevekből és álöltözetekből gazdag tévedések játékára futja, a háromnapos zűrzavar tele van mulatságos félreértésekkel, éjjéli párbajokkal, sóhajokkal és szerelmi vallomásokkal, felingerelt Montagu-Capulet apákkal, lovagi tornával, dínom-dánommal, illetéktelen kezekbe jutott levelekkel, bújócskával és kihallgatott beszélgetésekkel, melyek végül kettős házasság happy endingjébe torkollanak.

Congreve gyakran szakítja félbe történetét s tréfás hangon figyelmezteti az olvasót egy-egy helyzet szokatlan voltára, egy-egy cselekmény szerkesztési jelentőségére s — mint majd fél évszázaddal később Fielding — rá-rámutat arra, hogy ez egész történet nem valóság, hanem puszta játék, komédia, melynek egyetlen irányítója az alkotó művész. Hőseit és azok helyzeteit nem hajlandó komolyan venni. Az extázisok és izgalmak írónikus beállításai, emelkedett helyzetekben alkalmazott vulgáris hasonlatai és slangkifejezései, helyenkint szándékosan nagyhangú bombasztja és megjátszott, túlhajtott mitológiai párhuzamai tudatosan utalnak a romance-technika gyöngéire. Congreve-nél nincsen semmi, pusztára csak laptöltelékiül vagy ürügyül kiizzadt szemforgató erkölcsprédikáció. A romantikus regény minden érzelmet patikamérlegre vető analitikus monológja nála a válságos pontokon egy-egy tömör levéllé vagy párbeszéddé sűrűsödik. Bár az olasz háttér, a két barát párhuzamos szerelme, és a sok kétes valószínűségű fordulat azt mutatja, hogy a romance technikai hagyománya erősebb volt, mint a kortársi angol élet szellemesen realiztikus komédiáit író szerző, mégis igen nagy az út, melyet a terjengős gáláns regénynek az érzelmet középponttá tevő világtól az eseményt és egyé-

niséget összhangba hozó újabb regény irányába Congreve mutatott.

5.

Az angol regény Erzsébet-kori kezdetei a nőolvasók kegyeitől függöttek. Sidney, Lily, Greene elképzelhetetlenek főúri olvasónők nélkül. A 17. sz. heroikus-galáns történeteit legszívesebben a szalónok hölgyei lapozzák, a szentimentális érzelem-elemzés divata a kékharisnyák előfutárainak köszönhető. Mrs. Aphra Behn-nel pedig a 17. sz. végén elérkezünk a hivatásos regényíróhoz. Keserves pályafutása és követőinek egyre szélesebb körökre terjedő munkássága az angol nőemancipáció első fontos lépéseit alkotja. Behn kezdeménye az alkotó szellemi élet világát nyitja meg a nők számára, akik majd egyidőre — a 18. sz. utolsó harmadában — valósággal monopolizálják a regényírást.²⁴

Behn a drámaírás és a publicisztika felől közelíti meg a regényt, nem a kongeniálisabb művészi kifejező-eszközt, hanem csupán a biztosabb megélhetési forrást sejtve benne. Életének utolsó évtizedében írott regényein technikai és tartalmi szempontból szerzőjük drámaírói előélete ép úgy nyomot hagyott, mint Fieldingen is hasonló karrierje. Történeteiben a heroikus dráma romantikáját találjuk a keretek-kívánta aránycsökkentéssel, a drámai helyzetnek kiélezésével s az érdeklődésnek reájuk való összpontosításával. Hőseit igyekezett valóssá tenni azáltal, hogy jellemüket élesen megvilágító szituációkba helyezi őket és gondoskodott arról, hogy vizualizálni tudjuk őket. Első műve, a *Love-Letters* (1683.), még a népszerű, aktuális botrányokból hasznot hozó szenzáció-zsurnalisztika terméke. *The Adventure of a Black Lady*, valamint *The Court of the King of Bantam* és *The Unfortunate Happy Lady, a True History* c., halála után megjelent kisregényeit *novel* műfajmegjelöléssel látta el (akárcsak Congreve 5 évvel előbb), hogy őket a terjedelmes és valótlan romance-októl megkülönböztesse és hangsúlyozza

²⁴ I. Herner, *Women Novelists 1688—1797*. *Smith College Studies in the Modern Languages*. XI: 1—5.

az olasz novella formájával tartott rokonságát. A *history* elnevezés az elbeszélte események hiteles voltát kívánta jelezni. A századvég romance-ellenes reakciós művei, a botránykrónikák és a realizisztikus elbeszélés első nyomai már a valóság ábrázolását próbálták nyújtani a természettudományos empirizmuson nevelkedő olvasóknak. Behn alkalmazkodott e közízléshez s kisregényei színhelyét London legismertebb részeire helyezte.

A századforduló legsikerültebb levélregénye is, T. Brown könnyed hétköznapi nyelven írott *The Adventures of Lindamira, a Lady of Quality, written to her friend in the country* (1702.), az első regények közé tartozik, melyek az angol mindennapi élet képét nyújtják. Előszava tudatosan mutat rá a közvetlen környezet ábrázolásának jogossá vált s természetes szükségletkép felfogható voltára. Amit Behn 15 évvel előbb öntudatlanul művelt, Brown-nál tudatos szándékká vált. *If the Histories of Foreign Amours and Scenes laid beyond the Seas, where unknown Customs bear the greatest Figure, have met with the Approbation of English Readers, 'tis presumed that Domestick Intrigues, managed according to the Humours of the Town and the natural Tempers of the Inhabitants of this our Island, will be at least equally grateful. But, above all, the weight of truth and the Importance of real Matter of Fact, ought to overbalance the feign'd Adventures of a fabulous Knight-Errantry.*²⁵ A gúnyolt romance hagyományaitól azonban a valószínűleg nőnemű Brown sem tudott teljesen elszabadulni. Indamorához intézett 24 levelében Lindamira sűrű megpróbáltatásokról számol be, amíg csak imádott Cleomidonja felesége nem lehet. A nevek (Doralissa, stb.) és az eseményvonal romantikáján túl azonban a moralizáló elemektől sem ment történet gondosan belül marad magaszabta, józan valóságérzékkel rajzolt s találó apróságokkal érzékeltetett londoni és vidéki nagypolgári élet keretein.

Aphra Behnnek élete végén, 1688-ban három regénye jelent meg egy kötetben, melyek egy évszázadon át olvasottak maradtak. *The Fair Jilt, or Tarquin and Miranda*, mi-

²⁵ Preface.

ként legtöbb prózai műve a szerelmi szenvedély mindenkifölött-valóságát ábrázolja egy antwerpeni apáca sötét színézésű romantikus történetében. A kolostori botránytörténeteknek a portugál levelektől számítható divatát (lásd 118. lapon) a megélhetésért dolgozó Behn még két, szerelmes apácák pikáns kalandjait „igaz történet” beállításban feltálat regénnyel táplálta: *The Nun, or the Perjured Beauty*-val és *The History of the Nun, or the Fair Vow-Breaker*-rel (1689.), *Agnes de Castro*-ja (1688.) és *The Lucky Mistake*-je (1689.) Romeo és Júlia-sorsú elválasztott szerelmesek izgalmas „igaz történetét” ábrázolta párbajok, leányszöktetések, tiltott légyottok kapcsán a velük gonoszul ellenszegülő világgal szemben.

Legsikerültebb regénye, *Oroonoko, or the Royal Slave. A true History* (1688.) a századnak Congreve könnyedén odatett aprósága („*this trifle*”) mellett legjelentékenyebb prózai elbeszélése. Oroonoko, egy afrikai szerecsen király unokája Imoindát szereti, akinek kegyeiért azonban a király is verseng. A féltékeny király rabszolgaként eladatja az előkelő leányt. Oroonoko maga is áldozatául esik angol rabszolgavadászoknak, szerencsére azonban mostoha sorsa összehozza szerelmesével. Szurinámban fellázítja a rabszolgákat elnyomók ellen, zendülése azonban sikertelen s bár amnesztiát ígérnek a vezérnek, Oroonokót gyalázatosan megvesszőzik, aki — hogy kedvesét hasonló szegénytől megmentse — megöli Imoindát. Mielőtt azonban öngyilkosságot követhetne el, a poroszlók elfogják és kivégzik.

A regény szerkezete hagyományos romance-motívumokból épül fel. Két szerelmezt a balsors elszakít egymástól, később azonban váratlanul mégis találkoznak. Behn-nél azonban a heroikus regény kötelező boldog végződése boldogtalanra fordul, hősei a hajtóvadászat, megbecstelenítés és kínzás elől a halálba menekülnek. A heroikus eszmény a részletekben is érvényesül. Oroonokonak és Imoindának csak a bőre fekete, a lelkük rizsporos. A királyi rabszolga az erénynek, harci erélynek és lovagi érzelmeknek a mintaképe. Achilles módjára vonul vissza a csatától sátrába, amikor azonban mégis elszánja magát, azonnal legyőzi ellenfeleit, akikkel társai két napig sem bírtak. Klasszikus írókban való

olvasottsága, lelki finomsága, szerelmi vallomásainak dialektikája, sóhajai, lángolásai vérbeli gáláns hősök közé sorolják.

A regény hőse azonban nemcsak a múltnak, hanem a jövőnek az eszmevilágát is képviseli. Oroonoko személyében a 18. sz. kedvelt alakjának, a naívan kritikus ingenu-nak, a nemes vadembernek előképét találjuk. Ő még a törvény és dogmák nélküli ártatlanság állapotában él, abban a korban, melyben az ember még nem tudta, hogy mi a bűn. Ősztönösen erényes, vallása a természet törvénye, nagylelkűsége el sem tudja képzelni a szószegést. Behn regényében a surinami vadember a rabszolgakereskedelem szégyenletes voltáról, az emberi jogokról s a keresztény civilizáció belső ürességéről elmélkedik. Az író nő irónikus párhuzamaiban a fehérlelkű négerék és az erkölcstelen fehérek között rousseauai gondolatok csírái rejlenek, melyek a művét az első irányregénnyé, a tiltakozó szándékú irodalom egyik korai példájává avatják.

Korabeli nagy sikerét Behn reprezentáns regénye azonban elsősorban nem bölcséleti tartalmának köszönhetette, hanem annak az új légkörnek, melyet könyvében megmutatott. A külföld és az exotikum varázsát már előtte az English Rogue szerzői is felfedezték, a szépprózában való tudatos kiaknázása azonban az első regényíró nő érdeme. Behn, a kém, drámaíró és nagyvilági nő pontosan követte az ízlésfordulatokat. A 17. sz. vége az útikönyvek kora, melyeknek színes távoli világa az Oroonoko-val nyer polgárjogot az angol regényben. A délszaki néger világ gazdag színezésű leírása, a bőven (bár nem mindig megbízhatóan) beszótt helyi részletek és árnyalatok könnyen meggyőzték az olvasót a történet hiteles voltáról, amit az író nő saját élményeinek és a főhőssel fennállott kapcsolatainak sűrű emlegetésével óhajt még teherbíróbbá tenni. Regénye értékéből semmit sem von le az a tény, hogy Behn sohasem volt Surinamban²⁶ s a *couleur locale* adatait — akárcsak Defoe Robinsonjában — egy húsz évvel előbb megjelent földrajzkiadványból merítette. A regény sikeréhez az exotikumon kívül kétségtelenül hozzájárul a kevésbé álcázott erotika is étvágygerjesztő leírá-

²⁶ E. Berubaum, Mrs. Behn's Oroonoko, Kittredge Anniversary Papers, 1915. P 441.

sok és célzások formájában, melyekből arra következtethetünk, hogy Behn az a fajta nő lehetett, aki miatt manapság Amerikában ártatlan négereket szokás meglincselni.

Behn regényírói munkássága két ellentétes irányban ható erőnek a működését mutatja. A heroikus elem iránti barokk rajongás műveit, főleg az Oroonokot, késői exotikus romance-szá, heroikus tragédiává formálja.²⁷ Ezzel egyidőben azonban azt a szándékot is látjuk, hogy a mindennapi élet eseményeit a valósághoz hű, apró realiztikus részletekkel biztosított hitelességű ábrázolásban nyújtson. Az Oroonoko a realiztikus polgári irodalom és a heroikus-filozófikus főúri világlátás első szintézis-kísérlete.

Elbeszélő technikája a dráma hatásának nyomait mutatja intrikákra és sűrű eseménysorra, fontos szituációkra felépített, színdarabot novellizáló eljárásával. Behn figyelmes szemmel tanult a francia realizmus korai mestereitől is. Eleven elbeszélő tempójával, in medias res lépő regénykezdetével (*About the beginning of last June, as near as I can remember, Bellamira came to town from Hampshire...*²⁸) nagy lépéssel juttatta közelebb a regényt a műfaji önállósuláshoz, a 17. sz.-i angol próza bodónézó, esetlenül elbeszélő hagyományaitól való elszakadáshoz.

6.

A francia heroikus-gáláns regény kulcs-szempontja és a főrangú hősök érzelmeivel való foglalkozása a mozgékony üzleti szellemű könyvkiadást tényleges hírességek magánéletének regényesített formában való szellőztetésére vezette. A cenzúrára való tekintettel a pletyka — ha nem a távoli múltból szerezte anyagát — bonyolult álruhába volt kénytelen öltözni, sőt erkölcsjavító céltatot is ürügyül kellett emlegetnie. A divatot ezúttal is a francia behozatal inspirálta, a hetvenes és nyolcvanas években francia szakírók áltörténeti botránykrónikái előzönlötték az angol könyvkereskedéseket (Gabriel de Brémond, Comtesse d'Aulnoy, mademoiselle de la

²⁷ Kétszer is dramatizáltak: Th. Southerne 1696-ban és W. Waller 1698-ban.

²⁸ Az *Adventures of a Black Lady* kezdősorai.

Roche Guilhelm, és mások művei).²⁹ A kulcslyuk irodalma hosszú ideig népszerű maradt. Regénytörténeti jelentősége az olvasóközönség köreinek kiszélesítése s szórakoztató céljainak megfelelően a folyékony elbeszélő stílus továbbfejlesztése, a rövid regényforma népszerűsítése, anyaga természetének megfelelően pedig a valóság megfigyelésének és ábrázolásának az eddigieknél valószínűbb és hűbb voltában rejlik.

Roger Boyle-nak 1676-ban névtelenül megjelent *English Adventures* c. regénye az ifjú VIII. Henrik ismert szerelmi kalandjaiból gyúrt pásztori, pikareszk és pornográf jellegű romance-ot. A gáláns eszményt megvalósítani szándékozó legnagyobb angol erőfeszítéssel, a szerzőnek két évtizeddel előbb, a puritán korszakban megjelent Parthenissájával szöges ellentétben az első angol erotikus botránykrónika előszavában az író cinikusan jelentette ki: *love which terminates in marriage is not of the essentials of my history*. Boyle csekély sikerű művével szemben *The Secret History of the Most Renowned Queen Elizabeth and the Earl of Essex* (1680.) negyven évig forgott új kiadásokban a kíváncsi közönség kezén. Ismeretlen szerzője, a „*Person of Quality*“ egy a maga idejében hitelesnek tekintett legendát dolgozott fel a történelmi tények szuverén semmibevevésével s az erotikus szempont előtérbe tolásával.

Az előkelő szerzők történeti tárgyú skandalum-halmozásaival szemben Aphra Behn levélregénye, *Love-Letters of a Nobleman to his Sister* (1683. második kiadásában *The Amours of Philander and Sylvia* címen) a megelőző év egyik főúri szerelmi botrányát teregette ki 52 levélben, melyeket Philander (lord Grey) váltott kedvesével, Sylviával (Lady Henrietta Berkeley-val, Grey sógornőjével) Hollandiába szökésük előtt és alatt. Realisztikus részletek fűszerezik a lánghólan erotikus háttérű történetet. Hasonlóan frisskeletű botrányt dolgozott fel egy ismeretlen szerző 1693-ban *The Player's Tragedy, or Fatal Love, a New Novel* címen. A gyilkossággal végződő történetből — melyet jórészt egy öreg kerítőnő mond el — a valósággal éppen ellenkezően a színészek erkölcstelensége domborodik ki a főrangú udvar-

²⁹ A. H. Upham. op. cit. p. 287.

lók tisztességes erkölcsével szemben. Az új műfaji megjelenés (*novel*) itt már nemcsak az esemény újszerűen aktuális voltára s a feldolgozás olaszosan összefogott terjedelmére s főmotívumára utal, hanem a regényírás megsejtett lényegét alkotó, a műben még ügyetlen, de elvitathatatlan lelkiállapot-elemzésre is céloz.

A francia eredetű s Angliában is meghonosodott irodalmi bevonatú botránykrónika a 17. és 18. sz. fordulóján a romance-okon nevelkedett úri közönség kapós divatolvasmányává vált. A növekvő szükséglet kielégítésén vállalkozó szellemű, rosszul fizetett, gyorsan dolgozó írók (jórészt nők) munkálkodnak, a *Grubstreet hacks*, akikben a hivatásos regényírói osztály első képviselőit látjuk. Egyre szaporodó számuk a 18. sz. közepéig tartja életben ezt az efemer műfajt. Az alábbiakban csupán a 18. sz. időrendben első enemmű írónjéről kívánunk megemlékezni.

Mary de la Rivière Manley erotikus botrányregényeiben engedelmeskedett az angol prózaírás évszázadokig ható hagyományának s megfizette a császárnak ami a császáré azáltal, hogy erkölcsi célt tűzött ki: *to inspire into men the love of virtue and abhorrence of vice, by examples*, ahogy azt másfél évszázaddal előbb Paynter is tette. Bűnnek tekinti és elítéli a romance-ok olvasását, bár elismeri, hogy mániájuk ellanyhult, *the fury is very much abated*. A korszellemnek vélt eleget tenni, amikor — többek között a romance-ok háttérbeszorításának célzatával — az angol olvasónak kedvesebb, rövid s a jelenkorban játszódó történeteket nyújtott.³⁰

Sok kötetből álló, 1705. és 1711. között megjelent kulcsregényeit *Secret Memoirs and Manners of Several Persons of Quality, of both Sexes... from the New Atalantis, an Island in the Mediterranean* gyűjtőnéven foglalta egységbe. A Marlborough hercegné és a kiemelkedő whig politikusok viselt dolgait szexuális pletykákkal aláfestő beállításban nyújtó, valószínűleg az ellenpárt által megfizetett műnek már az első kötete alapján a szerzőt, kiadót és nyomdászt egy évre bebörtönözték, bár az események és a személyek

³⁰ Queen Zarah 1705-ös kiadásának előszavában.

időben és térben távoliaknak voltak feltűntetve. A nagy közönségsiker ösztönzésére a szerzőnő újabb és újabb köteteket hozott ki, melyek a tényeket, botrányos pletykákat és regényes lelemény keverékét átlátszó álnevekkel tették kelendőbbé. Manleyné könnyen felismerhető azonosságú (későbbi kiadásokban még lapalji magyarázó és felvilágosító jegyzetek formájában kulccsal is ellátott) előkelő hőseinek minden cselekedetét nemi indítékokra vagy vesztegetésre vezette vissza. Műveit a közönség pártállása szerint tekinthette regényeknek vagy cum grano salis elfogadható párt-szempontú történelem-interpretációnak. A kényszerűségből romantikus esemény-vázú történeteket realiztikus eseménybeszámolókkal és hőseinek könnyebb felismerhetősége céljából precíz külső leírásokkal vitte közelebb a mindennapi társadalmi életet leíró, a 18. sz.-ban kibontakozó *novel of manners*-hez. Az 1714-ben megjelent *The Adventures of Rivella, or the History of the Author of Atlantis* franciából fordított mű látszatával adta saját életének erősen regényesített történetét.³¹

Behn-nek, Manleynének, s a századforduló s a 18. sz. elejének napszámosmódra dolgozó nőíróinak munkássága vezet át Richardsonhoz s a modern szubjektív regényhez. A nőírók műveiben szakad el a heroikus-gáláns regény a fentköltén fantasztikus érzelmektől s eseményektől s közeledik egyre valószínűbb tárgyakhoz. A hősök megválasztásában a társadalmi ranglétrán egyre mélyebb fokokra kerül sor s némely esetben szerény kísérletekkel is találkozunk, melyek a főhős érzelmi életének és szellemi világának alakulását állítják az eseménysor tengelyébe.

³¹ 1717-es kiadása már a szerzőnő nevét is megjelölte s a regényhez teljes kulcsot mellékel.

A POLGÁRI VILÁG REGÉNYE

1.

A 17. sz. politikai története Angliában hosszú és szívós küzdelemről számol be. A Tudorok alatt megerősödött s az állam-vezetésben is szóhoz jutott középosztály, a vagyonos polgárság ereje tudatában egyre határozottabban szállt szembe a Stuartok abszolutisztikus törekvéseivel, melyeknek a nemesség és a főnemesség volt a hű támogatója. A hatalom kérdései mögött világnézeti ellentétek húzódtak meg, melyeket a vallási és gazdasági szempontok elkülönülése is növelt. A küzdelmek elkerülhetetlenül összecsapáshoz vezettek, melyek a középosztály győzelmét eredményezték. Közjogilag ugyan a diadal rövid életű volt, s eredményei is csakhamar elenyésztek, a felülkerekedő polgári szellem azonban már eltörölhetetlenül rányomta bélyegét az elkövetkező évszázad szellemi életére.

Az elvek és osztályok küzdelmei nyomot hagytak az angol renaissance és barokk irodalmán is. Az udvari világ a 17. sz.-ban is ragaszkodott a hagyományos formákhoz, a drámai és lírai műfajokhoz s a heroikus-gáláns regény kultuszában művészi formát teremtett világnézetének a prózában is. A puritán fanatizmusú polgárság, a középosztály e műfajokat kizárta érdeklődési köréből. Az Erzsébet-kori polgári prózaregény nagy kezdeményei, Nashe és Deloney erőfeszítései folytatók nélkül apadnak el a minden szellemi érdeklődést a vallás irányába kényszerítő időkben. A század vége előtt alig beszélhetünk a középosztály regényirodalmáról, a széppróza évtizedekre visszasüllyed a 16. sz. primitív tömegolvasmányainak színvonalára és a legalsó társadalmi rétegek ízléséhez alkalmazkodik.

Az alsó osztályok 17. sz.-i szórakoztató olvasmányai jórészt a csirkefogó-irodalomból kerülnek ki. Lazarillo de Tormes és annak Jean de Luna-tól származó folytatása az egész századon át népszerű, amit számos új kiadás igazol, Mateo Aleman 1622-ben lefordított Guzman-jának külön-

böző változataival együtt. Nashe és Chettle pikareszk jellegű regényei után hosszabb ideig nem lát napvilágot eredeti hazai munka, a közönség beéri a jest-biográfia újabb változataival, melyek féltörténeti csavargók viselt dolgait szedik sorba. A zsványéletrajzok mellett első ízben tűnnek fel a nagyváros könnyűvérű-könnyűkezű nőalakjai is. A spanyol Andrea Perez csirkefogónőjének (Picara Justina, 1605.) vidám erotikus kalandjaival szemben az angol Long Meg of Westminster, Widow Edyth, Mayd Emlyn, Elynor Rummyng és Moll Cutpurse sokszor megírt és megverselt alakja a középkori nyelvű, házsártos és sodrófával verekedő amazon típusának határát ritkán lépi túl kisebb-nagyobb lőkötések erejéig. Divatuk és népszerűségük Mary Carleton át Defoe kalandornőihez s a 18. sz. harcias szolgálóihoz vezet.

Az alvilág életét, a bizonytalan existenciák csalafintaságait leíró művek továbbra is divatosak. Awdeley, Harman és Greene olvasóinak 17. sz.-i utódai enciklopédikus összefoglalásokban, Carlos Garcia könyveinek angol fordításaiban (1638. és 59. között) s a franciából fordított *Histoire des Larrons or the History of Theeves*-ben (1638.) találnak kimerítő anyagot az emberi aljasság tanulmányozásához. Angol megfelelőiket a század második felének aktuális kivégzésekből irodalmi hasznot húzó gonosztevő-életrajzaiban és egyéb börtöntöltelék s gyanús pályafutásokat joviálisan biografizáló művekben találunk.

A gonosztevő mint regényhős az angol irodalomban először Quevedo 1657-es *Buscon*-jában tűnik fel. A spanyol pikareszk regények hőse alapjában véve ártalmatlan csirkefogó, munkakerülő csavargó, ostoba csínyek (tricks and pranks) elkövetője, gyakorlati humorista. *We think it more fit to live by our wit and hazard our lives on adventure; we are sons of the blade, never bred to a trade, we scorn to be bound by indenture*¹ — énekli egy késői angol pikareszk hős. Quevedo figurája azonban hivatásos bandita, rosszindulatú lator, a társadalom ellensége, amilyent — regényesség nélkül — először Greene írt le Angliában.

¹ The English Rogue, Part I. P 284.

Angol gonosztevő mint regényhős először Richard Head sok kiadást és folytatást megért terjedelmes művében szerepel: *The English Rogue described in the Life of Meriton Latroon, a Witty Extravagant. Being a complete History of the most Eminent Cheats of Both Sexes* (1665.). A könyvhöz kiadója, Francis Kirkman könyvkereskedő folytatást írt (1668.), majd a két szerző egyesült erővel még egy harmadik kötetet is alkotott (1671.). Az angol, francia, spanyol és olasz forrásokból kompilált mű a nagyszülőktől kezdve mondja el egy lelkiismeretlen gazember gyermekkorát, neveltetését, iskolai csínyjeit, rablásait és betöréseit, cigánykodásait, szerelmeit, házasságait és házasságtöréseit, börtönbüntetésait, deportáltatását, tengeri és tengerentúli kalandjait, szakadatlan hely- és foglalkozásváltoztatásait, melyeknek csak a főhős személyének azonossága által összetartott sorozatát egy váratlan és indokolatlan megtérés és ezzel kapcsolatban szokásos elmélkedések, tanúlságok és tanácsok zárják le.

Head és Kirkman regényével erkölcsi és művészi mélypontra jut nemcsak az angol, hanem az egész európai pikareszk regény.² A szellemességet és tréfát durva csalás váltja fel s hiányzik a műfajnak a társadalmi ferdeségeket gúnyoló szatirikus célzata is. A szerzők szándéka ugyan *to make Vice appear as she is, ugly, foul and deformed*³ — ez azonban csak ürügy minden emberi aljasság szemrebbenés nélküli öntelt kitergetésére s az obszcénításoknak az angol prózában hallatlan arányú halmozására.

A tákolmánynak kompozíciója is kezdetleges. A végnélküli csínyek és komiszkodások mindegyike önmagáért szerepel, sem előzményeihez, sem következményeihez nincsen köze, sorozatunk nem rajzol ki egyéniséget. A szerzők meg sem kísérlik a jellemzést, a legtöbb szereplőnek neve sincs, csak foglalkozása, magának a hosszú kalandorozatot első személyben elbeszélő hősnek neve is alig egyszer-kétszer fordul elő a hosszú regényben. A rendkívül elterjedt, a 18.

² L. Pfandl, Geschichte der spanischen Nationalliteratur in ihrer Blütezeit, 1926. P 289.

³ The English Rogue, Part I. P 470.

sz. utolsó negyedéig új kiadásokat és átdolgozásokat megért regény egyetlen irodalomtörténeti jelentősége a hazai léghör ábrázolásában rejlik. A szerző maga is büszkén mutat rá nyolc előszavának és bevezető versének egyikében, hogy hazai gazemberségeket ábrázol, melyek mellett Guzman, Buscon, Francion és Rabelais eltörpülnek, *no rogue so well writ as our English one.*⁴ A nyugvópont nélküli, szakadatlan mozgalmasságával minden más angol pikareszk regényen túltevő történet hű, dokumentumszerűen pontos képet ad az angol városok és a vidék alsó osztályainak életéből és környezetük külsőségeiről. Ábrázolásmódjában helyenként már Defoenak a hitelesség megtévesztő látszatát nyújtó technikáját találjuk. A jellemző apróságok megfigyelésében és megrögzítésében a külsőséges realizmus korai példáját nyújtja. A valóságos élet ábrázolásától azonban szemétdomb-perspektívája ép oly távol marad, mint a heroikus gáláns regény abszurd fenkölsége.

A Head által teremtett és Kirkman által folytatott angol pikareszk divata csakhamar egy sereg utánzatot hozott létre. George Fidge már 1652-ben kiadta *The English Guzman*-ját (későbbi kiadásában *The Yorkshire Rogue* címen), mely Headtől eltérően tényleg élt angol útonálló, James Hind élettörténetét öntötte pikareszk-bűnügyi keretbe. Charles Cotton *Compleat Gamester*-e (1674) a greeni coney-catching modernizált csínyjeit kerekítette egy hamiskártyás nyaka köré, míg az ismeretlen szerzőjű *The Compleat Mendicant or Unhappy Beggar* erkölcsprédikatori buzgalmában kifordítja a pikareszk műfaját, s hőségé egy erényekben gazdag ifjút tett. A század végén egymást követték az ír, velszi, skót és holland csirkefogók történetei, melyek azonban nem tudták a nemzeti jellemző vonásokat ábrázolni és alkotó elemmé tenni.⁵ A nemzetiségi hősök és tetteik minden háttér előtt lényegében ugyanazok maradtak. Valójában nem is regények még, hanem jest-biográfiák. A 16–17. sz.-i pikareszk regénynek nincs műfaji önállósága,

⁴ Ibid. Part I.: VII & IX.

⁵ U. Habel, *Die Nachwirkung des picaresken Romans in England*, 1930. P50.

legtöbb alkotásából hiányzik a mese-cél, nélkülözi a szerkesztés alapját tevő bonyodalmat. A pikareszk regény az írókat csak látni és ábrázolni tanította meg, de nem tudta a feszültséget éreztetni, mert világából hiányzott a komponálás alárendelő, szelektáló, összpontosító szándéka. A pikareszk regények olyanok, mint a bambuszrudak, melyek sok önálló, egymás között szinte azonos szelvényekből állanak. Felelőtlen kalandsorozathból csak Defoe-nál lesz egységesen komponált cselekmény. A tréfa önmagáért valóságát Jack és Mollinak komor hangulata, a főszereplő egyénisége kialakításának alárendelt kalandjai váltják fel. A 17. sz. végének pikareszk alkotórészekből összeállított elbeszélései sűrűsödő számmal a rövid terjedelmű, s a valóság határoló korlátait tiszteletben tartó, még kialakulatlan kalandregénynek előfutárai s egyben a romance mesterkéltségétől elforduló viselkedésnek, a népi erők irodalmi alkotóképessége növekedésének jelei.

A francia heroikus regények paródiáinak a városi polgári élet ábrázolásához vezető szándéka keveredik a pikareszk regény kalandot kalandra halmozó életrajzi ábrázoló módszerével a névtelen kisregényben. *The Adventure of Covent Garden, in imitation of Scarron's City Romance*-ben. (1699.) Peregrine, az in medias res induló regényke hőse a Cheapside-től a Westendig vándorolja London kávéházait, színházait és egyéb szórakozóhelyeit pikareszk viszonylatokban ártalmatlan szerelmi kalandok során. A felső középosztály életét gúny és mocsok előtérbe tolása nélkül, a külső világ aprólékos ismertetésével ábrázolja, s mint ilyen elsősorban kordokumentumi értékkel rendelkezik. A szerző bizonyos műgonddal dolgozott, s irodalmi ambíciói és elvei is voltak, amire nemcsak párbeszédbe öltöztetett dramaturgiai elmélkedése utal, hanem az a mód is, ahogy regényét (a lator-hőst középponttá tevő hagyománytól eltérően) a hős és hősnő kettős pólusára építi, s a cselekmény mozgatójává a kacér Emilia szerelmi habozását két udvarlója között és vele szemben Peregrine szerelmi szenvedélyét és féltékenységét állítja.

Míg a pikareszk regény tudatosan fiktív anyagot nyújtott olvasóinak, addig a század népszerű tömegirodalmának

nagyrésze a közönség hírszomját óhajtotta csak kielégíteni. A zsurnalisztikai szándékú irodalom abban különbözik a valóságról beszámoló memoár irodalomtól, hogy csak szándéka és kerete valóság, építőanyaga azonban javarészt fikció. A legtöbb kiadvány lakat alá került hírességek életének valóságból, pletykából, koholmányból és régi jést-elemekből összetakolt életrajza. Ilyen volt a közismert imposztor, Mary Maundres, máskép Mary Carleton erősen romantikus színezetű, jórészt fiktív anyagra támaszkodó életrajza is⁶ (1663 és 73 között több változatban), mely — akárcsak az 1696-ban megjelent, alighanem Charles Gildontól származó *Life and Memoirs of Mrs. Aphra Behn* is — valószínű, a közönség által hitelesnek elfogadott voltát ép realiztikus elemeknek köszönhetette. A század fordulóján ennek a riport és regény mesgyéjén imbolygó műfajnak gazdag irodalma alakult ki.⁷ Irodalomtörténeti jelentőségük a realizmus útjának építésében található. Defoe szemléletes beszámolója *Mrs. Veal kíséretéről* vagy a londoni pestisről egyikét mutatják azon álutaknak, melyen az angol regény műfaja autochtón formájához eljutott. A renaissanceban életeszmény körvonalazásának ürügye, a 16. sz. végén prózai költemény, nemzeti éposz, politikai tanítás szócsöve a regény. A műfaj elsődleges jegyei: cselekmény, jellemábrázolás, légkörérzékeltetés, életértelmezés évszázadokon át csak alárendelt vagy elhanyagolt eszközei a tanításnak. A próza-regény határozatlan műfaja századokon át bármiféle irodalmonkívüli célra felhasználható műforma. Fieldingig és még rajta túl is a regény elsősorban mindig valami *más*, mint aminek látszik, vagy ma tekintjük. A műfaji elemek a tanító, vagy — a 17. sz. végén, s Defoe munkásságában — eseményközlő szándék több-kevesebb művészettel ráaggatott díszei. Évszázadok múlnak el az első próbálkozások felbukkanásától, míg a műfaj egyidőre önállósul, s nagykorú lesz nemcsak technikájában, hanem önmaga és olvasói becsülésében is. A műfaj eszménye — ahogyan ma látjuk — szakadatlanul lényegéhez nem tartozó elvek priorátusa ellen küzd, s a minden-

⁶ E. Bernbaum, *The Mary Carleton Narratives*, 1921.

⁷ E. A. Baker, op. cit. II: 126. F. Chandler, op. cit. I: 144.

kori legkisebb ellenállás irányában kell megjelenési formát keresnie. Ezért oly változatos az a tartalom és szándék, mellyel az angol regény mint műfaj Malorytól Defoeig, Smollettig kísérletezik. A legnagyobb ellenhatás (egyben az angol regényt s rajta túl a nemzet szellemét napjainkig meghatározó jellegű) a polgári puritanizmus életérzése, melynek hatása alatt az angol regény hosszú időre a valláserkölcsei propaganda eszközévé vált.

2.

A reformáció művét Angliában a puritanizmus 17. sz.-i uralomrajutása tetőzi be. Az aszkétikus életformát gyakorlatba vivő forradalom mereven és türelmetlenül ellenszegül mindennek, ami szerinte az erkölcsi tökéletességre vezető keskeny úton kívül esik, vagy amiben létének veszélyeztetését látja. A történelmi egyház liberalizmusa és a feudális hatalmi világ egyaránt szálka a puritánok szemében. A világiasság minden megnyilatkozása kerülendő ebben az életformában, mert az ember figyelmét elvonja Istentől és a tökéletesbüléstől. A szép kultusza, a szórakozás, a művészet a földön áruhában járó, kitapintható sátán lasszója, mellyel az emberek egyedül a tevékeny isten-követésre használható energiáit és idejét eltéríti céljától. Az angol puritanizmus ridegen kitaszítja a művészetet az élet megnyilatkozásai közül. A katedrálisok szobrait leverik, festett ablakait bezúzzák, elsorvad a vokális zene s a „szentek“ kezén elkótyavetyélődik I. Károly páratlan galériája. Savonarolára és Du Ferrier-re emlékeztető hevességgel rontanak az irodalomnak,⁸ egyetlen csapással letaglózzák a drámát, s Szent Pál egyik mondat-töredékére hivatkozva fenyegető gesztussal fordulnak az öncélú szépirodalom minden egyéb formája felé.⁹

A puritanizmus virágkorában, a 17. sz.-ban az isten országát a földön felépíteni szándékozó párt-felekezet és világnézet igényeit szolgáló terjedelmes irodalom alakul ki, mely szándékát és olvasóközönsége összetételét illetőleg éle-

⁸ W. Schirmer, op. cit. p. 22.

⁹ Szt. Pál I. Timot. 1.

sen elhatárolódik a század egyéb, esztétikai célú szépirodalmi termésétől. A puritanizmus irodalmi termése hitbuzgalmi jellegű, célja kizárólag utilitárius, hozzá az esztétikai szempontnak semmi köze. *It is better to have no book, and depart from iniquity, than to have a thousand, and not to be bettered in my soul thereby.*¹⁰

A legfontosabb olvasmány a biblia, mely mellett a szentírásmagyarázat, az ima és a dogmatika jut szóhoz. A erkölcsi tökéletesülést szolgáló életszabálygyűjtemények szaporodó sorozatával pedig a puritanizmus feleleveníti (Richard Baxter, John Downame, William Gouge, etc.), s új céljaira gyökeresen átformálja a renaissance udvaroncának kialakítására szolgáló conduct-book-ot.¹¹ A szépirodalmi formák közül a puritanizmus csak azt tűri meg, melyben az erkölcsi tartalom dominál, azaz a vallásos allegória nagymultú műfaját. A világnézet azonban megköti a művész kezét s nem ad neki módot arra, hogy valós alakoknak adjon szimbólikus értelmet, hanem arra kényszeríti, hogy elvont fogalmaknak és eszméknek kölcsönözzön jelképes testet. Ez a súlyos feltétel az oka annak, hogy nincs irodalmi szempontból értékelhető puritán literatúra, talán Bunyan néhány művének akaratlan kivételével. Ami szépirodalmi alkotás mégis napvilágot lát, az többnyire életképtelen és aránytalan kompromisszumra kényszerül dogma és literatúra között. John Reynolds három kötetes, fél évszázadon át népszerű novellagyűjteménye *The Triumph of God's Revenge against the crying and execrable Sinne of Murther, or his miraculous discoveries and seuere punishments thereof, In thirty seuerall Tragicall Histories (digested in Sixe Bookes)*... (1621—23.) még a korai puritán korban a mesélőkedv diadalával végződik az eszemei tartalom fölött, akár csak valamivel később Ingelo romance-a. Viszont megmaradtak száraz és józan allegóriáknak Leonard Wright-nek *Pilgrimage to Paradise*-a (1591) és Richard Bernard rendkívüli népszerű műve, *Isle of Man, on the Legall Proceeding*

¹⁰ J. Bunyan, *A Holy Life — The Beauty of Christianity* (1685). II: 537.

¹¹ A *Paradise Lost*-ről mint puritán conduct-book-ról lásd L. L. Schücking, *Die Familie im Puritanismus*, 1929. P 70.

in Manshire against Sinne (1626), melyeket a puritán olvasó lelki veszély nélkül forgathatott, mert szórakoztató elemnek az úleíró-regényes váz ellenére nyoma sincs benne. Csak John Bunyan műveiben találunk elbeszélő művészet és ortodox dogmatika pillanatnyilag nyugalomra jutó szintézisére.

A szegény és fanatikus üstfoltozó terjedelmes teológiai munkásságának két alkotását nevezhetjük a regény előképeinek, elsősorban a hazájában mindmáig népszerű Pilgrim's Progress-t (1678), azután Mr. Badman-jét (1682). Allegóriái tudatosan távolodnak el a hitbuzgalmi irodalom sablonjaitól, merész kezdeménye magát az író is gondolkodóba ejtette:

May I not write in such a style as this?
 In such a method too, and yet not miss
 My end — thy good? Why may it not be done?¹²

Lélektani életlátása¹³ azonban meggyőzi őt arról, hogy a cél szentesíti az eszközt, s hogy az allegóriának csak a világias szellemű művészetben használatos formája nem kárára, hanem hasznára lesz vallási épülést kereső olvasójának, s több mint egy évtizedes habozás után megjelenteti művét, mert

I also know a dark similitude
 Will on the fancy more itself intrude,
 And will stick faster in the heart and head,
 Than things from similes not borrowed.¹⁴

Orthodox puritán szempontból nem is egészen méltatlanul érte Bunyant a romance utánzásának vádja.¹⁵ Bár ő maga több írásában élesen, szinte szószerint Ascham szavaival ítélte el az erkölcstelen regényeket (*worthless, filthy ballads and romances, full of baldry*),¹⁶ mégis kétség-

¹² The Author's Apology for his Book.

¹³ és Hózeás XII. 10.

¹⁴ The Author's May of Sending Forth his Second Part of the Pilgrim.

¹⁵ H. Golder, Bunyan's Valley of the Shadow of Death. Mod. Phil. 1929. XXVIII: 55.

¹⁶ Preface to the Holy War és Pilgrim's Progress, ed. Brown. P 215.

telen, hogy ifjúkorának olvasmányai nélkül a Pilgrim's Progress nem volna az angol olvasóknak Robinson és Gulliver után ép szórakoztató volta miatt legkedvesebb könyve a 17.—18. sz. fordulójáról. Bármily realizztikusan ábrázolta is kortársai életmódját, főműve lényegében lovagi kalandok sorozatából, veszedelmekből, kísértésekből, harcokból és győzelemből álló, de a szerelmi elemet kizáró regény.

A regény fogalmát leginkább főműve közelíti meg, *The Pilgrim's Progress from this world to that which is to come, delivered under the similitude of a dream*, s annak a nagy siker¹⁷ hatása alatt megjelent folytatása, *The Second Part* (1684). Hőse Keresztény belső égi szózat hatása alatt elhagyja otthonát, hogy sok küzdelem után üdvösségre leljen. Útközben a Levertség Mocsarába téved, ahonnan nagynehezen kikapaszkodik s a Tolmács Házába jut, aki csodálatos dolgokat mutat neki. Innen szűk úton, magas falak között felkúszik a kereszthez, ahol leesik hátáról egy eddig nehezen cipelt teher. Egy írást kap, melyet majd az Égi Városba belépve kell felmutatnia. A drága okmányt útközben elveszti s csak nehezen találja meg újra. Sötétben ér a Szép Palotához, ahol a Jámborság és Szeretet hajadonok lefektetik és elaltatják. Innen azután lefelé vezet útja az Alázatosság Völgyébe, ahol a sátán Apollyon képében les rá. Apollyonnak pikkelyei vannak, szárnya mint egy sárkányé, lába medvéé, szája oroszláné, melyből tűz és füst tör elő. Fél napi küzdelem után Keresztény legyőzi a szörnyeteget s a Halál Árnycájának a Völgyébe jut, a sötétbe, ahol sárkányok és szatírok üvöltése hallik. Reggelre átjut a veszélyen, találkozik Hívővel, aki útitársául szegődik s együtt érkeznek a Hiúság Városába, ahol épen Vásár van. A lakosok nekiesnek a zarándokoknak és bebörtönözik őket. Az esküdtbírótság halálraítéli Hívőt, Keresztény azonban megmenekül, s Szépreményűvel az Élet Vizének folyója mellett vándorol tovább. Éjjel azonban a Kétségbeesés Óriás birtokára tévednek, aki a Kétség kastélyában bebörtönözi őket. Keresztény azonban az Igéret kulcsával kinyitja a zárat s a két vándor a Gyönyörű Hegyekbe menekül, ahonnan az út már az Égi Vá-

¹⁷ Tizenegy év alatt 12 kiadás.

rosba vezet. Hosszú vándorlásuk folyamán mindenfajta emberrel és bűnnel találkoznak és vitatkoznak. Végre Beulahba jutnak, ahol már az üdvözült Tündöklők sétálnak, s mellyel már szomszédos az Égi Város. Csak egy folyón kell átkelni előbb, melyen nincs híd, a Halál Folyóján. Keresztény átúszás közben majdnem megfúl régi bűneinek súlya alatt, de Szépreményű segítségével mégis átvergődik a folyón. Megtisztulva érkeznek az égi Jeruzsálembe, ahol a kapunál átadják a belépő levelet s harangzúgás közepette befogadják őket a Tündöklő Üdvözültek seregébe.

A folytatásban, a második részben Christiana, a Keresztény Asszony követi urát gyermekeivel együtt a nehéz úton, nagyjából azonos kalandok közepette.

Bunyan allegórizmusának művészi értékét történetének meggyőző és lebilincselő érdekessége, s annak a természetes szimbolikával való könnyed összeolvadása teszi. Epizódmentes, egyenes mesevonalú könyve ugyan nagyobb részben teológiai jellegű párbeszéd, de éppen beszélői dialógusainak teljes élethűsége, önjellemző gondolatmenete, frazeológiaja és gesztusai teszik alakjait valósakká, akiket — a puritán olvasó igényeinek és színvonalának megfelelően — a moralitásokra emlékeztető beszélő nevekkkel lát el: *Mr. Worldly Wiseman*, *Giant Despair*, *Mr. Talkative*, *Mr. Facing-Both-Ways*, *Pliable*, *Obstinate*, stb. A mindennapi élet frázis-mentes nyelvét beszélik, közvetlenül szólnak az olvasóhoz, irodalmi stilizáltság nélkül. Ők a drámai jellemzés-mód első sikerült portréi az angol regényben. Megszemélyesített voltuk is igazolja, hogy Bunyan csak konkrét képekben tudott gondolkodni, úgy irtózott az absztrakciótól, mint a legtöbb átlag-angol; érezzük, hogy legszívesebben ismerősei nevét ruházta volna hőseire.

Nem kevésbé természetes, szinte felismerhető hűséggel ábrázolta a fizikai világot, a tájat, melyen át zarándokai vándorolnak, a hegyeket, völgyeket, utakat és lugasokat, melyeket útba ejtenek. Nála látjuk először a tájat és a helyet regény-történés lényeges atmoszférális tartozékként.

Bár Bunyan bevallotta, hogy műve írása örömet okozott

neki¹⁸ és sikere újabb allegóriák megírását is lehetővé tette, célja egyáltalán nem szépirodalmi volt, pusztán ábrázolni akarta az allegória segítségével az emberi élet küzdelmeit a hitigazságok ismertetése kapcsán. A kísértésekkel való küzdelmet, a bűnöket, a megbánást, szenvedést, félelmet, reményt, hitet, vigaszt és végül a halálban való üdvözülést, az emberek típusait, előítéleteiket és életkörülményeiket olyan meggyőző erővel, tömören, egyetlen középponti gondolatnak alárendelve ábrázolta, mint hasonló céllal az Everyman szerzője és Langland óta senkisé.

Bunyan másik allegorikus műve, *The Life and Death of Mr. Badman* (1682), ez az óriási arányokra megnőtt középkori példázat a Pilgrimnek tudatos párja és ellen-darabja. Míg első művének hőse az örök boldogsághoz zárandokol, úgy vezet Badman-jének útja a földről a pokolba. Ez a negatív conduct-book egyetlen emberen, a puritánok által nagyrabecsült kereskedői pálya képviselőjén, egy becsutelen, brutális, önző kalmár élettörténetén kívánja ábrázolni mindazt, amitől a puritánnak tartózkodnia kell. Badman történetét teljes egészében két kommentátor nehézkes, sok hitelvi elmélkedéssel megterhelt párbeszédéből halljuk. Csalás és iszákosság, álszenteskedés és érdekházasság, tisztességtelen kereskedelem és csalárd bukás, házasságtörés és sikkasztás az út, mely hőstét kálvinista költői igazságszolgáltatással az istentelen, megtérés-nélküli halálba viszi. Badman-nek a bölcsőtől a sírig rajzolt karrierje bőven tartalmaz pikareszk elemeket, csak persze a csirkefogó-regény mosolygós-karikírozó világlátása (s egyben cinizmusa) nélkül.¹⁹ A könyv erőssége címszereplőjében rejlik, az ügyetlenül előadott történetből megdöbbenő élességgel emelkedik ki az elvetemült Badman sötét karaktere. Az anekdótákkal és leírásokkal tarkított elbeszélés a színpadól eltanult dialógus-szerkesztő tehetség mindig a hétköznapi valóság határán belül marad, s bár Badman a bűnök ciszternája, egyénisége a túlzások ellenére plasztikus életszerűségével hat. A szerző

¹⁸ „I did it my own self to gratify... and thus set pen to paper with delight.” The Author’s Apology for his Book.

¹⁹ Chandler, op. cit. p 225.

tudatosan ragaszkodott — ép erkölcsi célzatának kényszere miatt — a környezet, életmód és világbábrázolásban a valósághoz. *All the things that I here discourse of, I mean as to matter of fact, have been acted upon the stage of this world, even many times before mine eyes.*²⁰

Művészileg foghatóbb szerkezete ellenére a rosszember története a zarándok útjának leírásával együtt az angol realista jellemregény egyik őse. Az irodalomtörténet paradoxona, hogy a művészet- és irodalom-ellenes puritanizmus a lelki küzdelmek elemzésével, s a mindennapi életnek az emberi jellem alakulására tett hatásának vizsgálatával ép korunk legnépszerűbb szórakoztató irodalmi műfajának kialakulását segítette elő.²¹

3.

A polgári realizmus regényírásának a Robinsomban történő diadalrajutása nem következett be váratlanul sem a műfaj és a közízlés történetében, sem a szerző irodalmi pályafutásában. A puritán példa-nyújtó és életformáló buzgalom a lelki életet irányító conduct-book irodalom kiapadhatatlan sorában élt tovább akkor is, amikor a felekezeti energia erejét veszti és a disszidentek egyházpolitikai harcaiban sekélyesedik el. Daniel Defoe idevágó művei, *The Family Instructor* (1715) és *Religious Courtship* (1722) már alkalmazkodnak a Bunyan művein s a folyóiratokon nevelkedett kereskedő-iparos közönség ízléséhez, s a nevelő céltatot kispolgári környezetben játszódó, családi életproblémákat és megtéréseket tartalmazó életképecskék novellisztikájába burkolják. A puritán nőben csatázó vallási elvek és szerelmi szenvedély Princess de Clèves analitikus művészetére emlékeztető ábrázolásával, a lelki bonyodalmaknak a puritán vallomás-irodalmon messze túlemelkedő finom elemzésével és művészi bonyolításával már Richardson és Fielding lélektani regényeinek világához jutottunk el.

²⁰ The Author to the Reader. Preface to Mr. Badman.

²¹ H. J. C. Grierson, *Cross-Currents in Seventeenth Century English Literature*, 1929. P 205.

Az egyén mikrokozmosza mellett a valóság tág földrajzi világa is egyre közelebb került a szépirodalomhoz. A renaissance vállalkozó szelleme és tudásvágya szinte öncélú felfedező utak formájában sugárzott ki, a barokk exotikumkeresése pedig a kolonizáció korszakát nyitotta meg a nemzeti és üzleti szempontok összeegyeztetésével. A 17. sz. népszerű irodalma tele van úti beszámolókkal, melyek szokatlan apróságok feltalálásával izgatták az olvasó fantáziáját. A tényleges utazásokról számot adó naplók és hiteles leírások mellett (mint Cook, Dampier és mások művei), csakhamar újfajta útikönyvek is felbukkantak. Az ismeretlen, a szokatlan és a titokzatos iránti növekvő kíváncsiság barokk örökségének csillapítására a századvég irodalmi napszámosai a költött útikalandok beszámolóit agyalják ki. Az ismeretszomj kielégítése mellé a szórakoztatás, hátborzongatás, étvágycsinálás és idegizgalom irodalma, a fiktív anyagot valóságként feltaláló imaginary voyage társul. A 18. sz.-ban a ténylegesnek ábrázolt képzeletbeli utazás a társadalom-kritika és az utópia eszközüvé válik Swift Gulliverjében. A korai költött-kompilált utikönyvek sorából kiemelkedik Henry Neville könyvecskéje, *The Isle of Pines* (1668), mely nemcsak tartalmával, egy lakatlan szigetre vetődött és ott négy feleségével hatvan év alatt közel 1800-tagú családot alapító matrózfiú történetével lesz előképe Robinsonnak, hanem a képzeletbeli hajótörés és szigetélet meglepő hűségű rajzával is Defoe realista technikájának előfutára.

Defoe nemcsak valónak tekintendő, gondosan autentikált és korában hitelesnek elfogadott képzeletbeli utazást írt Robinsonjában, és Captain Singleton-jában, hanem szatirikus célú úti mesét is (*The Consolidator* 1705). A plebejus származású, sok vizet megúszott író élete végén, hatvan éves korában írta első művét, melyet az utókor regénynek tekinthet. A Robinson regénytechnikai újdonságai azonban csírájukban már korábbi műveiben is megtalálhatók. Robinson megalkotására Defoet multja, sorsa és temperaméntuma valósággal predesztinálta. Iparos, gyáros, kereskedő karrierjének emlékeit a rendkívül gyakorlati gondolkodás-

módról tanuskodó célú zsurnalisztikai működésében (The Weekly Review of the Affairs of France, 1704—13) az átlagember nyelvén, az átlagember lelkivilágának és érdeklődés-körének pontos ismeretével ábrázolt kontroverz kérdéseket nagy bizonyító és rábeszélő erővel. A Secret History of the October Club-ban és politikai traktátusaiban számot adott gyorstempójú, világos elbeszélő készségéről, emberábrázoló és dialogizáló művészetéről. A szenzációt kereső olvasmányéhséget kiszolgáló könyvecskéi, kémek, gonosztevők, viharvert katonák fiktív élettörténetének meggyőző erejű beszámolóí nemcsak képzelőereje gazdagságát, hanem beleélő ereje ruganyosságát is mutatják. Politikai gúnyiratai (True-Born Englishman) a tömegízlés biztos ismeretét igazolják, valláspolitikai röpirata (The Shortest Way with Dissenters) pedig a satírikusnak azt a ritka képességét, amellyel látószögét már az első pillanatban természetes ábrázolásként tudja elfogadtatni.

Széleskörű munkásságából ma már (regényeitől eltekintve) csak két kisebb prózai műve él, a sok kiadást megért riport,²² a *True Relation of the Apparition of one Mrs. Veal, the next day after her Death, to one Mrs. Bargrave at Canterbury* (1706), s a 16 évvel később írott, az 1666-os londoni pestis lefolyását kizárólag forrásmunkák alapján, de kísérteties atmoszféra-felidéző művészettel ábrázoló *Journal of the Plague Year*. Mrs. Veal-je, mely különben egy rosszul kelő, s vallási vigaszt kimérő traktátusnak burkolt de ügyes és eredményes reklámja, egy mulatságos kísértethistória keretében mutatja első példáját a Robinsonban tökéletesített elbeszélő technikának, mely a fantasztikum és fikció ábrázolását, a gyanú elhárítását célzó apró, természetes mozzanatok élet-hű felemlegetésével és kirajzolásával éri el.

Rendkívül gazdag, közel négyszáz művet alkotó munkássága mindig a közönség érdeklődését tartotta szem előtt. A régi chap-book szerzők eme 18. sz.-i utóda az olvasói kíváncsalmainak kielégítésével, a tanító és erkölcsi célzat mellett elsősorban az anyagi, pénzbeli szempontokat, írása kelendő-

²² G. A. Aitken kimutatta róla (The Nineteenth Century, 1895. XXXVII.), hogy nem fikció, hanem valóságos riport.

ségét kereste. A szórakoztató, etikai és üzleti szempontok diadalmas szintézise nevét halhatatlanná tevő műve, *The Life and Strange Surprizing Adventures of Robinson Crusoe, of York, Mariner*, szerzőül Crusoet tüntetve fel. A könyv 1719. ápr. 25-én jelent meg, augusztus 8-ra már az ötödik kiadásnál tartott, beleértve egy kalózkidatást is. A nagy siker hatása alatt nem egészen négy hónappal a mű megjelenése után Defoe egy gyorsan összecsapott második részt is kiadott (aug. 20), majd a következő év elején egy harmadik részt is.

Az első rész hőse, Robinson Crusoe, nyolc évi tengerészkedés után hajótörés következtében egy kis szigetre vetődik, melynek ő lesz az egyetlen emberi lakója. A hajóroncsról megmentett holmikkal nagynehezen berendezkedik a szigeten, házat épít, árpát és rizst termeszt, kecskéket szelidít, mint vadász, ács, tímár, kőműves és gölöncsér, állatenyésztő és földműves ezernyi kudarc után szívós akarattal civilizálja környezetét, megélhetést teremt, s kutyájából, macskáiból, papagájából és kecskékből birodalmat alkot magának. Nehéz munkával csónakot épít, hogy elhagyhassa szigetét, de kísérlete kudarcot vall. Magánya hetedik évében a parti fövénnyel nagy megdöbbenéssel emberi lábnyomokra bukkanik. Tizenegy évvel később emberevők vetődnek szigetére, egyik kiszemelt áldozatukat harc árán megszabadítja, s Péntekjében barátira és alattvalóra talál. Később spanyol harcosokkal támadnak kalandjai, megharcol egy angol gálya zendülő matrózaival, hirtokába keríti a hajót és 28 évi sziget-rabság után Péntekkel visszatér hazájába.

Az utógondolatkép odabiggyesztett második részben Robinson újra meglátogatja szigetét, mely spanyol remetek és angol martalócok tanyája lett. Hosszú prédikációkkal véget vet színes rabnőkkel folytatott konkubinátusuknak (Defoe nem felejtkezik meg az olvasók erotikus érdeklődéséről sem erkölcsjavítás ürügyén), beutazza kereskedő útján Kínát és Tatárországot, majd Oroszországon át hazatér. A regény második része bonyolult fiktív útikönyv, kevés regényes elemmel és sok, az események hézagait pótló erkölcsi elmélkedéssel és másodkézből származó országleírásokkal. A csekély közönségsikerű harmadik részben már alig van más, mint

erkölcsi intelem. Vele Defoe nyilván engesztelni kívánta azokat az ortodoxokat, akik megbotránkoztak Robinsónak az eseményeket a reflexió rovására kihangsúlyozó felépítésén.

Robinson (az első rész) rendkívüli sikerét elsősorban alapszituációja újszerűségének köszönhetette. Az ötlet azonban nem volt teljesen eredeti, az ügyes üzleti érzékű szerző csupán hasznosított és kikerekített már meglévő anyagot. Alexander Selkirk skót matrónak Juan Fernandez szigetén az 1704–09-es években töltött kényszerű magányáról értesítő, valamint Robert Knox ceyloni tartózkodásáról 1681-ben megjelent beszámolók népszerűek voltak a század fordulóján. A bolyongások és a szigetélet feltételeinek leírásában Defoe forrása a terjedelmes hiteles utikönyv-irodalom volt.²³

Robinson élményeit és megpróbáltatásait ábrázolva Defoe — ahogyan Charles Gildon szellemes támadó pamfletjére²⁴ adott válaszában, a harmadik rész előszavában maga is beismerete — tulajdonkép saját életét és küzdelmét szándékozott allegorikus formában ábrázolni. Nagy sikerének ez a tényező csak kis mértékben lett oka, mert a közönség nem Defoe burkolt önéletrajzát kereste a regényben, hanem azt az embertípust látta Robinsónban megtestesítve, mely a puritán-disszidens kispolgár eszménye volt. Defoe vágy-önarcképe az emberfölötti méretekre felnagyított angol átlagember, *the true-born Englishmān* megtestesülése, a magabiztos, leleményesen gyakorlati szellemű, elpusztíthatatlan kitartású kolonizátoré, a makacs, bár magárahagyatottsága miatt időnként a kétségbeesés szélére jutó emberé, aki az erkölcsi és vallási elveket is gyakorlati eredményük alapján értékeli.²⁵ Robinson a munka hősköltevénye. A regényben a gyenge magányos ember szívóssága legyőzi a könnyörtelen természetet, rendet csinál a káoszban, életet teremt a semmiben. Imádkozik és

²³ Forrásaira vonatkozólag lásd a nagy forrástanulmányt és a megelőző gazdag irodalom kritikai referátumát A. W. Secord, *Studies in the Narrative Method of Defoe*. University of Illinois Studies in Language and Literature. 1924. IX.

²⁴ *The Life and Strange Surprizing Adventures of Mr D... DeF,* London, Hosier, who Has liv'd above 50 years by him-self in the Kingdoms of North & South Britain, ... in a dialogue... 1719,

²⁵ E. A. Baker, op. cit. III: 169.

dolgozik, átéli a maga személyében az egész emberi civilizáció történetét, miközben tekintetét szakadatlanul az Istenre szegezi. Tőle kér és kap tanácsot, életbenmaradásában és felvirágzásában a gondviselés kegyelmét látja, mert a puritán isten csak azt segíti, aki segít magán is, s aki a bukás és bánat után alázatosan visszatér hozzá. A földi sikerben a túlvilági boldogság biztosítékát látó angol puritanizmus kispolgári heroizmusa Robinson apotézisével vonul be az angol irodalomba. Defoenak puritán lélek-vizsgáláson edzett ábrázoló képességében jut az angol elbeszélő próza történetében először szintézishez az emberi belső ellentétesség. Rámenős siker-embert és köldöknéző aszkétát Robinson plasztikus egyéniségében megjelenítő művészete az angol regény történetének egyik legfontosabb állomása.

A regény eseményes gazdagsága nemcsak az érzelmeket hangsúlyozza, hanem az élményeket is. Egyetlen embernek előtérbe állítása a pikareszk hagyományaira utal, kalandjainak típusa azonban a romance öröksége. A tengeri rablókkal vívott harcok, hajótörés, fogság idegenben, a heroikusgálans regény motívumkincséből ered, Defoenál azonban a természetfölötti lényekkel vívott küzdelem a megélhetés harcává válik, az éhség és a hideg legyőzésévé. A szerelem nélküli regény hőse nem valami hercegnőért indul küzdelmekbe, hanem mint kereskedő óhajt meggazdagodni. Bunyan epikus művei után Robinson folytatja a romance-örökség polgárosítását.²⁶

Szerkezetileg Robinson a hagyományos laza formát követi. A főhős elbeszéli élményeit abban a sorrendben, ahogy azok megtörténtek. Az éregény szkémája gyakran eredményez aránytalanságot: Robinson perspektíva nélkül mindent egyformán fontosnak tart, nem válogat, s csak egészen ritka esetekben dolgoz ki drámai szituációkat. Az előtérben mindig Robinson átlagember egyénisége áll, a háttér ragyogó trópusi világgal alkotott kontrasztja élesebbre fókuszolja érdeklődésünket viselt dolgaival szemben. Az élményanyag tagolásában már Defoe művészi tudata nyilvánul. A lábnyom felfedezésével kezdődő titokzatosság feszültsége fokozatosan

²⁶ W. Dibelius, Die englische Romankunst, 1909. Vol. I: 34.

oldódik meg. Az emberevők felbukkanásának fordulata a hős minden eredményét, sőt exisztenciáját is kritikussá teszi.

A szubjektív visszapillantó elbeszélő módszerből következik, hogy nemcsak minden esemény fontos, hanem annak minden részlete is gondosan feljegyzésre kerül. A detailt hangsúlyozó előadásmódnak ritka lélektani éleslátásra valló felhasználása avatja Robinsont az első következetesen és tudatosan keresztülvitt realista regénnyé. Defoe nem azt mondja el, hogy valami milyen és mekkora volt, hanem hogyan készült, pl. egy csónak, egy öltözet prémruha, egy szita, vagy a felsorolást a legvalószínűbb de szokatlan kicsiség megemlítésével vizualizáltatja, mint pl. a számára a hajóból kidobott 2 cipőt, mely azonban nem volt egy pár. Az apróságot ügyes ökonómiával hitelkeltő eszközzé előléptető ábrázolásmódja kispolgári olvasóközönsége földhöztapadt empirizmusának és Defoe gyakorlati beállítottságának következménye s felhasználásának művészi foka a regénytörténet szokatlan arányú újdonsága. Defoe a fikciót faktumként akarta ábrázolni mert különben csak a tényeket tisztelő olvasója az író mondani-valóját lenézően degradálta volna üres locsogássá. Ennek az átköltő eljárásnak eszköze elsősorban minuciózus realizmusa, mely a külsőséges részletmegfigyelések eleddig kiaknázatlan elvét vitte az irodalomba, másrészt pedig az átlagosság törvénye, a hétköznapi dolgok előtérbe tolása. Robinson élete és kalandjai tulajdonképpen teljesen valószínűtlenek: három évtizeden át él teljesen egyedül a kérlelhetetlen természet ölen, bámulatos türelemmel és emberfölötti leleménnyel s kitarással teremt magának kényelmet és győzi le a kétségbeesést, mely erősebb lelkeket is leverte a lábáról. Mindezt csak a leggondosabb dokumentáció és a hétköznapiság tudja elhíhetőtvé tenni. Robinsonnal pontosan az történik, ami velünk is hasonló helyzetben történék, élete ép a triviális mindennapi élet eseményeinek kidomborításával válik valósággá.

Defoe nem elégedett meg a külső világ pontos és alapos ábrázolásával, megkísérelte hőse lelki életét is elemezni. Ezen a téren azonban alig jutott túl a pikareszk regény nehézkes és hosszadalmas moralizáló elmélkedésein, melyeknek célja melleslegesen az is, hogy az épülni vágyó olvasót kibékítsék az eseményes anyag tiltott halmozásával és gazdagságával. (A

szerző erélyesen tiltakozott is azok ellen, akik művét az eseményekre redukálva az elmélkedő részek nélkül adták ki).²⁷ Míg azonban Defoe előzőinél az erkölcsi reflexiók pusztán az író véleményének kifejezései, addig Robinsonban a főhősnek a mindenkori helyzetéhez illő, a cselekvőből kiinduló töprengéseit és számvetéseit találjuk.

4.

Defoe egyetlen szépprózai művét sem bocsátotta ki regény elnevezéssel. *Not a story, but a history* — figyelmeztet Roxana előszavában. Tőle közönsége a tények közlését várta. A kispolgár előtt — vallási hagyományai folyományaként — minden képzeletbeli alkotás a tündérmese erkölcsi értékével bírt s csupán gyermekek és gyermeketeg kedélyek számára létezett. Deloney s a 17. sz.-nak a tömeg számára dolgozó írói, Behn, Manley még a tényeket öltöztették a regény álruhájába, Defoenál azonban ép ellenkezőleg: a fikció jelenik meg mint valóság.

Defoenak a Robinson után következő regényei részben áltörténeti életrajzok, részben pikareszk kalandtörténetek. Az angol pikareszk regény fejlődése Defoe műveiben, *Captain Singleton*-ban, *Colonel Jack*-ben és *Moll Flanders*-ben ér először tudatos alakító szándék, egységes kompozíció, átgondolt erkölcsi világnézet fokára. Nashe és Head könnyed, tréfás kalandjai helyett életbevágó, sorsalakító következményű komoly események sodrába jutnak a regényhősök. A régebbi pikareszk regény aktivitását Defoenál a passzív pikáró és pikara váltja fel, akiknek élete már nem tricks and pranks, hanem fortunes and misfortunes sorozata.²⁸ A hagyományos

²⁷ "...because they are calculated for the infinite advantage of the reader... and are... the greatest beauties of the work." Preface to Part III.

²⁸ *Moll Flanders* jellemző címe: *The Fortunes and Misfortunes of the Famous Moll Flanders, Who was Born in Newgate, and during a Life of continu'd Variety for Threescore Years, beside her Childhood, was Twelve Year a Whore, five times a Wife (whereof once to her own Brother), Twelve Years a Thief, Eight Year a Transported Felon in Virginia, at last grew Rich, liv'd Honest, and died a Penitent. Written from her own Memorandums.*

pikareszk regény széteső technikája nem bírja el Defoe kalandor hőseinek belső következetességű szemléltetését. Moll, Jack és a kapitány tudatosan világos szerkezetű élettörténetei az életrajz céltudatos váz-rendszerét teszik a művek tenge-lyévé. A mellékesnek, a kitérésnek elejtése, a kerek kompozíció részben az életrajz — nem kis mértékben a szenzációhajhászó, Defoe által is művelt gonosztevő-biografika — s kisebb mértékben a Behn-Manley regény öröksége. *Roxana*-ja, Defoenak aránylag leggondosabban szerkesztett énrégénye már külső célzásaival is (Monmouth és a király kedveséről szólva) elárulja a restauráció kora óta népszerű botránykrónika eszközeinek alkalmazását.

Hiányzik azonban Defoe pikareszk jellegű regényeiből a műfajnak szatirikus hajlama. Az angol pikareszk regényt ennek a középkor végén még latensen fellelhető szándéknak az eltűnése határolja el élesen spanyol elődjétől. Defoe megelégszik néhány célzással, mely Moll vagy Jack szerencsétlen sorsáért nemcsak hősei adottságára és a sötét túlvilági hatalmakra hárítja a felelősséget, hanem az átöröklést (Moll) s az emberek komizságát és a földi intézmények tökéletlenségét (Jack) is bevádolja. Moll Robinsonhoz hasonló pályát fut be: a magányos nőnek teljesen magára hagyatva kell megküzdenie két kontinens ellenséges világával, mely teste és lelke megrontására tör. Hőseivel szemben tanusított hideg részvégtlensége azonban megakadályozta Defoet abban, hogy Mollban és Jackben a társadalom áldozatait lássa. Minden didaktikus szándék ellenére sem volt képes az irányregénynek Dickensben diadalmaskodó hálás lehetőségeit megsejteni.

A pikareszk hagyomány szórakoztató eleme mellett fontos ösztönzője Defoe regényeinek a nevelő, erkölcsi elem is. A *Family Instructor* és a *Religious Courtship* szerzőjének minden egyes műve tanító célzatú s nem a legkisebb mértékben azok regényei. Robinsonját teljesen átítatja és conductbook-ká teszi a gyakorlati vallásosság szelleme. Defoenál minden egyéb szellemi elv fölött az erkölcsi jut diadalra. Regényeinek a térítő szándék nem kívülről, ürügyként ráaggatott dísze, mint annyi pikareszk előfutárjának, hanem a megírás egyik fontos célja. Az ő bűnös hőseinek megtérése nem kényelmes technikai megoldása a regény-végződés problémájá-

nak, hanem az első szótól kezdve előkészített szükségyszerű következmény. Minden műve elé odaírta más-más fogalmazásban: *it is equally serviceable for the discouragement of vice and the recommendation of virtue.*²⁹

A mese-igény és javító szándék azonban még nem tudott megnyugtató egységbe forrni. Defoe nemcsak prédikátor, hanem elbeszélő s egyben áruját eladni akaró kereskedő is. Regényeinek a valóságot romantikus szelekció és átképzés nélkül ábrázoló beállítottsága nem feledkezik meg a drasztikus és pikáns mozzanatokról sem. Némely művének primitív olvasóira való tekintettel ínycsiklandó alcíme a szexuális csemegék emlegetésével képmutatóvá vagy legalábbis illuzórikussá teszi mentegetőző megjegyzéseket, melyekben az elfogulatlan olvasót úgy írja le, mint aki *will be much more pleased with with the moral than the fable, with the application than the relation, and with the end of the writer than with the life of the person written of.*³⁰ Ezek után a bűnös regényhősök méltó megbüntetésének kilátásba helyezése nyilván nem egyéb, mint az üzleti és morális érdek összeegyeztetése, minél szélesebb körű, skrupulus-mentesekből és ortodoxokból álló olvasóközönség biztosítása a császárnak a császáré elv alapján.

Defoenak Robinson után sűrű egymásutánban írott regényszerű könyvei már nem járulnak további lényegesen új elemekkel a regény technikájának kialakításához. Valamennyi a retrospektíve elbeszélő, egyenesvonalú én-regény skémáját követi; mindössze Roxanában találunk titkokkal és rejtélyekkel, meneküléssel és üldözéssel kialakított belső feszültséget és — többnyire kihasználatlan — drámai helyzeteket. Az önéletrajzi ábrázolás következtében Defoenak csak főhősei domborodnak ki és engednek bepillantást lelki világukba. Hőseit semmi nem érdekli, ami velük nincs a legszorosabb kapcsolatban. Mellékszereplőit az elbeszélő csak külsőlegesen írja le. Mindössze a kvéker seborvos, William Waltersnek harcszomjából és emberszeretetből összetett, Biblia és folyószámlakönyv között oszcilláló alakjában juttat mellékszereplőt plasztikusan körülhatárolt léthez.

²⁹ Colonel Jack előszavából.

³⁰ Moll Flanders előszavából.

Romantizáló hajlamtól ment, józan, részletes külsőségekkel alátámasztott ember- és világábrázolásán kívül (mely a *Memoirs of Cavalier*-jét hosszú ideig eredeti emlékiratnak, történelmi kútfőnek tudta elfogadtatni, s amely tény minden műve népszerűségének lényeges kelléke s előidézője volt). Defoe regénytörténeti jelentősége az eleddig önálló szálak és független fejlődésvonalak jelentékeny részének egybefonásában nyilvánul meg. *Robinsonjának* szimbólummá nőtt alakjában a *conduct-book* embereszményét az útikönyv háttérében az éntregény közvetlenségével testesíti meg. *Singletonja* a kalandregény változatosságát az útiregény exotikus színpompájával egyesíti. A hétköznapi ember és a hétköznapi nyelv vele bontakozik ki csirkefogók zsargonjából és hercegnők barokk tirádáiból. Defoe tanítja meg végre az olvasót a regény világában otthon éreznie magát, a valóságot ő rögzíti meg elsőnek papíron. Bármily számosak is a huszadik század távlatából fogyatkozásai — krónikás eseménysorozata, felsorolás-szerű leírásai, a teljes életszerűség végső je ne sais quoi-ját nélkülöző jellemábrázolásai, alaktalan párbeszédei, pletykázó hajlama — történeti jelentősége mégis korszakzáró és korszaknyitó. Benne aratja átütő irodalmi diadalát egy új műfaj, új technika, új osztály és egy új világérzés.

HATÁR- MŰFAJOK

1.

Az embert az újkor fedezte fel s egyben állította a valóság fölé emelt eszményi piedesztálra. Az ember a renaissancban vált absztrakcióvá. Az egyedi létezésnek jogaihoz juttatása a barokk világ érdeme. A renaissance, a nagy utazások és felfedezések kora, vette birtokába a tapintható világot, az egyén mikrokozmoszára azonban a barokk figyelme irányul először, mely benne találja meg a tőle függő világmindenség tükörképét. A 17. sz. jelszava a gnóthi szeautón, ismerd meg magadat. A babonából lassankint kiemelkedik az orvostudomány (Harvey) s az emberi test a vallásos éposz méltó, középponti tárgyává magasztosul (F. Fletcher). Az egyén ábrázolása jut előtérbe a portréfestészetben (Holbein) s a pedagógia az osztályeszmény kultiválása helyett az egyedi lélek tökéletesítését tűzi ki célul (Peacham, Comenius). A kor legégetőbb kérdése a lélek lényegének körülírása, a test és a lélek relációjának, az ember és az Isten, az erkölcs és a világ viszonyának meghatározása lesz. Az essay műfaja (Bacon) indítja meg a kérdéstömeg szépirodalmi tisztázásának útját, melyet a század mély elméleti-lélektani érdeklődése (Hobbes) és valláserkölcsei preokkupációja (puritanizmus) hajlít el az irodalmon kívüli tényezők irányába. A széppróza középponti élményévé válik az énhez fordulás, a vallomás hangján szóló revelációk s a tárgyilagos önéletrajz a lemeztelenített létezőt állítják a külvilág szövevényes háttére elé. A 17. sz. intím prózája, naplók, emlékiratok és levelek alakjában tárja fel az egyedi egyszer-valóságára ébredt ember érzelmi világának fontossá vált mélységeit. A Greene-től Steele-ig ívelő gazdag jellemábrázoló irodalom (charactery) pedig megkísérli az egyén lelki hatósugarának vizsgálatát és a típussal való kapcsolatainak meghatározását.

2.

Az ember mikrokozmoszát felfedező angol barokk a napló és memoár-irodalomban fúr le a legnagyobb mélységek-

be. Az önfeltárás művei közül ugyan csak igen kevés lát korábban napvilágot, de a látást ők edzik, az eszközöket ők csiszolják az érzelmi életnek a 18. sz.-ban művészi magaslatra ért ábrázolásához.

John Evelyn naplója (1641-től 1706-ig) egy konzervatív rojalista arisztokratikus tartózkodással stilizált önarcképe is. Samuel Pepysnek kilenc év mindennapján át (1660—69) vezetett feljegyzései minden eseményét és triviális érzelm-rezdülését lelkiismeretesen regisztráló, emberi gyengeségeit soha nem leplező, végletesen őszinte naplója a restauráció korabeli tekintélyes középosztálybeli átlagembernek legtökéletesebb revelációja.

A levélgyűjtemény és a napló rendszertelen, pillanatnyi állapotot rögzítő, szubjektív szemléletű ábrázolásmódja az önéletrajzban és az életrajzban jut lezárt formához, irodalmi szándékhoz. A 17. sz. gazdag angol biográfikája ébreszti fel a figyelmet az egyén értékének és a lélek külön glóbusának kifürkészése iránt. Az embert világához fűző viszonynak és a kettő kölcsönhatásának vizsgálata megtermékenyíti nemcsak a szépirodalmat, hanem a történetírást is. Thomas Fuller portrérajzoló író-művészetében és a jellemző anekdótát regényírói alakító erővel felhasználó ábrázoló technikájában (Church History of Britain, 1648) szakad el az angol történetírás a krónikás külsőségesség és egymásutániság hagyományától.

A 17. sz. az angol emlékirat és önéletrajz-irodalom első nagy korszaka. A század udvari világa még Evelynére emlékeztető mértéktartással kezeli az önéletrajz anyagát. Sir Sidmonds d'Ewes, Lord Herbert of Cherbury, John Rous, Edward Hyde, Lord Clarendon, Sir Thomas Bodley és Thomas Hobbes emlékiratai és önarcképei az objektíve ábrázolt külvilág kivetítései, melyek Sir Kenelm Digby-nek az előkelő udvaroncnak memoárjaiban stilizálódnak át a heroikus-gáláns regény kulissza-világába.

A lelki élet finomságainak megrögzítése első ízben Thomas Raymonds gyermekkori visszaemlékezéseiben jut szóhoz, majd a főúri írónők effúzióiban kap művészi formát. Lucy Hutchinson töredékes-retorikus vázlata, Margaret Cavendish, Duchess of Newcastle metodikus-komoly önvizsgálata és főleg

Anne Harrison, Lady Fanshawe szemléletes memoárjai, valamint a regényírói elbeszélő tehetséggel megáldott Lady Anne Halket önéletrajza mélyülnek el cselekvéseik lelki rugóinak tanulmányozásába.

A 17. sz. puritán irodalmának jelentékeny részét alkotják önéletrajz-jellegű írások. Míg azonban a főúri körök emlékirat-szerzőit egyéni célok vezetik, addig a társadalom alsó rétegeinek áradásszerű vallási mozgalma az irodalmi munkásságot társadalmi hatóeszköznek tekinti. A traktátusokban, tanácsokban, szónoklatokban, allegóriákban és kisebb részben önéletrajzi jellegű művek alakjában lecsapódó puritán irodalmi munkásság célja a térítés és példaadás, elindító szándéka pedig a lelkiismeretvizsgálás. Az új irodalom népszerűsíti a puritán preokkupációt az egyéni lélek vizsgálatával és az ember s az isten közötti közvetlen kapcsolat fürkészésével. Lady Warwick Diary of Occasional Meditations-je megelégszik higgadt mérlegelésekkel, George Fox naplójában, a rézöntő Thomas Ellwood önéletrajzában, a saját lelki pulzusukat aggályosan tapintgató korai kvéker naplókban, a termékeny Richard Baxter poszthumus önéletrajzában (Reliquiae Baxterianae) azonban már kendőzetlen meztelenséggel, helyenkint lírai pátoszú őszinteséggel revelálódik az Isten és a sátán küzdőterévé vált lélek. Az önmarcangolásban barokk örömet rejtő gyónások azonban nem felejtkeznek meg az olvasó igényeiről sem s allegórikus keret alkalmazásával, az önéletrajz külsőséges-eseményes részleteinek erős színezésével a polgári életből vett novellisztikusan kidolgozott történeteknek az elmékedések közé beszövésével — a középkori példákra és a szentek életére emlékeztető módon — közel jutnak a polgári regény formavilágához.

A puritán jellemformáló literaturának csúcspontja és egyben a szépirodalom felé való elhajlása John Bunyan munkásságában, elsősorban nagy allegórikus műveiben szemlélhető. Ágostoni őszinteségű önéletrajza, a *Grace Abounding to the Chief of Sinners* (1666) biblikus retorikájú, végletekig egyszerű hétköznapi nyelven, plasztikus illusztráló erővel az egyszerű ember naív konkrétizáló látásmódjával ábrázolja megtéréséhez és lelki megszilárdulásához vezető rettenetes belső küzdelmeket, az Istennel folytatott párbeszédet és

fennhangú harcossá vitákat a kísértésbe eséséért s átánál, aki a műhelyben ép úgy mint országúti bandukolásban gyenge pillanatokat keres. Bunyannak a lelket a középpontba állító önéletrajzát és szemléletes allegóriáit közvetlen szálak fűzik Defoe realiztikus valóságábrázolásához és a 18. sz. nagy lélekelemző polgári regényírójához, Richardsonhoz.¹

3.

A század bensőséges érzelmi életét a magánlevél-irodalom gazdagodása is igazolja. Dorothy Osborne és későbbi férje, Sir William Temple levélváltásában tárul fel először a maga közvetlen őszinteségében a század politikai zavaraitól léte bizonytalanságára ébredt lélek. A középkori Paston-ok száraz, üzleties hangú jelentései, s a humanisták episztoláinak hűvösformális udvariaskodásai után a lehellet és a vérkeringés melegét először e két kiváló stilisztá és finom ízlésű szerelmes bizalmas hangú levélváltásában érezzük.

A szépirodalom korán felfedezi a levél hasznavehetőségét a regény strukturájában. A renaissance szépprózájában, az Euryalus és Lucretia-ban (1549), a Eupheus-ben (1578) s Greene romantikus regényeiben ugyan a levél még nem egyéb, mint címmel és aláírással ellátott monológ. Csak a barokk érzelmi elmélyülése és a felvilágosodás csiszolt társadalmi kultúrája ébrednek a levélforma intim revelációképen ható erejére. A 17. sz. levélregény írói kísérleteznek először tudatosan az olvasó érdeklődésének felkeltésével, az események kulisszái mögé, egyenesen a megjelenített hős lelkivilágába való bevezetéssel. A beszéd és az irodalom közötti félútnak érzelmet és hangulatot spontán frissességében tükröző és pontosan megrögzítő képessége — minden, a megkötöttségtől származó hátrányával együtt — majd Richardson és Smollett művészetében ér el tetőfokára.²

Összefüggő történetet levélformában először Margaret Cavendish, newcastlei hercegné mond el *CCXI Sociable*

¹ H. Schöffler, Protestantismus und Literatur, 1922. P 156.

² G. F. Singer, The Epistolary Novel, its origin, development, decline, and residuary influence, 1935.

Letters (1664) c. könyvében. Szándéka *under cover of letters to expose the Humours of Mankind and the Actions of man's life, by the correspondence of two Ladies living at some distance*. A hercegné a levélformát a felsőosztályok társadalmi életének kritikai leírására használta. Levélíró elődeitől (Breton 1603, Reynolds 1621) ép regényszerűsége választja el: az új műformában jellemet igyekeznek ábrázolni és folyamatos történetet elbeszélni.

A levélregény azonban csak a század utolsó negyedében válik népszerű műformává. 1678-ban megjelenik az Európaszerte nagy feltűnést keltett szokatlan szerelmi történet, a franciából Sir Roger L'Estrange által fordított *Five Love-Letters of a Nun to a Cavalier*, mely folytatásával (Answers of the Chevalier Del) harminc éven át számos kiadásban forog közkézen. A portugál apáca szerelmének mély lélektani realizmusa, szenvedélyes története hozza divatba a pikáns apácaszöktetések sorozatát, ismert idegen szerelmi levélgyűjtemények (Heloise és Abélard) fordításait s általában a levélformát történet közlésére és intim érzelmek hitelesnek látszó feltárására. Aphra Behn kezében (*Love-Letters between a Noble-Man and his Sister*, 1683) az új forma az aktuális botrány kulcs-név alatti közlésének válik eszközévé. Mrs. Mary Manley mulatságos úti-története, az író nő legsikerültebb műve, *A Stage-Coach Journey to Exeter, describing the Humours of the Road with the Characters and Adventures of the Company* (1696)³ Madame d'Aulnoy 1692-ben Ingenious and Diverting Letters címen lefordított, Spanyolországot ismertető sorozatát utánozza. A vékonyka kötet realiztikus humorral írja le a postakocsiban összezárt útitársakat s az általuk elbeszélte kalandokat. A kötethez csatolt *Letters from a supposed Nun in Portugal to a Gentleman in France* a Five Love-Letters divatos történetét fűzi tovább. A népszerűsödő levélformát az író nő a főúri világot leleplező regényeiben (*Court Intrigues in a Collection of Original Letters from the Island of New Atlantis*, 1711) is hasznosítja.

³ Első kiadása még *Letters written by Mrs Manley* címen, a fenti címlappal csak 1725-ös kiadásában.

4.

A renaissance irodalmának legjava, prózában, drámában, lírában egyaránt bölcséleti gondolatmenet és gyakorlati élet-szabályok nyújtását tűzi ki célul. A drámák monológja valóban hitvallás, a regény párbeszéde (Euphuesben, Arcadiában) vitát takar, a cselekmény pedig emberi gyengeségeket vagy életeszményeket tár fel azon célból, hogy az olvasó tanulságot vonhasson le belőlük. A század nagy epikus alkotásai conduct-könyvek, a helyes életmód ábrázolásai. Fenton olasz novelláit, Rich és Whetstone elbeszélés-gyűjteményeiket morális tanításnak (discourse) nevezik, Greene és Nashe regényei és alvilági életképei tanító szándékú kommentárok, satírák, életbölcséleti tanulmányok. A 16. sz. végén a regényből mint önállósuló mellékajánlat kiszakad a 17. sz. reprezentáns angol műfaja, az *essay*.

Az első angol essay-gyűjtemény Francis Bacon-nek, Montaigne műfaját tudatosan követő gyűjteménye címében is határozottan utal gyakorlati kézikönyv mivoltára: *Essays, or Councils Civil and Moral* (1597).⁴ Az aforizmából és az anekdotát, ötletet és eseményt nyersen rögzítő commonplace-bookból, barátok között cirkuláló kézirat reflexióból született műfaj ugyanazokkal a tárgykörökkel foglalkozik, amelyek a renaissance ember előtt a legfontosabbak voltak: az emberi egyéniség harmónikus kidolgozását elősegítő tulajdonságokkal, az erényekkel és azok értékmérőjével, elsősorban az előkelő világ kategóriáival. Bacon essay-it a kortársak Elyot műve utódjának, az udvaroncság kézikönyvének tekintették. Ebbe az irányba, a conduct-book hagyománya felé fejleszti az essayt Sir William Cornwallis sorozata (*Essayes*, 1600—16—38) és Robert Johnson pedagógiai jellegű tanulmány-gyűjteménye (*Essaies*, 1601). Míg a regény egyéniségek és események szűrőjén keresztül ábrázolta a világot, addig a 17. sz. essay-írói a viselkedés elméletének tanulmányozásával és eszményeinek meghatározásával interpretálva korát a regénynek mintegy erkölcsbölcséleti alapvetést adott. Fielding-

⁴ Első kiadásában csak tíz essay, az 1612-es kiadásban 39 s az 1625-ösben 38.

nek a regényfejezeteket bevezető csevegéseiben az essay a regénynek még mindig csak másodrendűen szalonképes műfaját kapcsolja majd az irodalomhoz és az élethez s juttatja elméleti fejtegetéseiben ars poeticához.

Ben Jonson-nak halála után megjelent prózai feljegyzéseiben (*Timber, or Discoveries*) Bacon elvont hűvössége, kicsiszolt stílus-eleganciája a nagy drámaíró humorral árnyalt, meleg és közvetlen emberábrázoló művészetébe olvadt át. Jonson írásából hiányzik a conduct book térítő szándéka. Az emberi gyengeségek és szenvedélyek (humours) nála az egyéniség megmásíthatatlan, bár gúnnyal ábrázolt tengelyét alkotják, melynek kirajzolásában a rendkívüli alakváltozásokra, a legheterogénebb szellemi tartalmak és álláspontok megszólaltatására képes és hivatott essay-forma közeljut az emberi jellemek és egyéniségek varietását önmagáért, tárgyilagosan ábrázoló szándékkal megragadó karakter-sketch, jellemvázlat műfajához.

5.

Élesen körülrajzolt, kerek, plasztikus típus- és osztály-jellemzésekre már Chaucer Prologusában is bukkanunk. Az Erzsébetkorban Nashe Pierce Penniless-ében (1592) emberi gyöngeségekről és a társadalom parazitáiról adott sorozatos leírásokat, szatirikus éllel. Greene-nek az alvilági típusokat felszámoló művei ugyancsak gazdag tipológiát nyújtottak. A polgárságot az udvari világ rovására tömjénező *A Quippe for an Upstart Courtier* (1592, Greene műve) pedig mintegy hatvan polgári foglalkozásról és rétegről számolt be kihegyezett mondatokban. Mindezen jellemképek azonban külsőlegesek és egyoldalúak, hangsúlyozzák a kómikus vonásokat, céljuk nem irodalmi ábrázolás, hanem szociális reformáció.

1592-ben Casaubon francia fordításban közreadta Theophrastus-nak általa felfedezett jellemképeit, melyek a következő évben már angolul is napvilágot láttak. Theophrastus jellemképei egyes ismert embertípusok visszatérő s jellegzetes viselkedési, reagálási módját írták le hűvös tárgyilagossággal, ironikus szándék nélkül. Hatása alatt a 17. sz. első felében egy új irodalmi műfaj divata alakult ki, mely jellemkép

(*character*) gyűjtemények százainak megjelentetésében öltött testet. Az irodalmi kispasztikának kéziratokban és nyomtatott kiadásokban közkézen forgó gyűjteményei rendkívül változatos anyagúak és szándékúak voltak. Arcképeket vagy torzképeket nyújtottak, erkölcsjavító célú párhuzamokat vontak jó és rossz tulajdonságok testetöltött alakjai között. A *character*t a 17. sz. folyamán a pártharc is felhasználta: királpárti vagy cromwellianus érzelmű politikai gúnyiratok is akadnak köztük. A ritka példányaiban művészi szándékú remekmű a század közepén nyelvelő kontroverziák dorongjává süllyedt. A *character*y portré-művészete valójában koncentrált kísérlet az élet statikus ábrázolására, mely a Coverley-klub arcképeiben és kor (18. sz. eleje) kérdéseit megvitató drámai hangú leírásokban ölt dinamikus formát és lesz előkészítője a regényírás emberábrázoló művészetének.

A rendkívül kiterjedt termésből⁵ csupán a legelterjedtebb és művészi értéke mellett a széppróza kialakulására hatással bírt három gyűjteményt említünk meg. Joseph Hall *Characters of Vertues and Vices* c. gyűjteményében (1608) a theophrastusi tárgyilagos típusrajz az erkölcsjavító *conduct-book* irányába tolódik el. Hall nem is személyeket vagy típusokat, hanem elvont tulajdonságok megtestesítőit rajzolta meg.

Sir Thomas Overbury poszthumus gyűjteményében, a *Characteries*-ben (1614; hatvan év alatt húsz kiadásban) nincs erkölcsi célzat. A tragikus véget ért udvaronc nem morális típusokat ábrázolt, hanem tényleges létezőket írt le, ügyelve külső megjelenésük apróságaira is. Egy-egy ügyvéd, falusi nemesúr, lovász, hízeltgő, udvaronc, francia szakács arcképében az egyén s nem az osztály jellemző vonásain van a hangsúly.

Hall és Overbury jellemzőit, iróniát és részvétet, erkölcsi célzatot és világfias szellemességet John Earle oxfordi diák *Microcosmographie, or a Piece of the World Discovered* (1628) c. nagy népszerűségű, 78 *character*t nyújtó gyűjteménye egyesíti. Earle nem állt meg a külsőségeknél, hanem a lélek mé-

⁵ Legjobb antológiájukat H. Morley adta ki *Character Writings of the Seventeenth Century* (1917) címen. A kétszáz kiadványt meghaladó termés áttekintése G. Murphy: *A Bibliography of English Character Books*, 1935.

lyére nézett. Csendes humorú, a diákvárosi életből vett képekben pesszimizmus nélkül ábrázolta az egoizmus motorjától hajtott hiúság vásárát. Nem ostoroz, nem gúnyol. Az öregembert, az áltudóst, a rossz költőt, az egyetemi docenst, a fiatal papot és a trafikost nem mint mesterséget, sem mint bizonyos tulajdonságok hordozóját, hanem az örök emberinek egy hivatás prizmáján felbontott színképét elemzi rokonszenvező megértéssel és nagy nyelvi erővel. Theprastus osztályábrázolásából és Hall tulajdonságrajzolásából Earle munkássága vezet át a 18. sz. nagy folyóiratainak, a Tatler és Spectator egyéni öntudatot kifejező arcképművészetéhez.

A jellemvázlat 17. sz. eleji divata vezeti a regényirodalmat az egyén értékeinek megismeréséhez.⁶ A társadalomnak a nemesi osztály alatt húzódó dús rétegei ebben az új műfajban jutnak először elfogulatlan, lelkiismeretes és részletes ábrázoláshoz. A drámában kiforrott jellem-megjelenítő művészetet a század végén a character-sketch adja tovább a kibontakozó regénynek. Sir Roger de Coverley, Mr. Allworthy és Squire Western alakjában s a 18. sz. tömérdek minorum gentium hőisében olvad fel a barokk társasjátékszerű hideg papíros-művészete.

6.

Az essay és a jellemvázlat teljes összeolvadását s a polgári regény létfeltételeinek kialakulását első ízben a 18. sz. első évtizedeinek folyóirataiban látjuk. A három, egymást követő folyóirat *The Tatler*, *The Spectator*, *The Guardian* (1709 és 1713 között) regénytörténeti jelentősége a 16. sz.-i úttörők és Defoe kezdeményének értékével mérhető. A Tatler kezdeti morális és polgári szándékával szemben csakhamar liberálisabb, megértőbb szellem szólal meg az Addison és Steele által szerkesztett egylapos, másodnaponként majd naponként megjelenő folyóiratok párbeszédeiben, leveleiben, jellemvázlataiban, pár kis novellájában, elmélkedésében, kritikájában és élményt-elbeszélő életképében. Az ezret megha-

⁶ E. C. Baldwin, *The Relation of the Seventeenth Century Character to the Periodical Essay*. 1904. P. M. L. A. of America, XIX.

ladó, négy évet átívelő folyóiratszámokból lassankint kibontakozik a 18. századeleji élet polgári regénye, annak minden tartozékával, kivéve egyet, a legfontosabbat, az összefüggő cselekményt.

A folyóiratot (Spectator) a századeleji világot képviselő képzeletbeli klub adta ki, melynek összejöveteléről a szerkesztő számolt be. Tagjai a drámaidólam hagyományossá vált, de Steele és Addison által gondosan individualizált alakjai voltak. Mindenekelőtt Sir Roger de Coverley, az előkelő vidéki öreg gentry-úr mintaképe, Sir Andrew Freeport, a gazdag londoni kereskedő, Captain Sentry a katonatiszt, Will Honeycomb a deresedő nagyvárosi aranyifjú. (Néhány mellékalak, egy pap, egy ügyvéd, Isaac Bickerstaff az öreg erkölcsész és filozófus, Sir Jeoffrey Notch a gőgös lecsúszott nemesúr, Major Matchlock az unalmas hárijános — a Tatlerben — Aurelia a művelt és erényes úrinő, Jenny Distaff a fiatal városi háziasszony és férje Tranquillus ritkábban és elmosódottabban bukkannak fel a folyóiratok arcképcsarnokában).

A főszereplők finoman megrajzolt arcképében teszi a character az utolsó lépést a regény felé. Itt a típust-leíró vázlat egyedi lesz és nevet kap. A szerkesztők a character-gólemek nyelve alá a lélek kulcsát dugják, a folyóiratok hősei hirtelen beszélni, mozogni, vitatkozni kezdenek, vidékre utaznak, rókát űznek, udvarolnak és megházasodnak, kávéházba, börtönré és színházba mennek, istentiszteletet és bírósági tárgyalást hallgatnak, csípős megjegyzéseket tesznek divathölgyekre, örülnek és sírnak és meghalnak. Alakjukban és cselekedetükben nincs semmi egyoldalúság vagy túlzás, sem mintaképiül sem elrettentő például nem szolgálhatnak, hanem csupán a jólnevelt átlagos társaságbeli emberek kiegyensúlyozott arcképeit testesítik meg. A világ, melynek levegőjét léleklé, a 18. sz. második évtizedének középosztály-atmoszférája, a politikai és társadalmi tényezővé vált nagypolgárságvilága, melynek életmódjáról, szokásairól, materiális és lelki környezetéről, diskurzusának irányáról, ízléséről és hangletéséről Steele és Addison (néhány jelentéktelenebb munkatársal együtt) adnak először hű, elfogulatlan, mellékszempontoktól el nem térített és életizű beszámolót.

ÍRÓK ÉS OLVASÓK.

1.

Az írók még a 17. sz. elején is igyekeztek maguknak pártfogói támogatást biztosítani. A mecénások irodalomfenn-tartó szerepét azonban halálraítélte a társadalmi és politikai átalakulás. Az író egyre ritkábban számíthat dedikációjáért anyagi ellenszolgáltatásra. Csak a 18. sz. első felének nagy államférfiai, a whig Somers és Halifax, a tory Harley és St. John állítják vissza rövid időre Erzsébet aranykorát. Meg-élhetést csupán a dráma tud nyújtani a restauráció korában, prózáiró a legnagyobb nehézséggel tudja csak magát írásiból fenntartani (Behn, Manley). A regény csak a század végére, az olvasóközönség lassú növekedésének idején, az író és kö-zönsége közötti kapcsolatok fokozatos kiépülésével válik ke-reseti lehetőséggé. Az aránylag legjövedelmezőbb megélhetést a zsurnalisztikai munka nyújtja, a szenzációkat és botránयो-
kat kihasználó vagy koholó áltörténeti riport-irodalom. A szá-
zad végén kialakul a nyomdászkiadók szűkmarkú zsoldjáb-
ban álló, rendelésre dolgozó, rövidlélekzetű aktuális fércmű-
veket szállító nyomorgó névtelen író-rabszolgák kasztja
(hackney-writers), akiket telephelyükről *Grub-street writers*
néven ismer az irodalomtörténet. A regény kibontakozásához
és elterjesztéséhez hozzájáruló műfajok termése jórészt tőlük
származik. A kor szellemi élete nem tekintette őket íróknak.
Senki sem tekintette az irodalom ügyének, ha egyik-másikat
péllengésre állították, vagy fülüket levágták politikai vagy val-
lási érdekeket sértő megjegyzéseikért. Még legöntudatosabb
és értékesebb tagjait is megvetéssel kezeli a magasban tróno-
ló klasszikus irodalom. Behnről, Manleyről („*this infamous
scribbling woman*“) vagy akár Defoe-ról mint íróról Swift
elutasító gögje tudomást sem vesz.

A regényirodalom olvasóközönsége számban jelentéke-
nyen megnövekedett s társadalmi rétegződésével párhuzamo-
san hasadt ízlésrétegekre. A legfeltűnőbb mozzanat a polgár-
ság számbeli és súlybeli előtörése. Bár 1688-ban Anglia öt és fél

milliót kitevő lakosságából a néhány nagy városban, elsősorban Londonban tömörülő kereskedő- és iparos-foglalkozásúak száma alig éri el a félmilliót a kétmilliót kitevő agrár-foglalkozású arisztokráciával és középosztállyal szemben¹ (mindkét kategóriában figyelmen kívül hagyva a munkásságot), mégis aránytalanul nagyobb a század végén a művelődni kívánó kispolgárság igényeit kielégíteni hivatott irodalom. Olvasmánya — mint láttuk — nagyrészt primitív és szenzációhajhászó jellegű. Amíg a puritanizmus irodalmilag is ható erő volt, ez az osztály erősen megválogatta olvasmányait, elsősorban az erkölcsi hasznot keresve. A vallási szempont zárta el a kispolgárt a főúri világ szekuláris levegőjű irodalmától. A puritán írók (nyilván megtérésük előtti vagy serdülőkori romance-olvasmányaikra, chap-bookokra gondolva) indulatosan szólnak a tisztára szórakoztató célú irodalomról. *I was extremely bewiched with a Love of Romances, Fables and old Tales, which corrupted my affections and lost my Time* — írja Baxter.² Bunyan még türelmetlenebb: *beastly romances and books full of ribaldry, even such as immediately tended to set all fleshly lust on fire*,³ egy lélekzetben említve őket „ateista“ könyvekkel. Defoe is helyesléssel írja le azt a vallásos családot, mely kitzsította leányát, amiért az Boileau-t, Dacier-t és romanceokat olvasott.⁴ A puritánok tiltott romance-olvasmányai azonban nem a francia heroikus-gáláns regények voltak, vagy a főúri világ más osztály-irodalmi termékei (mint pl. a charactery), melyek már pénzügyi okokból (drága fóliók) és intellektuális színvonaluk miatt is csak szűkkörű olvasóközönségnek szóltak, hanem a középkorvégi romantikus versregényeknek chap-book alakjában, házalók batyújában országszerte cirkuláló törmeléke.

Az olvasóközönség különböző rétegei között sokáig nem volt semmiféle összekötő kapocs. Defoe műveit művelt olvasó nem tekintette irodalomnak. Az angol szépirodalom és az

¹ L. Brentano, Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands, 1927. Vol. II: 240.

² Reliquiae Baxterianae, 1696. P 2.

³ The Life and Death of Mr. Badman. Everyman edition, p 175.

⁴ The Family Instructor.

utazási könyvek iránt érdeklődő Prévost abbé tudomásul sem vette az ő londoni tartózkodása idején megjelent nagy tömegsikerű Robinsont,⁵ mert társadalmilag és irodalmilag arisztokratikus világban élt, Pope, Addison, Swift és Steele köreibben.

A főúri világ regényszerű olvasmányai között a 17. sz.-ban nem találunk pikareszk jellegű művet, vagy allegóriát, sem Defoetól származó művet a 18. sz. elején, legfeljebb Behn és Manley kulcs- és botránytörténeteit. A kispolgári olvasó által szent borzalommal elútasított heroikus regény az arisztokrácia köreibben nemcsak szórakozást, hanem kultúr-tartalmat is hivatott volt nyújtani, szellemi élet-szükséglet volt. Sir Ralph Verney 1652-ben Párizsból keresztleányának, Anne Denton-nak féltucat francia gáláns regényt küld könyvtára alapvetéséül,⁶ Thos. Powell pedig az Arcadiát ajánlja fiatal lányok tankönyvéül.⁷

A főúri jellegű irodalom művészi fokon a 17. sz.-ban elsősorban a lírában és drámában fejeződik ki. A drámától a polgárság, az Erzsébet-kor legfontosabb színházlátogató rétege, a restauráció idején teljesen visszavonul, részben vallási okból, részben a tőle idegen gondolatvilágú heroikus dráma uralomrajutása, részben pedig Congreve korának a polgárt gúnyoló színpadi tipológiája miatt. A heroikus-gáláns regény főolvasói ugyanazok, akik az angol dráma utolsó virágzásának is tanúi, az udvari világ, az arisztokrácia, a két egyetem és a jogászvilág (Inns of Court).

A heroikus regény olvasói között legnagyobb számban a nőket találjuk. Mint írók azonban a nők még hosszú ideig nem jöhetnek számba.⁸ A pénzért dolgozó Mrs. Behn és Mrs. Manley kétes existenciák, a társadalom kivetettjei. A newcastlei hercegnőt magas rangja óvja meg lépése következmé-

⁵ G. Havens, *The Abbé Prévost and English Literature*, 1922. P 19.

⁶ *Memoirs of the Verney Family*, 1894. Vol. III: 74.

⁷ *Tom of All Trades* (1651), ed. New Shakespeare Society, VI: 2.

⁸ Lásd Lady Mary Montague levelét (1710) Bishop Burnet-höz Epiktetosz-fordításának elküldése kapcsán. *Letters and Works*, ed. L. Wharnccliffe, vol. I: 155. A nőkről, mint romance-olvasókról l. *Spectator* 4. és 37. számaiban (1711). Lady Mary Montague romance-olvasmányairól L. Ernle, op. cit. p 160.

nyeitől. A középosztály el is ítéli tettét. *Sure, the poore woman is a little distracted, shee could never bee so ridiculous else as to venture writeing book's and in verse too* — írja Dorothy Osborne 1654-ben, és siet hozzátenni, hogy *if I could not sleep this fortnight I should not come to that*. Így a nőnek az olvasáson kívül legfeljebb a napló- vagy levélírás maradt. A helyzet Defoe korában sem változott lényegesen, a nőnevelés nagyszabású előhaladása ellenére társaságbeli hölgy írói munkásságot nem fejthetett ki jó hírvének veszélyeztetése nélkül.

A nőolvasók igényeit vették figyelembe a népszerű folyóiratok, a Tatler és a Spectator is. Az erkölcsjavító célzatú folyóiratok működése azonban nem csupán a nők nevelésére terjeszkedett ki. Szerkesztőik a társadalom minden olvasórétegét egy táborban igyekeztek egyesíteni. Ez a törekvésük messzemenően sikerült is. A Tatler és Spectator alkotják a felső polgárság és nemesség első közös irodalmi platformját, a kávéházaktól a szalónokig átívelve London olvasórétegeit. A finomodott erkölcsök, kicsiszolt irodalmi stílus, kritikai szellem kialakítása e folyóiratok nagy ízléstörténeti érdeme. Rendkívüli példányszámukon lemérhető sikerüknek köszönhető egyfelől a romance háttérbeszorulása, másrészt a polgári olvasóközönség irodalmi színvonalának felemelkedése. A Spectator első számai háromezer, utolsó számai húsz-huszonöt ezer példányban jelentek meg, körülbelül négy-ötszöre annyi olvasóhoz érve el. Messze meghaladta ezt a számot kötetbe gyűjtött és évtizedeken át új meg új lenyomatokban kibocsátott kiadásainak példányszáma.⁹ Ezek a folyóiratok szoktatták a közönséget rendszeres olvasásra és juttatták jogaihoz a durvaság-mentes szórakoztató könnyű irodalmat.

A 17. sz. végén a számszerűleg fellendült könyvterméssel kapcsolatban a kiadó és az író viszonya is lassacskán

⁹ Adatok: Addisoniana, ed. Hurd. Vol. VI: 688. Továbbá: Drake, Essays, vol. I: 82 és III: 326. A kötött nyomatok példányszámára vonatkozólag lásd a Spectator 227, 288, 488 és 555 számaiban megjelent hírdetéseket. Továbbá A. S. Collins. Authorship in the Days of Johnson. 1929. P 233. A kávéház-tulajdonosok közlései a cirkulációról megtalálhatók röpiratukban, The Case between the Proprietors of Newspapers and the subscribing Coffee-men, 1729. B. M. 1093, d. 61.

tisztázódott. Az első copyright törvények napvilágot látnak a 18. sz. elején s Defoe korában a honorárium kérdése is egyre előnyösebben alakul az íróra nézve. Az irodalmi mű terjesztése azonban még primitív. Könyvkereskedések, kölcsönkönyvtárak és kritikai folyóiratok hiányában a szépirodalmi mű sorsa még a 18. sz. első évtizedeiben is a szerencsére és a véletlenre van bízva. Vallási jellegű munkákat a szószékről ajánlanak (az általunk említett anyagból csak Bunyan műveit érte ez a szerencse), a tömegirodalom alantasabb szándékú termékei pedig ügyes összeállítású, tartalomjegyzékszerű címeikkel próbálják felhívni magukra a vándor-árus, a vásári ponyva-terítő és a City butikosainak közönségét. Legnagyobb sikert az alkalmi kiadványok érték el, az aktuális gyilkossághoz fűződő *Player's Tragedy*, a pestis-veszélyre és pánikra spekuláló *Journal of the Plague Year* s a rendőri kézre került banditák koholt életregényei. A kornak legügyesebb reklámtrükkje Defoe nevéhez fűződik. Jack Sheppard, a népszerű zsvány és rablógyilkos óriási embertömeg jelenlétében lefolyt kivégzése előtt egy hatalmas kézírattömeget nyújtott át Applebee kiadó megbízottjának. A kéziratot önéletrajzának deklarálta és kérte annak közzétételét. Másnap már megjelent Defoenak börtönbeli intervjújából összeállított regényes életrajza: *A Narrative of the Robberies, Escapes... of John Sheppard* (1724.), melyből hét kiadás fogyott el egy hónap alatt.¹⁰

2.

A 17. sz.-ban az angol regény még kialakulatlan műfaj. Története csupán azon összetevők nyomozása lehet, melyekből a 18. sz.-ban Richardson és Fielding művészetében autochtón poétikával megszületik. Az áttekintett két évszázadban a regény és a regényt előkészítő műfajok az irodalmi vegetáció altalaját alkotják, mintegy cserjéi és kórói, alárendelt jelentőségű kísérőtünetei sokkal gazdagabb és teljesebb növényzetnek. A műfaj későbbi nagy szerepének még semmi nyoma bennük nem látható. Gyökerei azonban messze vissza-

¹⁰ E. A. Baker, op. cit. III: 220.

nyúlnak a legkülönbözőbb műfajokba, a regény 18. sz.-i megszületése retrospektíve nem meglepő esemény.

A renaissance és a barokk két évszázadának prózai fikció termése mindig más volt, mint amit a 18. sz. regénynek nevezett. Találtunk benne erkölcsi és filozófiai tanulságok levonása kedvéért szerkesztett történetet (azaz propaganda-irodalmat), találoztunk az elbeszélő költészetet pótolni hivatott prózai tündér- és csodamesékkal, mulatságos való vagy költött anekdotákkal a mindennapi életből, képzeletbeli útleírásokkal, allegóriákkal, regényes életrajzokkal, jellemtanulmányokkal és idegen, a hazai termékeknél művészibb fokú regények fordításával és adaptációival. Nem találoztunk azonban Robinson előtt — vagy csak elvétve — olyan műveket, melyek a két évszázad szellemi arcképének kialakításához lényegesen hozzájárultak volna. A renaissance harmónia-keresésnek és a barokk belső feszültségének s szétszakítottságának ábrázolására az újtát tapogatózva kereső műfaj még csak helyyel-közzel volt alkalmas. A 16. és 17. sz.-i angol regényírás nem fejezte ki a kort mozgató nagy szellemi erőket, irodalomtörténeti jelentősége másodrendű.

Bármily csekély jelentőségű a műfaj szerepe a két évszázad szellemi életében, két előbbrevivő lépést a maga belső történetében kétségtelenül megtett a 17. sz.-i fejlődés folyamán. Az egyik a stílus és a technika alakulása, a másik az életábrázolás problémája az olvasóval kapcsolatban.

A renaissance stílus-eszményének elméletét Thos. Wilson *Arte of Rhetorique*-je (1553.) határozta meg. Nála a szép stílus és a harmónikus szerkesztés a kiegyensúlyozott gentleman iskolázásának eszköze. A 16. és 17. sz. fordulója a humanista harmóniát megbontja. Lily, Lodge, Greene és Sidney a prózai költészet súlypontját a tartalomról a formára tolják át. Az olvasót tekintetbe nem véve írják a maguk barokkosan bonyolult, exaltált, öncélú madárnyelvén, tele idézettel, tudásanyaggal, szétfeszítve a humanizmus formai korlátait, a formát a tartalomnak alárendelő szándékait. Bármennyire is erős kifejezési akarat hajtja őket a csak látszólag rendszeretlen és önkényes stílusbarokk felé, a regényírás történetében a jufjuizmus hosszánható atektónikus formabontása inkább retardáló, mint elősegítő mozzanat. A regénnyel kongeniális

síma prózastílus kialakulásának első jelei a 17. sz. harmadik évtizedében mutatkoznak. Az arisztokrácia háttérbeszorulásával, a romantikus regény halódó alakváltozásaival párhuzamosan a feltörő felvilágosodás polgárságának empirizmusa s a racionalizmus jut a század végén egyre határozottabb, stilisztikailag és tektónikailag is irányadó szerephez. Már a hitszónoklat is az átlagemberre kénytelen appellálni, akinek a Biblia a legnagyobb nyelvi élménye. Jeremy Taylor csillogó anglikán arisztokratizmusa csatát veszít a primitív puritán-disszenter vallásosság népi erejével, őszinte emfázisával, egyszerű kifejező készségével szemben.¹¹ A mecénások kipusztulásával az írás lassan megélhetési formává válik; a századvégi kezdetleges zsurnalisztika hatóerejének feltétele pedig az egyszerű, közérthető, irodalmilag is esiszolt nyelv lesz. A világot tágitó barokk lélek felfedezi és életszükségletté fejleszt a levelezést, melynek stílusa a rideg, üzleties tényközlésből lassan emelkedik a választékos introspekcióig, ellentétes irányú fejlődésvonalat futva a nyilvánosságnak szánt prózai műfajok és megnyilatkozási formák alakulásával. Bacon az *Advancement of Learning* óta¹² küzd a bombasztmentes nyelvért, melynek kialakításában legnagyobb szerepe a természettudományok felvirágzásának jut. A Royal Society felismeri a precíz közlő stílus megteremtésének szükségességét tudományos célok érdekében s 1664. decemberében az angol nyelv tökéletesítésére (improvement) kiváló írókból és stilisztákból (Waller, Dryden, Evelyn, Sprat) bizottságot küld ki.¹³ A tárgyilagos, mértéktartó, logikus stílus ideálját a felvilágosodás korának számára Thomas Hobbes fogalmazza meg (*Art of Rhetorique*, 1681.), melyet az *essay* s a 17—18. sz. fordulójának kávéházvilágából s francia mintákon formálódó konverzációból megszülető nagypolgári társadalmi folyóiratok, a *Tatler* és a *Spectator* visznek át a gyakorlatba.

A prózaregény nyelvének kialakulásával párhuzamosan

¹¹ R. F. Jones, *The Attack on Pulpit Eloquence in the Restauration*. JEGPh. XXX. 1951.

¹² Book II. 1605.

¹³ R. F. Jones, *Science and English Prose Style in the Third Quarter of the Seventeenth Century*. P. M. L. A. of America, 1950. XLV: 977.

tökéletesedik a műfaj szerkezeti elbeszélő formája. A 17. sz. regénytechnikája a charactertől és az életrajz-irodalomtól tanulja meg az egyéniségnek középpontba állítását s vele a biografikus formából adódó kompozíciós kerekességet, ahogyan Bunyan és Defoe első példáit mutatták. Erősebb a dráma öröksége: a színpad felől a regényhez érkező Behn és Manleynek motíváló, drámai helyzeteket kihasználó igyekezete és párbeszéd-technikája szabadítják ki a születő regényt a romance krónikás leíró merevségéből.

A 17. sz.-i angol regény történetének fontos mozzanata a társadalmi és politikai átalakulással kapcsolatos közönség-változás, mely döntően befolyásolja a műfajnak belső alakulását is. A romance és 17. sz.-i változata, a heroikus-gáláns regény világlátása és közönsége erejét veszti, felhígul s a kereskedő-nagyiparos tőkés osztály öntudatának kifejlődésével elveszti irodalmi ízlésirányító szerepét. A polgárság szelleme vallásos és gyakorlati, szétválaszthatatlanul. Nem érdekli az udvari világ formakultusza, melyben frivolitást lát, sem irodalmának ezotérikusan intellektuális légköre. Ahogy az új kultúravállaló osztály növekszik, úgy erősödik irodalomteremtő ereje. Az új városi középosztály kialakulását legszemléletesebben azonban e korban még nem a szépirodalomban, hanem az egykorú társadalomrajzokon szemlélhetjük. A főnemesi körökhöz húzó Edward Chamberlayne népszerű kézikönyve, *Magna Britanniae Notitia, or the Present State of Great Britain* 1669-es harmadik kiadásában még leplezetlen megvetéssel szólt a kereskedő világról. A tért vesztő dzsentri fiainak a gyakorlati pályák felé szivárgásával párhuzamosan enyhül a szerző szigora. Huszonegyedik kiadásában, 1704-ben már reverenciával szól a polgárság nemzetformáló értékéről, jó hírnevéről, bőkezűségéről. A jelzők erősödnek, az osztályok értékskálája egyre tovább tolódik a mű minden későbbi kiadásában egészen az 1755-ös 38-ik kiadásig. A kereskedőt, mint a társadalom jóttevőjét ünnepli a század elején a *Spectator*¹⁴ is, melynek Sir Andrew Freeport a legtanúltabb és legintelligensebb tagja.

¹⁴ 1711. évi 69. sz.

A társadalmi átalakulás első jelei a drámában mutatkoznak. A 17. sz. végén meginog az a hagyomány, mely tragikumot csak uralkodók sorsában talál s a polgárság és az alsó osztályok világában csak humoros elemet lel. Congreve és Vanbrugh arisztokratikus világlátása után az új szellem Colley Cibber tragédiáiban s Steele és Addison drámáiban, a polgári szereplők és érzelmeknek a 18. sz. első évtizedében történő színpadra-lépésével jut szóhoz. A kereskedő osztály növekedő jólétével kapcsolatosan fokozódik kultúra-vágya. Burnet püspök már több tájékozottságot, hitbuzgóságot és szociális érzéket talál tagjaiban, mint a birtokos nemesség-nél.¹⁵ A társadalmi élet leírói elismerik, hogy az úriembert már nem csupán vagyon és származás kvalifikálják, hanem a műveltség és a lelkiület is, melyhez a polgárt immár az úrias nevelés is hozzájuttatja. A Dissenting Academies szaporodó sorozata és a polgári életeszmenyt körülíró conduct-könyveknek népszerűsége¹⁶ e kultúr-színvonal emelkedésének külső jelei.

A 18. sz. elején a sikeresen dolgozó s meggazdagodó kereskedő, a self-made man lesz a nemzeti jólét, a haladás és a józan ész megtestesítője. Hogarth festmény-sorozata, *The Progress of the Industrious Apprentice* már az új embereszmenyt dicsóítja. A regény történetében a társadalmi átalakulás kapcsán tör előtérbe a kevés olvasóval vegetáló romantikus regény mellett a nagy példányszámú pikareszk, az allegórikus és az életrajz-regény, mely az átlagember gondolatvilágában mozog. Eleinte csak a háttér alakjai tartoznak az új osztályhoz, majd a főhősök között is egyre több a kereskedő osztályhoz tartozó polgár. Az új műfaj hőse, írója és olvasója az új társadalomnak képviselője. A romance helyére lépő regény története az udvari világot felváltó polgári civilizáció kialakulásával párhuzamos.

¹⁵ History of his Own Times, 1708, Vol. I: 285.

¹⁶ D. DeFoe, *The Complete English Gentleman*, 1728—29.

BIBLIOGRÁFIA

- E. A. Bakér, *The History of the English Novel. 1924—1939.*
F. W. Chandler, *The Literature of Roguery. 1907.*
W. L. Cross, *The Development of the English Novel. 1889.*
W. Dibelius, *Englische Romankunst. 1909.*
J. C. Dunlop, *History of Prose Fiction. Revised by H. Wilson 1888.*
Lord Ernle, *The Light Reading of Our Ancestors. Chapters in the Growth of the English Novel. 1927.*
J. J. Jusserand, *Le Roman anglais au temps de Shakespeare. 1887.*
Teljesebb angol kiadása 1890-ben.
R. M. Lovett & H. S. Hughes, *The History of the Novel in England. É. n.*
C. E. Morgan, *The Rise of the Novel of Manners. 1911.*
Sir W. Raleigh, *The English Novel. 1904.*
G. Saintsbury, *The English Novel. 1913.*
F. M. Warren, *History of the Novel Previous to the Seventeenth Century. 1895.*
C. Weygandt, *A Century of the English Novel. 1925.*
Magyar nyelven az angol regény történetével Kundt Ernőnek *Az angol regény mesterei* c. könyve foglalkozik (Kultúra és Tudomány, Franklin Társulat, 1927.), mely elsősorban a 18. és 19. század nagy regényíróit tárgyalja.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szeffkú Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábrián István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János; Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József; Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos; Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Udön; Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondattól és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászónkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tiüköré. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József; Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közöusege. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József; Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérték a renaissance korában. 1933. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókora. 1933. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászónkötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P.
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet- Európa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművés. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Batori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Meltz Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Abel: Felső-eőri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Király Margit: H. G. Bretschneider első budai éve. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetiszemlélet 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabáts Márta: Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitsek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1850. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crouy-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Orkényi Ottilia: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Dannbía Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTUL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PECSETT

304205

XXI.

MINERVA

4.

SZABÓ MARGIT

H. G. v. BRETSCHNEIDER
BUDAI TARTÓZKODÁSA
1782—1784-IG

FEJEZET A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS
TÖRTÉNETÉBŐL

BUDAPEST, 1942

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újramegzés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A M I N E R V A évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P. Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.
Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.
Postatakarékpénztári befizetés: 57.054

SZABÓ MARGIT

H. G. v. BRETSCHNEIDER
BUDAI TARTÓZKODÁSA
1782—1784-IG

FEJEZET A MAGYAR FELVILÁGOSODÁS
TÖRTÉNETÉBŐL

B U D A P E S T, 1 9 4 2

MINERVA-KÖNYVTÁR

146.

Felelős kiadó: Szabó Margit

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

H. G. von Bretschneider, kinek első budai éveivel Szent-Királyi Margit foglalkozott,¹ öt éven át volt egyetemünk könyvtárosa éppen abban az időben, mely Mária Terézia uralkodásának végére esik. Ekkor helyezték át az egyetemet Budáról Péstre és ekkor vetették meg egy modernebb tudományos élet alapjait. Kétségtelen, hogy nemcsak Bretschneider kalandvagyó lényének felelt meg a kiaknázatlan magyar terület, hanem a fejlődő magyar szellemi életnek, az irodalomnak és kezdődő felvilágosodásnak, a magyar protestántizmusnak, az egész magyar szellem európaizálódási folyamatának is szüksége volt közvetítőkre Nyugat felé. Ez az irodalmi kalandor egy sereg nálunk ismeretlen szellemi novumot hozott magával, — s mégis: ma már mind hazánkban, mind Nyugaton elfelejtett név.² Önéletrajzában, melynek igen jellemző címe „Abrégé des memoires d'un aventurier malgré-lui“, mintha mentegetőzne a kalandorság miatt, csak a kortársaknak és a kutatóknak mond valamit. Minden más irománya,³ szabadkőművességét leplezni akaró regénye, opera comicai, recenziói, levelek és gúnyversek és Nicolai folyóirata, az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ számára útnak indított híradások mind-mind belesüllyedtek valami poros és kiáshatatlan sötétségbe. Hazai szerepe csak közvetítő volt, átadott számunkra valamit, ami könnyed volt, izgalmas, újszerű és érdekes, mozgást és nyugtalanságot, sőt később elég lényeges kellemetlenséget teremtett

¹ Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 1777—1782. Budapest, 1938. (Minervakönyvtár 116.)

² U. a. 3. l.

³ Bretschneider fellelhető munkái: „Affroyable récit de la funeste mort du jeune Werther.“ 1774. „Almanach der Heiligen auf 1788.“ „Übersetzungen einiger Reden aus dem Lateinischen.“ Temeswar, 1779. „Rede am Namenstage der Kaiserin.“ Buda, 1780. „Abhandlung von Verbesserung des Nahrungsstandes und der Bevölkerung des Banates.“ Temeswar. „Fabeln, Romanzen und Sinngedichte.“ Buda, 1781. „Catalogus nonnullorum librorum rarorum.“ 1781. „Über Glauben und Prüfung des Seltsamen und Abendteuerlichen.“ 1788. „Vie et les moeurs de Waller.“ 1793. Ezenkívül egy kiadatlan szerelmi regény és két „Komische Oper“, stb.

Budán maga körül az itt töltött évek folyamán. Mozgásba hozta az egész oktatásügy gépezetét, éppen a soronkövetkező levelekből fogjuk látni, mennyire harcolt a katolicizmus ellen. Legfőképp a volt jezsuita atyák ellen küzdött és verekedett, szervezett és izgatott, azt képzelte, hogy csak az emberek rosszakarata az oka annak, hogy ő nem éri el azokat az eredményeket, amelyeket kiváló képességei révén ebben az országban, melyről nem volt a legjobb véleménnyel, megérdemelt.

Ő, a felvilágosodott elme, a nyugati irodalmi kalandor hazánkat meglehetősen fitymáló szemmel nézte és igen elmaradottnak tartotta. Ha mindenre ki terjedt is figyelme, mégis mindenről lenézéssel írt. A hátrányos politikai helyzet, melybe nem sikerült bekapcsolódnia, az oktatásügy elmaradottsága, melynek újjászervezésében nem kérték ki tanácsát, mind tárgyát képezik leveleinek, melyekben a budai helyzetről meglehetősen őszinteséggel tudósítja barátját, a könyvkiadó és író Friedrich Nicolait. Nincsen Bretschneiderben semmi elnézés, gúnyos természete miatt (a lexikonok általában szeretik szatirikus írónak nevezni) igyekszik a visszásokokat az elmaradottnak, nem annyira felvilágosult viszonyokat a lehető legerősebben bírálni. Mindíg résen van gúnyos megjegyzéseivel, ahol a katolikus anyaszentegyházat tarthatja az „elmaradottság“, a „lelki sötétség“, a babonák és előítéletek kútforrásának. Ilyenekről azután örömmel és a lehető legbővebben ír, hogy Nicolai a porosz felvilágosultak lapjában, az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“-ban a Magyarországon és Bécsben dúló lelki sötétségről hírt adhasson.

Mint Bretschneider, úgy barátja Nicolai is a felvilágosodás erős és tevékeny harcosa, aki nemcsak a racionalista eszmékért rajong, hanem meglehetősen ápolja az egyházellenes irányzatokat is. Mindent a „legpontosabban“ akart meg tudni, minden apróság érdekelte, ami a nagy ügy, a felvilágosodás szolgálatában áll. Folyóiratában, melynek hazánkban való terjesztését Bretschneider annyira szívéen viselte, minden alkalmat megragad, hogy a magyar protestánsok ügyeit előbbre vihesse. Egy protestáns hittankönyv, egy császári rendelet, egy főúr kinevezése mind jó ürügy volt

arra, hogy a porosz protestántizmust a magyarok szolgálataiba állíthassa. Az a szellem, mely áthatja a két jóbarát levelezését, nem annyira a protestánsok védelmét, mint inkább az egyházellenes küzdelmet sugározza. Ez a harc azonban nem volt idegen és újszerű ebben az időben hazánkban sem. „A felvilágosodás harsonás főattakja — írja Szerb Antal⁴ — az egyházi Jeriko ellen irányult. A nagy harc legendaövezte hőse Voltaire volt, akiben teljességre érett a szkeptikus rombolva bölcs, mélységesen részvétteljes, de csak a szellem, a kiművelt szó eszközeivel hadakozó humanista típusa, melyet Erasmus Rotterdamus testesített meg először.“ Azt hiszem szükségtelen kimutatni, hogy ki az, akit ugyan Bretschneider nem emleget, de akihez felfogásban a legközelebb áll. Ez Voltaire, kinek tolla hatalom volt akkor Európában.

Bretschneider először alkaptány volt Versecen, tehát változatos életének egyik másfajta formáját élte. Mikor a Bánságot az anyaországhoz visszacsatolták, gróf Nicky ajánlására került a budai egyetemre új állásába, mely idegen és másféle kötelességeket rótt vállaira. Itt hamar elégedetlenkedni kezdett. Mint harcos protestáns úgy vélekedett, hogy vallása miatt gátolják sikereit és érvényesülését. Azt híreszteli és valószínűleg azt is hiszi el, hogy a budai egyetem, mely katolikus alapítója és a jezsuiták révén amúgy is erősen ellenreformációs színezetű, ő ellene harcol és intrikál, mégpedig főleg azért, mert protestáns és mellékesen azért is, mert felvilágosodott. Jól beleillett ez a felfogás az ekkor már Magyarországon is elterjedt egyházellenes áramlatba, melynek harcosai olyanokból adódtak, mint Fekete János és Sztáray Mihály, a hírhedt kalandor, a Jókai regényhős, Trenck Frigyes báró.⁵ Mögöttük gyülekezni kezdett az ország egész intelligenciája, akik, ha nem is vonták le a felvilágoso-

⁴ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Cluj-Kolozsvár, 1934. 1. 208. l.

⁵ Báró Trenck Frigyes (1726—94) mint a porosz hadsereg tisztje és Nagy Frigyes kegyeltje kezdi pályafutását, mely börtönökön, kitérítésekön és országokon keresztül ível Páris, a forradalom és a vérpad felé. Közben volt Magyarországon is több ízben, birtoka van, résztvesz a szellemi életben, emlékiratokat, pamfleteket, politikai iratokat ad ki. De itt sem tud megmaradni. Több munkája Pesten jelent meg. Emlékiratai-

dás végső konzekvenciáját az atheizmus irányában, elmentek a türelem elvéig, mely ebben az időben érlelődött meg nemcsak II. József reformjaiban, hanem a nép szélesebb rétegeiben is. Érthető, hogy különösen a nagyműveltségű protestáns nemesség állt a felújulás zászlaja alá. Ez az a réteg, mely támogatta és befogadta Bretschneidert és melynek részére a türelem elve szabad vallásgyakorlást, a közhivatalok elérhetését jelentette. Természetes, hogy ezek, ha nagy kisebbségben is voltak, igyekeztek támogatni a messzirőljöttet, aki életük jobbítására törekedett, ha ennek a gyakorlati oknak Bretschneider nem is ébredt tudatára.

Érdekes megfigyelni Bretschneider magatartását a felvilágosodás nyilvános hirdetésével kapcsolatban. Amíg Mária Terézia él, a könyvtáros nem ad hangot sem egyházellenes felfogásának, sem pedig túlzóan reformokért lelkesedő hangulatainak. Addig legfeljebb a szellemidézők ellen ír szokott gúnyos modorában. De mikor II. József, a felvilágosodott uralkodó került az osztrák trónra, Bretschneider is hallatni kezdi szavát. Most kezd beszélni az egyetemen uralkodó állítólagos jezsuita szellem ellen, mely mitsem változott a rend felosztásával. A volt jezsuita atyák összetartanak. Rövid idővel a királynő halála után, 1781. november 20-án azt írja Nicolainak: „Aus unserer Universität würde ewig nichts rechts werden, wenn der Kaiser nicht Abänderungen macht, denn die Hälfte der Professoren sind Exjesuiten.“ És később, december 13-án: „Unsere ganze Universität ist ein wahres Jesuiten-Convent, und das ist wahr, daß sie (obgleich nicht viel und nach ihrem verdammten Schlendrian) doch mehr wissen, als die anderen Professores, welche im strengsten Verstande l e s e n d. i. in der Stunde oder zwey, (denn

nak nyilvánosságra kerülése ismét kellemetlenségeket okoz neki, mint annyi meggondolatlan cselekedete életében, kiváltképpen viharos szerelmei. Önéletrajza „Biographie“ címen három kötetben jelent meg 1786—87-ben Berlinben, a második kiadás 1787-ben Bécsben. Irt vígjátékokat, verseket és emlékiratszerű színdarabokat, pl. „Der macedonische Held“, amelyben magdeburgi fogságának történetét írja le. Egész életében a kalandot és a különösséget kereste, a szerencsét és az idegen országokban való boldogulást. Közte és Bretschneider közt, holott nem tudjuk ismerték-e egymást, a párhuzam nyilvánvaló.

kein Professor hat mehr als 3 St. täglich zu lesen) lesen sie eine Stelle aus dem vorgeschriebenen Lehrbuche und treten ab.“⁶

Egy évvel később ez a jezsuita ellenes felfogás szinte üldözési mániává fajult: „Ich werde verfolgt, herabgesetzt und angeschwärzt von den Exjesuiten und ihrem Anhang, welcher aus den größten des Reiches besteht.“⁷ Nagyjából ugyanez a hang marad meg majd a későbbiek folyamán és lassan kezd minden más kérdést, érdeklődési kört kiszorítani ez az egy téma: a jezsuiták és az ellenpárt, a protestánsok, a felvilágosodottak és a császár, aki kétségkívül az utóbbiak pártján áll. Amint a levelekből kitűnik, Bretschneider valóban komolyan vette ezeket a vádakat, beadványt intézett a császárhoz, melyben az egyetemen uralkodó jezsuita szellemet leplezte le. A vizsgálat nem is maradt el, de tulajdonképpen tényeket nem nagyon tudott megállapítani. Az ismételt vádak, beadványok eredménye azonban nem maradt el, sikerült 1784 decemberében Bretschneidernek elhagynia Budát és útnak indult az újonnan alakult lengbergi egyetemre, hogy ott a Garelli-féle könyvtár őre legyen. Bretschneider egész budai tartózkodásának hű képei ezek a levelek, melyek a kezdet derűs hangulatától a legmélyebb kétségbeesésig vezetnek el.

Kérdés már most, hogy mi az, amit Bretschneidernek Magyarország, a magyar művelődés, ha úgy tetszik felvilágosodás köszönhet. Az első és leglényegesebb talán abban nyilvánul meg, hogy megkönnyítette a felvilágosodás eszméinek útját hazánk felé, mint budai cenzor olyan könyveket hozatott, amelyek, ha nem az ő felújulásért rajongó lénye áll a poszton, talán csak nagyon nagy késéssel tudtak volna eljutni hozzánk. A másik pont, ahol sokat köszönhetünk neki, a magyar protestánsok ügye, melyet, ha sokszor öntudatlanul is, de minden esetre előbbre vitt. A szabadkőművesség, a szellemidézők és titkos társaságok ellen folytatott harca nálunk nem lényeges fontosságú, hiszen itt ezek az eszmék nem voltak annyira elterjedve ebben az időben, mint a mű-

⁶ Szent-Királyi Margit i. m. 75. l.

⁷ U. a. 121. l.

veltebb nyugati városokban. Ha voltak is már ezidőben páholyok az ország területén, ezek legfőképpen a németlakta városokban terjedtek el, a Szepességben, az erdélyi szász vidékeken, (az első páholy Brassóban alakult) Pozsonyban és a budai németiség körében. Másrészt pedig a tüzetes vizsgálat mint Nicolai, mint Bretschneider szabadkőművesek elleni harcában igen sokszor inkább a nagy és izgatott érdeklődést, mint a heves ellenzést látja meg. Bretschneider és Nicolai annyi munkában, recenzióban és regényben, sőt önálló ilyen tárgyú művekben sűrűn és behatóan foglalkoztak a templáriusok, a rózsakeresztesek, a szabadkőművesek viselt dolgaival, sőt azelőtt ők maguk is megfordultak köreikben. Bretschneider leveleiben igen sűrűn fordulnak elő tervek arra nézve, hogy megírja ennek vagy annak a szellemidéző, alchimista, szabadkőműves kalandornak életét. Igen sokszor érte őket a vád külső emberektől, hogy ők maguk is közéjük tartoznak.⁸ Mindez csak azt mutatja, hogy nagyobb volt érdeklődésük és kíváncsiságuk, mint gyűlöletük és elítélő véleményük. A kérdés minden esetre napirenden volt hazánkban, az egyetemen és a Bretschneiderrel érintkező főuraink között. Ez az élő összeköttetés a Nyugattal, az eleven szellemi életbe való bekapcsolódás, Nyugat-Európa közelebbhozása mind erre az időre esnek a magyar irodalomban. Ha ebben a folyamatban segítségére volt fejlődő magyar szellemi életnek Heinrich Gottfried von Bretschneider, máris megérte a fáradságot a vele való foglalkozás.

⁸ V. ö. Nicolai: „Versuch über die Beschuldigen welche dem Tempelherrenorden gemacht haben worden und über dessen Geheimniß...“ Berlin und Stettin. 1782. Egy másik művében azt igyekszik cáfolni, mint ha ő is részt szokott volna venni az illuminált társaságok ülésén. A jezsuitákról egyébként azt írja: „Wir haben ja jetzt vor Augen, daß unter den Exjesuiten noch ein gewisses Esprit de Corps, eine gewisse Art von Verbindung ist.“ (Freymaurer... 151. l.) Nem nehéz tehát a párhuzamot Bretschneider állásfoglalása és Nicolai véleménye között megtalálni.

I.

Mint azt a H. G. Bretschneider első budai éveivel foglalkozó dolgozat¹ utolsó közölt leveléből tudjuk, Bretschneider poggyászatát bécsi utazása alkalmával ellopták. Ennek a poggyásznak megkerültéről tudósította a könyvtáros ebben a levélben barátját, F. Nicolait. Az irományokon kívül mindent kiszedtek belőle a tolvajok.

Nicolai az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ kötetében igen gyakran használt fel Bretschneider leveleiből vett adatokat, különösen akkor, mikor bécsi vagy magyarországi eseményekkel foglalkozott. A kiadványoknak meglehetőss visszhangjuk volt Német-Európa irodalmi köreiben és gyakran egy-egy merészebb kijelentést hosszan elhuzódó vita követett a szalonokban és folyóiratokban. Nicolai egyik kiadványában Caroline Greiner (férjezett Pichler) szájából származó, vagy csak tőle származtatott kijelentéseket közölt, melyeken a bécsi irodalmárok és a Greiner ház barátai erősen megütköztek és lehetetlennek tartották, hogy azok a kijelentések a fiatal Carolinétől származtak volna. A Greiner kisasszonynak tulajdonított néhány mondatban előfordult a *kotzeln* szó, amelyet szintén érvül hoztak fel arranézve, hogy mivel ezt a szót osztrákok nemigen használhatták, egészen valószínűtlen, hogy azt Caroline mondta volna. Bretschneider mindenesetre igyekezett meggyőzni barátját egy olyan helyreigazítás szükségességéről, mely elhárítaná fejjéről a bécsiek haragját. Valószínűleg már a kortársak is tudták, hogy Nicolai kitől szerezte a Bécsre vonatkozó adatokat és így bizonyos neheztelés kétségtelenül őrá is esett, ezért kérte ilyen nyomatékosan a helyreigazítást.

Bretschneider állandóan igyekezett előjegyzéseket gyűjteni a könyvkereskedő és kiadványai számára. Ebben a levélben is 16 újabb előfizető jelentkezését közölte, melyeket majd Palásthy Márton eljuttat Nicolaihoz. Ezenkívül gyakran találunk a levelekben magyar borokkal foglalkozó részeket is, Bretschneider, aki úgylátszik nagy borszak-

¹ *Szent-Királyi Margit*: i. m. 132. l.

értő volt és néha hosszú sorokon keresztül irt a borfajtákról, csomagolásokról, természetkilátásokról, jól érthetett mindenfajta borhoz. Gyakran küldött magyar vagy osztráktermesű borokat barátjának.

Raab den 2. Jener 1783.

Freund!

Wenn es noch Zeit ist, so senden Sie die Scripturen, die meine Jesuiten Händel betreffen nicht ab, denn eben habe ich meinen Coffre wieder bekommen, beraubt wie es die Sitte der Rauber mit sich bringt, aber ohne die Papiere zu verletzen, die ich alle richtig wieder erhalten habe. Der Coffre hat 15 Tage auf dem Felde gestanden, ist gestern gefunden worden, heute bekam ich ihm, ich werde Ihnen über diese Materie einen besondern Brief schreiben. So melancholisch mein letzter Brief seyn mag, so kann ich Ihnen doch nochmals zusichern, daß was das Geschrey und den Haß gegen Sie betrifft ist nichts darinn übertrieben. Alle Ihre Freunde, Stoll,² Rosalino³ alle die ehemals auf das eifrigste Ihre Pathie nahmen, rasen wie Paulus, den seine große Weistheit rasen machte. — So weit kann es eine Beleidigung eines hübschen Mädchens bringen.⁴ Ich kenne sie nicht — aber Gebler und alle sagen mir, daß es platte Unwahrheit seyn soll, daß das Mädchen so redet und das Wort *kotzeln*⁵ ist wirklich nicht österreichisch, ich weiß wohl ein anderes das diminutivum von foppen das heißt *fotzeln* [frotzeln ?] aber quel Idee! — Ich bitte Sie Freund! trauen Sie meiner Einsicht und Uebersicht- und verbessern oder lenken sie das Ding auf eine Art ein; wollen Sie so schreibe ich Ihnen einen Brief, der so quasi zurecht weißt und den Sie in dem nächsten Band der Allg. Bibl. rücken können. Was nutzt Ihnen der allgemeine Haß der Wiener und bey Gott! ich habe nichts gefunden das ihm gleich käme, aber das können Sie von allen hören daß

² Maximilian Stoll (1742-1788) bécsi orvosprofesszor, előbb jezsuita volt. 1767-ben kilépett a rendből, majd Kaunitz gróf orvosa lett. Fia *Joseph Ludwig* (sz. 1778) a bécsi romantika egyik jelentékeny alakja. *Eichendorff*-al együtt kiadott romantikus tendenciájú folyóirata a „Prometheus“ Goethe „Pandorá“-jával nyitott 1808-ban.

³ Franz Paula de Rosalino (1756—1793) világi pap és királyi cenzor. Felvilágosult bécsi író, szabadkőműves volt.

⁴ Nicolai „Freimüthige Beurtheilung der Oesterreichischen Normal-schulen“ c. iratában megemlítette Caroline Pichler, Greiner tanácsos fiatal lányának egy kijelentését, meglehetősen gúnyos formában. Ezért a Greiner-szalón tagjai megnehezteltek rá. Caroline ismert alakja volt a nyolcvanas években Bécs társadalmának, regényeket írt, szalónjában Bécs intellektuális rétegei adtak találkoztat egymásnak, emlékiratai pedig

er mich doch, in meiner itzt sehr kritischen Lage nicht bewogen hat Sie zu verlügngen, sondern daß ich dem ungeachtet, ohne recht zu wissen wer Recht hat, Ihre Parthey öffentlich genommen habe beý dem einzigen van Swieten schwieg ich und lies nur so viel mercken ich wünschte daß es nicht geschehn wäre. Mein ganzer Discours mit diesem Manne, der meisstens nur Sie anging, kann ich Ihnen nicht eher schreiben, bis mein Schicksal entschieden ist. — Da werden Sie aber Wunder hören. Ich bin unglücklich, daß man itzt grade meine Freundschaft mit Ihnen nur zum Verbrechen machen zu können glaubt ob es gleich im Grunde Feindschaft eben sowohl gegen mich ist. Schreiben Sie aber immer in Ihren Reisen was Ihnen gut dünckt, ich trotzte Caballen und Haß gegen Vernunft, Doch haben wir 16 Pränumeranten in Wien zusammengebracht die Ihnen *Palasty*⁶ melden wird Auch ist der Wein vom ihm eingepackt. Tausend Empehlungen an Ihre Fr. Gemalin und H. Sohn . Bald mehr. — Ich bin

der Ihre
v. Bretschneider.

II.

Bretschneider örömmel olvasta Nicolai válaszában, hogy ő is szükségesnek tartja a helyreigazítást, avval akarván indokolni a tévedést, hogy az „Allgemeine Deutsche Bibliothek” köteteit Berlintől távol nyomják és így nem volt képes állandó felügyeletet gyakorolni. Ezt a kifogást Bretschneider avval az érveléssel támasztotta alá, hogy pl. nyomdahibák is előfordultak a legutóbbi kötetben, mint pl. *Baron Krögel* Baron Krössel helyett, mely hibát Nicolai biztosan nem hagyta volna a szövegben, mivel ismerte Krössel bárót. Hogy a félreértés hullámai végkép elsimuljanak, Bretschneider azt javasolta ebben a levélben a kiadónak, hogy írjon egy levelet Maximilian Stoll-nak, melyben az egész mentegőtődzést leírja és megkérné az orvost, hogy amennyiben a Greiner féle házban bejáratos, mentse ki őt a történetekért. Stollt befolyásos személyiségnek írta le, mint aki élénk szalonéletet él és mint aki K a u n i t z hercegnél is bejáratos és nála is ejteth néhány szót a Greiner ügy feletti mentegőtődzés érdekében.

máig is nélkülözhetetlen forrásai a századfordulóval foglalkozóknak. (1914-ben bőven jegyzetelve jelentek meg.)

⁵ Kotzeln a. m. foppen, ingerkedni.

⁶ Palásthy Márton kancelláriai fogalmazó.

A levél további részében Bretschneider irodalmi és politikai törekvéseibe nyerhetünk betekintést. A budai egyetemi könyvtáros mint igen felvilágosodott szellemű protestáns férfi, aki egy ideig aktív szabadkőműves volt, állandóan viszálykodott az egyetem jezsuita, illetve ex-jezsuita tanáráival és tisztviselőivel, akikről — alappal vagy alap nélkül — azt képzelte, hogy a rend feloszlatása után is meg akarták tartani pozíciójukat, túlságosan összetartanak és mindenképpen azon vannak, hogy a volt nagyszombati egyetem jezsuita, tehát felvilágosodás ellenes és antiprotestáns jellegét a Budára való helyezés után is megtartsák. Ezenkívül Bretschneider úgy képzelte, hogy ezek az urak különösképpen ő ellene, mint felvilágosodott és nem katolikus elem ellen küzdenek a színpalak mögött és azon mesterkednek, hogy őt állásából kitúrják. Ezért aztán Bretschneider minden eszközt, alkalmat és barátot megragadott arra, hogy ezeket a képzelt „üzelmeket“ a császár előtt, akiről köztudomású az elfogulatlanság, vallási türelem és bizonyos jezsuita ellenes beállítottság, leleplezze. A Jézustársasági atyák, akiknek kezéből 1773-ban, tehát alig tíz évvel a levelek megírása előtt a „Ratio educationis“ többek között a nagyszombati egyetemet is kivette, alig 17-en voltak már a budai főiskolán. Attól eltekintve, hogy természetszerűleg összetartottak, nem bizonyult rájuk a vizsgálatok alatt, — melyek Bretschneider beadványait követték — semminemű visszaélés, vagy éppen összeesküvés. Az, hogy visszautasítólag viselkedtek a felvilágosodás szellemi betörése, a vallásos élet csökkent jelentősége, a császári reformok, a türelmi rendeletek és a protestáns méltóságok mind nagyobb és szélesebb körű térfoglalása ellen, az rendjük sajátágaiból adódik és nem szorul különösebb magyarázatra.

Az egyetemi szabálytalanságok és a jezsuita szellem és összetartás ellen lefolytatott vizsgálatokat azonban Úrményi József vezette, akit valószínűleg nemcsak Bretschneider vádolt meg „jezsuitabérenc“-séggel és ezek a vádak korántsem voltak teljesen alaptalanok.

Bretschneider aggodalmaskodik, hogy a nagybefolyású Gerhard van Swieten, akinek már Mária Terézia udvari orvosaként oly sok szava volt az oktatásügyek irányításában

meg fog neheztelni az uralkodónak benyújtott vádirat miatt, mivel azt egyenesen II. Józsefhez intézte, az ő megkerülésével. Van Swieten nyilvánvalóan csak azért neheztelhetett volna, mert mint igen felvilágosult szellemű férfi ő is ellene volt az ex-jezsuiták túlságos szellemi befolyásának és a rend felosztása után is nyilvánvaló összetartásának. Bretschneider azt hitte, hogy Van Swieten ezért és még néhány jelentéktelen okból kifolyólag azon lesz, hogy őt mellőzzék. Az osztrák-magyar monarchiában ebben az időben az oktatás kérdése meglehetősen forrongó stádiumban volt, az illetékes reformálók nem tudták, vajjon a porosz minta után haladjanak-e vagy más külföldi, már előrehaladottabb tanítási rendszert vegyenek-e alapul, melynek példájára a szükséges reformokat meg lehetne oldani. A Jezsuitarend feloszlatása után fennálló tanár-hiány még csak növelte a rendezetlenséget az oktatásügyben. Bretschneider hivatottnak érezte magát, hogy ezekbe a tanítási ügyekbe beavatkozzék és állandóan értesítette Nicolait az újabb fejleményekről, melyekről aztán a kiadó az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ hasábjában értekezett. Ezért nem kedvelték a hivatalos személyek Nicolait Bécsben, mert bizonyos szempontokból úgy érezték, hogy olyan dolgokba avatkozik, amelyek őt, mint porosz embert nem illetik meg.

Nicolai útirajzaihoz is igen gyakran Bretschneider szolgáltatót anyagot, különösképpen a *Reise* azon részeihez, melyek Ausztriával, a monarchia egyéb Bretschneider által ismert tartományaival vagy egyes német, általa jobban ismert vidékekkel foglalkoztak. Tanácsokat adott ezeken kívül az angliai útjából leszűrt tapasztalataiból is. Ebben a levélben pl. Bécs város egyes nevezetes épületeit írja, sőt rajzolja le, valószínűleg Nicolai idevonatkozó kérdéseire felelve.

O. d. 25. Jener 1785.

Das freut mich Bester Freund! daß Sie die Stelle quaest. selbst nicht billigen, und ich der ich Ihre Absicht dabey nicht errathen konte, habe schon vorher in Ihren Plan gearbeitet und erzählt daß die Allg. Bibl. weit von Berlin gedruckt würde und so eine Clausel vielleicht schon nach Ihrer Revision könnte eingerückt worden seyn. Ein Beweis daß Sie dieses Stück der Bibl. nur sehr flüchtig übersehen haben ist der

Druckfehler: Bar. Krögel anstatt Bar. Krössel⁷ der 3 oder 4 mal vorkommt und den Sie gewiß nicht hätten stehn lassen, weil Sie den Mann kennen. Er ist auch mein Freund dieser, aber er hat jetzt nur mit den Geistlichen Geschäften zu thun und kann mir grade zu nichts helfen. Was ich noch zu ihrer Reparation d'honneur hinzuthun hätte, wäre ein Brief an Stoll, worinnen sie ihm Ihre Verlegenheit schreiben und ihn bitten sich Ihrer anzunehmen, und wenn er in dem Gr. Hause Bekantschaft hat, die Sache zu entschuldigen. 1. Ist Stoll würckl. da sehr bekannt und mit Gr. und einigen schönen Geistern in einen Chlub; denn auch das von Haschka⁸ ist mehr als zu wahr. 2. Gilt sein Ansehn mehr unter den Erleuchteten und er hat mehr Gelegenheit und Trieb die Sache auszubreiten, 3. ist er itzt beym Fürsten Kaunitz Leibmedicus, komt täglich zu ihm, und dieser Herr hat ein votum decisivum. — Matolay⁹ hat die Thätigkeit nicht und wird sich außer der □ nach meiner Meinung nicht die Mühe geben die die Sache erfordert. Auch an Gebler könnten sie in einem Briefe wehklagen, er wird der erste seyn, der Sie wieder entschuldigt, so wie er der erste war, der es mißbilligte.

Daß Sie in Ihren Schreiben an Geb. etwas von mir haben einfließen lassen war gut, und ich dancke Ihnen dafür, aber daß der Kaiser meine anderwärtige Versorgung in die Hände des B. Sw. gegeben hat, war nicht gut. Ueberhaupt schon aus dem Grunde, daß ich mich unmittelbar zuerst an den Monarchen gewandt habe, ist schon wenig Trost bey solchen Herren zu holen die gern alles, als nur von sich her verdankt haben wollen und zu dem scheint es mir äußerlich als ob gar kein Mann für diesen Herrn sey. Seine Gedancken von der Allg. D. Bibliothek von der National Denckungs Art Ihrer Landseute, von den Schulen hier und in B. und von andern Gegenständen mehr haben mir dies mercken lassen und meine vermeinte Denckungs Art über diese Dinge wird ihm einen Vorwand abgeben, für mich nichts zu thun. — Das gab er zu, daß die Wissenschaften in Oesterreich noch zurück wären gegen Preussen, aber daran wären einzelne Männer schuld — concedo — Laßt dergleichen auch hieher kommer. Die Schulen sind außer einige wenige die ihre Gute Privat Stiftern zu dancken haben, dort schlechter als die normalen Schulen, die er defendirt. Ich bin gut Oesterreichisch und liebe den Kaiser von gantzem Herzen sed amicus Plato et magis amica veritas Gelehrte Sachen und Philosophie sind nicht provinziell sondern gehören in ihre allgemeine Republik. V. Sv. ist ihr Freund nicht und widerspricht mei-

⁷ Krössel báró, az osztrák iskolaügyek főirányítója.

⁸ Haschka (sz. 1749. Wien) gimnáziumi tanulmányai után a jezsuita rendbe lépett és mint pap-tanár működött a kreamsi alsófokú latin iskolánál. Neve az „Ostermonds-Ode“ című politikai költeménye révén vált ismertté.

⁹ Matolay udvari tanácsos, a „Zur gekrönten Hoffnung“ c. szabadkőműves-párhely mestere.

nem Gedancken, daß zwey Nationen um gute Freunde zu werden einander mehr in ihren Hauptstädten besuchen sollten. Wie sehr ein Autor bey den Druck seiner Bücher, wenn sie nicht in loco gedruckt werden, hintergangen werden kann, davon fand ich einen Beweis, der wenn die Sache nicht so wäre eine der Eselhaftesten Ignoranz die mir noch vorgekommen ist, bezeugt.

Karakter Sitten und Meinungen der Chinesen
von Ad. Fr. Geissler.

Halle bey Hendel 1482. gr. 8°

S. 111. Ohne Zweifel aber ist nach der Meißten Meynung, ein gewisser *Johann Faust*, der erste Erfinder dieser edeln Kunst (Buchdruckerey) in *China* gewesen, dem die andern nachgespähet. etc.

Ihren Brief vom 24. Dec. an Gräffern eingeschloßen, habe ich noch nicht, schreibe aber heut deswegen. Ich weiß also noch nicht was mit dem Weine vorgegangen ist. Die Boutellen müssen nach Einfüllung des Tokayers eine halbe 4-tel Stunde offen stehn ehe sie verstopft werden und nicht ganz voll seyn. Wenn die Bout. im Keller im Sande ruhig liegen bleiben wird der Wein auch im Sommer nicht toben, denn er ist nicht neu, aber er muß nach dem transport nicht genun geruht haben, wenn die Luft herauspafft. Sollte er wider Vernoffen arbeiten, so haben sie nichts zu thun, als mit einem spitzigen Instrument durch das Pech und den Pfropf behutsam ein Loch zu stechen. —

Für ihr gütiges Anerbieten mir mit Gelde zu helfen, dancke ich Ihnen noch zur Zeit, wenn ich aber etwa versetzt werden sollte oder bey einer Veränderung etwas brauchte, so werden Sie mich verbinden, wenn Sie mir den Nahmen Ihres Augspurgischen Banquiers melden und mir erlauben, daß ich durch Peter Ochs Banq. in Wien etwa 25 # auf Sie ziehen darf. — Auch der Nahme dieses Pet. Ochs ist aus Versehen in ihre Bibliothek gekommen so wie die Nachrichten von dieser Expedition gar nicht in der wahren Beschaffenheit in dem Briefe stehen und wie mich dünckt auch zu politisch für das Buch sind.

Meine Umstände drücken mich inzwischen itzt nicht mehr so schlim ich glaube mich noch eine Zeitlang hier maintainiren zu können, und da ich spüre daß das Consilium in Presburg wenigstens die meißten Glieder eben keinen sonderlichen Gefallen an den Jesuitischen Proceduren haben, hoffe ich, so lange ich nicht anders versorgt werde Stützen, auf die ich mich aber doch nicht ganz verlasse.

Lassen Sie sich nichts irre machen, Aufklärung zu befördern, und folgen Sie wegen Ihrer Reise dem Gedancken, von Ubersendung eines Exemplars, aber schreiben Sie dazu einen Brief woraus der Herr sieht, daß Sie ihm kennen, den Brief läßt er sich nicht referiren, sondern läßt ihn selbst und dann gewiß auch das Buch.

Korabinski¹⁰ ist ein Abgeschickter der Protestanten um Schul und Erziehungs Anstalten zu besehen und zu referiren.

Das neue Theater des Gasperle ist in der Leopoldstadt.

In der Josephstadt sind die Kaiserlichen Ställe, und zwar das ganze frontiscipe von Maria Hilf bis an die Josephstadt, so daß wenn man vom Burgthor heraus fährt, sich gleich diese große Gebäude da wo die Vorstädte angehn so presentiren.

Maria Hilf

Kaiserl. Ställe

Josepstadt

Burg Thor

Burg

so habe ich es wenigstens gehört und angesehen.

Degenklingen Fabrik wird zu Graitz in Steyermark seÿn wo der gute Stahl ist. Waitzen liegt von hier 4 Stunden und hat keine Fabriken, so wie wir keine Bücher von Fabriken überhaupt haben. Hier schenke ich Ihnen zum Neuen Jahre einen Militairischen Antonius v. Padua, mißbrauchen sie aber nicht seine Gewalt gegen uns selbst. — Empfehlen Sie mich der Fr. Gemalin und Herrn Sohn auch Ramlern, den ich so liebe. Gott schencke mir Ruhe und Friede, Ihnen Gedult und Gesundheit zur Arbeit. Leben Sie wohl. Ich bin

der Ihre

v. Br.

III.

Budai tartózkodása alatt is élénk üzleti összeköttetésben volt Bretschneider Nicolaival. Állandóan foglalkozott előfizetőséggyűjtésekkel az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ számára, az egyetemnek szükséges könyveket igen gyakran Nicolai ügynökeivel szerezte meg és főképpen adatokkal látta el a kiadó munkáit. Minden olyan ügyel, melyről azt sejtette, üzlet lehet barátja számára, hosszasan és kimerítően foglalkozott. Ezuttal egy német magyarázatokkal ellátott latin nyelvtan került az általa engedélyezendő könyvek közé. (a német, francia és angol könyvek budai cenzora volt) melyet Budán újra akartak nyomtatni. Mivel Bretschneider úgy sejtette, hogy a könyv, melyet rövidesen be akartak vezetni a magyarországi iskolákba, üzletet jelentene Nicolainak, meg

¹⁰ Korabinszky János (1740—1811) könyvkereskedő és térképészítő. Sokat utazott és tanult ember. Pozsonyban leányiskolát állított fel, ahol franciát és magyart tanított. 1789-ben elkészült „Magyarország hegy és vízrajzi térképé“-t Mária Terézia volt udvari orvosának és tanácsadójának, az oktatásügy nagy fejlesztőjének Gerhard van Swieten-nek ajánlotta. Nevét több tudományos munkával tette ismertté. mint protestáns iskolai kiküldött.

akarta akadályozni az utánnyomást. Rá akarta ezért birni az illetékes tényezőket, hogy inkább Berlinből rendeljék meg Nicolaitól a szükséges példányokat, ha ez anyagilag a kiadónak nem fizetődnek ki, úgy egy Nicolai költségére készítendő újrannyomást javasol.

Freund!

Ich habe etwas gethan, worüber ich nach Ihrer approbation schnappe. Es wurde mir hier, weil viel deutsch darinn vorkommt, in die Censur gebracht, Muzelii¹¹ Introductio in lingv. lat. und sollte hier in Ofen ganz feyerlich nachgedruckt werden, wie diese scheußliche Figur eines Probedrucks in adnexo des Mehreren besagt, ich nahm mich Ihres Rechts an und stellte den Herren die aus den Calvinischen Tiefen Unter Ungern: sind, das Abscheuliche einer solchen Treu und Glaubens Verletzung vor, allein diese Gründe hätten wenig ausgerichtet, wenn ich nicht zu einleuchtenderen geschritten wäre. Man wendete mir ein, daß diß Buch künftig in ihre Schulen eingeführt werden sollte und daß es von Berlin kommen zu lassen viel zu theuer wäre, u. s. w. Darüber haben wir nun eine Session gehalten und Weingand und Koepf als die Lieferer der Bücher in jene Gegend dazu gezogen, und ich habe auf mich genommen, den Verleger zu sondiren, ob er, wenn er die Versicherung eins fort-dauernden starcken Absatzes bekommt, sich nicht bequemen wollte, es um den halben Preis, das ist mit 50 p. C. Rabbat hieher zu verkaufen? Sollten Sie dieses thun können, so können Sie sogleich auf mein Wort 200. Exempl. für Weing. u. Koepf an Reich nach Leipzig senden, und ich glaube gewiss, daß Sie jährl. diese Anzahl vielleicht verdoppelt hieher absetzen werden. — Sollten Sie aber dabey Ihre Rechnung nicht finden, so bitte ich mir schleunigst zu melden, auf welche andre Art wir etwa den Nachdruck verhindern können, ob ich nicht etwa für Sie und ihre Rechnung hier praeveniendo 1000 Exempl. drucken lassen soll? Der accord den diese Leute gemacht hatten, war von den Bogen 11 f. Melden Sie mir nun bald Ihre Meinung und berechnen im Fall, Sie das Buch hier wollten drucken lassen wie theuer es alsdenn kommt, und ob ich W. u. Koepf gleich die 200 Exempl. und mit welchem Rabbat itzt und bey den folgenden Bestellungen sie oder wer sonst es kauft es bekommen soll? Es muß wenigstens so wohlfeil als es seyn kann, gegeben werden damit es die Herren *Debrecziner* nicht dem ungeachtet nach-

¹¹ Muzelius theologiai kandidátus, Bretschneider önéletrajzában tesz róla említést egy batáviai utazással kapcsolatban. A fiatal teológus beleszeretett valamilyen gazdag félvér asszonyba, ennek halála után pedig viszonyt kezdett Bretschneider egy németszármazású barátjának nőrokonával, akit később feleségül is vett. Ezek a körülmények és a hosszas batáviai tartózkodás ellene szólnak annak, hogy Muzelius, hacsak nem fiatalabb éveiben, az itt említett könyv szerzője volna.

drucken und diese Exemplarien uns über den Hals lassen: zuvor wollte ich Ihnen wohl kommen weil ich gewiß erfahren kann wenn Sie etwa an einem andern den Druck unternehmen wollten, und Sie vor iesz so beruhigt habe, daß gewiß auf meine Antwort warten.

Dieses ist was ich Ihnen heut in möglichster Eil zu melden habe, sonst beziehe ich mich auf einen Brief den ich vor ein paar Tagen an Sie habe abgehen lassen, worinn ein Heil. Antonius liegt, der nicht etwa nur zum Spaß einen Hut und ein Ordensband um hat, sondern der in Ernst in dieser Gestalt die Spanier kommandirt hat. Leben Sie wohl und schreiben mir bald. Ich empfehle mich der Frau Gemalin und H. Sohn und bin

der Ihre

v. Bretschneider.

Von der Allg. Deutschen Bibliothek habe ich nicht verlohren als von dem 51 B. 1 St. von zwey Exemplaren die unterste Lage. Das ist nicht die worauf der Titel steht, sondern wenn ich diese als oben nehme: die unterste, ich kann jetzt das Werk selbst nicht nachsehn, weil ich eile. Ich habe aber auch schon 52. B. 1. St. empfangen und habe noch nicht 52. B. 2. St. bekommen. Lassen Sie mirs doch gleich schicken. Hingegen habe ich schon wieder manches Stück das Sie mir doppelt geschickt haben.

Vale.

IV.

A monarchia egész területén érvényben lévő cenzura sok kellemetlenséget okozott mindazoknak, akik könyveket gyűjtöttek vagy vásároltak. Különösen szigorúan bírálták el a Poroszországból érkező küldeményeket. Számtalan különféle pecsét, jel és írás mutatta, hogy hány helyen járt, hány kézen ment keresztül egy-egy könyvcsomag. Bretschneider figyelmeztette Nicolait, hogy aránylag jobb a helyzet, ha a küldeményeket egyenesen Budára, az ő egyetemi címére küldi.

Bretschneider már a régebbi időkben is élénken foglalkoztatták a tizennyolcadik században meglehetősen sűrűn feltűnedező kalandorok, aranycsinálók, szellemidézők, rózsakeresztesek és különböző szekták tagjai. Több ízben említést tett a Nicolaihoz írott leveleiben arról, hogy meg szeretné írni a híresebb kalandorok életrajzát. A róluk megjelent írásokat minden esetre gyűjtötte. — Az ebben a levélben előforduló Fredericus G u a l d u s (G u a l d o) arról lett nevezetes a többi „csodálatos kalandor“ között, hogy állítólag 400

évig élt. Az evvel foglalkozó „hiteles“ okmányokat Bretschneider már vagy másfél évvel azelőtt megszerezte, nyilván el is küldte Nicolainak átolvasásra, és most visszakéri valamilyen olaszországi útleírással együtt.

Mária Terézia gyóntatója a jezsuita K a m p p ü l l e r, akinek tiszte többek között a császárnő házi szegényei számára való alamizsna elosztása is volt, utóda Ignaz M ü l l e r a St. Dorothea prelátusa lett. Erről a janzenistáról Bretschneider csak elismerő véleménnyel van. Már régebben is, önéletrajzában nagy megbecsüléssel emlékezett meg róla: „Ein wahrhaft ehrlicher Mann, der das beste Herz hatte, in der Dogmatik und in der übrigen theologischen Gelehrsamkeit seiner Religion sehr gut bewandert war...“ Ez az Ignaz Müller röviddel azelőtt halt meg és Nicolai felajánlotta, hogy elküldi Bretschneidernek a sírja felett elmondott emlékbeszéd szövegét.

H u l t a z o b, akiről híreket kér, szinten a C a g l i o s t r o, S t. G e r m a i n, G u a l d o - f é l e társaságba tartozik.

Nem tudni üzleti okokból foglalkozott-e Bretschneider olyan sokat a borfajtákkal, szállítási lehetőségekkel és minőségekkel, vagy pedig azért, mert Nicolaival együtt nagyon kedvelte a jó borokat. Minden esetre igen ritka az olyan levél, ahol legalább néhány sorban ne tudósítanak egymást az elküldött vagy elküldendő borszállítmányokról. Néhol pedig szinte oldalakon keresztül folyik a szó az egyes fajták előnyeiről, a szállítási nehézségekről.

A tizennyolcadik század elején virágzó titkos társaságokkal foglalkozik Im. W e b e r könyve, mely ismét jó forrásnak kínálkozik Bretschneider kalandorokkal foglalkozó készülő, vagy csak tervbevett munkájához. Ebben a „Societas Leonum v. l. g. Löwen Gesellschaft“ c. könyvben különböző titkos társaságok leírásai találhatók.

Az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ 52. kötetben a budai egyetem egyházi szónoktan és lelkipásztorkodás tanára Horváth Mihály „Theologia Pastoralis“ c. munkáját bírálta, amely bírálattal a professzor nagyon meg volt elégedve, csak az ellen tiltakozott, hogy Nicolai őt az ex-jezsuiták közé helyezte. Bretschneider fontosnak tartotta, hogy ezt az egyik következő kötetben Nicolai kijavít-

tassa. Horváth Mihály valóban még a rend felosztása előtt, 1768-ban lépett ki a jezsuitáktól.

O. d. 6. Febr. 85.

Freund!

Zwey Briefe, eine Antwort auf Ihren zu erst empfangenen die persönl. Stelle in d. Allg. Bibl. betr. und einen andern wegen des Nachdrucks des Muzelii habe ich eher an Sie abgehn lassen, als der Ihrige vom 25. Dec. der inzwischen bey Gräffen lag, zu mir kam. Die 2 werden Sie nun haben, und auf Ihren eben gemeldeten will ich hier antworten, so gut es meine verstimmte Laune erlaubt. Das Mauthsiegel das sie auf dem Packet gefunden haben, ist gewiß etwas gewöhnliches; alles was aus dem Lande geht, muß versiegelt werden, weil man sonst mauthbare Waren, aus Ungern nach Oesterreich schicken, ein Verständigter bey der Post nemlich das Paquet in Wien das Paquet austauschen und ein anders aus dem Lande schicken könnte. So aber wird auf der Grenzmauth i. E. im Oberschlesischen wieder visitirt und nichts war aus Ungern komt, wenn es nicht schon von einer Oesterreich. Mauth. versiegelt ist, ohne Visitation weiter geschickt. Was das andre privat Siegel bedeutet, weiß ich so wenig als Sie, ich bin aber ganz wohl damit zufrieden, wenn alle unsre Briefe aufgebrochen würden denn ich weiß, daß mir wenn irgend ein Verdacht über unsern Briefwechsel enstände, ihm damit am besten widerlegen könnten. Von ihren Briefen ist übrigens nie einer im mindestens verletzt an mich gekommen. Ich erinnere mich nicht, das etwas mehr in dem Packet war, als was Sie melden. Ad. 1. Bibliothecarius Bibliothum non decimal bleibt richtig. 2. Das Leben des Gualdo¹² bitte mir nächst dem Ital. Briefe bald zurück aus. Nb. der ihn geschrieben ist ein Exjesuit, es kann also vielleicht auch nicht Aberglauben seyn. 3. Die Trauerrede auf den Prälaten v. St. Dorothé¹³ die ich nicht gelesen habe und nicht lesen will, behalten Sie: ich werde den Mann in meinem Leben nicht vergessen. Er wahr der redlichste Mann

¹² Fridericus Gualdus, az állítólag 400 évig élt kalandor életleírása valószínűleg szabadkőműves munka. Ez volt Bretschneider véleménye is, melyet a beavatottaknak szóló burkolt szavakban közölt Nicolai-val a Szent-Királyi féle értekezésben (124. l.). A Gualdo-val foglalkozó irat címe:

„Censura mortis Apologus vitae
Fridericus Gualdus
Natione ut dicebatur Germanus, sed vere
Cosmopolita, attamen melius dicam
Hermetici Orbis Princeps
nam plus quam trium saeculorum Coetaneus
a multis assertus....“

¹³ Ignaz Müllerről a St. Dorothé-i prelátusról részletesen ír Bretschneider önéletrajzában. Linger i. m. 231. l.

den ich je gekennt habe, hatte würcklich nicht gemeine Kentnisse, war ein Theolog der sein Fach so gut durchstudirt hatte, als irgend einer, war belesen, auch in historis. und politischen Ausländern, sprach gut französich und that keinem Menschen nichts übels, sondern wenn ihm seine Hitze übereile und er wurde überzeugt (und er ließt sich bald überzeugen) so bat er selbst auch ganz geringen Leuten seine Uebereilung ab. Er war mild, aber er war durch lange Erfahrung behutsam geworden, und gab nicht leicht ohne gründliche Untersuchung der Bedürfnisse. Diß letztere hat ihn in Wien verhaft gemacht. Er bekam jährl. eine gewisse Summe zu Almosen von der sel. Kaiserin, und viele Leute die unter dem vorigen Beichtvater dem Jesuiten Kampmüller pension gezogen hatten, ohne arm zu seyn, schimpften auf diesen der ihnen nichts gab. Er mengte sich garnicht in Staatsgeschäfte außer wenn er, besonders in geistl. Sachen gefragt wurde. Es ist wahr, daß er ein äußerst orthodoxer Jansenist¹⁴ war oder vielmehr Rigidist, er war es aber auch so fester Ueberzeugung, daß er einmahl zu mir sagte: Ich kann und darf an den Ausgemachten Wahrheiten der Religion und Kirche nicht zweifeln, denn habe ich auch den verzweifelten Kerl den Bayle, wie ich im besten Lesen war wegwerfen müssen, denn er hat eine ganz ver-teufelte art zu ueberreden —. (Ein Canonicus von Verdun namens Berlier mit dem ich einmal reiste, wollte mir eine Stelle aus dem Bayle¹⁵ citiren und besann sich nicht auf den Nahmen Bayle, ich nannte ihm etliche andere, o que non sagte er, ce coquin qui a mal parlé de tant des honnetes gens) béy solchen Gelegenheiten bete ich allemal in meinem Sinn: Vater vergib ihnen, denn etc.) Um also meine Lobrede auf den Prelaten zu endigen, muß ich Ihnen noch sagen, daß er ein standhafter Freund war, wenn er Freundschaft machte, ich selbst habe es an mir erfahren, den Prael. Rautenstrauch¹⁶ liebte er unter seinen Collegen, so wie auch den Gazzaniga¹⁷ am meisten. Mehr gutes hätte er ausrichten können.

¹⁴ J. von Kornelius Jansenius és barátja du Vergier vallásos reformmozgalmat indítottak, mely Franciaországban a túlságosan tradíciókhoz ragaszkodó egyház ellenlábásává vált.

¹⁵ Pierre Bayle, (1647—1706), francia bölcész és történész. Előbb protestáns, majd katolikus, később ismét református. Sedanban és Rotterdamban egyetemi tanár. Főműve: „Dictionnaire historique et critique.“ Egészben véve szkeptikus, bontóerejű mű. Kimutatja, hogy a vallás és az ész nem férnek meg, hogy az erkölcs független a vallástól, a vallás terén a türelem erkölcsi kötelesség. Azzal vádolták, hogy a kereszténységet, sőt egyáltalában a vallást aláásni szándékozik.

¹⁶ Franz Stefan Rautenstrauch (1734—1785). Prelatus Mária Terézia és II. József alatt. Udvari tanácsos a cseh udvari kancelláriánál és oktatásügyi előadó.

¹⁷ Peter Gazzaniga (1722—1799), teológus, fiatalon lépett a dominikánus rendbe. Eleinte a bolognai egyetemen volt a filozófia, egyháztörténet és görög nyelv tanára. 1760-ban Mária Terézia hívására a

wenn er weniger furchtsam, etwas unpartheyischer gegen andre, die nicht wie er dachten, standhafter im Durchsetzen wenn er etwas Gutes anfang, und behutsamer gegen die Heuchler die sich gut zu verstellen wußten, gewesen wäre. Requiescat in pace.

Glück, daß man doch von diesem Kloster sagen kann
Sein letzter Abt starb als ein braver Mann.

4. Nachricht von den Wächteris.¹⁸ Geisterposen bitte mir bald zurück aus.

5. Nachricht von Hultazob¹⁹ die ich mir auch bald wieder ausbitte, steht gedruckt im Liebhaberkabinet 51. Eingang, wo auch sein Bildniß zu sehen ist. 6. die Aufnahme der Gedichte möchte ich auch gern zurück haben. Man schreibt mir von Wien daß ich nach Lemberg resolviert seyn soll, dort habe ich einen Freund der alle mögliche Receptionen hat von dem sollen Sie mehr und auch sogar die von der Chevallerie de la Ste. Cité haben. Denn letztern habe ich schon vorm Jahre als er noch hier war bey ihm gesehen. Es ist mit der pohlnis. transferirung noch nicht ausgemacht. 7. Das Concept meines Aufsatzes behalten Sie dort. Es ist ganz umgearbeitet, mit vielen Zusätzen die ich dort nicht sagen konnte, lateinisch dem Consilio locumtenentialem in Presburg eingereicht worden. Es scheint daß die Herren quaest. keine großen Sprünge mehr machen werden. Meine mündlichen Äusserungen am rechten Orte und andere Umstände so itzt zusammenfließen machen es wahrscheinlich und man sieht schon Strahlen des hellern Lichts das da kommen wolle!

Nun komme ich auf die verdrießliche Wein Historie: Baron *Podmaniczky* der Oncle von dem Kleinen den Sie kennen, sagte mir, daß er in St. Gürgen wo er ein Gut hat, eine Parthie St. Gürger Wein, der schon 18 Jahre alt seÿ liegen habe; nun ist der St. Georger eigentlich der Wein mit dem Brod Geschmacke, und der gute Wein der so häufig aus Ungern nach Pohlen verführt wird. — Weil ich ihn nun hier von einem solchen Manne, also gewiß gut. dabey so alt und so wohlfeil neml. excl. des Fasses den Eimer a 18. f. haben konnte, so dachte ich gleich an Sie, und kaufte um Ihnen auch ferner noch senden zu können, und weil man so alten Wein selten bekommt, 6 Eimer. Damals verreiste ich, ich übergab also dieses Geschäft dem Herrn Löwen in Presburg und traf die Einrichtung, daß zweÿ Eimer nach Wien an Teuerlein gesendet werden sollten, davon wollte ich über einen Eimer anderwärts disponiren und den Rest sollte in Baron Jeszenaks Keller gelegt werden. Alles ist nun richtig geschehn, so viel ich weiß, — denn das weiß ich warlich noch nicht, ob die zweÿ Fässer die Sie bekommen haben und die Ihnen Teuerlein an stat

bécsi főiskolára ment. Később egészségi okokból rendjének vicenzai kolostorába vonult vissza. Több theológiai munkát írt. Főműve: „De Deo eiusque proprietatibus.“

¹⁸ Wächter Teozófus, több ilyenirányú munkát írt. L. Linger i. m. 257. l.

¹⁹ Hultazob l. Szent-Királyi Margit i. m. 124. l.

einem alle zwey geschickt hat, würcklich jedes nur einen Eimer oder 2. enthält. Mit einem Worte, ich kam von meiner Reise zurück nach Wien, da erfuhr ich das Spectacel mit den Tokaÿer Ausbruch den Muhme T. bemanscht hatte, aber der Presburger war noch nicht da; in währende meiner Abreise von Wien, komt er und Teuerlein schickt beide Fässe fort ich war auch sehr wohl damit zufrieden, weil ich glaubte 2 Eimer von einen so guten Wein würden Ihnen nicht zu viel seÿn, der andre Wein liegt noch beÿ Jeszenak weil ich über Presburg nicht wieder gegangen bin, und erstaune, daß Sie mir diesen Wein so gering beschreiben und will nun so bald ich nach Presburg komme, den übrigen versuchen. Es wäre ein häußlicher Streich von Podmaniczki, wenn er mir schlechtern Wein gegeben hätte — denn ein St. Gürger von dem Alter ist etwas vortrefliches. Die Mutter oder wie man hier sagt das Gleger (Lager) ist nicht die Ursache — denn es ist kein Ausbruch, und alle andre Weine, außer nur der Ausbruch werden ohne Mutter verschickt. Es wäre also keine andere Möglichkeit als eine Adulterirung der Fuhrleute. Doppel-fässer habe ich dem Teuerlein anbefohlen. Lassen Sie inzwischen den Wein liegen und sich recht setzen, ich habe hier Weine die recht heßlich aussahen, und nach 2 Monathlicher Ruhe gut wurden, aber freÿlich sollte dieses gleich Anfangs ohne den mindesten Fehler und geringsten nicht trüb geworden seÿn, denn wenn ich dergleichen Wein der 50 Meilen zu Lande hieher komt, den 2-ten Tag öfne, so ist er hell. Wegen den Tokayer Ausbruch der in dem Verschlag war, hab ich Ihnen schon geschrieben, ich wundre mich daß er treiben soll, sie müssen ihn zu bald abgezogen haben, aber er wird nun ruhig bleiben. *Pallasty* habe ich ermahnt, daß er seine Boutellen selbst in ein Kästgen soll packen lassen und sodann Teuerlein geben.

Ich werde Ihnen Bücher angeben die in Ihren Kram taugen, wenn ich etwas mehr Zeit habe. Ich hatte einmahl ein Buch oder vielmehr Dissertation *Iman, Weberi Societas Leonum vulg. Löwen Gesellschaft*. Giessen 1715. 4. Darinnen waren viele Gesellschaften und vielleicht auch die vom blauen Kreuze beschrieben, ich habe es aber nicht mehr; in Berlin sollte sich wohl irgendwo finden. Wenn ich in Ruhe wäre, und nicht mit meinen Angelegenheiten so viel zu thun und zu dencken hätte, und diese Angelegenheiten selbst nicht so teuflischer Gattung wären, so wollte ich Ihnen schon in allen was Sie begehren dienen, denn ein wenig Unterscheidungskraft und an den rechten Ort angewandte Mühe kann alles berücken allein mir fehlt itzt Thetigkeit in meinen eignen Geschäften um so mehr müssen Sie mir verzeyen, wenn ich Ihnen auf Ihre Fragen und anderes was Sie gern von mir wissen möchten nicht hinlängliche Antwort gebe. — Ich las das Göttingische Magazin, Lichtenberger ist ein Pfälzer so viel ich weiß, er glaubt das Brandenburgische oder Niedersächsische Wort *Jux* dessen Voss sich an einem Ort bedient, stamme von *Jocus* her und weiß also nicht, daß es Schmutz heißt. Sehen Sie was man für Vorzüge hat, wenn man die Provinzen selbst durchreist. —

Der Professor *Horvath*²⁰ der eine Theologia Pastoralis geschrieben hat, ist sehr mit der Recension zufrieden die im 52 B. 1. St. von seinem Werck steht, aber er protestirt mit Händen und Füßen, daß Sie ihn unter die Exjesuiten setzen, er hält es für eine Schande einer zu seyn und will das sie ihm öffentlich wieder ehrlich machen. Es komt itzt eine Chrestomathia pastoralis von ihm heraus. Leben Sie wohl. Hier ist was ich zu beantworten weiß. Ich bin.

der Ihre
v. Bretschneider.

V.

Weingand és Koepf budai könyvkereskedők megígérték, hogy a Muzellius féle latin nyelvtant átveszik Nicolaitól a kivánt mennyiségben és a megfelelő áron. Ez a kérdés tehát rendezve volna, a fontosabb és súlyosabb ügy azonban az, hogy az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“-ben megint megjelent egy újabb Bretschneider sugallta cikk, mely mögött a könyvtáros úgy hiszi és igen aggódik miatta, Van Swieten fel fogja ismerni őt, miután röviddel ezelőtt beszéltek a tárgyról és akkor is így nyilatkozott. Bretschneider fél, hogy a zavaros állapotokban ez a kis esemény sem fogja az ő érdekeit szolgálni.

Nicolai is úgy gondolja, hogy barátja jobban tenné, ha nyugton maradna budai, aránylag megfelelő állásában és nem keltene állandó nyugtalanságot környezetében összeférhetetlen magatartásával. Bretschneider úgy képzelte, hogy az oktatásügyi reformok megvalósításával, majd az ő feljelentésének kivizsgálásával megbízott Ürményi József-et nem csak személyi ellenszenvet vezet terveinek — Bretschneider által vélte — elgáncsolásában, hanem protestáns-gyűlölete is és azon igyekezett, hogy a nem katolikusok érvényesülését minden területen visszaszorítsa. Más helyeken is igen gyakran vádaskodott Bretschneider Ürményi és társai ellen, akikre azt ugyan nem írhatta, hogy ex-jezsuiták, de azt minden esetre rájuk fogta, hogy a jezsuiták tanítványai és bérencei.

²⁰ Horváth Mihály (1728—1810) teológiai doktor. 1768-ban kilépett a jezsuita rendből. A budai egyetemen az egyházi szónoklattan és lelkipásztorkodás tanára volt. Több munkát írt. Ezek közül kétfőt Bretschneider is megemlít leveleiben.

Miután Bretschneider helyzete a feljelentés beadása után Budán tarthatatlanná vált, új kinevezést várt. Már ebben a levélben felmerült az a terv, hogy a könyvtárossá lett katona Lembergbe kerül, ahol új egyetemet szándékoztak felállítani, bár Bretschneider evvel nem volt megelégedve; szivesebben ment volna az osztrák fővárosba. Nagyon elkeseredett és kétségbeesett hangú ez a levél, Bretschneider valószínűleg megbánta már, hogy a feljelentő iratokat eljuttatta II. Józsefhez, mert azok nem, — mint remélte — elismerést hoztak, hanem kellemetlenséget és gyűlöletet.

Freund!

O. d. 24. Febr. 1875.

Sie können nun wegen des Nachdruchs ganz unbesorgt bleiben, und künftig sich bereit halten, jährlich wenigstens 2—300 Exempl. hieher abzusetzen. Weing. u. Koepf denen ich Ihr Schreiben gab und die sich nebst ihrer Empfehlung schönstens bedanken, setzen den Preis schon herunter. Auch sind sie erbötig mir auf den Nothfall die 25 # für Ihre Rechnung zu zahlen, und auf der Ostermesse mit Ihnen darüber abzurechnen. Wenn ich sie brauche und mir sie geben lassen, so haben wir also alle die anderen Umstände nicht nöthig. Was Sie in die Deutsche Bibl. wegen der persönl. Stelle einrucken, ist gut; freylich wird v. S. es mit dem Discours vergleichen, den ich mit ihm über diese Materie hatte und glauben mich reden zu hören; da ich aber würcklich nicht selbst rede sondern nur wie ein Andrer so wie ich, so mag er glauben was er will, obgleich mein Glück itzt fast allein in seinen Händen steht. Ich bin ganz Ihrer Meynung Mein Werthester Freund! und möche lieber in Ruhe sitzen bleiben, aber ich kann es auf keine Art dahin bringen. Ich wäre hier gern ruhig geblieben, und hätte auch allenfalls etwas gelitten, wenn ich damit hätte durch kommen können, allein die Herren legten böse Plane an, mich zu stürzen, denen ich zuvorkommen mußte. Es ist nun zwar noch nicht alle Hofnung verlohren denn die zwey Ungrischen Dicasteria das in Presburg und das in Wien, wovon Sie etliche Herren kennen, sind einander immer entgegen. Den Haß des Hofrath *Urmeny* der bald auch den *Gr. Palfy* und andere gegen mich eingenommen hat, komt ohne Zweifel da her, weil Ur. alle Kräfte aufbot, die Protestanten in Ungern nicht aufkommen oder in die Rechte treten zu lassen, die ihnen der Kaiser gab, und weil ich weder in dieser Sache seiner Meinung seyn konnte, noch mich hütete mit Protestanten nach meiner alten Gewohnheit umzugehn, zugleich aber auch Bar. *Gebler* damals im Staats Rath die Sache der Protestanten vertheidigte, so kam ich bey ihm in den Verdacht, unter der Hand für sie zu arbeiten u. s. w. und daß ist ein unverzeýliches Verbrechen. Indessen haben mich die Umstände genöthigt, etwas zu meiner Vertheidigung gegen die Jesuiten (die sich begehnen liessen, meine Bibliothek Arbeiten zu kritisi-

ren weil sie glaubten mich schon los zu seyn) in Presburg einzugehen und man sagte daß die HHE. dorten sich meiner annehmen und mich lieber hier zu behalten trachten als risquieren wollen, meine Schrift gedruckt zu sehn. Da mußte denn aber eine ganze Revolution mit den Exjesuiten hier vorgehen. — Das will ich nun abwarten — Vom Palastý, der doch bis weilen auch etwas hört, muß ich rühmen daß er itzt einsehen lernt, wie wenig die Grundsätze der Leute denen er sonst anhängt, mit der gesunden Vernunft übereinstimmen, und daß er es itzt ziemlich freundschaftlich mit mir meint. Wenn ich aber von hinnen weichen muß, so wird es ohne Zweifel nach Lemberg gehn, denn V. S. will mich nicht mehr haben und der Kaiser nimmt mich nun schon nicht vom Studienwesen hinweg. Ich hätte freylich in Wien mehr Gutes stiften können, allein wer weiß ob das nicht ein neuer Anlaß mich zu verfolgen gewesen wäre. Sie wissen daß ich Ihnen immer von meiner Lebens Geschichte geschrieben und geredet habe. Da ich schwerlich hoffen kann, jemals wieder in eine Lage zu kommen, in der ich mit Muse und Laune ein ausfürlisches Werck zu stande brächte, so habe ich ietzt schon angefangen in Briefen an Sie ein abregé zu machen, damit Sie wenigstens meine Hauptbegebenheiten erfahren. Zwey Bogen sind fertig, die gehen bis an mein 12. Jahr, ich werde Ihnen die ersten 10 Bogen nächstens senden, Ärgern sie sich aber nicht darum es ist ein Brief und zwar so wie alle meine Briefe, aus der Feder aufs Pappier geworfen, genug wenn Sie mich verstehen.

Sollte ich nach Pohlen müssen und dort eine Universitaet auf deutsche Manier aufrichten helfen, so würde ich doch vielleicht auch noch manchem ehrlichen Manne, weil man die Professores ohne Unterschied der Religion annehmen wird.

Inzwischen fühle ich, daß mich der Verduß, die Ungewißheit meines Schicksals, und die Unbeständigkeit der Menschen, stumpf macht. Ich kann nicht sagen, daß meine Gesundheit mercklich leidet, aber die Trägheit und der Widerwille zu allen Geschäften, die ich sonst mit Freude that, machen mein Leben traurig. Seyn Sie um so frölicher, und leben mit der Fr. Gemalin der ich mich nebst der ganzen Familie gehorsamst empfehle so gesund als es wünscht

der Ihre

v. Bretschneider

Meine Antwort auf Ihren Brief vom
25. Dec. werden Sie nun haben.

VI.

Az olasz eredetű, Lengyelországban elterjedt szociánus, majd unitárius néven Erdélybe átkerült vallásról írt tájékoztatót Bretschneider, valószínűleg Nicolai előzetes kérésére. Tudósította barátját, hogy ezeknek az unitáriusoknak sohasem volt templomuk Magyarországon és hogy ez a vallás János Zsigmond uralma alatt volt Erdélyben uralkodó

és azokon a magyarországi részekén, melyek fennhatósága alá tartozik. Az adatokat Bretschneider *Lampe: Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania c.* munkájából vette. Ebből úgy értesült, hogy nemigen van 1564 után hír az unitáriusokról, pedig ezek Erdélyben ma is szép számmal vannak.

Nicolai utikönyvére gyűlnek az előfizetők Budán is. Az itt befolyó összegeket Bretschneider Weingand és Koepf útján juttatta el Nicolaihoz. Az utikönyvről az első hirádat az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ LII. kötetében olvashatjuk, ahol Nicolai leírta, hogy merre utazott és felhívta az érdeklődőket, kezdjék meg az előjegyzéseket. A munkát 6—8 kötetesre tervezte. Természetesen a rövid utazás alatt nem nyerhetett olyan átfogó képet az átutazott vidékek állapotáról és viszonyairól, tehát adatait gyakran kellett megbízható másodkézből vennie. Így pl. Pozsonyban összesen egy napig és Bécsben is meglehetősen rövid ideig tartózkodott, úgy hogy az idevonatkozó adatok nagy részét Bretschneider leveleiből merítette. A levelekben még gyakorlati tanácsokat is találunk, egy ízben pl. Bretschneider megírta, hogy hogyan juthat legrövidebb időn belül Bécsbe a Dunán, hol és hogyan szállhat hajóra stb.

Az osztrák nyelvjárásról is sok megjegyzése van Bretschneidernek Nicolai számára, valószínűleg a *Reise*-ben való felhasználására. Így pl. emlegeti azt az osztrák sajtáságot hogy minden nevet és dolgot szeretnek kicsinyíteni pl.: Mariandel, Lenerl, Braterl, Gansel stb.

Bretschneider még most is nagyon el volt keseredve tartahatatlanság helyzete miatt, de úgy látszik, hogy kezdett bele-törődni a lemergi küldetésbe, az ottani egyetem megszervezését szép és méltó feladatnak tekintette.

O. d. 8. Merz 83.

Freund!

Ich finde so eben unter andern Papieren noch einen Zettel der die Socinianer betrifft und den ich beizulegen vergessen habe. Er enthält weiter nichts als daß die Socinianer in Ungern nie Kirchen gehabt haben, daß ihr Glaube unter der Regierung des Joh. Sigism. Zapolya eines Sohns des Joh. Zapolya, in Siebenbürgen herrschend war und Lehrer davon auch in den Theilen von Ungern die dieser Fürst beherrschte eingeführt wurden. Unter diesen war wahrscheinlich *Lucas von Erlau*²¹ der 1566 Händel mit der Reformirten Geistlichkeit hatte, der 4

Jahr im Gefängnis aushalten mußte und über den verschiedene Synoden gehalten wurden, welches alles Lampe²² in Hist. Ecclesiae reformatae in Hungar. & Transylv. p. 158 Iqq ausführlich erzählt. Nach der Zeit ist nie eine Socinische²³ Gemeinde in Ungern gewesen; Man findet auch in dem Corpore jur. hung. nichts als Gesetze gegen die Dultung der Wiedertäufer — das ist alles was auf dem Zettel steht den mir Pronay einmal gegeben hat, da ich aber einmal im Excerriren bin, so setze ich Ihnen eine Stelle aus einem Briefe her, den ich von einem großen Meister der Kunst quaest. bekommen habe. „Es sind so gar einige und welche von den Vernünftigsten der BBr. auf die Meinung gerathen als wenn die JJ. (d. i. NB was auf dem kleinen Zettel stand) die unbekanten Oberrn wären, ich habe aber evident gefunden, quod non und bin gerathen auf die Quelle dieser Meinung. Wenn ich den Ritt. a lilio convallium nenne und sie auf einer ächten Spur sind, so werden Sie mich verstehen doch weiß ich nicht ob Ihnen der ganze Verlauf der Sache bekant sey. Sie machte viel Aufsehens, aber sie entwickelte sich anders.“ Die Ursache aus welcher mir dieser Mann der in Presburg ist, dieses schrieb, war, weil er mir einen von den bewußten Leuten zu schickte und mich ersuchte ihn zur Reception zu empfehlen, ich aber, der ich mich ohnehin nicht damit abgebe, schrieb ihm, ich würde dieses vor niemand thun, am allerwenigsten aber einem J. Darauf schreibt er mir diese Epistel und berührt einen Punct den ich in dem tiefsten Herzen Schrein nur einigen wenigen verborgen zu seyn glaubte, Melden Sie mir doch wer der Riter a lilio convallium ist und was der damit sagen will, ich vermüthe daß es auf die Zinnendorfschen Streitigkeiten Bezug hat.

Sie fragten mich einmahl wegen der Gundelischen Sammlung. Es muß sich kein Freund gefunden haben, der so viel Messen übernehmen will, denn ich finde, daß die Sammlung noch immer in öffentlichen Zeitungen zu verkaufen ausgedoten wird.

Ich habe Ihnen in einen meiner vorigen Briefe einige Praenummeranten gemeldet, und weiß nicht ob der *Baron Gabriel von Pronay* dabey ist. Alles Geld was etwa von Praenumeration einkomt, werde ich den Köpf überliefern auf dessen Rechnung nemlich Weing. & Koepf sie die Praenumerations Exemplare schreiben und mit ihm darüber abrechnen können. Dass mir diese auch die 25 geben, habe ich Ihnen schon gemeldet. Schreiben sie mir nun wie lang noch praenumerirt werden kann, und ob sie in den folgenden Theilen wieder die Nahmen vordrucken lassen.

Wenn Sie auf die Oesterreichische Mundart kommen,²⁴ so vergessen Sie doch die lächerliche Gewohnheit nicht, alles in diminutivo zu reden, nicht genug daß alle Nahmen von Männern und Weibern, wenn Sie auch schon 80 Jahr alt sind immer so genennt werden, als Regerl (Regina) die Frau Lenerl (Lene) die Dienstmenschen, wenn sie gleich 40 und mehr Jahr haben (Mariandel, Barberl, (Barbara) u. s. w. Männer z. B. es wären in einer Familie 2 Brüder einer heißt Peter und der an-

dere Johann, so unterscheidet man sie im Reden wenn Sie auch Generals oder Geheime Rätthe sind, der Peterl N. und der Hansel N. Fast alle Fleischspeisen werden so verkleinert z. Exempel wenn ein Braten 20 tt wiegt so ist es doch nur ein Bratel eine Gans Gansel, Ente, Antel, und was noch seltsamer ist, so sagen die wahren Wiener nicht: „Der Schlag hat den oder den gerührt, sondern das Schlagel hat ihn getroffen. Auch in Zusammengesetzten Wörten als z. B. ein Lungenbraten ein Lunckelbratel. Alles was Fressen betrifft wird so geliebt, daß man so gar in der Benennung seine Zärtlichkeit darvor ausdrückt.

Was noch mit mir werden wird, weiß der Himmel, ich dencke ganz so wie sie und sehne mich nicht nach Wanderungen, aber ich weiß auch nicht wo es am besten ist? Vielleicht könnte ich itzt hier bleiben denn meine Drohung alles was mir hier begegnet ist drucken zu lassen und ein Extract den ich würcklich eingegeben habe, hat Würckung gemacht und zwar so, daß unter der Hand mit mir über des dableiben negociert wird, allein eine neue Universität in Lemberg wobey ich in der Einrichtung Dienste Leisten, Ehre erwerben und mir meine künftige Lebens Art selbst einrichten kann, hat auch Reitz. Das allerschlimmste ist, daß der Kaiser glaubt daß man mich bey'm Studirenwesen am besten brauchen kann und das schneidet mir allen Weg zur Beförderung ab. — Empfehlen Sie mich der Fr. Gemalin und Herrn Sohn. Bald werde ich wieder munter werden. Ich bleibe

der Ihre

v. Bretschneider.

²¹ Lucas von Erlau volt az erdélyi unitáriusok egyik vezére.

²² Friedrich Adolf Lampe német református lelkész (1683—1729) utrechti egyetemi tanár. A magyar protestáns egyházzal kapcsolatban avval örökítette meg nevét, hogy a „Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania“ című munkát ő adta ki saját neve alatt Utrechtben 1726-ban.

²³ *Sociánusok*, a Socinus Laelius és Socinus Faustus tantételeit valló szentháromságtagadók (unitáriusok); Socinus Laelius a *Sozzini* régi olasz család leszármazottja (sz. 1525-ben Sienában, megh. Zürichben 1562-ben). Előbb jogi, azután theologiai tanulmányokat folytatott, mely utóbbiak a szentháromságról szóló őskeresztény tan íránt kételyeket támasztottak benne. 1547 után beutazta a külföldet érintkezésbe jutott Zürichben *Bullinger*-rel, Wittenbergben *Melanchton*-nal, megfordult két ízben Lengyelországban. Nézeteihez öccse Faustus alakított határozott szervezetet. Midőn az erdélyi unitáriusok fejei *Blandrata* György és *Dávid* Ferenc között a Krisztus istenségére vonatkozó tan fölött heves harc keletkezett (1578), *Blandrata* hívására Socinus Faustus Erdélybe utazott Lengyelországból és nagy tekintélyével elősegítette *Blandrata* győzelmét. (Mások szerint *Dávid* Ferenc győzött).

²⁴ Nicolai a „Reisebeschreibung“-ban többek között az osztrák nyelvjárás különösségeiről, a berlini és a porosz nyelvtől való eltéréséről is ír.

VII.

Nicolainak az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ 51-ik kötetében megjelent kritikája az osztrák normáliskolák módszeréről és az oktatásügyről általában, élénk visszhangot keltett Bécsben. Nagy felháborodással vették tudomásul, hogy van olyan személy, aki bírálni merészeli az általuk igen haladottnak és megfelelőnek tartott osztrák oktatási rendet. Különösképpen sértésnek vették azonban a bécsi urak azt, hogy a bíráló porosz, berlini férfiú. A felzúdulás oly nagy volt, hogy Bretschneider azt tanácsolta Nicolainak, ne hallgassa agyon az ügyet, hanem igyekezzék valamilyen formában megfelelni a zúgolódóknak. Az osztrák közhangulatot ismeretendő, Bretschneider, Gebl er báró neheztelő véleményét idézi egy hozzáintézett leveléből, a báró minden korholása ellenére sem olvasta el az inkriminált cikket, hanem csak hallomásból hivatkozik rá.

A Monarchia oktatásügyének nagy kérdése, a protestáns iskolák ügye is szóba került a két barát levelezésében. A protestáns Bretschneider minden általános kulturális fontosságon felülinek tartotta felekezetének iskolaügyét, melyet a Mária Terézia féle rendeletek kivettek a protestáns egyházi hatóságok kezéből és állami fennhatóság alá tartozónak tettek. Ez igen nagy sérelem volt a protestánsok részére, különösen mert azt is kimondták a rendeletek, hogy minden katolikus iskolákban használatos tankönyv kötelező a protestáns iskolákban, csak a vallási oktatás könyvei lehetnek eltérőek. II. József alatt a türelmi rendelet itt is új helyzetet teremtett és a protestáns hatóságoknak sokkal szabadabb kezet adott az iskolaügyek terén is. Bretschneider azt írja azonban, hogy egyelőre nincsenek megfelelő személyek az állások betöltésére, mivel Mária Terézia alatt nem voltak szokva ahhoz, hogy felelős hatáskört protestáns urak betölthessenek. Nem tudni, hogy Bretschneider ezen fejtegetéseinél mennyire szólalt meg az objektivitás és mennyire befolyásolta őt az a személyes érzés, mely szerint ő sokkal jobban tudott volna a protestánsok ügyeiért harcolni, mint az illetékes szószólók.

Nicolai-féle *Reise* kiadáshoz Bretschneider jó embere a szintén protestáns és lassanként nagyobb befolyásra jutó

Palásthy Márton tizenöt előfizetőt szerzett. Evvel kapsolatban Bretschneider megkérte Nicolait, hogy amennyiben írt Palásthynek, szőjön a sorok közé néhány ravaszul megfogalmazott pártfogó szót.

O. d. 25. Merz 1783.

Freund!

Ihren Brief vom 8 dieses erhalte ich da sie inzwischen schon wieder einen von mir haben werden. Die Sache mit den 25 # habe ich mit Köpfen abgemacht, er wird Sie Ihnen in Rechnung bringen. Es wird noch lange dauern bis die Wiener an Ihrer Kritik über das Normal-system Geschmack finden; außer Dummheit. Anfänglichkeit an einer Sache, die man vorher gelobt hat, ohne sie zu prüfen, und der Charlatanerie die bey den Prüfungen und in den Schulen vorgehen wenn Fremde sie besuchen, so steckt auch vieles Privat Interesse verborgen, das viele Leute taub für die öffentlichen Mängel derselben macht. Ich darf nur sagen, daß der Mann dem es obläge das alte System zu verbessern nichts von der ganzen Sache versteht, von Natur dickköpfig ist, zu stolz sich von jemand anders als kriechenden Klienten belehren zu lassen, und so sinnestumpf, daß er sich aus einer niedergeschriebenen Kritik das bessere Anwendbare nicht zu Nutzen zu machen weiß. Es wäre aber nach meiner geringen Meýnung würcklich noch schlimmer für das allgemeine Beste, wenn Sie still schwiegen; Man würde alsdann schreyen: Gewiß hätten die Berliner sich über unsere Schulen lustig gemacht, wenn sie nur das Geringste gefunden hätten, aber da müssen sie staunen und schweigen. Das Vorurtheil der Medisance aus Eifersucht die den Berlinern wie die Erbsünde ankleben soll, wird so bald nicht verschwinden, und alles was man darüber reden und sagen kann, wird nichts helfen, es sind noch zu viele alte Dumme und zu viel junge unausgebildete Leute in Wien. Die ersten denken noch an die schlesischen Kriege, und wollen sich mit ihrer Kindern Witz rächen, und die jungen füllen sich als grosse Lichter die der Berlinische Neid verdunckeln will. Sie glauben dass wenn nur Berlin nicht wäre, die ganze andre würde nie darauf verfallen etwas tadelnswerthes an ihren Sachen zu finden. Mich wundert nur, dass G. noster, auch von denen ist welche gelehrte Eifersucht von B. aus statuiren und das als Satýre ausschreyen, was Entwicklung ist. Ich verlasse mich schon ganz auf Ihre Discretion und kopire hier seinen letzten Brief.

„N. hat, wegen der bekannten Stelle in 51 Th. seiner Bibl. nicht allein mir geschrieben, sondern auch Matolai einen ostensiblen Brief und meines Erachtens alles gethan, was man von ihm fordern kann. Man spricht aber wiederum von einer bitteren Satýre gegen unsere deutsche Schuleinrichtung im ersten St. des 52 B. und sehr gehässige Vergleichen gegen den anrühmenden damaligen Stand der protestantischen untern Schulen. Wozu nützen dergleichen Vorwürfe? Was kann die Absicht seyn? Jenen die Augen aufzuthun welche an dem

Ruder sitzen? Diese sind nicht so blind als sich die Herren Recensenten vorstellen. Alles lässt sich aber nicht auf einmahl und am wenigsten lies es sich vor 6—7 Jahren. Ein Wunder ist, dass damals geschehen konte, was geschehen ist, und stat ganz vergeblicher Satyre und beisenden Tadel, sollte man denjenigen Ehrensäulen aufrichten die es doch so weit bringen wusten (und nach meiner Meinung denen Schand-säulen, die itzt nicht von der Gelegenheit profitiren und das Beste wählen.) „*Ich habe jedoch diss l. St. 52 B. noch nicht gelesen und weiss also nicht ob die neue Verbitterung desjenigen der mir davon gesprochen, Grund hat.*“ so weit C.

Mit den Schulen der Protestanten wird es, gedencken Sie an mich noch viel schlimmer gehn, so wie es überhaupt in allen ihren Sachen sehr übel geht, privat Eigennutz und Mangel an Thätigkeit oder viel mehr Kentniss der Geschäfte macht, dass Sie sich am Stricke führen lassen. Nebst dem wissen sie nicht die rechten Leute zu wählen die ihnen an die Hand gehen sollten und stecken voll Misstrauen und wegen der unverhofften Standes Erhöhung einige unter ihnen voll lächerlichen Bauernstolz. Freilich waren sie unter M. T. nicht gewohnt an den Gastmalen und Schulen oben an zu sitzen, es sollte ihnen aber doch nicht so gar neu seyn, da sie doch immer auch vorher ihre andern Ursachen hatten, worauf sie stolz waren. Gewiss ich mercke, dass sich viele itzt nicht mehr so sehr bekümmern ihren Kindern Kentnisse beizubringen da ihnen nun der Weg offen steht, auch ohne Kentnisse durch Standeserhöhung und dergl. etwas vorzustellen. Alles dieses wird ihnen nicht glaublich scheinen, es ist aber so gewiss als ich bin, richtig. Der Katechismus des Vernes erscheint nun würcklich ungrisch, aber darüber werde ich Ihnen besondern Brief schreiben wovon sie öffentlich Gebrauch machen können. Das bekante Respiration der Protestanten wegen ihrer Schulen geht nun zum Ende, sie legen den Kaiser ihre Einwendungen gegen die Schulbücher der Kathol. vor und wollen sich also davon los machen, ich glaube aber nicht, dass es gehn wird, denn wenn alle Recensionen so sind, wie ein paar die ich gelesen habe, so verstehen ihre recensenten das Wesentliche nicht und halten sich bey Silbenstechereyen auf in welchem Streite, wenn nemlich die Rede von nichts ist, die tapfern Schulstreiter die noch aus den Jesuiten Collegiis stammen, den Protestanten weit überlegen sind. Ich kenne jetzt alle diese Dinge und schwöre das man kein treffender Bild der Kathol. Schulen und ihre Wege finden kann als den Fra Gerundio.

Sie wollten einmahl Nachrichten von des Kaiser Franz Goldmacher Geschichten. Ein Adept der unter andern auch für ihn gearbeitet hat, hies Seefeld,²⁶ in Justis Schriften soll eine ganze Historie stehn, hier gibts noch viele Leute die Stein und Bein schwören dass der

²⁶ *Seefeld* (Seffeld) a tizenennyolcadik század első felében született Ausztriában. Már kora ifjúságában élénk érdeklődést tanusított az alchimia iránt, de anyagi eszközök híján arra volt kényszerítve, hogy más alchimisták szolgálatába álljon.

Mensch (☺) gemacht hat, besonders darum, weil er mit allen officiers der Wacht auf einmal unsichtbar worden ist.

Herr von Palasty hat mich ersucht ihn vor 15 Exemplaria Praenumeration auf Ihre Reisen verzeichnen zu lassen und diese 15 Exempl. sollen Sie ihm grade zu nach Wien schicken.

Was Sie mir wegen Kortum²⁷ und sonst meinen Umständen schreiben, ist allerdings wichtig und erweckt meinen ganzen Dank vor Ihre Theilnehmung, ich will Sie aber in diesem Briefe mit meinen Angelegenheiten nicht belästigen, aber bald ein Mehreres darüber schreiben. Sollten Sie indessen den *H. Palasty* wegen der Praenumeration etwas schreiben, so lassen Sie etwas davon einfließen, dass ich Ihnen geschrieben hätte, *Palasty* zeige viele Freundschaft und suche mich in Ungern zu behalten und loben Sie diese Absicht, weil es der Nation zur Ehre gereiche auch Ausländer zu beschützen.

Faustina Socini²⁸ macht mir viel nämliche Händel, davon ein andermal. Tausend Empfehlungen an die liebe Fr. Gemahlin und H. E. Sohn.

Vale

v. Bretschneider

VIII.

Bretschneider elküldte barátjának egy bécsi látogatása alkalmával tapasztalt szellemidézés leírását. Ez a leírás a Linger²⁹ által kiadott és magyarázatokkal ellátott Bretschneider önéletrajzban is megjelent. Bretschneider Dietrichstein herceggel 1782-ben Bécsben egy rabbinál járt, aki a hiszékeny herceggel különböző bonyolult mesterkedésekkel elhitette, hogy szellem jelent meg az erre a célra technikailag előkészített helyiségben. Bretschneider azonban átlátott a „mágikus tevékenységen“ és még a „szellemet“ is felismerte néhány héttel az eset után a rabbi valamelyik rokonában.

A levélben szó került a már megszokott témákról, a Nicolainak küldött bor és a Reise előjegyzéseiről. Ismét sike-

²⁷ Kortum, a lebergi egyetem professzora, neve valószínűleg Bretschneider jövődő terveivel kapcsolatban merült fel.

²⁸ Faustina Socini, az unitárius szekta egyik megalapítója. L. 25. sz. jegyzet.

²⁹ Karl Friedrich Linger, Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes Heinrich Gottfried von Bretschneider. Wien und Leipzig, 1892. 249—255. l.

rült tíz újabb előfizetőt találni. — Bretschneider tudósította barátját, hogy életrajzán, az „Abendteurer wieder Willen“-en dolgozik. Kedélyállapota is megjavult. Majd a monarchiabeli pletykákkal foglalkoztatta barátját és ismét szóbakerültek a szabadkőműves és alchimista hírek, a készülő nagy leleplezések. Ilyen leleplezés Bretschneider regényében a „Familien-geschichte und Abendteuer Junker Ferdinand's von Thon“³⁰ és későbbi szabadkőművességgel foglalkozó könyvében a „Vorbericht und Anmerkungen zu den Beiträgen zur philosophischen Geschichte der heutigen geheimen Freimaurer und Anti-Freimaurer“-ban is vannak.

A szellemidézésről szóló leleplezése a „Berliner Monats-schrift“-ben 1783-ban is megjelent.

O. d. 13. Apr. 1783.

Freund!

Sie haben mich einmahl ersucht Ihnen meine Beschwörungs Geschichte der ich in Wien beigewohnt habe zu erzählen. Indessen habe ich die *Berliner Monatsschrift* gelesen die mir sehr gefällt und da ich solche Begebenheit, ihren Zweck gemäs halte, so setze ich mich gestern hin und machte den beiliegenden Aufsatz mit der Eilfertigkeit womit ich alles verhudle, ich kann nun einmal nichts 9 Jahr aufheben; finden sie es rathsam und den Aufsatz des Ausputzens würdig, so wenden Sie eine halbe Stunde dran und stutzen es ein wenig zu; mir ists wegen andern die noch immer betrogen werden sehr lieb, wenn die Schelmerey öffentlich bekannt wird. — Wenn diese Kleinigkeit gut aufgenommen wird, so will ich mehr einschicken, das mehr bedeutet. Ich habe nun lange keine Nachricht von Ihnen, ich bin so verwöhnt, dass es mir nicht recht ist, wenn ich nicht alle 14 Tage einen Brief habe. — Ihr Wein ist sicher ausgetauscht worden, denn nach der Untersuchung die ich jetzt angestellt habe, findet sich dass der andere, der noch da ist und den ich gegenwärtig in meinem Keller habe, ein vortrefflicher alter Wein ist, wovon ich Ihnen gern ein Fässgen zum Geschenke schicken will, dass Sie die Grösse Ihres Verlusts recht empfinden. — Von Ihren *Reisen* muss ich wenigstens 10. praenum. Exempl. haben, das Geld dafür können Sie gleich mit Koepfen abrechnen und ihn vor 10 Exempl. an mich weisen. Ich habe noch eine bitte an Sie: Sie erinnern sich vielleicht noch des Tratnerischen Handlungsdieners Steinmetz, er ist ein braver und nicht ungeschickter Mensch, wenn sie ihn einmahl selbst brauchen können, oder einen guten Ort vor ihm wissen, melden Sie mir eines. An meiner Lebensgeschichte arbeite ich auch. Von meinen letzten Begebenheiten will ich aber nicht cher reden bis alles in Ordnung ist. Ich bin itzt ziemlich wieder in guter Laune. Vale.

³⁰ Linger, i. m. 365. l.

Wenn die Geisterbannerey eingerückt werden kann, so bitte ich bald. Faustinus Socinus ist abgereist und hinterlässt hier die seinigen, wovon ich vielleicht in der Messe etwas melde, wenn Sie dort sind. Haben Sie von dem Spektakel gehört, das sich die Bürger des Städtgens Bartubicz in Böhmen als Deisten angegeben haben und gestraft worden sind, ingleichen dass sich hier in Ungern eine Frau, die Kinder abgetrieben hat und der der Geistl. in der Beichte sagte, es wäre ihr besser wenn sie sich dem weltlichen Gericht anzeigte und sie verbrent würde, aus Gewissens Zwang selbst verbrennt hat. Doch davon ein andermal.

Vale noch einmahl.

Man schreibt mir von Wien, von einem Buche: Die ganze Maurerey und zwar in solchen Ausdrücken, dass ich mercken kann, dass etwas von den Bekannten Leuten drinnen steht. Hier ist ein Prinz aus der Wallachey der viele Briefe aus Braunschw. vom Herzog in \odot Sachen hat und unter andern einen den ich in Orig. gesehen habe, wo er ihn selbst an die \cup verweist.

IX.

A legmélyebb kétségbeesés hangján írta 1783 május elején Bretschneider ezt a levelet. Különböző félreértésekből kifolyólag Bretschneider a húsvéti vakációra Bécsbe utazott, ahová Gebler báró egyre sürgetőbb levelei hívták. Közben a császár megérkezett a tavaszi hadgyakorlatra Budára és ott kérdezősködött Bretschneider után, mivel a feljelentő iratokat már kézhez kapta. Közben elkerülte Úrményit is, szintén félreértések miatt, és a legnagyobb gondot az okozta Bretschneidernek, hogy vajjon távollétében az ex-jezsuiták miféle vádakkal illeték őt a császár előtt.

Bécsben az oktatásügyi hatóságokkal lépett összekötetésbe és azt tapasztalta, hogy ügyében nemigen van lehetőség a szerencsésebb elintézésre. Rautenstrauch prelátuson kívül nincsen olyan, aki valóban méltó volna az elnökségre, az ő pártfogása azonban nem sokat használhat. Rajta kívül pedig nincs senki, aki pártfogolná. Rautenstrauch különben Nicolairól is elismerően nyilatkozott, s ezzel még inkább megnyerte Bretschneider rokonszenvét.

Bretschneider az első levélben leírt Gebler-féle esetre tér vissza és figyelmezteti Nicolait a „Biographien der Glaubens Feger“ c. kiadványra, melyben Gebler tanácsos, felesége és az ódaköltő Haschka még sokkal vissza-

tetszőbb alakban szerepeltek, mint az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ 51-ik kötetében lévő kis cikkben.

Lembergben — úgy látszik — már elterjedt a híre Bretschneider későbbi odahelyezésének, mert Kortum tanácsos Geblerhez írott levelében abbéli örömét fejezte ki, hogy Bretschneider is oda fog költözni. A könyvtáros azonban olyan izgatott és reménytelen lelkiállapotban van, hogy sem tervezgetni, sem örülni nem tud és legszívesebben mozdulatlanul és télenül túrné, hogy a viharok elvonuljanak a feje fölött.

O. d. 3. Máj. 1783.

Ich schreibe Ihnen mein Werthester Freund diese wenigen Zeilen in der grössten Niedergeschlagenheit. Das Unglück verfolgt mich noch immer auf eine ganz besondere Art und verbindet so viel Umstände und in einander geflochtene Zufälle, so dass weder Vernunft noch Ueberlegung oder was ich dagegen anwende ihnen ausweichen kann. Baron Gebler schrieb mir schon seit 2 Monathen, es wäre meine Gegenwart in Wien höchst notwendig, ich stellte ihm darauf vor wie wenig meine Umstände mehr solche Reisen ertragen könnten und brachte ihn durch meine Widersetzung so auf, dass er mir endlich nicht mehr antwortete. Ich schickte einen guten Freund zu ihm der mir kurz weg antwortete. G. habe ihm gesagt, er würde mir nicht antworten, wenn ich nicht selbst käme. Nun bekam ich diesen Brief den 18 April, keine andre Zeit hatte ich nach Wien zu gehen, als die 14 tägigen Osterferien. Inzwischen correspondirte Palastí mit mir und schrieb dass Hofrath Urmeny auf sein Gut nicht weit von Ofen kommen würde und dass ich ihn besuchen möchte, ich der ich Ihren Rath hier zu bleiben, gar nicht aus den Augen lasse, schrieb den Palasty wenn er mich versichern könnte, dass mich Urmeny gern sehn würde, wollte ich zu ihm gehn. Der antwortete mir unglücklicher weise zweideutig, nemlich Urmeny würde die 3 Feyertage zu Hause bleiben, das konte ich nicht anders als in Wien verstehn denn sonst wäre ich doch nach Wien gereist, und er hat das Gut des Ur. verstanden; mit einem Worte ich trat diese Reise mit schwerem Herzen an, und habe dazu Ursache, denn ich bin durch mancherley Unglücksfälle die sie lange nicht alle wissen, nicht in den Umständen viel hin und her zu reisen, und mein widriges Schicksal wollte, dass der Kaiser, woran kein Mensch gedacht hat, über Ofen an die türkische Grenze reisst, in meiner Abwesenheit hieher komt, auf die Bibliothek geht, nach mir fragt, und wer weiss was für Nachrichten von mir durch die dort gegenwärtigen Exjesuiten einzieht. — Ich kann Ihnen von dieser Materie nichts mehr schreiben, denn die Sache geht mir ans Herz. — Ich fand es in Wien wie ich gedacht hatte, nemlich Geblers Absicht mich bey den Herren von der Studien-Commission bekant zu machen, ohne Nutzen, denn die Herren wollen

niemand haben, der selbst druckt. Den einzigen Prälaten Rautenstrauch ausgenommen, dieser Mann ist warlich werth Praesident zu seyn, und würde etwa anderes als van Sw. leisten, aber er kann für mich unmittelbar nichts thun. Wir sprachen von Ihnen, er bedauert dass Sie ihn nicht sein Bild abgefordert haben er würde Ihnen ein Besseres gegeben haben, und sein Urtheil über die Freymüthige Beurtheilung der Normallehr Art³¹ kann sie gegen die übrigen seichten und gehässigen Wiener Schimpfereyen entschuldigen.

Es bewundert den philosophischen Geist des Pädagogen der diese Recension gemacht hat. In Wien glaubt man der Verfasser dieser Beurtheilung sey Gruber ein abbé der vormals bey'm Graf Berger war und auch im Normalwesen gearbeitet hat, vom Abt Felbiger aber vertrieben worden ist und sich itzt in München aufhält, Rautenstrauch sagte aber er kenne den Mann und finde für ihn zu viel Philosophie und Kentnisse von den neuen Begebenheiten drinnen. Sonst geht es noch immer unter den Schreibpöbel auf sie los weil einige Maecenaten als v. Sw. u. dgl. so etwas gern hören, ich sprach mit Stellen von der Sache, er wollte mich versichern, Hofrath Greiner hätte sich nicht viel aus der bewussten Stelle gemacht. Ich vermuthete dass Sie ein von den Exjesuiten herausgegebenes kleines Ding *Biographien der Glaubens Feger* gelesen haben, darinn wird dem Hofr. Greiner seiner Frau, und Haschka noch viel übler mitgespielt. Kortum ist nach Lemberg als Guverniaal Rath gekommen, es ist aber noch nie daran gedacht worden ihn bey den Studien zu gebrauchen, weniger noch ihn zum Direktor davon zu machen. Er hat gleich nach seiner Ankunft in Lemberg an Geblern geschrieben sich ihm empfohlen und etwas von mir einfließen lassen, nemlich dass er manches Gutes von mir gehört habe und sich freue, dass auch ich nach Lemberg kommen sollte. Ich bin aber ietzt so mürbe und von widrigen Zufällen, Chicanen und allem was einem Manne von meinem Temperamente peinlich seyn kann so gepresst, dass ich mich wundere noch gesund zu seyn. Ich weiss wohl dass mir aller Kummer nichts hilft und dass frische Thätigkeit endlich auch diese Historien überwinden könnten, aber der innerliche Widerwille meiner Seele mich bey meiner ganz offnen und von allen Privat Absichten entfernten redlichen Art zu handeln, so in Labirinthe herumgeführt zu sehen, und bald Frohlocken zu hören von Leuten die sich mir zu Feinden aufgedrungen haben, bald zu sehen, dass meine Freunde mit den grössten Eifer den sie auf ein paar Minuten vergeben, nichts thun als meine

³¹ Bécsben azt hitték, hogy a „Freymüthige Beurtheilung der Normallehrart“ című kritikáló munkát nem Nicolai, hanem Gruber abbé írta, aki előzőleg gróf Bergen szolgálatában állott. Gruber abbé (1765—1835) bécsi kereskedő gyermeke volt. A jezsuita gimnáziumot látogatta, később kilépett a rendből. 1785-ben pappá szentelték. 1802-ben az iskola és tanügy tanácsosa lett Alsóausztriában és más egyházi szervek közreműködője.

Wege erschweren, das macht mich verwirrt und unthätig und setzt mich bald in die Positur, wie Sebalduß bey dem Bette seiner Frau sitzt, oder wie der Hund bey dem Hogarth der weil er so viel Lärm hört, den Kopf auf die Vorderfüsse legt und alles gehn lässt, wie es will.

Prof. *Horvath* der die Pastoraltheologie geschrieben hat, die sie im 52 Bande recensirt haben, bittet, dass Sie gleichsam als unter den Erratis am Ende gedencken, dass man ihn in dieser recension aus Irrthum einen Exjesuiten genennt hat. Von Frey Maurer Sachen kann ich itzt manches bekommen, das Sie vielleicht noch nicht haben, aber es wird mir heut so sauer Ihnen etwas mehr zu sagen, als das ich bis an mein Ende seyn werde.

Die in das Banat untergesteckte Deisten wie sie sich nennen von Bartubiez in Böhmen waren hier, der Kaiser hat sie gesprochen, ich hab sie nicht gesehn. —

der Ihre
v. Bretschneider.

X.

1783 júniusában Nicolai már megküldötte Bretschneidernek a „Berliner Monatsschrift“-ben megjelent cikkét a szellemidézésről. Bretschneider nagyon meg volt elégedve a megjelenéssel és elhatározta, hogy több ilyesfajta munkát fog írni. — A levél többi része főképpen szabadkőműves ügyekkel foglalkozik. Itt megtudjuk a VIII. sz. levélben említett oláh herceg, *M a u r o c o r d a t o* nevét is.

A budai egyetemen történt visszaélések kivizsgálására alakult bizottság feje Ürményi József lett, ezért Bretschneider úgy gondolta, hogy talán mégsem kell Budáról eltávoznia.

Bretschneider osztrák és magyar babonák leírásával szórakoztatja ismét barátját, ezzel valószínűleg nemcsak a Reise számára akar anyagot adni, hanem az elmaradottság, a babonák és félelmek elleni küzdelem sikeresebb megvívását is igyekezett szolgálni.

Bretschneider megkérte Nicolaiékat, hogyha a könyvkereskedői forgalomban valamilyen magyar vonatkozású ritkaság feltűnne, szerezze meg az egyetemi könyvtár számára.

Ofen, den 15. Jun. 1783.

Mein bester Freund!

Ich habe heut Ihren Brief erhalten und dancke für den Beischluss. Meine Geistergeschichte steht hier ganz am rechten Orte. — Wenn ich Zeit habe, will ich mehr solche Sachen die ich aus eigener Erfahrung weiss, mittheilen, weil ich immer aber nur kleine Abhandlungen auf einmal machen kann, so dächte, wäre das *Berliner Wochenblatt*, das

Schicklichste zum Einrücken; ich überlasse es aber Dero erleuchteter Einsichten. Den Graf *Marschall*³² kenne ich nicht von Person, aber dass er mit dem Gr. *Thun*³³ korrespondirt das weiss ich, und dem habe ich es einige mal grade zu heraus gesagt, dass ich der Welt den Dienst leisten und manche Geisterfeuley aufdecken wollte. Von Ihnen aber kein Wort, oder von Ihrem Verlag. NB. das ist der Graf *Thun* nicht, den sie vielleicht meynen, sondern es ist der General. Eben itzt unterm schreiben fällt mir ein, woher das kommen kann? Ein gewisser, sehr Stand und Steuerfester F. M. Namens Zach reisst in der Welt herum. er war ehemals in Lemberg, der weiss dass ich aufgedeckte Geschichten sammle und weiss auch unsere Bekanntschaft von Matolai der war kürzlich in Braunschweig, sicher hat der schon ausgerechnet, das ich ein Buch schreibe, und dass sie es verlegen werden. — Vielleicht kommt es auch von dem Wallachischen Prinzen Maurocordato der sich noch in Pest aufhält und mit dem Ritter a Victoria Korrespondirt, denn dass ich bisweilen gesagt habe ich sammle Entdeckungen die ich der Welt mittheilen will, das ist wahr, aber nie habe ich einen Verleger genannt.

Meine Umstände sind noch nicht im Reinen, aber es ist Hofnung dass ich hier bleibe. *Urmény* ist Commissaire die Unordnungen der Univ. Ofen zu untersuchen, und Palasty wird als actuarius mit kommen. sie werden täglich erwartet. Ein Brief etc. Einschluss an mich, an Palasty oder wenn Sie wollen an Urmeny, worinnen sie bedauern dass sie hören müssen, ich wollte von der Universitaet weichen, könnte mir nutzen. Sie dürfen wenn Sie Urmeny schreiben nur die Gelegenheit nehmen ihn ein Exempl. von Ihrer Reise zu geben, ich will ihm schon eins von meinen dar zu thun. Finde ich dass es nicht rathsam ist, so kann ich beides zurück halten. Wenn Urm. klug ist, so sucht er mich (wie er auch schon hat mercken lassen) hier zu behalten, denn sonst rede ich zu viel für seine Ehre. Ich bin itzt unablässig geschäftigt, bey der Visitation alles recht klar zeigen zu können. Wenn Sie einen von den 2 schreiben wollen, muss es bald geschehn.

Von den Deisten bekommen Sie einen besonderen Brief, so auch über die Geschichte mit der Frau die Kinder abgetrieben und sich selbst verbrannt hat.

Ich wusste kein Wort davon, dass ein *Prolog zu den Reisen*, in Knittelversen erschienen ist und habe ihn nicht gesehn, aber ich habe auch Knittelverse gemacht die aber noch keine Seele gesehn hat. Hier sind sie — Schreiben Sie mir gleich ob sie gut finden das Ding draussen

³² Gróf Marschall von Bieberstein (1692—1771), királyi és császári tábornagy, a Mária Terézia rend nagykeresztese. A hollandiai hadjáratban résztvett *Marlborough* alatt, később adjutánsa lett Lengyelországban és Magyarországon. Hírét Olmütz védelmének köszönhette.

³³ Gróf Thun, generális. A Thunok nemcsak Tirol, hanem az egész Monarchia legrégebbi családja közé számítottak. A generális szabadkőműves volt, a „Zu den gekrönten Sternen in Prag“ nevű páholy tagja.

wo drucken zu lassen, es wird sicher in Wien erlaubt und hat Wahrheit wo Witz fehlt. — Besonders gilt es hier den Vorwurf den Sie so häufig erdulden müssen. „Wir haben ihm alle Ehre angethan, ihn überall eingeladen und er ist so undanckbar etc.“

Sankt Huberts Schlüssel ist ein Schlüssel der an die Gebeine des Heil. Huberti des Jagd Patrons gerührt ist und gut vor den tollen Hundebiss seyn soll. Das könnten Sie wieder schön umwenden und sagen sie wären von tollen Hunden in Wien gebissen worden und man hätte Sie mit dem St. Hubertschlüssel brennen wollen um Sie zu Kurren, denn das ist der Modi.

Ich werde mich durch einen Freund erkundigen, was man mit dem Packet an den Kaiser gemacht hat, weil er nicht in Wien ist? — Die Biographie der Glaubensfeger sollen Sie bald haben. Itzt kann ich Ihnen nichts mehr schreiben, als eine kleine Definition der Pumpermetten. Am Charfreÿtag werden keine Glocken geleutet, man bedient sich also so gananter Nachwächter Schnurren, die man im Oesterreichis. Ratschen nennt, damit schnurren die Schulbuben die Leute in die Kirche; zu Ende der so genannten *Pumpermetten* nicht *Messe*, wird des nachmittags etwa 10 Minuten lang geratscht oder geschnurrt und das soll ein Andencken an die Verräthereÿ der Juden seyn. Mich dünckt aber es soll bloß die kleine Glocke ersetzen, mit der man sonst in der Vesper bey Aussetzung des Hochwürdigen zur Andacht leutet. Hier sind noch am Rand ein paar Idiotismen, weiter heut nichts.

Doch — Meine gehorsamste Empfehlung an die Fr. Gem. Wenn etwas Ungrisches in Auctionen vor komt soll mich d. H. Sohn nicht vergessen.

Mein Sohn hat die Knittelreime abgeschrieben ich bitte um Verzeihung seinetwegen wenn Errata da sind, ich habe nicht Zeit es noch einmal zu überlesen.

v. Bretschneider.

Auszügel, Conto, Scharel, Hülsen, Arbis Scharel, Erbsen, Hülsen. Harb seyn heisst zürnen, Matschankzer Äpfel, schütter, dünn — gleber, zart, — gremen, auszancken.

XI.

A jezsuiták áskálódásai állandóan folytatódtak Bretschneider ellen, aki attól kezdett tartani, hogy még II. József jóindulatát is elveszítheti miattuk. Ezért hirtelen Bécsbe utazott, hogy ott személyesen vehesse kezébe zavaros ügyeit. Bécsből kimerítőbb levelet ígért Nicolainak, itt Budán, — mint írta, — nincs meg sem a hangulata, sem az ideje hozzá.

O. d. 22 Sept. 83.

Freund!

Ich schreibe Ihnen dieses wenige, damit Sie nur wissen, dass ich noch lebe, dass ich Ihren letzten Brief aus dem Bade erhalten habe, und das ich vermuthlich im ein Paar Tagen nach Wien gehe, wo mir

Ihre Briefe unter einem Umschlage A Monsieur le Baron Ep. de Rudenz Chanoine a Vienne im Graf Stockhammerischen Hause im dritten Stock sehr angenehm sein werden leider! bin ich nun in den abscheulichsten Streit mit den Exjesuiten und zwar bey aller Hut ihm auszuweichen so hinein gefallen, dass nicht nur bald alle öffentliche Blätter davon voll werden, sondern dass ich auch alles was sie selbst mir oft so lebhaft vorgestellt haben, zu befürchten habe. Noch habe ich den Kaiser auf meiner Seite, allein wenn er auch im Ganzen gegen die Jesuiten bleibt, wie kann ich hoffen dass er nicht durch ihre Räncke gegen meine Person eingenommen wird. In Wien will ich Ihnen mehr schreiben. Hier bin ich es nicht im Stande, täglich habe ich an Widerlegungen und Zanckschriften zu arbeiten, die mir wie die bitterste Arzneÿ einzunehmen einen ununterbrochenen Eckel machen, doch hält sich meine Gesundheit noch, ob ich gleich empfindlicher bin, als ich es nach meinem Verstande seyn sollte. Grüssen Sie mir die lieben Ihrigen. Ich bleibe

ewig Ihr
v. Bretschneider.

XII.

Bretschneider úgy találta Bécsben, hogy mindenki ellene van és a jezsuitákkal tart a császáron kívül, aki még Van Swietent is Bretschneider mellé tudta hangolni. Ezzel szemben Ürményi József, aki az exjezsuiták embere, azoknak legkiáltóbb visszaéléseit sem veszi figyelembe. Ürményi komoly ellensége a felvilágosodásnak és haladásnak, ezt már Palásthy is elismerte róla.

Bécs város fejlődését is szemmel kísérte Bretschneider, hogy beszámolhasson róla barátjának. Tudósította az új evangélikus temető létesítéséről, arról, hogy a „Schottenfeld“-hez új külvárost csatoltak stb. Bretschneider Nicolai elnézését kérte, amiért nem tud kimerítő felvilágosításokat adni az újabban bekövetkezett eseményekről, de annyi a tennivalója, hogy nem tud utánajárni a dolgoknak. Ezért megkérte Palásthyt, hogy feleljen Nicolai kérdéseire.

A „Reisebeschreibung“ első kötete eljutott Bécsbe, ahol a vélemények meglehetősen megoszlottak. Bretschneider ugyan azt írta a szerzőnek — nyilván tapintatból, — hogy több barátja, mint ellensége van, a sorokból mégis kivehető, hogy az útleírást általában unalmasnak és száraznak találhatták. (Nem minden ok nélkül.)

Wien d. 16 Oct. 1783.

Freund!

Es ist mir nicht möglich Ihnen hier in Wien und zwar heut, auf Ihre Briefe so ausführlich zu antworten als ich gerne möchte. Ich nehme daher nur so wie ein guter Prediger das Nothwendigste und fasse es zusammen in dem ersten Theil, über 8 Tage wollen wir dann das weitere erklären.

Gebler ist recht gut mit ihren Seb. zufrieden hat aber wegen vielen Geschäften noch nicht antworten können wird es aber noch diesen Monath thun, hiebey folgt von seiner eignen Hand die Chronologie seines Berliner Aufenthalts.

Muhm Teuerlein hat sich zu ihren Vätern begeben und ist die erste Leiche welche den neuen Evangel. luthr. Kirchhof einweyhet. Sie werden wissen wollen, wo dieser Kirchhof ist, und was aus dem geworden ist? Das fällt mir selbst ein, daraus müssen sie aber sehen dass es eben keine so kleine Sache ist Ihre Fragen zu beantworten, itzt musste ich alles stehen und liegen lassen und unter 50 Personen 49 fragen, denn hier bekümmern sich viele Menschen um solche Sachen gar nicht, und die Stadt ist zu weitschichtig um sich von allem selbst zu unterrichten. Verlässt man sich auf andre so ist man betrogen, denn die meisten schwazen auch nur andern nach.

Es wäre die grösste Satyre die Sie auf *Urm.* machen könnten, wenn sie ihm beschuldigten, dass er sich den Ränken der Jesuiten widersetzt, denn bey den itzigen Ausbruch dieser Jes. Historie ist er der stärkste Verfechter und selbst der Kaiser und die ganze Welt erkennt dass er allein der wichtigste Widerstand der Aufklärung in U. ist. *Palasty* selbst erkennt es itzt von ganzem Herzen. Er muss den Exj. ganz besondere Verbindlichkeiten haben, denn sonst wäre es unmöglich bey so entschiedenen Wahrheiten die gegen sie aufkommen, noch ihr Partisan zu seyn.

Ich stecke in *der ärgsten Beize* in der irgend ein Mensch war der den Frieden liebt wie ich; freylich habe ich den Kaiser auf meiner Seite und er ist ins besondere noch sehr gnädig gegen mich und verspricht mir seinen Schutz auf alle Fälle, hat auch den gestrengen Herrn Baron v. Sw. eine liebliche Miene gegen mich in das Antlitz gezaubert, allein ich habe nur einen, den K. für mich und das ganze Königreich gegen mich, *Urmeny* ist, wie gesagt, der Anführer der Exj. zwar mit Furcht und Zittern, mit Bewusstseyn dass er eine böse Sache vertheidigt und doch — kurz man sieht es und bedauert die Verwicklung in der er mit diesen Leuten hängen muss — Dem Pal. habe ich nur eine Stelle eines Ihrer Briefe gezeigt, wo von ihm die Rede war und sie gefragt haben in welchem Grade er steht? Er hat mir die Abhandl. vom Ritt. Lil. Cornwall, selbst angezeigt und mir die Meinung von den unbekanten Obnern noch eher gesagt, als ich ihm etwas merken lassen konnte, weil ich vorher mit ihm wie von dergl. Sachen geredet habe.

Ihre Briefe sind richtig bestellt, Jonathan liegt noch, ich werde ihn vielleicht noch besuchen. Blumauers³⁴ Recension strotzt von schalen Witzen, aber wie schön könnte man ihm mit gleicher Münze in aechtem Witze bezahlen. Er lauft hier überall herum und zeigt allen Leuten einen Brief von Wieland in den er herrlich lobgepriesen wird und worinn sich Wieland wünscht mit einem so vortrefflichen jungen Manne und grossem Genie sein lebelange umzugehn.

Dass verschiedene Mönchkirchen, Pfarrkirchen geworden sind, ist wahr die Pfarrer sind Welt Geistliche, einige wenige Exjesuiten sind dabey.

Es ist richtig dass auf dem Schottenfelde eine neue Vorstadt angelegt ist, sie gehört zum Schottenfelde und hat keinen besonderen Namen, eine Kirche hat sie auch erhalten, aber wie sie der ihr Pfarrer heisst, kann ich nicht erfahren, und würcklich habe ich hier so viel zu thun, dass ich oft den Bock schiese am unrechten Orte zu fragen und es zu vergessen wo ich mit besserer Hoffnung fragen könnte. Inzwischen schreibe ich am Palasty dass es Ihnen ausführlicher schreiben soll und er hat es mir versprochen.

Hier ist ein Büchlein heraus gekommen. Sonnenfels³⁵ ist Verfasser *Der Schlafrock* es ist gegen die Jesuiten und enthält ein Paar sehr merkwürdige lateinis. Briefe die bey dem Tode M. Theres. von Jesuiten aus Rom an ihre confratres hieher geschrieben worden sind.

Im Ganzen hat Ihre R. B. hier mehr Freunde als Feinde, allein die Realzeitung hat den Leuten doch wenigstens den Gedancken in den Kopf gebracht; Es ist zu viel unbedeutendes darinne; Der Verf. verkauft uns kleinigkeiten, die Niemand als nur ihn interessiren können. Ich habe nun freylich vielen, die mir zuhören wollten, deutlich vordemonstrirt, dass ohne solche Intervallen, die freylich uns Leser interessiren die den Menschen studiren eine R. B. ein trocknes Ding wird; Des Beauchemonzs, so hiesst er so, kleine Reise, wie sein Conpagnon heisst, der noch mehr bekannt ist, fällt mir nicht ein, diese machte zu ihrer Zeit in Franckreich sehr grosses Aufsehn und wird noch immer als ein Meisterstück des Witzes gepriesen, und welch elendes Grippe ist sie

³⁴ Blumauer Alois, (1755—1798), író és költő. Tanulmányai elvégzése után belépett a Jézusársaságba, de egy év múlva elhagyta a rendet. A Van Swieten igazgatása alatt álló cenzúrahatóságnál működött azután, mint könyvcenzor. Később átvette Rudolf Graeffner könyvkereskedését. Nicolai „Reisebeschreibung“-ja ellen Obermeyer néven satírikus prológust írt.

³⁵ Joseph Sonnenfels (1732—1817). Zsidó származású, de két fiával együtt áttért a katolikus hitre. Az egész család a Dietrichstein hercegek különleges pártfogoltja volt. Először katona lett Joseph Sonnenfels, majd jogot tanult. Jogi és irodalmi munkássága és kiváló szellemi képességei révén a bécsi főiskolán a politikai tudományok professzorává nevezték ki.

wenn man sie als Reisebeschreibung ansehen wollte. Ich finde, dass ich nicht Zeit und Kopf habe, das auszusuchen was ich schon oft hier mit Beifall gepredigt habe. Ihre Rb. ist ein statistisches Geogr. Buch, nützlich vor den Menschenkenner und angenehm weil es Laune hat, die die Klötze nicht fühlen.

Von mir, von andern Sachen, die sie angenehm unterhalten, will ich von Ofen aus, schreiben, ich wundre mich dass ich bey dem Verdusse den ich dieser Sommer über ausgestanden habe, noch lebe. Ich habe mich erkundigt wegen Ihres Paquets an K. kann aber nichts erfahren, es weiss selbst der Secr. der mit ihm war, nichts das etwas dergl. an ihn angekommen ist. Lassen sie den Pernetti fliegen, ich will schon den Wagen bezahlen, der mich hinbringt. Tausend Empfehlungen an die Fr. Gemalin und H. Sohn. Ich

bin
der Ihre
v. Bretschneider.

XIII.

Ebben az igen hosszú és kimerítő levélben Bretschneider Nicolai kérésére leírta az ex-jezsuitákkal folytatott harcának egész történetét, azon kezdve, amikor 1782 karácsonyán Bécsbe utazott a császárhoz, akitől a kihallgatáson azt kérte, hogy helyezze máshová, mert a környezete áskálódik ellene és ki akarják túrni a helyéből. Ez a levél a leghitelesebb forrás nemcsak Bretschneider budai éveinek történetéhez, hanem az egyetem 1780—84-es történetéhez is. Ez a professzori karban és a könyvtárban helyet nyert jezsuiták szerepét, — bár igen egyéni nézőpontra keresztül, — de mégis elevenen és valószínűen világítja meg. Az egyetemen elrendelt vizsgálat egyes részleteiről is beható leírást találunk, melyben Bretschneider beismeri az előzőkben felvetett — valószínűleg nem is alaptalan — vádat, t. i., hogy Ürményi József is a jezsuiták pártján van és visszaéléseiket, melyek nagyobb részt szellemi területeken mozogtak, tehát csaknem ellenőrizhetetlenek, eltakarta. A császár, aki nemcsak a fokozott felvilágosodást szorgalmazta, hanem erősen a jezsuita szellem ellenzője volt, mindenesetre Bretschneider pártján állt, de konkrét visszaélések jelentése nélkül ő sem tehetett egyebet, mint hogy Bretschneidert felmentette budai állásától és Lembergbe küldte.

Nicolai utazásáról, mely nagy visszhangot keltett a császárvárosban, ebben a levélben is írt Bretschneider, felemlítve azt a sajnálatos tényt, hogy a recenziókat sokkal többen olvasták, mint magát a könyvet. A bécsi szabadkőműves páholyban pl., ahol a költő Blumauer és Josef Sonnensfels is megjelentek, egy idegen erősen lesújtó kritikákat mondott a könyvről, a végén pedig megjegyezte, hogy nem is olvasta.

A levél ismét Bretschneider személyes ügyével zárul és bár nem mondja ki világosan, mégis arra lehet következtetni, hogy szeretne az oktatásügyek területéről valamilyen más küzdőterre, valószínűleg a politikaira lépni.

O. d. 8. Nov. 83.

Liebster Freund!

Ihren letzten Brief den ich heut empfang und der mich sehr gerührt hat, will ich so weitläufig und aufrichtig als ich kann beantworten, und Ihnen zu allererst von meinen eignen Begebenheiten melden was Zeit und Umstände in einem Briefe erlauben. An Weynachten vorigen Jahres ging ich, wie Sie wissen nach Wien, um den Kaiser zu bitten, dass er mich an einem andern Ort anstellen möchte, weil ich gar wohl sehe, dass man mich hier nicht mochte, weil U. der ehemals meinen grossen Patron machen wollte, zu allen was die J. gegen mich unternahmen. durch die Finger sah, ihre Schelmereyen so gar unterstützte, und die ganze Sache darauf anlegte, mich hier aus aller activité zu setzen, und unter einen Exjesuiten zu bringen, von dem ich würde abgehengt haben, und der von mir wie von einem Schulbuben Zeugnisse meines Wohl oder Uebelverhaltens ausstellen konnte. Ich war im Besitz der ersten Bibliothekar Stelle; ohne Rücksicht auf Rang oder dergl. welches in so lange nichts Wesentliches damit verbunden ist, mir gleichviel seyn kann, aber aus Ueberzeugung, dass ein Plan gegen mich angelegt war, mich auf eine schimpfliche Art hin weg zu bringen, suchte ich dem Dinge vor zu kommen und bey der ganz unleugbaren Gewissheit, dass ich in der Zeit da ich bin, mehr gearbeitet habe als 3 Exjesuiten die noch neben mir bey der Bibliothek sind in Zeit von 7 Jahren gearbeitet haben, versah ich mich mit den Schriftlichen Zeugnissen die, wenn die Sache zur Untersuchung gekommen wäre, mich hätten rechtfertigen können. Auf meiner Reise von hier nach Wien wurde mir mein Coffre gestohlen und mit ihm alle meine Papiere, so dass ich von Geld, Kleidung und NB. allen schriftlichen Documenten blos, nach Wien kam. Nun war kein andrer Rath als, abstrahirt von allem andern blos mich um eine andre Stelle zu bemühen. G. ist ein Mann, den keine fremde Triebfeder regirt und der wie eine Uhr nur seinen Weg fort geht, wenn ihm nicht eine andre Hand d. i. Gewalt, Furcht oder gros-

ser Eigennutz anders stellt, Ueberhaupt alle meine Freunde nahmen kalten Antheil an meinem Unfall, verlangten dem ungeachtet, dass ich bey ihren Feÿertags-Schmausen gute Laune zeigen, sie unterhalten, und wenigstens so lange ich bey ihnen war, an meine Lage nicht gar nicht denken sollte. Ich ging an einen stürmischen Morgen schwermüthig in die Burg der K. kam heraus, nahm eine Menge Pöbel der dort auf den Knien herum rutschte die Memorial ab, und kam endlich zu mir NB. das muss ich Ihnen sagen, dass der Herr so wenig Vergnügen daran hat, wenn die Leute vor ihm auf den liegen als der K. v. Pr. er jagt sie oft mit Ungestüm auf, und sagt ganz deutlich, dass der Weg nicht ist, sich bey ihm zu insinuiren. Er nahm mich in ein besonderes Zimmer und hörte meine Bitte an, mich an einem andern Orte anzustellen. Natürlich war aber seine erste Frage, warum ich auf einmal und so sehlich wünschte versetzt zu seyn? Nach Mancherleÿ Ausflüchten und nach dem mir der Herr ausdrücklich befahl, ohne Furcht zu reden, sagte ich ihm die Sache wie sie ist, und kam durch ein Wort das das andre gibt, dahin, dass ich ihm meine ganze Meinung über die Jesuiten und über die Macht die sie noch in Verborgnen ausüben sagte. Er entlies mich gnädig und van Sv. den ich den Tag darnach sprach eröffnete mir die Meinung S. Majesth, die er ihn gesagt hatte, mich wo anders anzustellen. Damals war es wo dieser Signor auf Sie los schwatzte und wo ich mich nicht enthalten konte, wenigstens im allgemeinen diss und jenes zu sagen, was ihm nicht gefalle mochte; Einmal, er ist nicht Feind der Person, sondern des Ganzen, Sancto sagte er: Gott versteht mich, wo er sich nicht expliciren konte. Nun ging ich zurück nach Ofen, übergab aber meine Angelegenheiten einen guten Freunde der ein priffiger Pursch ist der schrieb mir jeden Posttag dass V. Sw niemand in der Welt weniger liebte als mich, indessen er musste gehorchen und man schusterte mich nach Lemberg, dort sollte ich hin, und werde auch vielleicht noch hin reisen, wenn aus der Univ. dort etwas wird. Inzwischen kamen Ihre Sachen wegen der persönl. Stelle und die Normal castigationes successive heraus, und nun fand v. Sv. seine eigne Ausdrücke der er sich gegen mich bedient hatte und andre Kennzeichen voraus er schoss und sagte, dass ich der Schandbube sey der Ihnen alles schreibe. — Das meldete mir mein Agens der sonst von Litteris und gelehrten Zeitungen so wenig versteht, als Jonathan Wild und sich so wenig drum bekümmert, als ich mich um Gibraltar. — G. lies mir keine Ruh, nötigte mich aus Privat Interesse, dem er den Anstirch meiner eignen Wohlfahrt gab, an Ostern nach Wien zu gehn und der Kaiser ging inzwischen nach Ofen, hier hatte er nach mir gefragt, und kurz meine Sommertage bitter zu machen, verfehlten wir einander. Aus Schonung für mich, eine Discretion der vielleicht noch kein Habspurger ausser Jos. fähig war, hatte er die Sache mit Ofen und dem hiesigen Jesuitismus immer in seiner Brust verschlossen gehalten, und schrieb erst als er von Ofen wegging quasi ex propria rerum cognitione dem Canzler *Esterhazi* einen Brief, worinnen er befahl die Uni. O visitiren zu lassen und vom Jesuitismus zu reinigen. Da wurde denn *Urmeny*

gesendet welcher sich in allem Betrachte als der ärgste Schurke bey dieser Commission aufführt. Glauben Sie mir Freund! ich setze allen meinen Werth wenn ich jeden mindesten besitze, in die Kunst und Uebung die ich nach mancherley Erfahrung in mir finde, unpartheyisch von mir und andern zu dencken, und ich darinne einen habitum, so dass ich, wenn ich es auch andern nicht gerade, allemal sage, doch gewiss nicht partheyisch für mich dencke, sondern einen jeden, auch gegen mich, wenigstens in meinem Sinne, Gerechtigkeit widerfahren lasse. Aber glauben sie mir bey dieser Commission war nicht allein Dummheit, Unkenntniss u. d. g. sondern der förmliche Wille: „Ich will dass diese Leute in allem siegen und mein Interesse (Gott weiss was es für besondern Anlass hat) erfordert, den J. Recht und grosse Verdienste zuzusprechen.“ — Es wäre viel zu weitläufig Ihnen alle mit Beihülfe dieser Rotte, gebrauchte Kunstgriffe zu schildern. Doch wurde die Sache so eingeleitet, dass ich eben nicht grade zu gestürzt worden wäre, man gebrauchte den Ausweg meine persönlichen Streitigkeiten hätten mich verleitet, das ganze Corpus verdächtig zu machen, denn NB. in meiner Lage, da ich schon von dem Monarchen gesprochen hatte, musste ich alles bey der Commission angeben, was ich dortgesprochen hatte. — Indessen schmeichelte man mir, und das gefiel mir nicht, ich musste auf meiner Hut seyn. U. hatte während der Commission verschiedene Zusammenkünfte mit dem Card. *Migazzi*, und ich wagte es und meldete dem Monarchen, der damals in Prag war, wie die Commission ging und bewies die Proceduren mit Beilagen, die alle juristische legalité hatten. Endlich als Caesar zurück kam, ging ich selbst nach Wien, wurde von ihm gnädig aufgenommen, angehört, und mit der Versicherung entlassen, dass ich nichts zu befürchten habe. v. S. war itzt der höflichste Franzose aus dem gröbsten Myntjar geworden und versicherte mich seiner grossen Protection, weil es ihm von allerhöchsten Orte aufgetragen wäre, und Lemberg bliebe immer noch der Ort, wo ich hin sollte. U. war so verblendet, dass er einen Ofner Jesuiten mit nach Wien nahm, in seinem Hause logirte und sich ut dicitur die relation von ihm machen lies, allein ein paar Worte des Kaisers zum Canzler setzen ihm so in Schrecken, dass er sie noch nicht eingegeben hat. — Der Herr ist nun zwar mein Freund aber wer weiss wie lange, werde ich einer so mächtigen Stelle, und mit ihr der ganzen Nation, die alle an den J. hengen, gewachsen seyn. ? Die Macht und der Einfluss der J. in Ungern wird nun wohl gestört, aber wer weiss ob ich nicht, bey aller Versicherung selbst des Mon., und bey aller meiner Ehrlichkeit mit der ich zu Wercke gegangen bin, das Opfer davon werde. Darum wäre mir es gar nicht zuwider, wenn ich so einen Rückenhalt wie der Pern. Platz bekommen könnte. Nun will ich Ihnen einiges nicht viel tröstlicher von Ihren Reisen sagen. Bf. ist jetzt in professione vel quasi eine herrliche rec. in der Realzeit. geliefert zu haben, das schlimmste ist, dass das Buch selbst nur etwa der 20ste Theil von denen gelesen hat, die die Real Zeit. in Wien lesen. Ich war in der □ wo zu Erweckung besserer Andacht Lieder mit der

Orgel begleitet werden, wo auch Sonnenfels ist und Blumauer. Dort sprach ich mit einem Fremden aus Hamburg, der von den Reisen alles böse sagte, was man nur kann, und der am Ende freywillig gestand, dass er sie gar noch nicht einmahl gesehen hatte. Ich lese keine Bücher sagte er, aber ich hatte die besten Journale, r. g. die Allgem. deutsche Bibliothek; Wenn *in der* erst einmal Nicol. Reisen recensirt werden, da werden sie Wunder hören, der wird sie noch ein wenig anders herum nehmen, als hier die Real Zeitung. Ich fand keinen Beruf dem guten Manne Erläuterung zu geben, und überhaupt, da ich nichts ausrichte und Mehren nicht bleichen kann, so schweige ich und es hat schon einige bewogen, mich auf die Seite des Mohren ziehen zu wollen, denn das habe ich wohl gesehen, dass man Widerlegungen aus dem Lande fürchtet, denn was draussen heraus kommt, wird man Theils zu unterdrücken suchen, Theils mit dem allgemeinen Stempel der dortigen Partheylichkeit bezeichnen, hier lege ich Ihnen ein abgeschnittenes Pappier von dem monathl. Censur Verzeichnisse, da werden sie finden, dass man auch die unschuldigsten Bücher aus ihrem Verlag nur tolerirt, weil man sie nicht ganz verwerfen kann. Indessen wollte ich doch nicht, dass sie mein Liedlein wo einrucken liessen, ich will lieber durch die dritte Hand etwas besseres hier bekannt werden lassen. v. Sw. hasst mich und hat mich im Verdacht, — als ob es das grösste Verbrechen wäre, in litteris einer andern Meynung zu seyn, und doch hänge ich ietzt gleichsam von diesem Manne, denn der K. lässt sich nun schon nicht bewegen mich aus den Studien zu ziehen. — Gr. Ca P. ist eben kein grosser Freund der Jesuiten, aber er lässt sich vom Ur. unter dem Scheine der Nation Ehre, leiten wie der will, und ist ietzt, so wie die ganze Nation gegen mich. *Palasty* allein hält noch bey der Vernunft aus. — Dass sich Ur. jetzt öffentlich für die Jesuiten, so wie vormals gegen die Toleranz erklärt hat, das ist gewiss, sie können also thun, was Ihnen gut dünckt. Werden sie das sagen, was Sie in Ihrem vorigen entwarfen, so werden es die Ungern für Satyre annehmen und die andern werden sagen Sie sind erkauf worden. Sagen Sie Ur. scheine den besten Willen zu haben, aber der bekannte Jesuitismus in Ungern, mache ihm viel Verdruss, das ist ad Verbum wahr. Gruss ans liebe Weiblein. Vale.

v. Br.

XIV.

Bretschneider feljelentésének és az Urményi által lefolytatott vizsgálatnak eredményeként az egyetemet Budáról Pestre helyezték át és az egyetem az összes többi magyarországi iskolákkal együtt a bécsi tanügyi tanács fennhatósága alá került. Egyben Urményi Józsefet is felmentették az egyetemi felügyelőségtől. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy

sok jezsuitát elbocsátanak, másokat pedig máshová helyeznek át. A theológiai fakultás éppen ezért Pozsonyba kerül, tehát a protestánsok számára nagyobb tér és lehetőség lesz arra, hogy a magyar iskolaügyekbe bekapcsolódjanak.

Bretschneider azonban a maga részéről azt látja, hogy ő már csak az iskolaügy terén fejthet ki tevékenységet, egyrészt mert a császár úgy gondolja, hogy ő a legjobban itt hasznosítható, másrészt pedig azért, mert Gebler báró magától semmit sem tesz az érdekében, legfeljebb akkor pártfogolja, ha valaki már elősegíti Bretschneider ügyeit. Egészen valószínűnek látszott, hogy Lembergbe kerül, különösen mióta a Garrelli-féle könyvtárat a leMBERGI egyetemnek adományozták. Bretschneider úgy hitte, hogy Michael Denis is Lembergbe megy a könyvtárral és ő is oda kerül majd. Ezt azonban semmi esetre sem szeretné és tréfából említve, de komolyan gondolva arra kéri Nicolaít, hogy II. Katalin udvari könyvtárába protezsálja be, mint könyvtárost. Itt egészen biztosan jól megállja majd a helyét és még egész Európa beszélni fog róla, ha végre képességeinek megfelelő pozíciót tölthet be. Hogy mennyire komolyan gondolta Bretschneider ezt az indítványt, azt abból is láthatjuk, hogy a végén még Nicolainak azt ígérte, hogy a könyvvásárlásokat mindig nála fogja majd eszközölni és komoly hasznát fogja látni ennek az üzletnek.

A levélben Bretschneider bécsi irodalmi újdonságokról tudósította barátját, nyilvánvalóan az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ számára. Egyben értesítette Nicolait, hogy Günher von Liebenstein, aki részére könyveket vásárol Berlinben, fel fogja keresni, mert nagyon szeretné megismerni a híres Nicolait.

A budai pletykákkal kapcsolatban ismét leírja annak az asszonynak a történetét, aki gyóntatójának bevallotta, hogy gyermekeket hajtott el, mire a pap az mondta neki, hogy jobb volna számára, ha elevenen elégne, mint hogy majd a pokolban égjen, mire az asszony a pap szavait betűszerinti értelmében véve, elégette magát.

O. d. 20. Dec. 1783.

So eben erhielt ich durch Herrn Muhsner, welcher nicht ermanget, allezeit einige Knagdfeste Zeilen beizufügen, dero schreiben vom 6. Nov. worinne sie sich auf eins von mir vom 8 ejusdem beziehen.

Sie mögen den Mangolfier immer zum Reichs-Postmeister machen, dahin wird es nicht bringen, dass die Antworten eher abgehn können, als die Briefe einlaufen. — Mit jedem andern hätte ichs nicht so genaue genommen, aber einem Kritikus wie Sie, muss man nichts schenken, besonders keinen Druckfehler.

Sie haben sich über mein Schicksal getröstet, und glauben, dass meine Lage nicht gar schlimm sey. Nun wenn freundliches Reden des Monarchen, und zufällige Gleichdenkungen über die Jes. meine Umstände ohne weiters verbessert oder nur im Alten lässt, so mag es wahr seyn, allein ich fange an zu empfinden, dass ich jetzt übler als vorher dran bin. Es ist schon publicirt, dass die Universitaet nach Pest komt, dass die meisten Jesuiten und vielleicht mancher andrer wegkomt, versteht sich von selbst; und legaliter wissen wir dass alle Protestanten die ihre Sache verstehen zu LehrÄmtern zugelassen werden. Um diesen Zutrauen zu machen, wird so gar die Theologische Fakultet ganz von der andern abgetrennt und nach Pressburg verlegt, die Bibliothek, wird getheilt und komt der theologis. Theil nebst den Doublethen nach Presburg, *Urmeny* der sich ganz als Jesuiten Patron öffentlich gezeigt hat, von dem man so gar itzt ganz laut sagt, dass er seit ihrer Aufhebung eine jährl. Pension von ihnen gezogen hat, und der als ein schwacher Kopf, sich am Ende wie der Esel zwischen zwey Bund Heu aufführte, hat das Studien Referat verlohren, und die Frösche bekommen einen neuen König O Solon Phaedrus! Doch bey uns Gelehnten, auch bey uns die wir scheinen, wird keine Monarchie zugelassen, und wir kommen unter den Senat der in Wien niedergesetzten Studien Commission, wovon der Freyh. van Syieten Praesident ist: Nun nehmen Sie meine ganze Lage! — Der Kaiser wird schwerlich zu bewegen seyn, mich aus den Studien Fach zu nehmen, weil er mich dabey nützlich glaubt, niemand ist, der ihm das zu benehmen sucht, *Gebler* ist unthätig für mich, und nie der Mann, der etwas zu meinem Besten anfängt, sondern der nur beýtritt, wenn er andre für mich in der Arbeit findet. bey der Nation in Ungern bin ich stinkend, denn der gröste Theil ist in den Ketten der Jesuiten und der andre lässt sich leicht bereden, dass ich weder um mich blos zu verthedigen oder aus guten Absichten den Schritt gewagt habe, der so viele Revolutionen in den ungris. Studienwesen bewüreckt hat. Nun ist zwar v. S. durch den eignen Befehl des Monarchen genöthigt, für mich zu sorgen, sein Angesicht war auch, als ich ihn das letzte mal sah, heiter als gestern und ehegestern, allein dass er mich in seinen Herzen hasst, dass ihm schon mein Anstand zu republikanisch scheint, und dass er mich vor einen bösen Berliner Partisan, und einen stillen Verächter der Oesterreichischen Litteratur Grösse hält, dass sehe ich ihn nicht nur an, sondern ich bin auch durch Freunde, die es aus seinem Munde gehört haben, überzeugt. Ich sollte nach Lemberg; dass ich bey einer Universitaet keinen andern Platz ausfüllen kann, als des Bibliothekars das habe ich v. Swieten gesagt. Nun ist aber die Garellische

Bibliothek³⁶ der Lemberger Univers. geschenckt worden, und Denis³⁷ geht mit dahin, also wird man mich erst dahin setzen, wo einer aufsteht kurz, man wird auch über kurz oder lang auch bey den Kaiser anschwärzen, und dazu ist scheinbarer Stoff vorhanden, und was ich am wenigstens bin, nemlich ein unruhiger Kopf, wird noch das gelindeste Praedicat seyn. Ich habe den Gang meiner Sache geprüft oder vielmehr recapitulirt, ich finde si licet — viel Ähnlichkeit mit den 7 jährigen Krieg. Die Jesuiten mit ihren Bunds Verwandten machten einen Anschlag, ich merckte es, kam zuvor, fiel ihnen ins Land, bot Frieden an, wenn man mich ruhig liesse. — Es half nichts, ich schlug und wurde geschlagen, es wurde Friede, vielleicht zum Nachtheil der Verbundenen, aber nun zog der K. v. P. mit Frolocken in seine Königsstadt, und ward mit Lorbern überhäuft, hatte auch noch immer seine 6 Schüsseln zu essen wie vorher — daran bin ich nun freylich nicht, — aber ich möchte wohl wissen, ob er auch so starck gezweifelt hat, da er an der Epoche war, wo ich itzt bin? Au comble de malheur geben mir böse Menschen schuld, dass ich Ihnen Nachrichten deutsch und lateinisch schreibe die sie an Ihre Bibliothek hengen? — Nun was ist also his stantibus zu thun? — der Kaiser ist, glauben Sie mir, ein vortrefflicher Herr, aber Wissenschaften im gemeinen Verstande sind seine Sache nicht und dass er, wie er sehr weislich handeln würde, mich 14 Tage zu sich nehmen und sich alle Tage eine Stunde mit mir unterhalten, und meine andern Talente ablocken sollte, sehn Sie! das kann ich ihm nicht zu muthen. Wissen Sie was Freund! Sie haben der Russischen Kaiserin eine Bibliothek geliefert, schreiben Sie der dann nur ganz keck, die Bibliothek würde ihr nichts helfen, wenn ich nicht Bibliothekar wäre und empfehlen Sie mich Ihr auf beste. Meynen Sie etwa, ich werde Ihnen keine Ehre machen; das glauben Sie nicht, ich verstehe mich auf die Kunst gelehrt zu scheinen und Europa wird noch von mir sprechen, wenn ich auf so einen Posten stehe. Endlich wird auch Ihr eignes Interesse dabey gewinnen, denn es komt mir kein Buch in die Bibliothek ohne aus Ihrer Hand, und ich werde täglich mehr finden, die noch abgehn. Ausser allem Spasse — ich gänge nach Russland, wenn ich dort gut ankommen könnte, aber warlich denn, bringt mich ausser dem Tod, niemand mehr von der Stelle. — Stellen Sie sich einmal vor, das hätten Sie doch nicht geglaubt, dass das Schaf Szerdahely ein eigens abgeschickter und mir zugeordneter Spion der Jesuiten war. Damals lebte noch der Praelat von St. Dorothé und

³⁶ Pius Nicolaus Garelli, a császári udvari könyvtár prefektusa maga is komolyértékű könyvtár tulajdonosa volt, mely 1932 kötetre rugott. Halála után (1739) fia Johann Babtist, aki 1741-ben halt meg, az egész könyvtárat 10.000 forint tőkével együtt az udvari könyvtárnak ajándékozta.

³⁷ Johann Michael Denis, a bécsi udvari könyvtár őre. Költő és író. Az ő nevéhez fűződik az Ossian versek első német fordítása.

die Jesuiten Pratiqnen mit mir nahmen gerade ihren Anfang. Man glaubte, etwas von meinem lange auskundschaften zu können, und sendete den Szerdah. mit mir. Nicht nur weiss ich diss itzt aus dem Zusammenhange, sondern aus einer Original Anweisung nach welcher ihm die Reisespesen mit 48 F. 30 x. bezahlt worden sind. — Das möchte alles noch angehn, allein von Discoursen, bon mots und dergl. die ich ohne weitere Absichts damals bis weilen aus geworfen habe, hat der Schurcke gegen mich Gebrauch gemacht, so gar eigenhändig anonyme Briefe an Leute geschrieben, von denen ich etwas im Scherz oder Vertrauen gesprochen hatte.

Haben Sie den *Schlafrock* noch nicht gelesen, er ist von Sonnenfels. In dem ich dieses schreibe, sie mögen glauben oder nicht, dass ich mein lebelang vorher daran nicht glaubte ich wollte Ihnen sagen, dass viel nonsens in dem Buche wäre, dass aber die Original Briefe von einen Jesuiten aus Rom sehr merckwürdig wären. Da kommt mir ein Anagramma im Wurf das ich nicht unterdrücken kann

Sonnenfelsius
Le juif Nonsens

das mir aber der böse Geist eingegeben hat, weil ein Buchstabe fehlt, ich will aber deswegen meinen Brief nicht umschreiben. Nonsens kommt wirklich heraus, und der mag den meinewegen von mir herrühren. H. Rautenstrauch³⁸ der Vielschreiber hat ein *Wiener Autoren Lexicon* herausgegeben, darinne er denen Freunden und Gönnern am Ende jedes Artikels mit einem Verse im fremder Sprache hoffirt. Sich selbst setzt er das Motto

Hated by fools and fools to hate
Both is my motto and my faith.

Nach meiner Uebersetzung

Da er die Narren hasst, und ihm die Narren hassen
So bleibt der Arme Narr sich selber überlassen.

Auch das müssen Sie mir noch zu gute halten. Einen *extrait quaest.* die Censur betr. will ich Ihnen nebst andern Kleinigkeiten mit der fahrenden Post schicken. Ihre Recension der Normalschriften will niemand einleuchten, und das komt mir eben so vor, als die neue recht gute, vernunftmässige Abänderung der Claves auf dem Clavier, die aber kein Mensch einführen will, weil alles was er auf die alte Weise gelernt hat, dabey zum Teufel geht.

Ich war ein paar Tage in Presburg und speiste bey *Felbigern*,³⁹ der nimt die Lection auf der besten Seite, wenigstens stellt er sich gegen

³⁸ H. Rautenstrauch (1746—1801), osztrák költő. A Wiener Autoren Lexicon-t azonban nem Rautenstrauch, hanem Berisch adta ki. (V. ö. Sebastian Brunner „Die Mysterien der Aufklärung in Oesterreich“. 142. l.)

³⁹ Felbiger a normáltankönyvek szerkesztője, az osztrák normáliskolák megalapítója.

mich so; ich merckte freylich, dass er mit *Grubern und Blumauern* in Verbindung und Briefwechsel steht, auch den bekanten Prolog, den ich aber noch nicht gelesen habe wenigstens als ein Meisterstück des Witzes empfangen hat, aber der Mann hatte doch so viel Menschen Verstand, dass er es gar nicht wagte etwas wieder die Recensionen zu sagen, er entschuldigte sich nur, dass er nicht anders hätte verfahren können. Bey *Born*⁴⁰ und *Sonnenfels* welche gottweiss zu welcher personifizirten Tugend dirigiren, ist Blumauer täglich und der Wiener Modeton ist nun schon einmal dem Propheten Nikolai Hohn zu sprechen und gewiss Freund! wenn ich sie so wenig brauchte, als ein Bär, ich wollte gern ein paar von diesen Knaben verschlickten, allein ich lache und schweige, und werfe nur einen Brocken drein, wenn man das Ding zu arg macht. Freund *Palasty* gefällt mir, mit seinem innern Orden nur wagt er nicht etwas davon zu sagen oder zu schreiben. Aber des ist nun schon einmahl nicht anders: Die Macht der Stärckern geister muss schwächere unterdrücken oder am Narrenseile führen, nur schade, dass diese stärckere Geister meistens Geldschneider und Betrüger sind. Wäre ich zu überlegen Betrüge fähig, wie es itzt in Wien geht, ich getraute mir mit ein bissgen Scharfsicht und Verstellung Tonnen Goldes zu erwerben, aber ich kann mich meiner Ueberlegenheit, wenn ich sie fühle, zu nichts, als satyrischen Tumerlungen bedienen, und dabey erwirbt man kein Geld, sondern bisweilen Schläge, dafür mich mein breit-schultrichtes Ansehn seither noch immer bewahrt hat. — Dass Sie sich der Erzählung meiner Reisebeschreibung nach Engelland und Franckreich, bey Ihren sonst herrlichen Gedächtnisse nicht mehr erinnern, ist mir ein Beweis für die Wahrheit der Katholischen Religion. Ich berichtete Ihnen damals, und nach der gemeinen Sage, sollen die Beichtiger, wichtige Beichten durch ein Wunder gleich vergessen. — Dass *Stoll* resigniren will, weiss ich nicht: *Plenck*⁴¹ ist von hier ab nach Wien gegangen als zweyter General Chyrurgus (Brambill aist der erste) und General Inspector der Feld Apotheke.

Nun muss ich Sie auf einen Mann praepariren, der Sie in Berlin besuchen wird: Es ist ein sehr alter Freund von mir der manches Abenteuer erlebt hat. Er heisst Freyherr Günther von *Liebenstein*,⁴² war mit *Quintus*⁴³ zugleich in holländis. Diensten und dann in Preussischen, per

⁴⁰ Ignaz Born (1742—1791). a bécsi szabadkőművesek feje. Ifjúkori tanulmányainak elvégzése után a jezsuita rendbe lépett, melyet 16 hónap után elhagyott, aztán jogot tanult. Később egész erejével a természetudományok tanulmányozásába vetette magát, mineralógiát és bányászatot tanult. A „Mitglieder der Maurerloge zur Eintracht“ vezető egyénisége.

⁴¹ Joseph, Jacob Ritter von Plenck (1738—1807).

⁴² Baron Freiherr von Liebenstein, kémikus.

⁴³ Quintus Icilius, valódi nevén Guischard, generális Nagy Frigyes uralkodása alatt. Linger i. m. 264. l.

varios casus et tot etc: kam er endlich auf die Chymie, erfand eine Medicin die das Philosophis. Goldsalz heisst und ihm ein reichliches Auskommen abwirft, er ist nicht ohne Kentnisse und bey seinen itzigen guten Umständen ein eigensinniger aber ehrlicher Kerl. — Von alle dem sagen. Sie ihn nichts, sondern hören was er Ihnen zu sagen gut findet. Er kauft Bücher für mich und bat ich ihn mit Ihnen bekant zu machen, *Ganz*⁴⁴ in Rgsp. ist auch sein Freund.

Die Geschichte der Frau die in einen Backofen kroch und sich verbrennt hat, ist kürzlich diese: Sie beichtete, dass sie Kinder abgetrieben habe, der Herr Beicht Vater sagte ihr rund heraus, — Sie würde verdamt, und es wäre besser für sie, wenn sie lebendig verbrennt würde, als wenn sie dereinst ewig in dem höllischen Feuer brennen würde, das nahm sie denn im buchstäblichen Sinn, und verbrennte sich ut rupa. — Haben sie die Bücher des *Johann Friedel* gelesen, die *Löwe* verlegt, der Mensch ist Comoediant in Presburg bey Schickaneder. Hätte ich noch Platz so könnte ich Ihnen Anecdoten von ihm mittheilen, Wer ist denn der *Krallpfote* dem ein Theil des *Vade mecum* dedicirt ist? — Geben sie doch Ramlern ein Exemplar von *Fabeln, Romanzen und Sinngedichte* und grüssen ihn, vielleicht findet er eine Fabel die seiner Samlung einigermassen werth ist. Ich bin noch nicht aller Eitelkeit abgestorben. Den Baron Gleichen habe ich nun auch in Wien kennen lernen. Er ist unzufrieden damit dass sie die Capuzinade in Ihre Reisen haben drucken lassen, er selber hat diesen Caballisten mit nach Rgspurg citirt. Hier ist ein Professor *Horwath* der die Pastoral Theologie geschrieben hat, die schon in der Allg. Bibl. recensirt ist, der Mann ist kein Exjesuit, eben nicht der Gegenstand meiner Neigung, aber ein Mann der mich sehr cultivirt. Er hat wieder *Chrestomathiam pastoral.*, hist. litter. pastoral. und solch Zeug geschrieben und will absolonisch säuberlich behandelt seyn! Wilkowitz an den Sie mir einen Brief beischlossen ist ein Exjes. und bey der Censur angestellt. Tausend gute Jahre da das liebe Weiblein und Söhnlein. Sie wissen ich bleibe

immer der Ihre

v. Bretschneider.

XV.

Liebenstein báró, Bretschneider barátja, akinek Berlinbe érkezését már az előző levelében is jelezte, időközben megérkezett Nicolaihoz, sőt a könyvkereskedő már bizonyos híreket is írhatott róla barátjának. Ezért igyekszik cáfolni aztán Bretschneider azt, mintha Liebenstein-t szabad-

⁴⁴ Ganz Linger idézett munkája szerint követségi titkár. (58 és 206 l.)

kőművesként emlegette volna. Sőt azt jegyzi meg róla, hogy egyesek véleménye szerint az ördöggel cimborál, mert „J. C.-ről (minden valószínűség szerint Jézus Krisztus) rosszakat mond.“

Nicolai előző levelében arról is írhatott, hogy Nagy Frigyes-nél járt kihallgatáson. Bretschneider ehhez szerencsekívánatait fejezi ki.

A mindig elkeseredett Bretschneider ismét a jezsuita-ügyekből származott szerencsétlenségeit emlegeti és azt írja, hogy a legjobb volna számára, ha már a föld alatt megtalálhatná az örök nyugalmat. Éppen ezért, minthogy Magyarországon nem várhat már rá semmi jó, ismét a szentpétervári állás után érdeklődött, amely úgy látszik igen megfelelő lett volna számára. Lemberg ellen az a legsúlyosabb kifogása, hogy ha a könyvtárba Michael Denis kerül majd, akkor számára semmi hely sem lesz. Ez nem felel meg az igazságnak. Denis továbbra is Bécsben marad.

A nyakas protestáns Bretschneider, aki a türelmi rendeletet olyan nagy lelkesedéssel üdvözölte, arról tudósította Nicolait, hogy szabadidejében a szentekről szóló himnuszok szatirikus versbe való feldolgozásán fáradozik. A levélben leírt vers egy Szent István legenda alapján készült, melyet Katona István, a híres exjezsuita szerzetes, az Árpád-házi Szent Istvánról szóló könyvében talált Bretschneider. A vers valóban meg is jelent 1788-ban egy almanachban, melynek címe: „Almanach der Heiligen auf das Jahr 1788“, mit Erlaubung der Oberrn. Gedruckt zu Rom. Ez a könyv, melynek célja a legendák kigúnyolása, első költeményként szerepelteti Bretschneider munkáját. Címe: „Von dem heiligen Stephan, apostolischer König“. A verset egy rézkarc előzi meg, mely Szent István kezét ábrázolja, üvegládában, gyöngyökkel kivarrt párnán. Az alatta következő magyarázatban utal Katona István a budai egyetem tanárának említett könyvéből vett leírásra: Szent István együtt ebédelt szent Güntherrel. Bár bőjt volt, az asztalra mégis sült pávát helyeztek és a király mikor már vett belőle, Günthert kínálta meg vele. „Quidnam facere poterat? praecepto regis se abtemperare promittebat, sed in divino adjutorio fiduciam retinebat. Quapropter factum est ut inter prandentes hic solito more orationi insisteret, caput

manibus inclinaret; profusis lacrimis, ne illicitis cibariis pollueretur, divinam clementiam implorabat. Mira res atque stupenda! completa Dei famulus oratione, caput de manibus elevebat? avis assata mensaque superposita, reddita vitae devolabat, et ab ejus usu gratia divina virum liberabat. — Hoc deus voluit etiam in Hungaria Guntheri sanctitatem declarare, cui non est difficilium avi iam assatae vitam restituere, quam nostram reservare“.

Egyébként Bretschneider elnézést kért barátjától, hogy több okból most nem írhatott részletesebben, többek között azért sem, mert vendége lévén s ő mint elsőrendű szakács maga fogja megfőzni a vacsorát.

O. d. 9 Febr., 84.

Freund!

Heut den 9. Febr. erhalte ich erst Ihren Brief vom 10. praet. Denken Sie sich also meine Verlegenheit. Lassen Sie lieber alle Briefe gerade zu an mich ablaufen; die ich abschicke sind in grösserer Gefahr als die ich empfangen. Baron Liebenstein der nun in Berlin ist, wird etwas von meiner Sehnsucht nach Briefen erzählen, ihm schrieb ich vor 14 Tagen und hoffe dabey noch täglich auf eine Antwort-Wenn ich ihn also einen grossen F. M. geschildert habe, so habe ich es aus Zerstreuung gethan, er versteht zwar die Kunst mitunter davor zu passiren, aber er ist sich selbst eine Gesellschaft, die ihre Statuten willkürlich abändert. Cornufer in Wien sagte mir einmal: „Ich habe geheime Nachrichten von einem gewissen Bar. v. Liebenstein, er hat erstaunliche Kenntnisse und Gemeinschaft mit unsichtbaren Wesen, aber seine Sache ist vom Teufel, denn ich habe sichere Nachricht, dass er von J. C. übel spricht.“ M. kennt ihm, aber nicht von Person. — Freylich interessirt es mich, was Sie mit Ihrem Könige gesprochen haben, ob ich gleich keiner von denen bin, die es interessirt ob ide deutsche Literatur dadurch gewinnt. Litteratur ist Litteratur, und Sprache ist Sprache, aber dass er mit Ihnen zufrieden ist, und es nach meinen Begriffen von ihm, seyn musste, mehr als mit *Gottscheden*, *Gellerten* und *Zimmermann*, das ist mir wegen Seiner lieb, denn ich sehe daraus, dass der alte Herr noch seine Vertsandeskräfte beysammen hat. — Mann! dem der König gesprochen hat, lassen Sie mich Ihnen empfohlen seyn. — Ist das Bibliothekariat noch vacant? — Wenn Sie mir, Liebster Freund! Ruhe wünschen, so fällt mir meine ewige Ruhe ein, denn ich sehe keine bessere Aussicht dazu zu gelangen, und der Weg dahin, mag eben auch nicht sehr bequem seyn, denn die christl. Kirche sagt, Ich hab' vor mir eine schwere Reis' bis zu dem himlischen Paradis. — Meinetwegen mag es nun schon gehen wie es will, das Otterngezüchte sucht alles zusammen, was mir nur einen entfernten übeln Schein geben kann und

hat leider die meisten Grossen im Sold. — v. S. der sie nicht liebt, — hasst mich nicht weniger und kurz ich bin kein Mann vor alle diese Leute. — Wenn der Kaiser sich nicht irre machen lässt, so ist es blosses Glück, und im umgekehrten Fall, eben das, als wenn ein Kind an der Inskulation stirbt. Ich glaube die Romanen haben mich in meiner Jugend so verderbt, dass ich jetzt immer ihren Helden gleichen will und zu ehrlich bin; ein wenig Spitzbüberey machte mich vielleicht glücklicher. — Schon vor 25 Jahren sagte mir mein Reitknecht der eine Halster gestohlen hatte und sie auf meinen strengen Befehl zurück geben musste: Herr! wenn Sie solche Sachen für Geld kaufen wollen, so werden Sie in ihrem Leben zu nichts kommen, und der Kerl hat gut profezeÿht. — Ich habe durchaus mit Schurcken zu thun, denen Schandthaten Kleinigkeiten sind. —

Um die Maçonerie bekümmere ich mich gar nicht. Wer sich will und kann narren lassen, der thue es. — *Palasty* ist kein Mann mit dem man aufrichtig sprechen darf, er ist zu schwach und furchtsam und in dessen Händen, der sich stellt seiner Meÿnung zu seÿn. B. Gebler ist vor 4 Jahren förmlich wieder zu dem O getreten und in Beÿseÿn des *Palfy* und aller Matadors in die gekrönte Eintracht eingeführt worden. Viele die glauben, dass mir dieser Mann wichtige Dienste beÿm Kaiser leistet ob er gleich noch nie ein Wort von mir ihm gesprochen hat, glauben ihm nur nach und nach von der Protection meiner abzuziehn, und das mögen sie. Letzt war ein gewisser General Geneyke hier, ein Protestant von dem der Kaiser etwas hält, der erzählte mir ganz freÿmüthig, dass mir in Wien an allen Orten meine Preussische Gesinnungen zur Last gelegt würden.

Was vor Gesinnungen, ich weiss hohl mich der Teufel von dem letzten Kriege nicht einen Marche, denn ich lese so etwas gar nicht einmal in den Zeitungen, und ich würde von dem vorletzten eben so wenig wissen, wenn ich nicht malgré moi dabey gewesen wäre. — „Nicht das sagte er drauf“ sondern sie halten es mit den Berliner Gelehrten, selbst Gebler ihr Freund verdeneckt Ihnen das, und sie machen Ihre Sache damit nicht gut. „Wie können denn die Leute wissen, mit welcher Parthey ich es halte wenn Sie nicht mit den Berl. hielten und sie schweigen nur weil sie hier besoldet werden. „Gut, antwortete ich, dass man mir die Egre anthut mein Stillschweigen dieser Ursache zuzuschreiben, und weil ich nicht besoldet werde um zu schreiben, so will ich schweigen um besoldet zu werden.“ — Ich weiss fast nicht mehr aus zudencken, was die Leute eingenlich wollen. Friedel den sie einen schlechte Kerl nennen, macht diesem ungeachtet hier in Ungern Epocue und Aufsehens, ich rede nicht von den *Briefe über Berlin*, sondern von denen *Briefen an einen Freund in Berlin*, wo manches Gute drinne steht. Dass *Gideon Krallpfote* ein nomen fictum sey, hätten sie mir nicht so ehrlich als wie der der Schweitzer das *er ist nicht von hier*, erklären, sondern den rechten Namen melden sollen.

Das ganze vergangene Jahr bin ich mit so eckelhaften Arbeiten überladen gewesen und habe dabey so viel Verdruss eingefressen, dass ich vor meinem Schreibtisch das empfinde, was ein Hund auf dem Platz wo er geprügelt worden ist, ich bin daher itzt zu allen Geschäften mit der Feder unfähig. Nur mit geistlichen Sachen beschäftige ich mich, und mache richtig alle Abende ein Gebet oder ein Lied an einen Heiligen. Diese sammle ich, und werde 1785 einen Heiligen Calendar mit Kupfern herausgeben. Die Gesänge sind alle nach dem Schnitte des *Heiligen Eiligus*. — Ich gebe hier eins zum Muster. H. *Stephan Katona* Exjes. hat eine Historia von Ungern geschrieben, die hier ein Schulbuch ist, worinne das Wunder geschrieben steht.

An den heil. Stephan König und Apostel.

Du lieber heiliger St. Stephan
 Du Apostolischer König!
 Hör meine fromme Bitte an —
 Ich bat von dir noch wenig

An deiner Tafel flogen Pfaun
 Gebraten *von* dem Teller
 Für dieses Wunder geb ich traum!
 Nicht einen rothen Heller.

Dir kostets keine grössre Müh
 Und mir machts mehr Vergnügen
 Lass du gebraten Feder Vieh
Auf meine Teller fliegen.

Dann opfer'ich deiner heilgen Hand
 Hier hast du Brief und Siegel
 Von jedem das ich mürbe fand
 Die Knochen und die Flügel.

NB. Diese wird hier in Ofen öffentlich verwahrt.

Ich werde Ihnen mit der fahrenden Post, was sie verlangen und was ich zusammenbringen kann, dass es ein Pfund wird, überschicken, denn kleine Paquete nehmen sie nicht an.

Kortum von dem Sie mir einmal schrieben, der bey Ihnen in Berlin war, ist Gubernial Rath in Lemberg, hat aber mit den Studienwesen gar nichts zu thun. Er hat etliche mal an Geblern geschrieben, und sich nach mir erkundigt ob er mich gleich nicht kennt. Da nun das Theresianum in Wien aufgehoben und die Garellische Bibliothek der künftigen Universitaet Lemberg geschenkt ist, so wird Denis ohne Zweifel mitgehn, es ist also auch dort für mich nichts, worüber ich mich gar nicht kräncke. Das werden sie wissen dass die hiesige Universitaet nach Pest komt und dass alle Professores aufs neue um ihre Stellen ein-

kommen müssen. Dieses letztere ist um der Jesuiten willen, die man mit dieser Manier fortzuschaffen gedenckt. Das wissen Sie und speyen Feuer und Flammen gegen mich. *Murr* in Nürnberg hat den Auftrag sich zuerst an mich zu machen, ich habe ihn aber warnen lassen, denn ich bin gar zu persönlich mit diesen Herrn bekannt.

Tausenderley hätte ich Ihnen zu schreiben, das alles wichtiger ist als das, — aber itzt fällt mir nichts ein, und in meinem Hause ist *Faustus Socinus* abgesendet von seinem Gespan um das von mir selbst unterbrochene gute Verständnis wieder herzustellen, desgl. sind die zwey jungen *Jeszenak* hier, ich hoffe dass der 2te Theil Ihrer Reise etwas von dem Vater spricht, auch der junge *Podmaniczki* ist hier, alle diese Leute werden heut bey mir essen, und verlangen Gerichte, die blos nach meiner Angabe gemacht worden, denn ich bin ein grosser Koch — also können sie sich die Last meiner Geschäfte vorstellen. Empfehlen Sie mich der Frau Gemahlin und wenn es etwas zu meiner *recommendatio* beiträgt so sagen Sie ihr dass ich ein guter Koch bin.

Vale.

v. Bretschneider.

XVI.

Két exjezsuita valamilyen természettudományi munkát írt, ezt a könyvet küldi el Bretschneider barátjának, hogy arra megfelelő, de főképp szigorú kritikát irasson az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“-ban. A könyv, mely többnyire botanikai és kémiai dolgokkal foglalkozott, már Winterl-professzornak sem tetszett és sok tévedést tartalmaz, különösen a növényekkel kapcsolatban. Bretschneider nem értett ezekhez a tudományágakhoz, azért megkérte Nicolait, hogy adja ki a megfelelő bírálóknak, bár mint a levélből is kitűnik, sokkal szívesebben írta volna ő maga a nyilván nem hízelgő recenziót. A könyvtáros igyekezett ott sujtani a volt Jézus-társasági atyákat, ahol hozzájuk férkőzhetett. A harc közte és az ex-jezsuiták között nem állt meg, állandóan a legsúlyosabb vádakkal illeti őket, „die täglichen neuen Neckereyen, dass mir diese Hydra von Exj. durch ihre bekannte Wege über den Halz zu ziehen weiss“ ... írja ebben a levélben is. Elvakult gyűlöletében oda jut, hogy látszólag igen komolyan azt írja: Magyarország katolikus lakóinak kétharmada exjezsuita.

Szabadkőműves ügyekre térve megemlíti Bretschneider, hogy Gebler báró ismét felvétette magát az egyik páholyba,

egyébként már az utolsó bécsi tartózkodása alkalmával Sonnenfels, a „Schlafrock“ írója megkérte a könyvtárost, hogy beszélje rá Geblert erre a lépésre. Sonnenfels, Blumauer és Born egyazon páholy tagja, naponta együtt vannak és igen komolyan veszik a szabadkőműves ügyeket. Bécsbe egyébként még mindig Nicolai folyóirata és utikönyvei szerepelnek legsűrűbben a tudományos és irodalmi körök beszéd tárgyai között.

Magyar borokról és azoknak árairól szólva, azt írja Bretschneider barátjának, hogy az árakat általánosságban teljesen lehetetlen megmondani, mert minden bor különbözik a másiktól, nemcsak minősége, hanem régisége, erjesztése, érlelése, keverése és kezelése miatt is.

O. d. 16 Merz 84.

Bester Freund!

Ich habe Ihnen zwar erst vor 14 Tagen ein Päckgen mit der fahrenden Post geschickt und damals allerley Ballast zulegen müssen. Nun bekommen sie durch den nemlichen Weg ein zweytes, das ich auf dringendes Bitten des Herrn Köpfst mit der Fahr. Post an Sie senden muste. Sollten Sie dafür beträchtliche Postspesen haben, so rechnen sie es W. & K. an, ist es aber wenig, so will ich es auf mich nehmen. Was mich dabey interessirt, ist ein Buch welches zwey Exjesuiten hier herausgeben, worinne sie eine Reise über Gegenstände der Natur Geschichte beschreiben, und damit nach ihrer Art bey itzigen kritischen Zeiten, Wind machen wollen. Es wäre nun freylich von grosser Wichtigkeit für mich, wenn man die Geringfügigkeit ihres Wercks in einer beschleunigten Recension entdeckte, allein ich selbst kann von einer Materie davon ich nichts vorstehe, nicht urtheilen und bin zu ehrlich, als dass ich das mindeste auf Kosten der Wahrheit oder Rechtschaffenheit verlangen sollte. Prof. Winterl ein Mann der in seinen zwei Fächern der Botanik und Chymie ein wahres Genie und nur zu faul ist der Welt verschiedene richtige Entdeckungen mitzuthemen, sagt mir dass die in der Reise der Jesuiten angegebenen Kräuter alle falsch und keine neuen Pflanzen wären, ich werde sehen, dass er mir eine schriftliche Erklärung darüber gibt. Koepf wird diese Messe nach Leipzig gehen. Wenn ich nicht von Amtsgeschäften abgehalten werde, wenn wir nicht gerade in der Zeit die Bibliothek nach Pest transportiren müssen oder etwas dergleichen, so könnte es geschehen, dass ich ihm bis Bamberg oder gar bis L. begleite, aber ich sehe schon im voraus, dass nichts daraus werden wird; meine Lage gewinnt wieder ein sehr zweideutiges Aussehn. Der Kaiser ist vermutlich in Italien in dem Sitze der Unbek. Oberrn irre gemacht worden, denn der schon resolvirte und anbefohlene Concurs alle Professor Stellen der deswegen angestellt werden sollte, damit man die Exjes, ausmerzen könnte, ist auf dringende Vorstellung

der Ungris. Hofrätthe Urmeny und Szdenzi wieder abgestellt worden, und wer weiss wie es bey dieser Gelegenheit über mich hergegangen ist. — Doch weiss ich noch nichts legal — aber ich bin so matt und entkräftet von den vielen Zank und über die täglichen neuen Neckereyen, dass mir diese Hydra von Exj. durch ihre bekante Wege über den Hals zu ziehen weiss, dass ich es nicht lange mehr aushalten werde. Ich kann sicher behaupten, dass unter den Kathol. Einwohnern in Ungern wenigstens $\frac{3}{4}$ Jesuiten sind. Ich würde alle meine Streitigkeiten und alles was man gegen mich vornimmt mit Ruhe vereiteln, wenn ich ein anderes Temperament hätte. Ich bin etwas zu empfindlich, zu wenig rachgierig und werde gleich stumpf wenn ich Bosheit erfahren muss die meine Vorstellung übertrifft, Ich habe Wahrheit und gesunde Vernunft auf meiner Seite, ich durchdringe die listigen Schliche meiner Feinde, ich bin den meissten überlegen, aber ich arbeite in meinen eignen Sachen, bey den besten Materialien immer mit Eckel und Widerwillen und kann mich nicht überwinden mit Gelassenheit das zu dencken, dass es kein groses Unglück ist, seine Gegner eine kurze Zeit triumphiren zu lassen, nicht um ihretwillen, sondern darum, weil es mich drückt auch nur wenige Tage in manches rechtschaffenen Mannes Augen, zweydeutig zu scheinen.

Ich glaube ich werde Ihnen in meinem vorigen gemeldet haben, dass B. *Gebler* mit grossem Pomp wieder zu dem ☉ getreten ist. Sonnenfels teilte schon bey meiner letzten Anwesenheit in Wien an mir, ihn dazu zu bereden — ich that es aber nicht, das heisst ich erzählte es ihm wieder, ohne votum. — *Born* der das ☐ Werck itzt mit dem Eifer eines I. treibt, *Sonnenfels* und *Blumauer* sind in einer ☐ und täglich beisammen. Viele Umstände Zeigen, dass *Born* ein Feind der *Exjes.* seyn muss, *Blumauer* von Natur, und doch schrieb *Sonnenfels* der *Schlafröck.* Jetzt sind die zwey Barons *Jeszenak* die sie in Göttingen gesehen haben, hier und der kleine *Podmaniczky* welcher itzt Gubernial Rath in Fiume geworden ist, war auch da, diese jungen Leute waren in Wien an vielen Orten und besonders wo von Litteratur geredet wird, ich finde aber dass noch immer *Nicolai*, die Allgem. Bibl., ihre Reisen, in Wien der Hauptgegenstand ist. — Wahrlich ich habe noch nicht lang so seine anhaltende Medisance gefunden, und doch muss ich sagen, dass sich, wie ich in Wien war, selbst die Leute die nur Augenblicke vorher auf das schimpflichste gesprochen hatten, mit mir über die Materie gar nicht einlassen wollten, einige, die sonst gute, und Ihnen, wie der Wahrheit geneigte Leute waren, als *Stoll* haben mich so gar geflohen, dass ich sie nirgens finden konte. Sie wollten in Ihrem letzten, das ich aber nicht bey der Hand habe, weil ich dieses in Pest schreibe den Preis der Weine in Ungern wissen; das ist eine platterdings unmögliche Sache, denn Wein differire selbst in der Güte und Wartung u. d. h., dass sich gar nicht drüber sagen lässt.

Wenn hier oft zwey Besitzer eines Weinbergs, den Wein mit einander fexen. NB. das schreibt *Adelung* fächsen und erklärt es durch

anbauen (es heisst aber ganz eigentlich durch Oberdeutschland so viel als *einernden*: Man fragt ist die Fexung dies Jahr reichlich gewesen? u. s. w.) so ist doch in dem Weine schon in 3 Monathen oft ein himmelweiter Unterschied, der eine ist oft wie Oehl und der andre kaum zu trincken. Die Wartung, der Ort wo er aufgehoben wird u. d. g. macht sehr viel und man darf auf das blose Vaterland als z. B. Razersdorfer, Ofner u. d. g. so wenig als die Zahl der Jahre ungekostet nie Wein kaufen. Der Tokayer ist der einzige den man so ziemlich in ein System gebracht hat, aber auch dazu gehören Kenner in Kosten, der Preis fällt von 50 # das Antal bin auf 12 # der geringere heisst Marlas und wird nur gebraucht, den gar zu süssen und substantionsen zu mischen 25 bis 30 # ist der gewöhnlichste. Ofner Wein kostet der beste hier zur Stelle 12 bis 15 F. Menoscher Ausbruch von 30 # bis zu 12 herab.

Vom Fratre Unitaris et suis multa et momentosa nova narrare potuissim, sed et tempus et spatium deest. Empfehlen Sie mich der würdigsten Frau Gemahlin, Ihrem Herrn Sohn, meinen Freund. Ich bin
der Ihre

v. Bretschneider

XVII.

Bretschneider egy császári szolgálatban álló tábornok, von Bruder báró fiainak udvarmesterével küldte el az itt következő levelet. Az udvarmester, aki pedagógián kívül kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott, a könyvtáros hiedelme szerint borkereskedelmi kérdésekben is rendelkezésére állhat Nicolainak. Bretschneider a levélhez egy aukcióból származó kéziratokat is csatolt, melyek talán Leipzigben a porosz diákok között kelendők lesznek.

A rövid levélben Bretschneider megemlékezik még egy franciskánus közléséről, mely szerint Marseilleben valamelyik templomban a templárius lovagok „Götzenhaupt“-ja (bálvány?) látható.

O. d. 17 Apr. 84

Liebster Freund!

Der Ueberbringer dieses ist Hofmeister zweyer jungen Baronen von Bruder, deren Vater General in Kaiserlichen Diensten ist. Es gibt sich ausser seinem Paedagogischen Fache mit Handels Geschäften ab, und könnte Ihnen über den ungarischen Weinhandel manche gute Nachricht geben. Ich werde Ihnen selbst das mehrere melden, wenn sie mir die Nachrichten mittheilen die er Ihnen gibt. Ausserdem hoffe ich werden Sie vor seiner Ankunft in B. schon Briefe von mir haben, die Ihren letzten Brief weitläufiger beantworten. Ich lege hier wieder etwas Bal-

last beÿ. Ich bekam in der Belischen Auction verschiedene Mscpte darunter waren auch die beiligenden Acta die Ihnen zeigen werden, wie man sich in Leipzig von den preussischen Studenten bezahlen lässt. Ich kann Ihnen weiter nichts schreiben theils weil ich Ihnen mit der Post einen ausführl. Brief sende, theils weil es noch nicht entschieden ist, ob ich sie nicht vielleicht noch selbst spreche? Welch ein gaudium für meine Seele! Einß muss ich Ihnen schreiben ehe ich es vergesse, Ein Franziskaner Provincial sagte mir von ein paar Tagen mit vieler anscheinender Aufrichtigkeit, dass man in Marseille ich weiss nicht in welcher Kirche das Götzenhaupt der ehemaligen Templiers noch zeige und dass er es selbst gesehen habe, das verdient Nachfrage. Leben Sie wohl bester Freund! Mit mir ist noch nichts entschieden.

Vale

in Egl.

XVIII.

Bretschneider egészségére is panaszkodik, mely nyilván kedélyállapotát sínylette meg. Különben is szerethette sajnáltatni magát és éppen nem férfias szokásként állandóan, hol ezért, hol azért siránkozott.

A Reisebeschreibung harmadik-negyedik része megérkezett már a könyvtároshoz és azt igen jónak, mértékletes hangúnak és megfelelően megfogalmazottnak találta Stoll-al együtt. Ebből persze még nem következik az, hogy a „Real Zeitung“-ban megjelenő recenziók is hasonló hangnemben fognak értekezni a könyvről.

A könyvtáros nemigen lelkesedik leMBERGI útjáért, főképpen az fáj neki, hogy ismét csak a könyvtárba fog kerülni. Hihetőleg egyetemi tanárságra vagy valamilyen politikai méltóságra vágyott. Ismét járt a császárnál, de sajnos nem tudta megváltoztatni Sempróniusról (van Swietenről) való véleményét. Gebler báró, bár igaz barátságot mutatott és nyilván érzett is irányában, pénzügyeit súlyosan összekúsálta, hiszen legutóbbi négy utazása is, melyet éppen a bárónak köszönhet, több mint ezer tallér kiadást okoztak Bretschneidernek

Wien, d. 2. Jun. 84.

Der grosse Vorrath von Materie und mein Missmuthiger Zustand machen mir auch mit Ihnen unterhalten. Meiner Gesundheit ist itz seit Jahr und Tag heftig zugesetzt worden, und sie hat zum ersten male auf einige arge Anfälle unmittelbare Folgen gespürt, sie scheint mir

aber doch fast so eisern zu seyn als der Fleiss den Sie mir in Ihrer Reise beizulegen belieben denn wenn ich auch halbe Nächte unter Hitze im Blut, drücken auf das Zwergfell, und der ungeduldigsten Melancholie durch wache, so helfts mir doch den Morgen drauf eine vorsätzliche Zerstreung wieder zu guten Appetit; bis gegen Abend, und besonders wenn ich allein bin, der Paroxismus wieder kommt; das war a Jove principium, denn jeder ist sich doch sein Jupiter Freund! Von Ihren Reiser habe ich schon bey dem ersten Transport nur 5 Exempl. behalten und die andern Köpfen übergeben der sie wie itzt die zwey spätern Theile berechnen und zahlen wird. — Dass ich hier in Wien bin, sehen sie und meine Unzufriedenheit würden sie mit fühlen wenn sie hier wären, — aber ich würde alsdann zufriedner seyn und den Tod aus den Töpfen der hiesigen Propheten Kinder wenigstens mit geringern Widerwillen hinunter schlucken. — Als ich hier ankam kam Gräffer, der künftig Ridolfo heissen soll gerade von Leipzig, Blumauer genant caducus a flore caduco, nos quoque floruimus etc. stand im Laden begierig nach den Einkünften von einer neuen Auflage, Ridolfo aber gab ihm schlechten Trost, äusserte Verwundrung dass er dissmal wenig habe absetzen können, und machte das sich das Angesicht dieses höchst schwidestüchtigen jungen Manns der gewiss den äusserlichen Ansehen nach, nicht lange mehr leben kann, schliesslich verzog. Ich bin so wie jedermann, den ich darüber gesprochen habe, sehr zufrieden mit ihrem 3—4. Theil und weiss nicht wie sich Caducus geben müste, wenn er die ernsthaftesten Thatsachen und gründlichsten raisonnements travestiren wollte. Stoll ist eben auch meiner Meynung und jauchzt über den guten der Sache angemessnen Ton in dem sie die Studien und Universitaets Gebrechen rügen. Was nun Recensent und Consorten in der Real Zeitung sagen werden, wird wohl meist in Berichtigungen bestehn, in dessen habe ich doch hier schon von verschiednen braven Leuten gehört, dass sie mit einigen ihrer eignen Landes Verfassungen, durch diss Buch erst bekant worden wären. Stoll sagte mir das vom Banco. Ich weiss nicht was für ein andrer Unterschied zwischen toleratur und admittitur seyn soll, wir in Ungern nehmen es so, die Sache muss darauf hinauslaufen dass das toleratur zwar das Buch berechtigt sich lesen zu lassen, aber mit Missbilligung sines Inhalts und auf diese Art ist so ein Catalogus prohibet, zugleich ein Kritisches Verzeichniss; die Zettel sind im Monde gedruckt, also konten sie die deutschen Kollegen nicht kennen.

Ich fing diesen Brief den 2. dieses an, und konnte wegen vieler Hudeleÿen und Geschäfte nicht eher wieder dran kommen, als heut den 6-ten; Ich habe freÿlich so viel zu schreiben dass ich nicht weiss, wo ich anfangen soll und bin dabey in keiner heitern Laune, aber wenn der halbe Bogen voll ist, schicke ich ihn fort, und nach Zeit und Gelegenheit den zweÿten und dritten. Palasty oder Phoebus ist ein armes Männlein, der weder fest in Grundsätzen, noch in der Freundschaft oder irgend einer Verbindung seyn kann, er hat in Leipzig zum Busch so gesprochen, als wenn meine Verdrüsslichkeiten blos eine Folge meiner

Herrschaft wären, und als ob er auch mehr Gönner seines Gleichen sich alle Mühe gegeben hätten mich zu beschützen, am Ende sagte er: Er begreife nicht, was ich als ein Fremder habe übel nehmen können, dass man mir unrecht gethan habe, und endlich war die Anstellung meiner in Lemberg eine Strafe meiner Widersetzung gegen die Plackereien die man mir zugedacht hatte. An den Hof-Secretaire Weber schrieb er von Leipzig aus: Platner sey ein ganz anderer Mann als Nikolai; Das ist aber ein wahrer National Zug denn hier lobt man niemand, wenn es nicht auf Kosten eines Dritten geschieht.

Ich bin zum Umbringen melancholisch, und warlich ich weiss nicht mehr auszuhalten unter der Last die mich drückt. Heut ist ein Tag den ich vor 2 Jahren königlich mit Ihnen zubrachte, denn es ist die Frohnleichnam's Woche; das war damals der Beschluss meiner guten Tage, seit der Zeit weiss ich keine Freude und nun verliere ich gar alle Thatkraft. Dass ich nach Lemberg wieder als Bibliothekar versetzt werde, macht mir eben keine so gar grossen Kummer, denn bey der Verfassung in Ofen die man Verbesserung nent, würde ich dort nicht ausdauern können. O Gott! was müsste ich Ihnen alles über die Studien in unserer Monarchie schreiben, wenn ich das was ich sehe und dencke melden sollte. Mit dem Sempronius ist so wenig zu machen, dass ich mir lieber einen Mimi oder Kyrieleison wünschte, die wenn sie falsch dächten, doch wenigstens ihre Leute zu schätzen wüssten; Man bringt kein Wort aus ihm, er sitzt steif in sich gezogen wie ein Quaecker, und redet zwar von vielen schönen Anstalten ist aber doch warlich jener Leute Dupe ob er sie gleich hasst. Ich sagte dieses selbst dem Cajus mit dem ich am zweiten Pfingstfeiertage wieder Sprach, allein die Herrn glauben ihre Sache recht gut gemacht zu haben. Z. B. der Univ. Senat ist in so fern eingegangen, dass er nun zu einer Studien Commission worden ist, wobey alle vorigen und unter ihnen die Uebrigen Assessores heissen, der Name ist also nur geändert: ich konte nicht umhin Cajo rund heraus zu sagen, dass nach meinen Verstande aus allen den Sachen nichts werden könnte, er selbst versteht es aber nicht, und glaubt Sempronius sey der Held. Weh mir! dass ich in dieses letzten Händen gefallen bin. Schon habe ich bewiese seines Hasses und seiner Kurzsichtigkeit an mir erlebt, aber Eberhard hat mich bey der grössten Freundschaft die er würcklich für mich hat, am härtesten gedrückt, denn er hat meine Finanzen in Grund und Boden verwüstet, können sie sich vorstellen, dass er mir nun schon allein 4 vergebne Reisen hieher gemacht hat. Ich bin ausser Stande und Kraft Ihnen diese Dinge ausführlich zu schreiben, aber mich kostet dieses Mannes Eigennutz in diesen letztern 15 Monaten mehr als 1000 rthl. die ich nicht hatte, und nun am Ende sehe ich dass er zwar gerne etwas für mich gethan hätte, wenn er nur ohne Beschwerde gekonnt hätte, dieses wird Ihnen alles räthselhaft vorkommen, ich will Ihnen aber die ganze Beschaffenheit von Ofen melden, hier kann ich nicht, weil Herz und Kopf zu voll ist. Damit er 5 rthl. gewonnen hat, hat er mich immer 100 auf wenden lassen, ob er

gleich meine Umstände weiss, und noch wirklich itzt, fährt er in diesen löbl. Manoeuvre fort; ich kann gar nicht begreifen wie Menschen (und so ein Mann) so denken können. Nein es ist der allerentsetzlichste Grad von Unverschämtheit und Geiz, und der Mann hat sich dadurch in meine Hände gegeben, und mir eine Menge Briefe in der Materie geschrieben die ihn gleich stürzen könnten und überzeugt von meiner bessern Denkungs Weise, überlässt er mich meinem Schicksale und sucht nur noch aus mir ziehen was er kann. — Ich bin wie gesagt, hier nicht im Stande meine Geschichte und mehrers was ich für sie habe, ausführlich zu melden, aber in Zeit von 8 Tagen wenigstens bin ich zu Hause. — Wie viel lieber müchte ich mit 800 F. ReichsGeld Hofrath vom Fürsten von Waldek seyn, als itzt meinen neuen Posten antreten. — Die Genealogie des Mimi hat den meisten Wienern viel Freunde gemacht. Ihr ehemaliger Hausherr hier hat diesmal stark meine Gesellschaft gesucht, weil er im Ferkelland von mir Nutzen hofte, so glaube ich wenigstens, aber von mir wird niemand mehr viel Nutzen haben, denn es müsste eine seltsame neue Erscheinung kommen, wenn ich mich heraus mausen und wieder Stärke erlangen sollte, alles das Wesen zu übertragen. Mamertius würde mich schon seinen Hass haben fühlen lassen, wenn er sich nicht vor Cajo fürchtete, der mir zwar wohl will, aber das ist so viel, der mich nicht hasst. Ich gab ihm ein Papier das er von Wort zu Wort genutzt hat von dem er aber kein Wort mit mir spricht. — Ich recapituliere täglich meine hiesige Begebenheiten und meine Vernunft sagt mir, dass ich in der Hauptsache immer so agirt habe, wie ich sollte. — Was für eine Menge Historin und neue Geschichten von Tändlern und Plapperhäusen. Tituis ist unter den ersten itzt einer der ersten, aber von den letzteren weiss ich itzt besondre Anecdoten. Grüssen Sie Ihre Frau Gemalin und Herrn Sohn und schreiben mir gleich, ich werde mir Mühe geben Ihnen alles das nachzutragen was ich itzt aus Hypochondrie nicht schreiben kann.

v. Bretschneider.

XIX.

Bár már a vizálykodások hosszú ideje tartanak, még nem vizsgálták ki a vádakat, melyekkel Bretschneidert gyanúsították. Van Swieten és Ürményi állandóan foglalkoznak részben az egyetem, részben pedig Bretschneider személyes ügyeivel, de amint az a könyvtáros panaszaiból kitűnik, a lehető legkevesebb jóindulatot tanúsítják iránta.

Bretschneider a Reisebeschreibung újabb köteteit várja Budára, a legnagyobb rajongó ismét Stoll, aki még Kaunitz hercegnek is fel akarná olvasni Nicolai legújabb munkáját. Magyarországon és más vidékeken azonban azt tartják a könyvről — nem teljesen alaptalanul, — hogy üres és tartal-

matlan munka, nem egyéb könyvkereskedői spekulációnál.

Gebler Bretschneider szerint azon van, hogy segítsen rajta, de csak addig, amíg saját kényelmében meg nem zavarják. A szabadkőműves ügyekre térve Bretschneider a lehető leghomályosabban ír a dolgokról és a szereplőkről, a megszo-
kottnál is sűrűbben használva az álneveket, melyeket hihetőleg meg is szokott cserélni. A személyeken kívül az eseményeket vagy csoportokat is álnéven jelöli, beszél pl. a tücsökfogdosók rituáléjáról, ezt görögökkel kapcsolatban említi, szabadkőműves jeleket kever a sorok közé, melyeket hihetőleg önkényesen használ. Ezek a jelek nem olyan bonyolultak mint pl. Hermes Trismegistos, vagy más szabadkőműves, alchimista vagy mágiával foglalkozó rózsakeresztesek munkáiban, de gyakran ugyanegy fogalomra több jelet használ és így a megértés, illetve a pontos megfejtés csaknem lehetetlen lesz.

O. d. 24. Jun. 84.

Freund!

Ich könnte nun schon bald Antwort auf meinen zu Wien in äusserster Verwirrung und übler Laune geschriebenen Brief haben. Mir macht es eben nicht viel Verdross dass ich nach Pohlen muss, denn hier ist keine Hofnung besserer Zeiten, allein die damit verknüpften Umstände drücken mich und Sempronius wird von dem Griechen⁴⁵ durch ihre Anhänger und mächtige Patrone so bey der Nase herumgeführt, dass ich mir bey den Ferkeln nicht um ein Haar bessere Zeiten Versprechen darf. Ein gerechter Eifer der mich bis zur Hitze reitze, weil Mamertius bey aller Abneigung gegen die Uebrigen, doch ihre Beschuldigungen gegen mich ambabus manibus ergriffen und ohne sie mir zu communiciren als Wahrheiten vorausgesetzt und referirt hat, belebte mich so, als ich bey dem Edelmann war, das ich ihm mit einer fast unauständigen Hitze, alles rund heraus sagte was ich von der ganzen Sache hielt, ich lernte bey dieser Gelegenheit seinen wahren Charakter kennen, und that Tiefblicke in sein innerstes, wenige werden noch so mit ihm gesprochen haben, Sempronius verfährt mit mir, wie ich immer gedacht habe; und da man vorher sieht, dass mir nicht auf den Hals zu kommen ist, so werden zwar alle Beschuldigungen gegen mich bey Seite gelegt, aber sie bleiben doch zweifelhaft, weil sie nicht untersucht werden, andere müssen Gelegenheit geben zu künftigen Vorkehrungen noch ehe man gewiss weiss ob das Vorige wahr ist? Mir scheint dass Cajus sich zwar eben nicht viel von Sempronio in der

⁴⁵ Exjezsuiták?

Pedagogie verspricht, dass er aber fest entschlossen ist, ihm fertig werden zu lassen. Es ist unmöglich dass ich Ihnen alles was geschieht und sich vorhersehen lässt schriftlich melden kann, kurz Mamertius wäre der allerletzte Mensch, den ich zu diesem Geschäfte mit guten Gewissen bestellen könnte. Pallas ist noch in Göttingen wie ich höre. Er ist ein wirklicher Commissarius vom Halleluja und seinen Collegen, er soll nicht nur Leute zum Dienst anwerben, sondern viel mehr Journalisten, Staatsanzeiger und dergleichen in das Interesse der Mondenbürger und dergleichen ziehen. Ich werde noch mehr über diese Materie schreiben, so wie mirs einfällt, aber itzt ein Wort von Ihren *Reisen*; noch sind die zwey Bände hier nicht angekommen. Den grössten Bewunderer und zugleich thätigen Mann, der nicht ruchte bis der Fürst Kauniz sich das Buch vorlesen lies, haben sie am Stoll, allein in Presburg hatte ich harte Kämpfe wegen dieser Bücher, besonders Fellow Felbiger der itzt in einer gewissen Unthätigkeit Holz auf sich hacken lässt, und gern erleben möchte mit Posaunenschall aufgeweckt und vor das Volk zurück geführt zu werden, der konte, ob er sich gleich sonst gegen mich sehr in acht nimt konte seinem Ueberrock nicht zu knöpfen. N. sagte er sieht überall nichts als Griechen und ich versichere sie Freund! ich mercke itzt starck, dass die stärcksten ehemaligen Freunde der Leute, die sich beleidigt glauben, auf ihre Seite übertreten. Presb. und alle Strümpfe scheinen ganz gegen ihre Bücher aufgewiegelt zu seyn, und ich würde Ihnen meinen tollen Aufricht zwischen mir und einen von den Matadors erzählen können, wenn Zeit und Ort es litte. — Nur ziehe ich aus Uebersicht und einzelnen Beobachtungen den Schluss, dass die zwey letzten Theile Wien so ziemlich versöhnen werden, das Theater und ihren Anhang ausgenommen, — allein die Partheÿ der Schützer des Buchs wird immer die andere übertreffen und überwiegen. Nur bey der Genealogie des Mimi⁴⁶ haben sie itzt von dieser Seite dem Fass völlig den Boden ausgestossen, und er wird Ihnen als ein Freund des alten Testaments, die Neutestamentliche Schreibart: *Der war ein Sohn etc.* schwerlich verzeyen. In Ungern und andern Provinzen wird das Buch schwerlich nach seinem Werthe beurtheilt werden, denn da ist jedermann schon vorläufig dagegen eingenommen und zwar durch den Anstrich, dass nichts drinne gesagt und dass es bos eine Buchhändler Speculation sey. Es dringt mich noch immer Ihnen auch in Bezug auf diese letztere Meinung meiner Presburger Theornier Geschichte zu melden, allein heut nicht, aber wohl von Wien aus, wo ich vermutlich bald wieder hin werde gehn müssen. Eberhard hat mich entsetzlich gemissbraucht, ohne dass er von seiner alten protection nachgelassen hätte. Er ist mein Freund, sucht mir zu helfen, wo seine Bequemlichkeit nicht dabey gestört wird, und zieht mir das Hemde aus, das 5 F. werth ist um es gleich wieder vor 2 F. zu verkaufen. Siehe! es wird eine Zeit kommen wo ich nicht mehr in Gleichnissen mit Euch reden werde, aber selig wer diese Gleichnisse nicht aus Erfahrung versteht. Eberhard der schon vor 30 Jahren die

⁴⁶ Trattner.

Grillen im Käselande getrieben hat, ist, wie Sie wissen vor einigen Monathen wieder beigetreten und hat itzt ein wichtiges Amt dabey erhalten, hält öffentliche Reden und zeichnet sich besonders aus, Cornutus ist Plapperhans wie Sie wissen und diese Plapperhänse treiben itzt die schädlichsten Dinge. Es sitzen in Wien 12 bis 15 ihrer ☉ Directoren von welchen die geringsten 800 F. haben. Liebenstein, künftigt Lucian kam nach Wien künftigt Findelhaus, und brachte einen Kupferstecher mit, der nicht nur ein guter Arbeiter in seiner Kund und andern mechanischen war, sondern auch etwas von der Experimental Chymie verstand, dieser Mensch sonst ein liederlicher Pursch dependirte völlig vom Lucian. Der letzte wurde wegen seines ☉ ○, von den Plapperhänsen beobachtet, und da sie aus ihm selbst nichts bringen konten, so machten sie sich Badschoki und Mesmer an diesen Menschen und engagirten ihn zum chymisch practischen Hand Arbeiter der Plapper □ im Findelhaus. Um nun aber Lucian wegzubringen, wurde ihm ins Ohr gesagt, er sey im Verdacht falscher Dinge und so geschwind zur Stadt hinaus gebracht und fort transportirt. Diese Leute verbinden itzt alle Tändler die zu ihnen kommen und keiner kann zu ihnen treten, der nicht Tändler ist. Ihnen alles zu sagen was sie dort, auf eine oder andre Ort erfahren können. Neu sind aber die gerechten und vollkommenen Grillenfänger auf dem Wege, ihnen das Handwerck zu legen, denn sie wollen dem Felix im Liste aller ihrer □ eingeben und am das privilegium exclusivum i. e. Vertilgung aller andrer Bitten, die sich etwa ausser diesen wittern lassen. *Gr. Carl Pálffy* hat Urlaub nach Spa und weiter zu reisen, wurde aber krank wie ich in Wien war.

Ich fühle itzt seit einiger Zeit mich gewaltig stumpf im Kopfe und würrklich muss ich ietzt schon aufhören mit Schreiben, so viel ich auch noch hätte. Wenn ich zu den Ferckeln abtruppe, weiss ich noch nicht. Alles würde zu meinem Vergnügen ausgefallen seyn und gut gehn wenn ich nur mit keinen so Fatalen stolzen, klotzartigen Menschen, als Mamerthus, zuthun hätte. Ein Mensch der sich befleissigt alles das zu ergreifen, was die Knaben, die nur sich bewundern schon finden, und der mich und Sie von Herzen hasst. — Was Sie mir über das rituale der Grillenfänger und dem Zusammenhang mit den Griechen schreiben, ist ganz seltsam. Ich fand in Presburg (Posen) einen braven Mann, einen Strumpf, der aber sehr gut und scharf denckt. Er hat das von Lillium Cornval. gelesen. Sie erinnern sich vielleicht noch, dass ich Ihnen einmal von den Zweifeln dieses Mannes schrieb, er ist itzt völlig überzeugt denn er hat einen *Fremden* kennen gelernt, der blos deswegen einen Braunrock hat anziehn und endlich fremd hat werden müssen, um recht hoch auf den Tändelmarkt hinauf zu klettern. Itzt möchte ich gern die sichersten und genauesten Nachrichten von St. Germain dit Aymas haben. Hier bey uns hält man ihm vor einen Prinzen aus dem Mond: Von den ehemaligen Federspulen und das Ding lässt sich hören besonders wegen seines nexus mit den Griechen. Ich weiss viel, aber ich schreibe nicht weil ich krank bin. Was sie von dem Tode des St. Germain wissen, bitte mir zu melden. Empfehlen Sie mich das lieben Fr. Gemahlin, der
Ihre
v. Bretschneider.

XX.

Bretschneidernek ebben az időben írott levelei már alig érthetők a kívülállók számára. Ennek egyrészt ismét a még sűrűbben használt álnevek az okai, másrészt pedig az, hogy az ex-jezsuitákkal való viszálykodásának legkisebb részleteiről is beszámol barátjának. Ezeket a részleteket semmilyen más forrás nem említi, korabeli napló, irodalomtörténet vagy történelem nem ad hírt róluk. A levelekben szereplő amúgy sem jelentékeny személyek az álnevek miatt teljességgel felismerhetetlenek. „Griechen“ alatt valószínűleg az ex-jezsuitákat érti, míg az „unter Ganse zu kommen“ kifejezés a szabadkőművesek közé való felvétellel volna azonos. Minden esetre érdekes volna tudni, hogy valamilyen kulcs szerint vagy teljesen önkényesen járt-e el Bretschneider az elnevezésekben.

Gebler báróval kapcsolatban már előbbi levelében is említette, hogy anyagilag nagy károsodást okozott számára. Itt részletesen leírja, hogy a báró valamilyen árut, minden valószínűség szerint könyveket küldött neki eladás céljából, melyeket ki kellett fizetnie előre, vagy pedig a pénzt személyesen kérte minden alkalommal Bécsbe. Olyan sürgető levelet írt Bretschneidernek, hogy az azt hitte, az ő ügyében akar valamit tenni és mindhárom esetben, a költségeket nem tekintve felutazott a fővárosba. Odaérve kiderült, hogy csak a pénzt akarja megkapni.

Bretschneider, az exjezsuita Winterl, Piller és Wollstein tudós társaság alapítására szövetkeztek, melynél azonban Bretschneider nem sokat számíthat, mert kizárólag természettudományos cikkek és értekezések fognak a *Monatliche Früchte einer Gelehrten Gesellschaft in Ungarn* című kiadványban megjelenni. Ezt a hírt nyilván azért közölte Bretschneider, hogy az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ valamely rovatában Nicolai megemlítsé. A következő hír, melyben báró Jeszenák Pált mutatja be a kiadónak, bizonyára ugyanezen célból készült. Jeszenák most lépett a magyar mágnások sorába, ezért fog róla írni az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“. Bretschneider még egy rövid verset is írt ebből az alkalomból a báróról.

O. den 16. Jul. 84.

Salutem

Ihr Brieflein ex silvis ist mir wohl worden und Sie werden inzwischen meinen letztern empfangen haben, in dem ich, wenn mir recht die procedur der Plapperhänse mit dem Lucian erzählt habe. Ietzt sind 8 besondere Tändelmarckte im Findelhaus und darunter sind Illuminati und der Himmel weiss welchen Namen mehr, Cornutus ist ganz angestossen oder wenigstens sehr verachtet, er hat darauf gedrunge, dass zwey *Fremde* aus Italien von dem Gefolge des Langhans sind aufgekommen worden und das waren Verräther, Langhans hat aber nichts ausgerichtet, ob er gleich Cajum angegangen ist; Dietz dessen Gemahlin so fein mahlt, ist ein mächtiger Beschützer. Wäre mein Geist frey so würde ich von den Tändlern und Plapperern genug erfahren können, allein so bekümmere ich mich nur um mich. Ich gehe nach Lemberg, das ist aber im Grunde warlich Glück und Phoebus mag sagen was er will, so geschieht das nicht bloss auf eine unüberlegte Bitte, sondern mit allem guten Bedacht, nur das Einzige verbittert mir die Sache, dass ich mit dem dümmsten und eigensinnigsten aller Holzblöcke, mit dem Mamertius zu thun habe, dieser Klotz hat sich von Halleluja und durch letztern von den Griechen ganz abscheulich hinter das Licht führen lassen. Ich habe es freilich dem Felix gesagt, aber das wird meine Sache nur um so schlimmer machen. Das Knäblein G. munterte mich auf von den itzigen Zeitläuffen zu profitiren und dem Jud Herz im Berge Possen zu machen, um unter Gänse zu kommen, ich bin aber gar nicht mehr thätig und Lucians Vorschläge sind zwar gutgemeyn't aber unthunlich. Eberhard hätte mir helfen können, wenn er zu rechter Zeit hätte das Maul aufthun wollen, er hätte mich nur zu meiner wahren Bestimmung vorschlagen dürfen, er hat das schon oft versäumt, das sey ihm verzeihen, aber was er mir sonst gethan hat, das will ich Ihnen mit wenig Worten sagen, Ich gab ihm aus eignen Triebe bisweilen einen Eimer Wein und wusste es auch so einzurichten, dass ihm andre damit beschenckten, auf einmal sendet er mir vor 4 Jahren eine Menge von einer Waare die Sie in Ihrem Wörterbuch unter Protestanten im ungekehrten Sinne finden werden, und liegt mir an sie zu verkaufen, gut, ich schicke ihm das Geld, verkaufte auch das meiste, das ist nun successive so fortgegangen und da ich seinen Schefel endlich nicht mehr los werden konte, nachdem ich vor mehr als 1000 rthlr. ihm das Geld geliefert hatte, blieb endlich noch vor 600 F. Waare die noch bey mir liegt, die musste ich nolens volens übernehmen und meinen Schein darüber ausstellen, ich that es damals gern, ich hatte manchen Unglücksfall der mir inzwischen begegnet ist noch nicht erlebt und sah gute Aussichten vor mich, dachte auch die Waare eine Zeit los zu werden, allein was that Eberhard? Da mich der Mann kennt und weiss dass ich (vielleicht etwas mehr als ich sollte) gros dencke und also nicht mit leerer Hand vor ihm erscheinen werde, so ersinnt er eine Gelegenheit nach der andern und sprengt mich nun schon 3 mal ohne alle Noth unter dem Vorwand der höchsten Nothwendigkeit nach Wien damit ich ihm allemal

etwas auf Abschlag mitbringe. Ich habe natürlich bey der feinen Vor-
 spiegelung die seine Briefe zeigten gar nicht zweifeln können, dass etwas
 Wichtiges für mein Glück auf der Tapete seyn müsse und seinen Ruf
 mit Dack erkennt, und allemal war es nichts. — Ich kann Ihnen nicht
 beschreiben was mich diese Reisen, nicht so wohl an den gewöhnlichen
 Kosten als andern zufälligen Unglücksfällen kosten und kann gewiss
 sagen dass mich diese allein ruinirt haben. Das letzte mal habe ich ihm
 nichts gezahlt, es stehn noch 280 F. es sind aber auch noch vor 450 F.
 seiner Waaren vorhanden, ich weiss nun nicht ob ich sie ihm soll zu-
 rücksenden? An der Waare selbst, wo der Preis unleidlich angesetzt ist,
 verliere ich noch über diess 50 p. C. welches an der ganzen Summe von
 etwa 2100 F. über 600 F. ausmacht. Ich würde zehnmal mehr gewonnen
 haben, wenn ich ihm sein Geld baar geschickt hätte und niemals hin-
 auf gereist wäre, aber konte ich das wissen bey den pressanten Briefen
 die ich noch zeigen kann und warlich nie war eine andre Ursache, als
 die Hofnung dass ich Geld für ihn mitbringe. Apropos — Ein Brief
 von Ihnen derselbe in welchen sie von Liebenstein reden und glauben
 ihm angesehen zu haben, dass er den Plapperhänsen angehört, ist mir
 gestohlen worden. Man hat in meiner Abwesenheit mein Zimmer in der
 Nacht erbrochen und mein Pult; Ihre Briefe habe ich bis auf diesen,
 weil mir aber sonst nichts an Briefschaften, sondern nur etwas Silber
 und römische Münzen sind gestohlen worden, so vermuthe ich, dass
 ihn die Diebe zum Einpacken gebraucht haben, indessen ist es auch
 darum rathsam so wie wir angefangen haben, fortzuschreiben. In Ihrer
 Tandler Hypothese befestige ich mich von Tag zu Tage mehr, und finde
 dass sie richtig ist, Wie viel andere Umstände treffen zusammen die ich
 bey den Griechen finde und wie gewiss weiss ich nun, dass Schröp-
 fer den Leuten in die Hände gerathen war? Sie werden wohl gehört ha-
 ben, dass ein Graf Clam in Prag sich umgebracht hat, weil ihm der
 vorgebliche Erbe von Schröpfern seine Gräfin praesentirt hat. — Faus-
 tus war in Italien, Faustina wird nechstens ihre Bürde quittiren, ist
 noch immer meine Freundin — dass Sie dem Edelmanne ein Exemplar
 vom 2ten Bande geschickt haben, war recht aber dass Baumstarck damit
 zu thun hat, ist gar nichts nutz, denn erstlich hat Baumstarck mit Cap
 nichts das ihm Familiar macht, zweitens ist Felix nicht sein Freund
 und drittens ist mir Baumstarck aus zwey Gesichtspunkten äusserst
 suspect und der vertrautste Freund vom Florus. Ich habe die beste
 Gelegenheit alles was ich nur will gerade in Caji Hände zu bringen, nicht
 nur dass er es empfängt, sondern auch dass er es lesen muss. *Hinc illae
 lacrymae*, ich sendete dem Edelmann etwas das wirklich sehr starck
 und in *continenti* angewendet wurde, aber nicht ein Wort, geschweige
 denn einen andern Lohn, und meine Worte prangen so gar in seinem
 Werke. Hier machen die Briefe aus Berlin gegen Friedeln ein grosses
 Aufsehn, wer mag wohl der Verfasser seyn? Ich wunderte mich nicht
 wenig mein Epigramm von Zucker und Caffée sieht Oestreichs Flotte
 in die Sec etc. *cum laude* darinn zu finden, aber der Artikel von der
 Armee ist meisterhaft. Ich schicke Ihnen ein Packet mit der fahrenden

Post, worinn ausser einigen Exemplaren eines neuen Journals das von einem guten Mann und grosse Chymiker und Kräuterkundigen namens Winterl und einigen andern herkommt welche da sind erstlich ganz unverdienter Weise und honoris causa ich, ein Exjes, Piller, der Vieh Arzt Vollstein und wer noch kommen wird, heraus gegeben wird, denn wir formiren eine gelehrte Gesellschaft bey der ich aber Null bin, weil schlechterdings nur Aufsätze aus der Naturkunde in das Werk kommen sollen. Es heisst: *Monathl. Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungern*. Es ist das Monatliche, die menses der ungrischen Musen. Nechts diesen wird das Paket den Stoff zu meinen *Heil'gen Almanach* enthalten. Auf dem anliegenden Blatte ist meine ganze Idee, gefällt sie Ihnen nicht, oder ist unthunlich so senden sie mir meine Siebensachen bald wieder zurück. Weil Sie in Ihren Reisen von den Päbstlichen Erlaubniss Briefen verbotne Bücher zu lesen, reden, so sende ich Ihnen meinen, den ich zu meiner Sicherheit schon 1774. nahm als ich nur zum Besuch in Wien war, in Originali mit. Verschiedne Fehler habe ich in Ihrer Reise gefunden die unrechte Auslegungen oder verfehlten Wort Verstand betreffen. So ist z. B. die Kreuzer Comodie nicht die kleinere Form Theater, sondern im ganz eigentlichen Verstande die Marionette die in Buden auf der Mehlgrube Jahrmarckts Zeit gewiesen wird. Niemand sagt in Wien *Hatz* sondern die Hetze. Mir ist es eben so gegangen dass ich Hatz dem österreichischen Dialekt angemessen fand, aber niemand braucht das Wort, der erste Entreprenneur muss ein Ausländer gewesen sein.

Hier in Ofen hat man die Directores der 4 Fakultäten ausmachen abgeschafft, weil aber 2 Exjesuiten dabey des Kyrielizon Augapfel oder vornehmste Stipendia Herr sind, so hat er es eingeleitet dass dieser Senat nun Studien Commission in Ungern heisst, die Herren Assessores bleiben und nur mutato nomine das alte bleibt. Kurz Sempronius hat sich überal bey der Nase herumführen lassen. Wie viel hätte ich Ihnen über diesen Punckt zu schreiben, aber es wird schon noch Zeit werden wo ich kann. General Groeben der ehrliche Alte Pommer war im 7 Jährigen Kriege noch Oberst Lieutenant, nun ist er Feldmarschal Lieutenant hat sein Regiment, und genießt seine Pension ruhig in Presburg. Vom Baron Paul Jeszenak wäre zu reden wie folgt. Ein Mann aus einer guten ungris. adel. Familie, der sich in seiner Jugend den Wissenschaften, mehr aber noch den Geschäften gewidmet hat, und wirklich von dem Russischen Hof bey Gesandtschaften war gebraucht worden auch noch wirklich einen Character vom Russischen Hof als Rath hat, seine erste Frau war eine Tochter des Reichshofrath von Gärtner von der die Kinder sind, die zweite so noch lebt eine Baron Poigk Nichte von Cammerpraesidenten in Dresden, er hat viel Vermögen und wendet einen schönen Theil davon auf Bücher und andre gelehrte Hülfsmittel, hat eine schöne Bibliothek und Naturalien Sammlung, schöne Töchter und ein paar brave Söhne die in Göttingen studirt haben und mit trefflichen Kenntnissen nach dem sie Engelland besucht und in Wetzlar eine Zeitlang zugebracht haben, zurückgekommen sind. Der Mann ist gastfrey

Il est civil anostable
 doux, bénin, courtois, affable
 Et le bon homme (on le dit)
 Merite d'avoir d'Esprit.

Der Kaiser hat ihn zum Baron gemacht und dadurch ist er Magnat worden, denn wer in Ungern Baron oder Graf ist, ist Magnat. Was wollen Sie weiter von ihm sagen, dass er Geschack hat oder so etwas, und da müssen Sie an den ausgestopften Einsiedler oder Philosophen in der Grotte nicht denken. A propos ich habe Ihnen schon einmal gemeldet, dass es Griechen in Potsdam gibt so Tändelwerck treiben; Ein neuer Beweis: Es wurde hier ein reformierter Fremder der etwas begangen hatte als Arrestum durchgeführt, er schrieb gleich Briefe an die Griechen bat um Beistand und meldete, dass er in Potsdam recipirter Tandler sey und wohl wisse dass alle Uebrigen Tandler wären, die Leute aber verstanden den Brief nicht, und zeigten ihn allen die sie antrafen.
 Vale.

XXI.

1784 júliusában Bretschneider leMBERGI áthelyezése már elintézett ügy. A könyvtáros írja is ebben a levélben, hogy ő maga kérte a császárt erre, hiszen számára csak az volt fontos, hogy Budáról elkerülhessen. A helyzet itt semmiben sem változott, az ex-jezsuiták között úgy él, mintha ellenségei között élne. Az ellene felhozott vádak között nem utolsó sorban szerepel az is, hogy könyvtárosi állása mellett könyvkereskedést is űzött. Ezt legjobban az itt közzétett levelek igazolhatják, hiszen csaknem minden levélben előfordulnak a kiadóval közösen tervezett és véghezvitt üzletek, az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ terjesztése, az egyetemi könyvszükségletek kielégítése. Természetesen ez a munkálkodás nem ment anyagi haszon nélkül. Bretschneider leveleiben gyakran panaszkodott pénzgondokról, a fizetés kevés volt, az igények és kiadások magasak. Ott igyekezett segíteni magán, ahol tudott. Amennyire ez a levelekből kiderül, borvásárlásokkal és szállítással is foglalkozott, talán Nicolai küldött könyveket és Bretschneider cserébe bort. Minderre csak következtetni lehet. Az bizonyos, hogy ez a vád igaz volt, de mintha a levelekből az is kiderült volna, hogy evvel tisztában voltak az egyetemi urak. Megbízásokat mindenesetre adtak Bretschneidernek egyes értékesebb könyvek megszerzé-

sére, de az nem valószínű, hogy hozzá, mint könyvkereskedőhöz fordultak. Sokkal inkább mint szakértőt kérték föl ilyen ügyeik elintézésére és nem valószínű, hogy ha juttattak is valamit a könyvtárosnak, ennek fejében az egyetemi könyvtárosi hivatalt és a könyvkereskedői tevékenységet összegeztethetőnek találták.

Bretschneider, mintegy öntudatlanul igazolva a fent idézett vádakát ebben a levélben is egy „Almanach der Heiligen“ c. iratot, valószínűleg kézírásos könyvet küld kinyomtatás céljából Nicolainak, mert ebben a kis írásban nagy üzletet lát. Az összes történeteket ő szedte össze és mint írja: „es sind Lauter Früchte der Hypochondrie“, de mint kereskedelmi érték igen megfelelő.

Ofen den 18. Juli 1784.

Freund!

Ich habe Ihnen durch Adresse an Ihren Commissionnaire R. in Leipzig vorgestern einen weitläufigen Brief geschrieben, wornach sie sich zu erkundigen belieben, wenn er nicht zu seiner Zeit einlaufen sollte Es ist mit mir nicht anders, ich muss nach Lemberg, allein das können Sie mir sicher glauben, dass ich tausendmal lieber dahin gehe als hier bleibe, wo ich in Bezug auf Exjesuiten noch wenig Abänderung spüre und wo ich unter lauter Feinden und Verfolgern ein elend Leben führen würde. Meine Bitte an Sr Majth. hing gleich anfangs dahin, mich hier weg zu nehmen und nur die einzige Bedingung, wenn sich die Umstände geändert hätten, würde auch zu dem Wunsch hier zu bleiben, verleitet haben, ich sehe aber dazu keine Hofnung und bin also froh wegzukommen. *Baron van Swieten* hat mich in specie deshalb um nichts was hiesige Einrichtung betrifft gefragt und also vieles geglaubt, was näherer Untersuchung bedurft hätte. Unter einer Menge Beschuldigungen die die Exjesuiten und mit ihnen die Ungris. Kanzley gegen mich aufgebracht haben, hat man mir die einzige zur Last geleet, dass ich einen Bücherhandel getrieben habe. Ob diss-wenn es also wäre, Sünde ist, hat man nicht nur nicht untersucht, sondern mir auch nicht einmahl diese Klage gegen mich communicirt. Ich habe Oft aus Befehl meiner Vorgesetzten besonders des Hofrats *Urmeny* und des Erzbischofs müssen Bücher aus Licitationen kommen lassen und nun machen mir die Herrn das selben zum Verbrechen. Darüber wird noch manches gesprochen und dadurch noch manches kundbar werden, das kluge Leute nicht würden heraus gezwungen haben. Indessen gehe ich nach Lemberg und weiss noch nicht wenn? Schreiben Sie mir nur bald wieder, denn Ihre Briefe stärken mein Herz so wie der Schneeberger Schnupftabak das Haupt. — Künftigen Samstag bekommen Sie oder vielmehr das Paket worinn der *Almanach der Heiligen* ist. Glauben Sie mir sicher, diese Kleinigkeit macht ihr

Glück — wenn auch nicht in Ihren Ländern doch gewiss in unsern. Ich glaube nichts weniger als dass etwas daran ist, jedes dieser Gassenhauer habe ich gemacht, wenn ich mir gern die Grillen vertreiben wollte es sind Lauter Früchte der Hypochondrie, allein als Kaufmannswaare sind sie gut. Drucket demnach oder lasst drucken oder sendet schleunig zurück.

Es fällt mir eben ein, dass Sie in Ihren Reisen an einem Orte das Oesterreichis. Wort *Tatzeln* als *Handschuh* übersetzen point de tout; es sind Manchetten. Ich bitte Sie bemühen sie sich um Nachrichten von dem sel. St. Germain, meine neuern geschöpften Kentnisse führen mich auf Spuren wegen der Griechen, dahin Sie nicht gelangen werden, wenn sie nicht meinen Leitfaden ergreifen. — Vor kurzem ist der letzte Jesuiten Provincial in der Ungris. Provinz, namens *Muska* gestorben und nicht nur der allgemeine Ruf, sondern auch die activité des Mannes, sagt dass *P. Paul Mako* an seine Stelle erwählt ist, letzthun war auch einer aus dieser Gesellschaft von Mohilov hier. Wenn sie keine Antwort auf ihr Paquet an den A. Felix bekommen, so melden sie mirs bey Zeiten. Ich empfehle mich Ihrer theuern Fr. Gemalin und H. Sohn und bin

der Ihre

v. Bretschneider.

XXII.

A már unalomig ismételt vádakon, vádaskodásokon és siránkozásokon kívül, melyek ismét a levél legnagyobb részét töltik meg, Bretschneider néhány bécsi és budai érdekességet említ meg a „Reisebeschreibung“ számára. Így pl. hírt ad egy bécsi gyárról, amely török mintájú kávékészleteket, hamutartókat és hasonló hamisítványokat készít. A tulajdonos, tudomása szerint nürnbergi származású. Miután munkásaival meglehetősen keményen bánt, néhányan otthagyták a gyárat és Budán alapítottak hasonlót. Ennek igen nagy sikere lett, mert a kereskedők, akik az árut Törökországba szállították, így megtakarították a Budától Bécsig megteendő utat.

Több apróbb hír között még megemlíti azt is, hogy „hier zu Lande“ — nyilván ezalatt Magyarországot érti — a gyónás után kiszabott *Üdvözlégyeket* vagy a nagy bajban megtett fogadalmakat szokás másokkal elimádkoztatni, illetve véghezvitetni. Mindezek a hírek arra szolgáltak, hogy azt a protestáns és felvilágosító színezetű „Allgemeine Deutsche Bibliothek“-ban elrettentésül Nicolai közölhesse. Igen sok ezekben a túlzás, főképpen ott, ahol a katolikus vallás „babonás és elmaradott“ szelleméről írnak.

O. d. 4. Aug. 84.

Ohne Ihre Antwort abzuwarten schreibe ich Ihnen Brief auf Brief — doch nicht aus Langeweile, sondern weil das Lesen und Wiederlesen Ihrer R. B. tausend Ideen in mir erweckt, die durch das was ich täglich höre und von meinen Correspondenten erfahre, immer wieder rege gemacht werden. — Das gute das durch die Freimüthigkeit mit der Sie Gutes loben und Schlechtes tadeln, gestiftet werden könnte, geht hier verlohren wenigstens in den ersten 20 Jahren; Stolz, Eigensinn, Vorurtheil, Mangel an Weltkenntnis, an technischer Kenntniss, Vorurtheil der Alten, Dummheit und Selbst-Gänge der Jungen und endlich die Esel Stupidité zwischen zwey Bunden, verderben alles wieder und ich finde Leute die in Ihrem Herzen mit Ihnen einig sind, und sich nicht trauen es öffentlich zu sagen. Was sagen sie dazu, dass die Griechen Ihr Buch völlig für sich anwenden? Und Leute die sonst über diesen Punkt wenigstens neutral waren, sagen ñtzt öffentlich „Die Berliner fürchten sich, dass itzt die Jesuiten wieder in Activité kommen möchten, die würden die Censur Freiheit und die itzige vortheilhafte Lage der Litteratur besser zu nutzen wissen.“ „Es ist feiner preussis. Pfiff diese Leute auf allen Blättern anzugreifen, dass man sie los wird, denn die allein halten den Protestanten die Wage.“ Leute die etwa glauben unter der itzigen Regierung etwas zu leiden, ziehen sich auf die Seite der Exj. und machen gemeinschaftliche Sachte mit Ihnen, Fellow ist einer davon. — Mamertius geht seit einiger Zeit nicht nur sehr polit. mit ihnen um, sondern es ist ihnen auch gelungen, ihn Plane zuzubringen, von denen sie ihm die Autorschaft aufopfern wollen. Er der sich et quid valeant humeri fühlen mag, findet seine Rechnung dabey und denkt das Licht zu gewinnen ohne dass jemand erfährt wo es angezündet ist. Mit mir, dem er hasst, ist er ganz griechisch verfahren. Ich sage es Ihnen wie einer der in der Japanischen Beicht Wage sitzt. (l. Iselins Lexicon unter Japan) dass mir in Bezug auf Treue und Fleiss in Dienste und selbst auf Klugheit und Vorsicht hier nichts vorzuwerfen habe. Man fand auch nichts ob gleich Commissaire, Richter und Gegenparheÿ mich hassten, und ich ganz allen tête bieten muss; Sempronius spricht mich also freÿ wie ein Advocat in der Inquisition, er will scheinen mich zu vertheidigen und streut doch besonders Cajo Samen des Verdachts, zu, und ich der ich alles weiss und vieles in extenso erfahre, muss schweigen, weil mich niemand fragt. Gebt mir einen Mann, der mein ärgster Feind ist, lasst ihm so gar etwas boshaft seÿn, wenn er nur Kopf hat; Verstand schmelzt sich zusammen und ein wahrer Menschenkenner findet mich bald, wie ich bin, und hört auf mich zu hassen, rede ich diss aus Stolz, so bin ich ihn der Erfahrung schuldig, aber — mit diesem Manne werde ich die Bestätigung meiner Hypothese ex contrario finden. Eh bien. —

Sie reden zwar an einem Orte Ihrer RB. von türckischen Waaren, Becherl u. d. g. Sie wissen aber nicht, dass in Wien, unweit der Marianhilfer Linie d. i. der Schönbrunner innerhalb, eine Fabrik ist, die lauter dergleichen Waaren macht die von den türkischen Juden gekauft und in der Türckey mit mehr als 70 p. C. Profit verkauft werden. Es ist

Kupfer in Feuer vergoldet, besteht in türkischen Caffé Service, Bad Beschläge, Tehils mit unter mengter Emaile oder auch nur darauf geschmierter Farbe. Der Eigenthümer und Director heisst Eisenberg ist aus dem Reiche wie mich dünckt von Nürnberg, hat sich in Zeit von 80 Jahren ein Capital von 200.000 F. erworben und adeln lassen. Weil er aber seine Leute sehr genau hielt, haben sich einige seiner Arbeiter von ihm getrennt und in Ofen eine solche Fabrik errichtet die unermesslich guten Fortgang hat, weil die Käufer einen Weg von 54 Meilen bis Wien und alle Mauthen ersparen. An dem Hause in Mariahielf steht mit goldenen Buchstaben *K. K. Privilegierte Orientalische Galanterie Waren Fabrik*. Für diese Nachricht stehe ich.

Zupfträgerl von Truhe, eine Lade, Kiste, sind Kästgen, worinn das Frauenzimmer gezupfte Seide oder Dressen aufbewahrt, der Physiognomische Reisebeschreiber nennt das im 2 Heft p. 100 ein Dräselkästgen; Man hat dergleichen Kästgen, wo unten dran kleine Nürnberger DrehOrgeln sind. Sie sagen an einem Orte die Jaquet hätte sich nach der Sacco gebildet ist nicht so. — Jaquet (Caftharina) agirte schon so, ehe Sacco kam, das habe ich vom Anschauen und ich zog damals, wie noch itzt, die Jaquet der Sacco vor. Unter den lustigen Personen gibt es auch einen Lipperl (Phili) der in Bayern etwas gilt, und noch einen weit tümmern Bauer macht als Kasperl.

Wenn Sie von den Excessen im Aberglauben reden, vergessen Sie nicht, dass man hier zu Lande seine Sünden büssen und Gelüben andre für sich thun lässt, e. g. Einem wird in der Beichte aufgegeben 100 Rosenkränze zu beten, da geht er zu einem alten Weibe und zahlt ihr für das dutzend 3x r. und sie übernimmt sie, betet entweder für den andern oder nicht, im letzten Fall, trägt sie die Sünden. Nach der Lehre von der *Erlösung* ist das eben so ungereimt nicht. Eine Frau von Stande ist krank, gelobt der Mutter Gottes wenn Sie geneset, lebenslang in einer wollenen Kutte zu gehn, wird gesund, bezahlt ein altes Weib, die die Kutte trägt, das sind wahre ThatSachen. Wenn es das Volumen erlaubt, lege ich hier ein erbauliches Lied bey. Im übrigen empfehle ich mich der Frau Gemalin, und den Ihrigen Seyend

der Ihre

v. Bretschneider.

XXIII.

A cenzurától és a kémeiktől való félelmében Bretschneider már nemigen nevezte a levelekben előforduló urakat, hivatalnokokat és arisztokratákat a saját nevükön, hanem álneveket szerkesztett számukra, hogy nehezebb legyen a felismerés. Ezeket a neveket nem minden esetben sikerült azonosítani az őket jelentő személyekkel, így tehát a Bretschneider levelek amúgy sem igen világos és könnyen követhető gondolatmenete ezáltal még zavarosabb és nehezebben kibogozható lett.

Az itt következő 1784 augusztusában kelt levélben Bret-

schneider ismét saját lehangoltságáról és a dolgok állása fölötti elégedetlenségéről ad hírt barátjának. A levél egyike a leghomályosabbaknak, valóban levél jellegű, egyik gondolatról a másikra ugrál, az idegen számára egyenesen érthetetlen célzásokat tesz álneves személyekre, asztronómiáról beszél, nem tudni valóságos vagy szimbolikus értelemben és mindenképpen azon van, hogy a beavatatlanok előtt homályba takarja szavainak értelmét.

Akkor kezd érthetővé válni a levél, amikor Bretschneider, korábbi szokásához híven valamilyen budai pletykát, érdekes történetet ír meg a kiadónak, melynek végére ugyan oda-fűzte, hogy nem tudja miért írta meg, valójában azonban az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ hasábjainak szánhatta. Egy, a herceg Eszterházy féle regimentben szolgáló katona és menyasszonya közösen elkövetett öngyilkosságát írta le Bretschneider, kiknek házasságát a férfi apja ellenezte. A leírásban Bretschneider megjegyzi, hogy az öngyilkosságot mindketten úgy követték el, hogy a Werthert nem is olvasták. Érdekes jellemzés ez a mondat a Werther megjelenése után oly nagy számban előforduló öngyilkosságokra.

Bretschneider összeférhetetlen természetén kívül a Nicolai iránt igen sokak részéről táplált gyűlölet is lehetett annak az összetűzésnek az oka, melyről Bretschneider tudósította barátját. Az urak, mint a levélből kitűnik, magyarok voltak: „querele allemande oder besser hongroise“. Bretschneider igen hathatósan síkra szállt barátja érdekében, de nem hiszi, hogy sok sikerrel. A kérdés főképpen az oly sokat vitatott „Reisebeschreibungen“ körül forgott, melynek magyarországi és ausztriai anyagát legnagyobb részét Bretschneider szállította Nicolainak. Van Swieten — írja — legalább annyira gyűlöli a könyvet, mint engem és ő az, akire a császár leginkább hallgat.

Családi dolgairól írva Bretschneider megemlíti, hogy kisebbik fia 10 éves és bár igen éles eszű és kiváló zenei tehetségű, még eddig csak írni, olvasni tud és egy keveset franciául, mivel az idősebb példáján okulva, aki szintén nem sokkal többet tanult a jezsuiták iskolájában, őt már valahová külföldre szeretné küldeni. A megfogalmazásából az tűnik ki, hogy Bretschneider jónéven venné, ha Nicolai ajánlana számára valamilyen megfelelő helyet, esetleg ő venné magához.

D. 14. Aug. 84.

Salutem

Ihren Brief vom 3. dieses erhalten ich da ich inzwischen wieder 2 oder 3 an Sie haben ablaufen lassen. Ich habe die Lust zu allem Briefwechsel verlohren, ausser mit Ihnen und darum entschädige ich mich. Meine Abreise weiss ich noch nicht. Mamertius⁴⁷ hält mich kurz und gibt mir keine Antwort auf meine Briefe, mit Eberhard⁴⁸ sitze ich in der Klemme und wir schreiben einander nicht, ich habe noch, wie ich schon geschrieben habe vor mehr als 400 F. Bücher von ihm da liegen, worauf ich schon voraus bezahlt habe und weiss nicht was ich thun soll? Bezahlen kann ich den Rest nicht, und die Sündtheuern Werke über in Hals behalten, und mit ihm mich noch auf eine Art verfinden, ist gar nicht rathsam, weil man mir nur um seinetwillen hoffirt; Aus Ferkelstadt schreiben mir die Herrn so seine Gunst zu suchen, dass ich wohl sehe dass es nicht um meiner grauen Haare wegen geschieht, Codrus⁴⁹ selbst, von dem Sie mir schreiben, dass er ganz im Interesse der *Uebrigen* ist hat mir schon einen ganz freundschaftlichen Brief geschrieben und seine vorläufigen Dienste offerirt — Indessen weiss ich, dass ich noch vor 4 Wochen und länger nicht abgehe; es wäre also nicht übel, wenn Sie mir Ihre Mondsbeobachtung schleunig zusenden, denn so wie ish ietzo die Astronomie studirt habe, dürften meine Anmerkungen vielleicht zu etwas dienen können.

Auch das was Sie mir etwa noch von den Trödler und Uebrigen Handwerks Gebräuchen mittheilen wollen könnten Sie ohne Anstand unter dieser Adresse abschicken. A Mons. le Baron Ep. de Rudenz Chanoine de Munstre a Vienne im Elephanten am rothen Turm im vierten Stock: Wenn die Beobachtungen ein grosses Volumen ausmachen, dürfen Sie es nur in 2 oder 3 Briefe abtheilen und so wie etwas kopirt ist, fortschicken. Tausend Umstände machen mir es nun gewiss dass alles wahr ist, wa Sie mir schon darüber gemeldet haben, und das *Schröpfer* unter sie gekommen war, ist mir itzt zuverlässig. In Prag ist noch bis itzt ein Mensch der sich Schröpfers Erben nennt, und einen gewissen Graf Clam seine verstorbene Frau vel quasi sehen lies, so dass dieser verrückt drüber wurde und sich erstach.

Ich bin kein Liebhaber von Mord Geschichten, aber um etwa einen Berliner Zeitungsschreiber das was es später aus unsern Zeitungen einrücken würde, anticipiren zu lassen, will ich Ihnen melden, was am Mittwoch den 11. huj. dahier geschah: Or ecoutez petits et grands! — Ein Soldat vom Fürst Esterhazischen Regimente nahmens Greisler, gebürtig aus der Raizenstadt Ofen, liebte ein Weingärtners Mädchen, welche Weingärtner man hier *Hauer* nennt. Er bekam zwar Erlaubnis seine Geliebte zu heyrathen (nemlich vom Regimente) allein der Vater wollte nicht einwilligen. Die beiden Verliebten wählten also den Tod

⁴⁷ Urményi.⁴⁸ Gebler.⁴⁹ Valódi nevét nem sikerült kideríteni.

ohne andre Mittel zu Versuchen, und ohne den *Werther* gelesen zu haben. Sie gingen am Mittwoch früh in die heil. Messe, beichteten und speisten (so nennt man hier die Hostie nehmen) Nachmittag um 1 Uhr schlossen sie sich in ein Zimmer in dem ein HausAltar steht, zündeten 2 Wachskerzen an, verrichteten ihr Gebet, und das Mädchen fühlte an die Schneide der Klinge eines Messers, das sie zu der Absicht geschliffen hatten, fand sie nicht scharf genug, er musste sie noch wetzen, darauf animirte sie ihn, ihr die Kehle abzuschneiden, weil aber der Schnitt nicht tief genug gegangen war sagte sie so etwa dergl. als Paete non dolet und befahl ihm ihr ins Herz zu stechen, welches er auch treulich befolgte, sich sodann selbst einen Schnitt über die Gurgel gab, neben seine Schöne hinstürzte und sie in Arm nahm. Von diesem Fall erschreckt, ging ein schwangeres Weib aus der Unterstube hinauf und erschrack so über den Anblick, dass sie augenblicklich zu Boden stürzte und tod blieb. — Der Soldat lebte Gestern Abend noch, die Gurgel ist nicht verletzt man glaubt aber dass er wegen der vielen Zerschnittenen Blutgefässe nicht davon kommen kann. Er hat im Feldspital die ganze Begebenheit so aus gesagt wie sie hier steht, das Paete ausgenommen und ich hab' sie von dem Officier der nebst dem Auditeur ihn vernommen hat. Erschrecklich ist die Geschichte und in unsern Zeiten ein seltenes Beispiel rasender Leidenschaft. — Warum ich Sie aber damit unterhalte, weiss ich selber nicht.

Gr. *Clam* brachte mich darauf. Gegen die Briefe aus Berlin hat *Rautenstrauch* eine Beilage von Neun Briefen herausgegeben, die nichts sagen, aber hardiment behaupten, dass Exjesuiten die Briefe aus Berl. geschrieben haben sollen. — Was Ihnen Phoebus von Federspulen und Strümpfen gesagt hat, mag wahr seyn, und ich fürchte dass Halleluja nebst seinen Collegen am Ende das Bad ausgiessen wird.

Schon zweimal verlangen sie von mir meinen Streit in Person zu wissen, er ist mir aber zu weitläufig und eckelhaft. Genug, man machte wir die grössten Vorwürfe, dass ich mich hätte unterstehen können, vor 3 Jahren den vornehmsten des Reichs, einen Mann unter den Titel eines Gelehrten anzuführen, der gar nicht den Mindesten Anspruch darauf hätte, wie man auch aus seiner RB. (Reisebeschreibung) sähe; Das musste ich an der Tafel eines der ersten Lichten nicht nur hören und mich verantworten, welches ich eben nicht ganz sanft that, sondern man brachte auch das Buch und die *Scarteke* dagegen, zugleich an den Tisch um mich recht zu demüthigen. Der einzige Mann unter diesem vornehmen Pöbel der urtheilen hätte können, hatte das Buch selbst nicht, sondern nur das *Pasquile* drauf gelesen und war so mit Vorurtheil eingenommen, dass er sich nicht belehren lassen wollte. Sie können sich vorstellen, dass ich hitzig wurde und den Herrn die sich das Fest zubereitet hatten, ins Gesicht sagte, dass hier gar nicht die Rede von Gelehrsamkeit wäre, denn das könnten -sie nicht beurtheilen, aber eine Ehre für sie wäre es immer, wenn Reisende die rechtschaffene Leute sind, sie besuchen und kennen lernen wollen Sie können leicht denken was das für eine *querelle allemande* oder

besser *hongroise* war. — Baumstarck und Florus sind ausserordentlich verbunden und dass er sich mit dem Buch an H. V. Felix beladen hat ist sicher mit Fleiss geschehen, ich werde Ihnen in einem meiner folgenden Briefe einen Zettel legen, worauf eine Adresse steht, durch die sie alles an den rechten Ort bringen können, aber ich glaube auch, dass nun die Sache verpumpfeyt ist, denn man wird ihm schon den Begriff den man wollte, beigebracht haben, Sempronius⁵⁰ von dessen Gelehrsamkeit Cajus⁵¹ leider am meissten hält, hasst das Buch so arg als mich, hätte ich diesen Mann nicht als Werkzeug dienen müssen, sienen Ehrgeiz durch erweiterte Herrschaft auszudehnen, ich hätte länge *Hosen* bekommen die er mir in Ferklopolis zuschneidet, ich werde mich aber anders besinnen, wie jene General — und Ihrem Rathe folgen alles gehn zu lassen wie es geht. Mein hiesiger Nachfolger ist in dem Handwerk das wir beide treiben, ein wahrer Esel, das thut aber nichts, Mamertius der alles verbessert, lässt gehn weil ers nicht versteht. Unter denen beleidigten verstand ich nicht von Ihnen beleidigt, sondern eigentlich die Unterschwellen vom Cajo. Dass Sie doch nichts vom *St. Germain* wissen, er ist bey Hamburg gestorben, und seine Papiere haben villes Licht gegeben. Wie können sie sich wundern dass Griechen und Federn zusammenkommen? Sie wissen ja dass diese Nation alles aufsucht, was sie brauchen können, und ich glaube, dass sie selbst mich itzt an sich zu ziehn versuchen; etwas habe ich schon gemerckt.

Ich habe einen Sohn der nun 10 Jahr alt ist, und noch nichts gelernt hat, als lesen, schreiben und ein wenig französisch, weil der Knabe gesunden Verstand, eine hübsche Figur, insinuantes Wesen und Anlage hat, Geistesgaben besitzt und Begierde nach Weltkenntnis, aber als ein Sanguineus flüchtig über alles wegfährt und nicht viel Mühe anwenden will, so habe ich ihn unmöglich in den Jesuiten Schulen die hier noch ganz so, wie Ihre Beilage sagt, existiren, martern können lassen, und würcklich der grössere der 3 Jahre gelernt hat, wie ein Budel, der aber Lust dran hat, Dinge zu lernen die er nicht versteht oder vielmehr Wörter deren Sinn er nicht begreift, weiss nichts mehr, als der Kleine den ich zurückgehalten habe. Diesen meinen jüngern Buben der auch nicht den mindesten Hang noch zur Zeit zu irgend einem Laster hat, sondern ausser der Pflege seines Körper in etwas guten zu essen (nach dem Beispiele seines Vaters), ein noch ganz unverderbtes, lenksames Kind ist, möchte ich gern auf zwey oder mehrere Jahre wohin bringen, wo er etwas rechts lernt, besseres französisch und Musik, denn zu dem letztern hat er ganz ausserordentliches Naturtalent, er sang schon in seinem 3-ten Jahr ohne alle Anweisung die zweite Stimme. Sagen Sie mein Freund! draussen eine Gelegenheit in der Mühle oder sonst wo — Grüssen Sie ihre liebe Frau Gemalin Ich bin ewig
der Ihre
v. Bretschneider.

⁵⁰ Van Swieten.

⁵¹ II. József császár.

XXIV.

A leMBERGI megbízatás most már valóban megérkezett. A császár parancsot küldött Bretschneidernek, hogy a Garelli-féle könyvtárral együtt induljon el Lembergbe. Ez az utazás — mint Bretschneider sejti — még egy bizonyos ideig el fog húzódni, hiszen előkészületekre van szükség. Mindenesetre megkérte Nicolai-t, hogy Bécsbe a szokott címre: „bey dem Baron E p p Domherr, im Elephanten unweit den rothen Thurm in 4ten Stock“ adjon le számára levelet.

O. d. 2. Sept. 84.

Freund!

Ich bekam gestern jähling Befehl mich nach Wien zu verfügen, weil Sr. Majth. befohlen haben dass ich den mehrersten Theil der *Garellischen* Bücher übernehmen und mit mir nach Lemberg bringen sol. Es wird vermuthlich einige Zeit zu diesem Geschäft nöthig seyn. Sie dürfen also nur die Briefe an mich bey dem Baron Epp Domherr, im Elephanten unweit den rothen Thurn in 4ten Stock wohnhaft abgeben lassen, und mir melden was ich bey meinen Aufenthalte in Wien drinen finden kann? Mit Eberhard habe ich die ganze Zeit keinen Brief gewechselt Mamertius stellt sich ganz gnädig, weil Felix immer noch gute Hofnungen für mich blicken lässt, Von Ferckeln her, bekomme ich auch gute Nachrichten die mir heilsame Aussichten vorbereiten, denn K. denkt ohne Zweifel mich in das Gegenseitige Interesse zu ziehen, welches mir in meinem Wege vieles erleichtern wird; doch davon kann ich in diesem Briefe, welcher sie nur abhalten soll, mir ferner nach Ofen zu schreiben, nicht viel melden, künftig ein Mehrers. Ob Sie mein Paket mit dem Heil'gen Almanach erhalten haben, weiss ich noch kein Wort, Ueber das alte Buch Jaxa, bitte ich den Baÿle nachzulesen unter dem Artikel Banek. Das Buch selbst aber wohl in acht zu nehmen und mir nach Gebrauch zurückzuschicken. Leben Sie indessen wohl, bester Freund! und empfehlen Sie mich der Frau Gemalin und Herrn Sohn. Ich bin vom Herzen

der Ihre

v. Bretschneider.

XXV.

Bretschneider a Garelli-féle könyvtáron kívül a Savoyai könyvtárat is magával viszi Berlinbe. A Theresianumban székelő mérnök-akadémia megkapta innen a matematikai és katonai könyveket, bár itt sok vizzálykodásra van alkalom, mivel a katonai könyvek alatt az ottani urak minden háborúval foglalkozó írást akarnak érteni. Rengeteg munkáról pa-

naszkodik és megemlíti, hogy eddig 8000 kötetet útrakészített.

A hiúságban nem szűkölködő könyvtáros egyenesen utasítja barátját, hogy erről hírt adjon újságjában, még pedig úgy, hogy őt mint a híres Michael Denis méltó utódját ünnepelje. Denis a császári könyvtárba kerül, melynek most másodikra lett. A magyar származású Kollár Ádám után ő fogja átvenni a könyvtár vezetését, majd az ő halála után a történetíró Johannes von Müller lett 1800 októberében a könyvtár első őr.

Örömmel közli Bretschneider, hogy Kanitz herceg azt mondta Stoll-nak: a Reisebeschreibung alapján új embert ismert meg Nicolaiban. Bécsben Bretschneider még vagy 20 napig szándékozik maradni, majd innen, még visszatér Budára.

Már egy régebbi levélben említést tett kisebbik fiáról, akit valamilyen külföldi iskolába akarna küldeni. Most Nicolai válaszával kezében arra kéri barátját, írja meg egy ilyen iskola költségeit.

Bester Freund!

Das ist seit 8 Tagen gewiss der 8te Brief den ich anfangs, und um diesen endigen zu können, schreibe ich früh um 4 Uhr; Es bleibt mir kein Augenblick Zeit übrig. Ich übernehme die *Garellische* Bibliothek und die *Savoij-*ische um sie nach Lemberg zu führen. Die Ingenieur Akademie, so itzt ins Theresianum zieht, bekommt einen Theil der Mathematischen und militärischen Bücher davon; mit diesen Herrn muss ich nun den ganzen Tag streiten, weil sie das militärische auf alle mögliche Bücher so von Kriege handeln, ectendiren, dass ich also des Abends müde bin und auch nicht schreiben kann; Wie bald ich also an ihr Mspt. kommen werde, das weiss der Himmel, itzt bin ich in 10 Tagen bis auf ein Drittel fertig und habe 8000 Volumina die ppter 500 Centner wiegen, eingepackt. Der Kaiser hat allen Gegenstellungen Mamertii und anderer ungeachtet, resolvirt, dass diese Bibliothek nach Lemberg muss und dass sie den Namen *Garellische Bibliothek* behält, auch der Fond von 10.000 F. so der Stifter dazu legirt hat, dabey bleibt. Weil ich nun einmahl dahin muss und mich auf den Gebrauch dieser schönen Büchersammlung freue, so können Sie gelegentlich helle Zeitungs Posaune blasen lassen und mich der Welt als einen würdigen Nachfolger des *Abé Denis* vorstellen, dieser wird zweiter Custos bey der Keiserl. Bibliothek. So häufigen und interessanten Stoff zu Briefen an Sie, als ich itzt habe, hatte ich noch nie, aber wo soll ich anfangen, da ich gewiss nicht endigen kann, ich will aber da aufhören, wo ich muss und

nach belobten Beispiele der Fräulein Clarissa Harlowe, dann fortfahren wenn ich kann.

Hören Sie demnach an: Dass der alte Fürst Kaunizz Caesar nachdem er sich ihre Reisebeschr. hat vorlesen lassen, dem D. *Stoll* gesagt hat, dass er nun in Ihnen einen ganz andern Mann erkenne, als er geglaubt habe, dass es ihm weh thue Ihnen bey Ihren Hierseyn nicht mehr Ehre erwiesen zu haben und dass er Ihnen nicht nur dieses wissend machen soll, sondern auch wenn der alte Herr, das Versäumte einbringen könnte von ihnen Gelegenheit dazu erwarte. Er war so zufrieden mit der Art die Gegenstände zu behandeln, dass er oft bey Stellen die seine Meinung rechtfertigen, in ein freudiges Lächeln ausbrach; St. dem ich bey dieser Lage der Sache kein Geheimniss drauss machte, dass *Baumstrack* den 3—4 Theil zur Bestellung übernommen habe, war darüber sehr ungehalten und sagte mir das nehmliche, was ich schon wusste, nemlich dass *Baumstarck* zu des *Flori Parthey* gehört, ich könnte vieles darüber schreiben besonders von *Eberhard* der itzt an den Tändlern klebt und dadurch ganz in die Rolle *Dalhan* und *Aberam* komt, mit mir hat er das *Maas* ganz voll gemacht, denn ohne im mindesten darauf zu denken, dass ich alle die Waare noch in Händen und zwar hier habe um Sie ihn zurück zu geben, habe ich ihm noch eine Handschrift in $\frac{1}{2}$ Jahresfrist zu zahlen, geben müssen, die 20 # würden also sehr wohl thun. — Um aber wieder auf *Stoll* und *Caesar* zu kommen, ersterer meint, wenn Sie ihm die Theile geschickt hätten, so hätte er durch *Caesaren* es dem *Cajo* zubringen wollen, und zwar con des alten Seite sehr gerne. — Ich gehe von hier wieder über *Pest* nach *Lemberg*, und hier bleibe ich sicher noch 20 Tage. Sie können also ihre Briefe darnach einrichten, hieher oder nach *Ofen*. Inzwischen werde ich schon an Ihren Abschnitt kommen und nicht wenig Anmerkungen dazu legen, denn ich finde verschiedenes zu erinnern, davon Sie nach beliebigen Gebrauch machen können. Wegen meinen Sohn haben Sie mich ganz unrecht verstanden. Ich redete blos von einer Französischen Kostschule wo andere nützliche Sachen zugleich gelehrt werden, wenn dergl. wie ich nicht zweifle in *Berlin* sind, so melden Sie mir die Kosten. *Codrus* stellt sich ganz mein Freund und ganz Feind den Uebrigen. De rebus *Faustinicis* so bald Zeit ist.

Dencken Sie, ich bleibe auch früh nicht in Ruhe. Da der Tag noch nicht einmal recht angebrochen ist, klopft der Mann der Hebe und hat mich bis $\frac{1}{8}$ Uhr aufgehalten, er hat (sit inter nos dictum) ein drolliges Project dabey ich ihm helfen soll; er will alle gute Schriften die Existiren den 8. Bogen vor 1. Kr. den 4. B. $1\frac{1}{2}$ Kr. drucken und ich soll ihm ein Verzeichniss der besten Schriften liefern. Machen Sie davon keinen Gebrauch, denn er hat mein Stillschweigen gefordert ob es gleich in wenig Tagen die ganze Welt wissen wird. Er hat noch 4 Pressen zu seinen 20 geschafft, und itzt druckt er die *Conscriptions* Tabellen wozu er 12000 *Reiss* Pappier braucht und die nach Ausrechnung der *Rechen Cammer* 95.000 F. durch alle Länder kosten werden, Von seiner Frau sagen Sie nur gerade zu: dieser Göttin, welche mit einstimmigen Bei-

falle von ganz Wien angebetet wird, bey der sich Schönheit Talent und Liebe für die Wissenschaften und zwar letzteres in einen solchen Grad ausgezeichnet dass man sie gar wohl zu den gelehrten Frauen rechnen könnte, habe ich einen grossen Theil Wiener Provinzial Wörter zu danken. So lächerlich mir diese Stelle vorkommt, so herzlich grüsse ich Ihre würdige Frau Gemalin von der ich so wie von Ihnen bin

Freund und Diener

B und zur

Abwechslung

Cleophas

Wenn Sie an einem Orte es seÿ in der Allg. Bibl. oder wo es ist meiner öffentlich gedencken, vergessen Sie nie den Rath's Titel es hat seine Ursachen die auf mein Interesse Einfluss haben; z. B. Ich würde hier nur die hälfte Tag Gelder bey meiner Arbeit haben, wenn ich nicht vorher mit dem Diplom belegt hätte, dass ich mich dieses sonst armseiligen Praerogatives zu erfreuen habe.

XXVI.

Nicolai kérdéseire ad pontokba szedett választ Bretschneider ebben a még Bécsből íródott levélben. Először is megírja, hogy a könyvtár évi 8000 forint járulékot kap. Könyveket kereskedőktől, aukciók alkalmával és magánosoktól vásárolhat. A másodpéldányokat cserélik. Mindez természetesen élénken érdekli Nicolait, tudni akarja, hogy vajjon Bretschneidernek továbbra is módjában van-e tőle vásárolni és őt megbízásokkal ellátni.

Már az előző levélben is előfordult egy titokzatos Hébének nevezett hölgy, kinek férje valamilyen kiadó vagy könyvkereskedő és aki nagy szerepet játszik a bécsi társadalmi életben. Itt is írja Bretschneider, hogy nap mint nap látja az asszonyt, aki körülrajongott szépség és elismerten okos, művelt és szellemes társaságbeli dáma lehetett. Olyan szerepet játszhatott mint a naplóiból ismert Caroline Pichler, de őrá már csak azért sem illik rá a jellemzés, mert képeiről ítélve minden volt csak nem szép és bájos. Azonkívül az időpont sem egyezhet.

A szokásos bécsi pletykákon kívül mással most nem is szórakoztatja Bretschneider barátját. A levelekben közölt apró hírek egyébként csaknem hiánytalanul megtalálhatók az „Allgemeine Deutsche Bibliothek“ későbbi évfolyamaiban.

Némelyikből csak eldugott hír lett, másokból cikk vagy tanulmány, mindég attól függően, hogy ez, vagy az a kis híradás mennyiben használ a felvilágosodás nagy ügyének.

D. 13. Oct. 1784.

1. Der Fond der Kay's. Bibliothek gibt jährl. 8000 F. her. Es werden Bücher von Buchhändlern und aus Auctionen auch unter der Hand privatim gekauft, und Doubletten vertauscht. Man trifft viele neue, und zwar aus allen Nationen, die jährl. nachgeschafft werden. Der Kaiser schickte vorm Jahre den Abbé Strodttmann einen geschickten jungen Exjesuiten nach Paris und lies bey der Auction des Duc de Vallière für 5000 Ducaten alte Ausgaben kaufen; In diesem Fache der Bücher aus dem 15 Seculo ist itzt keine Bibliothek in der Welt so vollständig als die Kaiserl. H. Hofrath von Martines der Erbe des *Metastasio* war seit 30 Jahren Custos und hat viel Verdienste um die Bibliothek.

2. Hebe sehe ich täglich; aller Weÿhrauch ist ihr angenehm, wenn er auch in einer schmutzigen Rauchpfanne verbrennt würde, und man darf um ihr Wohlwollen zu erreichen nur Eigenschaften und Talente an ihr loben, ohne zu fragen ob sie so würcklich hat? Der Mann Hebus hat itzt militärische Horndrechsler.

3. Der Befehl die Toden ohne Särge zu begraben ist nicht nur gegeben, sondern wird itzt auch vom Fürsten bis zum Bettler schon würcklich befolgt. Man näht die Leichname in einen Sack. Um zu verhüten dass niemand lebendig begraben wird werde ich projektiren jedem ein Messer in die Hand zu geben, dass er sich durchschneiden kann.

4. Das Seminarium der Erzbischöflichen Kur ist eingegangen, auf eignen Trieb des Erzbischofs weil es nicht vom Kaiser abhing.

5. Wo das Theresianum war, ist itzt die Ingeieur Akademie, worinnen junge Leute noch immer (wie sonst auf der Lein Grube,) zu Ingenieure angezogen werden. Der General Pellegrini ist Director.

6. Es wurde folgende Thesis in Pavia vertheidigt:

Ecclesia cathedralis dignitate sua haud quam excidit, ob diurnam viduitatem, etiam sub dictione Principium acatholicorum.

Dieser Satz wurde in Wien nachgebetet und das ist die ganze Sache vorüber wegen der Utrechtschen Kirche Lerm worden ist, der Kaiser mischt sich gar nicht drein.

7. Blumauer ist durch ein plumbes Büchlein, *Blumauer travestirt von Bokorums* ganz aus der Fassung gekommen. Plumbes aber viel wahres ist drinn, was personal Umstände betrifft.

8. An die MondsBetrachtung konnte ich noch nicht kommen, denn die Garell. Bibliothek lässt mir kaum zum Schlaf Zeit, ich werde aber alles noch in Wien absolviren.

9. Auch Jonathan Wild und Neumann sollen erst noch gefragt werden. Cornutus ist hier, sie aber auf dem Lande morgen kommt sie.

Alles übrige eben auch Plappereyen und dergl. nebst Everh. Schandthaten soll das künftige Blat liefern. Ich war bey'm Fürsten der viel Gutes von Ihnen Sprach.

Vale.

XXVII.

Bretschneider megkéri barátját, hogy egy orvosi könyvet, melyet a sebészek számára hivatalosan adtak ki, bíráltasson meg, lehetőleg olyan szakértővel, aki nem kíméli a szigorúságot, iróniát és kemény kritikát ettől az írástól, mely Bretschneider szerint értelmetlen, lehetetlen és főképp tudatlan munka. Ebből a bírálatból barátja, *Standfuss*, okvetlen nagy hasznot húzhat.

A könyvtáros, mint írja, 24.-én indul Pesten keresztül Lembergbe. Útitársa egy, a pesti egyetemre újólág kinevezett protestáns tanár, professzor *Werthes*, Ariosto fordítója. Rajta kívül csak két protestáns tanár működik a pesti egyetemen, az erdélyi „Pap von Fokárosi“ és a híres *Cornides* Dániel, aki az egyetem könyvtárosa lett.

A rövidesen folyamatba kerülő népszámlálásról megemlíti Bretschneider, hogy minden család egy összeíró táblát kap, melyre fel kell írni a család összes tagjait, aztán a cselédekét és szolgálkat is.

Wien den 20. Oct. 1784.

Freund!

Ich empfangе Ihre Briefe ganz richtig, wenn ich sie nur auch eben so richtig beantworten könnte. Ich bin aber noch so abscheulich angebunden, dass es mir sauer wird einen Augenblick für Sie zu finden; selbst diese 3 Zeilen sind 5 bis 6 mal unterbrochen worden und ich schreibe Ihnen dieses den 21 Oct in der Nacht. Also nur das Nothwendigste. *Standfuss* der sich Ihnen bestens empfiehlt, weiß am besten welche Stellen dem Caesar am besten gefielen, aber der Mann hat auch keine Zeit. Wenn sie ihn aber ietzt bald schreiben, wird er antworten. Ihm können Sie itzt einen Gefallen thun, so wie; Ich habe den Herrn *Beern* in der *kurzböckis*. Handlung, nebst dem Zettelgen das sie an ihm meinem Briefe beilegten, ein Exempl. von der K. K. Instruktion für die Professores der Wund Arzneÿ kunst beigelegt. Dieses Original vom Unsinn, Bombast und Unkenntniss, sollen sie durch einen Sachverständigen bald möglichst recensiren lassen und die Geissel der Ironie und gesunder Kritik nicht sparen. *Standfuss* der verfolgt wird, kann aus so einer recension die jedoch mit wahrer Entwicklung des Fehlerhaften und der Kurzsicht des Verfassers geziert seÿn muss, viel Nutzen

schöpfen. Ich werde übermorgen über Ofen nach Lemberg Abreisen. Prof. *Werthes* der dem Ariost übersetzt hat, ein Wielandianer den van Swieten auf Empfehlung des Bar. Gemmingen zum Prof. der schönen Wissenschaften in Pest gemacht hat, wird mit mir bis Pest reisen. Es sind nur drei Protestanten bey der Ofner, nun Pester Univers., ein gewisser *Pap von Fokarosi* aus Siebenbürgen, *Werthes*, und *Cornides* der Custos bey der Bibliothek worden ist.

Weil ich noch etliche Tage mich in Ofen aufhalte, will ich sehen, dass ich Ihnen von dort aus die Verlangten Verzeichnisse mache, aber verlassen Sie sich nicht darauf, denn so vollständig werden sie nicht, als ich sie machen könnte, wenn ich Zeit hätte. Ich habe hier seltsame Plapperey Auftritte gehabt, wovon ich Ihnen von Lemberg mehr schreiben werde, Liebenstein wird jämmerlich von ihnen, den Plapperern, verfolgt.

Conscriptions Tabellen sind rubricirte und linirte Bögen; Jede Familie in der Monarchie wird nach ihrer Menschen Zahl aber in der Eintheilung Mann, Weib, Kind, Knecht, Magd u. s. w. aufgeschrieben und hat also einen solchen Bogen. Diese Bogen werden sämthl. hier gedruckt. Ob der König David als er das Volck zählte auch solche Tabellen hatte, wäre einer kritischen Untersuchung werth. Itzt dürfen die Grundherrn, Lichtenstein, Dittrichstein, etc. keine ihnen lehnbaare Gründe mehr in Wien oder der bebauten Vorstädten haben, sondern der Magistrat kauft sie alle zusammen auf höchst. Befehl. Wenn ich an die D Betrachtungen kommen kann, gebe ich so dem Beer versiegelt zum fortschicken nach Gänseburg.

In Pohlen ist es besser als bey den Strümpfen und ich habe bessere Aussichten. *Mamertius* scheint sich mir mit Vertrauen zu nähern, wovon sie mehreres künftig erfahren sollen. *Codrus* erwartet mich sehulich und hat Baumstarcken geschrieben, er möchte mit mir gern dort Tandelwerck treiben. Viel gutes und schönes ins Haus. Vale

Don Cleofas Leandro Perez Zamballo.

XXVIII.

1784 november 6.-án kelt Bretschneider utolsó rövid levele Budáról, melyben már csak szinte feljegyzésszerűen említ néhány eseményt. Megírja többek között, hogy a „die Herrn Ungern“ nem akarják magukat felíratni, megszámláltatni, házaikra számot íratni és mindentől idegenkednek és félnek, hogy kiváltságaikat az ilyenfajta újítások veszélyeztetetik.

Az egész levélen szűkszavú sietség, idegesség és nyugtalanság érződik. Mindezt Bretschneider is tudja és Lemberg-ből bővebb, nyugodtabb és kimerítőbb levelet ígér.

Freund!

Ich schicke Ihnen mit heutiger fahrender Post den Abschnitt von Ungern zurück und etwas Ballast. Dass ich von vielen Fatiguen abgemattet und wegen meiner Reise unter Unordnung und Einpackung zu allen unfähig gemacht bin, können Sie sich leicht einbilden, indessen leben sie wohl, bis ich in Lemberg werde angelangt seyn, wo sie sogleich Nachricht von mir bekommen sollen. Ich bin in der glücklichen Persuasion dass es in Pohlen besser ist, als in Ungern, zumal bey den kritischen Aufsichten die man hier sieht. Die Herrn Ungern wollen sich nicht aufschreiben und ihre Häuser nicht numeriren lassen ich finde das nicht artig, denn es greift ihre Rechte weiter nicht an und der Kaiser hat dem Adel noch über diss eine besondere Versicherung gegeben dass es ihren praerogativen nicht nachtheylig seyn soll. Mit Mamertius bin ich so ziemlich zu recht gekommen ich finde ihn itzt auch besser für mich gestimmt als sonst, von den Ganzen will ich Ihnen dort Nachricht geben, Wenn sie an mich schreiben so schlagen sie vor der Hand ein Couvert über den Brief. An den Herrn Gubernial Rath von Kranzberg in Lemberg. Hier sind nun drei protestantische Professor, *Werthes*, ein Zögling Wielands der auf Empfehlung der Gräfin Thun, des Bar. Gemmingen, und des B. v. Swieten hieher kommen ist, zwey Ungern, *Fokarosi* und *Cornides*, ich wünsche allen viel Glück. Das Buch von Standfuss werden Sie erhalten haben, es verdient mit Lange gewaschen zu werden und Sie verbinden sich dem St. sehr. In dem heutigen Paquete ist noch eins dergleichen Testamen das man auch gehörig aus einander setzen muss, der Autor ist seiner Sache gewiss, dass er viel Ehre erwerben wird. Verzeyen Sie meine Trockenheit und Eilfertigkeit. Von dort mehr. Meine schönsten Grüsse an die Fr. Gem. und das ganze Haus

Vale.

XXIX.

Mintha kicserélték volna a mindig panaszkodó, elégedetlen és sértett Bretschneidert és ezt a levelet, az utolsó a gyűjteményből már valamilyen bizakodó, nyugodt és derűlátó ember írta volna. Már átkelt a család a Kárpátokon, minden kar-, láb-, tengely- és keréktörés nélkül és Bretschneider előtt megnyugtató színben tündököl a jövő. Elsőnek barátját értesíti a nagy örömről, a legelső lengyel állomásról, ahonnan továbbindult új élete elé.

Dukla den 21. Dec. 84.

Bester Freund!

Hier am Fusse der Karpatischen Gebürge und zwar auf der pohlischen Seite schreibe ich Ihnen, nach dem ich die gefährlichste Reise durch Wasser und über Abgründe und Felsen mit meiner Familie gemacht und nun noch 24 Meilen ebenes Land und Kayerl. Chaussé bis Lemberg vor mir habe. Heü' sey allen Menschen Kindern, Friede

auf Erden und so weiter — dass ich nur hier bin, und dass weder Arm noch Beine oder Achsen und Räder gebrochen sind. Das ist mir ietzo so eine wichtige Sache, dass ich sogar Sie mit nichts anders zu unterhalten gedenke aber auch keinen andern Sterblichen würdig schätze an meiner ersten Freude Theil nehmen zu lassen. Von Lemberg aus, wohin ich recht gern gehe sollen sie mehr von mir erfahren, und wenn Ihnen daran liegt, Reise Abendtheuer und Socinianische Abschieds Klägeleÿen und was dergleichen Sonnen zwickelisches Zeug mehr ist, anzuhören so werden sie lange Briefe zu lesen bekommen. Ich habe Ihr letztes Schreiben eingepackt und erinnere mich nicht mehr, ob ich Ihnen etwas zu antworten habe? Das weiss ich das Buch wegen der Weinproben sondirt habe: Es ist würcklich seine Absicht Ihnen ganze Eimer zu senden. Schicken sie nur erst die Bücher an seine Gräfin, sie werden Wein und ihre Bücher bezahlt bekommen, daran zweifeln sie nicht. Machen Sie der Frau Gemahlin eine Neujahrs Gratulation vom Karpatioschen Gebürge und empfehlen mich auch von da aus Ihrer Huld.

Ich bin
der Ihre
Bretschneider.

Bretschneider elkeseredett küzdelme ezzel befejeződött, elhagyta a budai egyetemet, ahol annyit vádaskodott. A császár teljesítette kérését és az újonnan alapított lebergi egyetem könyvtárosává tette, hogy a gyűlölt exjezsuitáktól megszabaduljon. A felülvizsgáló bizottság, élen Ürményivel alaptalannak találta a vádakat. Bretschneider sértett hiúságának így bizonyára nagy elégtétel volt a császári kegyből történt áthelyezés. Nem könyvtárosi állásról ábrándozott ugyan, de a császár nem akarta őt a tanulmányi ügyektől elvenni és más munkakörben alkalmazni. A nagytekintélyű van Swieten pedig haragudott Nicolai útikönyve miatt Bretschneiderre, ki ehhez a monarchia viszonyait érintő adatokat szolgáltatva, Ezért nem akarta befolyását érvényesíteni, hogy könyvtárosunk előkelőbb állást kapjon. Amint láttuk 1784 decemberében hagyta el Budát. Utazása a megáradt folyók miatt veszélyes volt. Lemberg nem tetszett neki. Nem volt még egy évig sem ott, mikor az ottani jezsuiták és barátai, különösen a kormányzó, üldözni kezdték őt. Mivel Budáról való távozása után végérvényesen megszakadtak magyar kapcsolatai, feltételezhető, hogy inkább összeférhetetlen természete, mint társai rosszindulata volt különféle kellemetlenségeinek okozója.

Név- és tárgymutató.

- Allg. Deutsche Bibliothek 1, 3, 5, 8,
 11, 16, 19, 22, 28, 41, 51, 64, 66,
 68, 71, 78
 P. Bayle 15
 Berliner Monatsschrift 26, 50
 Blumauer 35, 37, 40, 45, 52, 55, 79
 J. Born 45, 55
 Borszállítás 1, 2, 11, 52
 Cenzura 8, 10, 70
 Cornides Dániel 80—82
 hg. Dietrichstein 25
 Mich. Denis 41, 45, 76
 L. v. Erlau 19, 21
 hg. Eszterházy 38
 Exjezsuiták 4, 5, 11, 16, 35, 36, 47,
 51, 62, 66
 Felbiger 29, 14, 60
 Fogarassy 80—82
 Garelli könyvtár 41, 45, 75, 79
 P. Gazzaniga 15
 br. Gebler 2, 6, 17, 22, 27, 28, 41,
 42, 49, 51, 55, 59, 62
 Caroline Greiner (férjezett Pichler)
 1, 2, 78
 Gruber abbé 29
 F. Gualdus 10, 12
 Haschka 8, 27
 Horváth Mihály 11, 12, 16, 30, 46
 Hultazob 11, 14
 J. v. K. Jansenius 13
 János Zsigmond 18
 br. Jeszenák Pál 14, 51, 55, 62, 65
 II. József 5, 17, 22, 32,
 Kampmüller 11, 15
 Katona István 47, 50
 hg. Kaunitz 3, 6, 58, 76, 77
 Kollár Ádám 76
 Korabinszky János 8
 Kortum 25, 28, 50
 br. Krössel 3, 8
 Lampe 19, 20
 Lembergii egyetem 17, 19, 41
 br. Liebenstein 41, 45, 46, 48
 Makó Pál 68
 Matolay 8, 23, 31
 gr. Marschall 51
 Mária Terézia 4, 11, 22
 Migazzi 39
 I. Müller 11, 12
 Muzelius 9, 16
 Nagy Frigyes 47
 Népszámlálás 80
 F. Nicolai 1, 5, 8—10, 19, 21, 25, 27,
 30, 32, 36, 41, 46, 47, 52, 54, 58
 66—68, 71, 75—78
 Osztrák nyelvjárás 19
 Palásthy Márton 1, 3, 15, 23, 25, 28,
 35—54, 40, 49
 gr. Pálffy 17, 49, 61
 br. Podmaniczky 14, 51, 55
 br. Pronay 20
 Ratio Educationis 4
 Rautenstrauch 15, 27, 29, 44, 75
 Rosalino 2
 Sociánusok 20, 21
 J. Sonnenfels 26, 37, 52
 M. Stoll 2—3, 45, 53, 55, 58, 76—77
 Szabadkőművesek 4, 51, 52, 59
 Szerdahelyi 45
 van Swieten 4—5, 35, 58, 67, 71
 gr. Thun 31
 Unitáriusok 18
 Ürményi 4, 16—17, 26—28, 30—31,
 35, 34, 36, 38, 40, 42, 53, 58, 67
 Wächter 14
 I. Weber 11, 15
 Weingand és Koepf könyvkereske-
 dése 9, 16, 17, 19, 20
 Werthes 80—82
 Winterl 51, 62, 65

BIBLIOGRÁFIA.

- Abafi Lajos*: Geschichte der Freimauerei in Österreich — Ungarn. Bp. 1890.
- S. Brunner*: Die Mysterien der Aufklärung in Österreich. Mainz, 1869.
- K. F. Linger*: Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes
H. G. v. Bretschneider. Wien und Leipzig, 1892.
- Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. Bp. 1885.
- Pauler Tivadar*: A Budapesti Magy. Kir. Tudományegyetem története.
Bp. 1880.
- Szent-Királyi Margit*: H. G. v. Bretschneider első budai éve 1777—82.
Bp. 1938. (Minerva-könyvtár 116.)
- C. Wurzbach*: Biographisches Lexicon. Wien, 1856.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula: Gragger Róbert emlékezete 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vázonkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti üntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közönsége. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önérzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utóköra. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vázonkötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet- Európa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllösy Klára: A zeneművés. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Batori Dagnár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz Meltzl Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Abel: Felső-eöri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történet szemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabáts Márta: Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitsek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi százok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crony-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Urkényi Otília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama
a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

304205

XXI.

MINERVA

8.

BACHRACH IMRE

RUMY KÁROLY GYÖRGY
ÉS A JÉNAI EGYETEM

BUDAPEST, 1942.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtő fejlődés, mint az élet maga; folytonos újraelkezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A MINERVA évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P.

Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.

Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV.,

Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.

Postatakarékpénztári befizetés: 57.054

BACHRACH IMRE

RUMY KÁROLY GYÖRGY
ÉS A JÉNAI EGYETEM

BUDAPEST, 1942.

MINERVA-KÖNYVTÁR
151.

Felelős kiadó: Bachrach Imre.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

TARTALOM.

	Lap.
1. Tanulóévek.	6
2. A jénai magyar barátok.	11
3. Dianovszky János Sámuel.	16
4. Johann Georg Lenz.	22
5. Jenaische Literatur-Zeitung.	27
6. Andreas Gottlieb Hoffmann.	35
Függelék: Dianovszky J. S. levelei Rumy Károly Györgyhöz.	45
Karl Georg Rumy und die Universität Jena. — Deutscher Auszug.	83
Források.	84

Rumy Károly György sokoldalú külföldi kapcsolatait arra használta fel, hogy minél nagyobb teret biztosítson a magyar irodalom ismertetésének a német sajtóban. Hatalmas kézirat-hagyatékának¹ legértékesebb része fennmaradt levelezése,² ennek tudományos feldolgozása különösen a magyar és német szellemi kapcsolatok fejlődéséhez szolgáltat értékes adalékokat.

Rumy külföldi kapcsolataival az elmúlt évtizedben két nagyobb tanulmány foglalkozott. Az első Szögi Ferencé,³ ki általánosságban foglalkozott Rumyval, mint a magyar irodalom külföldi ismertetőjével, a második K e p p Máriaé,⁴ ki Rumy göttingai éveiről és azok hatásáról írt. Értekezésem célja Rumy jénai kapcsolatainak leírása.

¹ Rumy elárverezett kéziratainak jegyzéke: „Néhai tudor Rumy György Károly úr Könyvei és Kéziratai Jegyzéke“, Beimel, Esztergom, 1851. A kéziratok főleg a Magyar Nemzeti Múzeum, a levelezés kisebbik része — Toldy Ferenc ajánlatára gróf Teleki József vásárlása révén — a Magyar Tudományos Akadémia birtokába ment át, — a nagyobbik rész tűzvész martaléka lett.

² Körösy László szerint — Rumy élete. Bp., 1880 — 3916 a Rumy-hoz írt levelek száma, melyek ma az Akadémia gyűjteményében találhatók. Viszont a Nemzeti Múzeumban őrzött válogatott levélgyűjtemény címében 8000-nél több levélről tesz említést: Rumy György Ágost Gyula: Auszug einiger Briefe aus dem reichhaltigen Brief-Album von mehr als Achttausend Stück Briefen, sämtlich an Dr. Georg Carl v. Rumy lautend von den Jahren 1795 bis 1847. Gran, 1848. (Nemz. Múz., 1001. Quart. Germ.)

³ Rumy Károly György a magyar irodalom ismertetője. Bp., 1934.

⁴ Rumy K. Gy. Göttingában. Minerva könyvtár 115. Bp., 1958.

I.

Tanulóévek.

A Rummy-család igen régi magyar nemesi család volt, mely elszegényedvén, a Szepességbe költözött, ahol a zipser városi kultúra hatására elpolgáriasult és el is németesedett. Itt, Igló városában született Rummy Károly György 1780 november 18-án. Apja, Rummy János György, bár szegény kiskereskedő és adószedő volt, a városi polgárság törekvő erényeihez híven, gondos, áldozatkész nevelésben részesítette tehetséges gyermekét. Előbb az iglói elemi iskolába járatta, majd 14 éves korában a késmárki német lyceumba küldte, ahol oly kiváló előmenetelt mutatott, hogy tanárai teljes elismerését vívta ki, akik közül különösen Asbóth János¹ és Genersich János² volt rá nagy hatással. Mindkettőjüknek tudatos törekvésük volt, hogy magyar írókat neveljenek. Különösképen Asbóth János ösztönzésének volt nagy része abban, hogy Rummy a család szerény viszonyai ellenére sem hagyta abba tanulmányait.

Mielőtt külföldi egyetemre ment volna, tanulóéveinek egy közbeeső állomását Debrecenben töltötte: 1799 októberében beiratkozott a debreceni református kollégiumba. Az év, melyet itt töltött, azért volt jelentős életében, mert itt tanult meg magyarul. A nyelvében német, de szívében magyar érzelmű fiatalember páratlan buzgalommal vetette magát a magyar nyelv tanulására és hamarosan odáig vitte, hogy már ünnepi szónoklatot is mert tartani apái nyelvén.

1800 októberében azután tanítómestereinek ajánlatára és atyja áldozatkész akaratából a göttingai egyetemre került, ahol az első félévben filozófiára, majd négy féléven át teológiára iratkozott be. Nem volt könnyű külföldi egyetemre

¹ Asbóth János (1768—1823) 1788-tól a göttingai egyetemen végezte tanulmányait, itt 25 arany értékű pályadíjat nyert. 1791-től Lőcsén, majd 1796-tól a késmárki lyceumban tanár. 1801-ben gróf Festetics György a gazdasági tudományok tanárának és igazgatónak hívta meg a keszthelyi Georgicon-ra. — V. ö.: Szinyeyi, I. 268—9.

² Lásd: Függelék, XIV. levél, 1. jegyzet.

jutni abban az időben. Nem tekintve a hosszú utazás költségeit — Kis János³ egy évtizeddel korábban egy hónap alatt tette meg ugyanezt az utat s azóta a közlekedés nem lett gyorsabb —, ezidőben a magyarországi fiatalság külföldi, különösen németországi tanulását törvényes és adminisztrációs akadályok nehezítették meg. Mindenekelőtt egy erre a célra kijelölt bizottság előtt külön vizsgát kellett tenni s ha a bizottság a jelölt külföldi tanulását javallotta, erről bizonyítványt állított ki, melyet csatolni kellett az útlevelelfolyamodványhoz.⁴ Az útlevelet azután egy, vagy több városra állították ki, de az is előfordult, hogy a kérést politikai, vagy adminisztrációs ok miatt visszautasították. Amellett az elbírálás kancelláriánként is különbözött. Így pl. Dianovszky János Sámuel, Rummy jóbarátja, aki minden további nélkül kapott Jénába szóló útlevelet, Göttingába már annál nehezebben juthatott csak el, mivel közben porosz csapatok vonultak be Hannoverbe, a porosz egyetemek látogatását pedig az osztrák kormány tiltotta. Mint Dianovszky írja:

— „Die Ursache, warum jetzt keine Pässe nach Göttingen gegeben würden, da die dasige Universität doch unter die bewilligten gehört, erfuhr ich in Wien . . ., weil die Ung. Statthalterey, während dem Hannover von preußischen Truppen besetzt war, bey Hof um Information anhielt, ob indem alle preußischen Universitäten verboten sind, nach Göttingen unter diesen Umständen Pässe gegeben werden können. Als ich von Ofen abreisete, hatte die Statthalterey noch keine Antwort vom Hof hierüber erhalten, konnte also natürlich keinen Paß nach Göttingen stellen, obgleich kein ausdrückliches Verbot da war. Die Siebenbürger aber erhielten ihre Pässe auf mehrere Universitäten und auch nach Göttingen; weil die Siebenbürger Kanzley desfalls an Hof zu recurriren unterließ, und sich an die noch voriges Jahr gegebene Erlaubniß hielt.“⁵

Látjuk tehát, hogy nemcsak hogy egyes egyetemek tilosak voltak, de néha a kormányrendeletek végrehajtása tekintetében is bizonytalanság uralkodott s a hivatalok lassú működése a legszebb terveket is felboríthatta.

³ Kis János superintendens emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. 1845—46, Sopron. Budapest, 1890. (2. kiadás.)

⁴ Kepp Mária: Rummy K. Gy. Göttingában.

⁵ V. ö.: Függetlenség, I. levél.

Rumy azonban még akadály nélkül juthatott el Göttingába. A jénai egyetemre azonban — bár ez édesapjának határozott óhaja volt⁶ —, már nem iratkozott be.

Mielőtt 1800 szeptember vége felé Iglórol elindult, Asbóth János, akinek nagy befolyását a serdülő Rumyra már említettük, látta el jótanácsokkal a hosszú útra. Azt ajánlotta, hogy Jénán keresztül utazzék, ott keresse fel Lenz professzort, tőle majd további tanácsokat kaphat.⁷ Úgy látszik azonban, hogy Rumy utazása alatt Jénát mégis elkerülte mivel, mint „rövid életrajzában“ olvassuk, Pozsony, Bécs, Prága, Drezda és Lipcse érintésével egyenesen Göttingába utazott. A göttingai tanulás két és fél esztendeje alatt viszont kétszer is megfordult Jénában. Dianovszky János Sámuelnek Göttingában tanuló barátjához írt leveleiben szinte állandó kérdés, mikor megy Rumy Jénába? Bár a fennmaradt levelekben nem találunk utalást Rumy jénai tartózkodásaira, két hátrahagyott kéziratából⁸ pontosan megállapítható, mikor járt Jénában.

Dianovszky 1802 január 19-iki levelében arról van szó, hogy Rumy a husvétii szünidőt szándékozik felhasználni egy jénai kirándulásra. Rumy ekkor részint tanulmányútra, részint barátai látogatására utazott Weimarba és Jénába. Vele volt Bogsch J. is, a göttingai barát. Sajátkezű „rövid életrajza“ megemlíti, hogy „im Jahre 1802 ward Rumi in Jena, als er dahin reiste, um seine Landsleute zu besuchen, von der dasigen herzoglichen Gesellschaft für die gesammte Mineralogie zum corresp. Mitgliede aufgenommen.“⁹

A jénai látogatás megtörténte után, 1802 június 28-án, Dianovszky arról ír, mennyire örül Rumy elhatározásának, hogy egy teljes félévet tölt Jénában. A következő levélben

⁶ V. ö.: Körösy L. id. m., 51. l.

⁷ V. ö.: Kepp M. id. m., 9. l.

⁸ „Carl Georg Rumi's kurze Biographie“ (Igló, am 27. Dec. 1805. bis zu dem 6. Jan. 1806.) és „Rückerinnerungen an meine Reise von Göttingen über Gotha, Erfurt, Weimar, Jena, Coburg, Erlangen, Nürnberg, Regensburg, Linz nach Wien im Jahr 1805“, Magy. Tud. Akad., vegyes 4. r., 26. sz., II. k.

⁹ Rumi's kurze Biographie, i. h.

— 1802 szeptember 3-án — sürgeti, már a téli félévre jöjjön a jénai egyetemre, mivel ott érdekes kollégiumok lesznek. Rummy a Szent Mihály-napi szünetben tett nagyobb körutazás után — melyre még visszatérünk — a téli félévben továbbra is Göttingában maradt, de Dianovszky 1802 november 28-án kelt soraiban még mindig nem adja fel a reményt, hogy egy egész szemesztert tölthet hõn szeretett barátjával Jénában. Ez utóbbi levélre Rummy 1802 december 9-én válaszolt. Ekkor közölte barátjával végsõ elhatározását, hogy feladva a jénai tanulás édesapja számára is kedves tervét, Podkonitzky Ádám rektor ajánlatára elfogadja a késmárki pedagógium prefektusi állását, melyet 1803 õsszel el is foglalt. „So sehr ich es von der einen Seite bedauere, daß Du Deinen Entschluß, in Jena noch ein halbes Jahr zu studieren, aufgegeben hast, . . . so muß es mich von der andern Seite freuen, daß Du auch dadurch Dich um ein halbes Jahr früher den Diensten des Vaterlandes widmen kannst“ — írja a lelkes barát.¹⁰

Fel kell vetnünk a kérdést, mi volt az oka annak, hogy Rummy félesztendővel korábban tért vissza szülőföldjére a tervezett időnél? Kepp Mária Karl August Böttiger¹¹ Rumhyoz írt levelei alapján felteszi, hogy „Rumynak az akkori kormányrendszer ellen írt cikkei miatt kellemetlenségei voltak és németországi tartózkodását ezért nem hosszabbították meg“.¹² Feltevését azzal is alátámasztja, hogy Rummy lefordította németre Berzeviczy „De commercio et industria Hungariae“ címû, az osztrák cenzúra által eltiltott művét, melyet 1802. Weimarban meg is jelentetett s hivatkozik Sajben¹³ egy levelére (Magy. Tud. Akad., magy. irod. levelezés, 4. r., 14. sz., 1802. jan. 15.), melyben a cenzúra veszélyére figyelmezteti barátját. Dianovszky leveleiben is többször esik szó a bécsi cenzúráról s látjuk, hogy a fiatalok tilos könyveket olvasnak.¹⁴ Mindazonáltal más körülmények is közrejátszhattak Rummy korábbi hazautazásában, sõt, Dianovszky fentebb idézett levelét ol-

¹⁰ L. függ., VII. levél (1803. jan. 17.).

¹¹ Lásd: Függelék, XII. levél, 5. jegyzet.

¹² Kepp Mária id. m., 31. lap.

¹³ Sajben István jénai diák; lásd a következõ fejezetben, 15. l.

¹⁴ Lásd: Függelék, IX. levél.

vasva, sokkal valószínűbbnek látszik, hogy Rummy nem hatósági kényszer, hanem önálló elhatározás alapján tért el eredeti tervétől.

Az egyik ok a jénai egyetem tanári karában beállott változások,¹⁵ a másik, még nyomósabb ok pedig az lehetett, hogy a lelkiismeretes ifjú érezte, hogy atyja anyagi erejét felülmúló áldozatot vállal érte, ezért nem akarta elszalasztani a kedvező pillanatot, mely állást kínált neki a jóhírű késmárki nevelőintézetben. Elhatározása alapján 1803 április 2-án indult el Göttingából. „Rückerinnerungen an meine Reise von Göttingen über Gotha, Erfurt, Weimar, Jena, Coburg, Erlangen, Nürnberg, Regensburg, Linz nach Wien im Jahr 1803“ c. kéziratos úti jegyzeteiben¹⁶ így ír második jénai látogatásáról:

— „Den 9 April Nachmittags reiste ich mit einer aufgenommenen Gelegenheit von Weimar ab und kam Abends in *Jena* an, wo ich das Quartier bey meinem liebenswürdigen Landsmann und Freunde Dianovszky nahm, der leider im Sept. 1804 zu Kürth in Ungarn in der Blüte seines Lebens starb ...

Meine hier studierenden Landsleute, die mich als ächte Patrioten empfangen, und mit welchen ich in *Jena* mehrere große Tage durchlebte, zeigten mir theils bey meiner ersten Anwesenheit in *Jena* im J. 1802, wo ich hier länger verweilte, theils jetzt die meisten hiesigen Merkwürdigkeiten ...

Ich besuchte theils während meines ersten, theils während meines zweyten Aufenthalts in *Jena* die berühmten Professoren: Griesbach, Schütz, Eichstädt, Voigt, Schelling, Lenz, Schad und wurde von ihnen sehr wohl aufgenommen. Das Betragen der Jenaischen Professoren gegen Fremde ist überhaupt sehr empfehlungswürdig. Einige andere Professoren, die ich auch besuchen wollte, z. B. D. Paulus, fand ich nicht zu Hause ...“

Ez a második jénai látogatás csak néhány napig, április 9-től 13-ig tartott. Ekkor Rummy néhány barátja kíséretében a postakocsival továbbutazott Coburg felé.

Rummy göttingai tartózkodásának egész ideje alatt figyelemmel fordult Jéna felé. Hogy a jénai élet minden mozzanata iránt mily érdeklődést tanúsított, mutatják Dianovszky levelei, melyek a leg gondosabb aprólékossággal számolnak be a

¹⁵ Lásd a köv. fejezetben.

¹⁶ L. id. h.

jénai szellemi életről, társadalmi eseményekről, az egyetemről és annak magyar diákjairól.

II.

A jénai magyar barátok.

A jénai egyetem 1800 körül hírnevének tetőpontján állott. Az egyetem látogatottsága a XVIII. század közepéhez viszonyítva — főleg új német egyetemek keletkezése folytán — ekkor már csökkent ugyan, de tekintélye, professzori karának kiváltsága ekkor volt a legelismertebb. Az egyetem nem kis részben Karl August herceg bőkezűségének köszönhette fényét, a weimari kultúrcentrum egyik fókusza — a tudományosság tűzhelye — mindenesetre Jénában volt elhelyezve.

A jénai egyetem a protestáns Németország egyik legrégebbi alapítású egyeteme volt, de a XVIII. század vége felé szinte megifjodva, az új német szellemnek, a felvilágosodásnak és tanszabadságnak otthona lett. Egyben pedig őrizője volt a régi német hagyománynak, mely a tudományok művelését összeköti az ifjúság legmagasabb fokú nevelésével. Friedrich Paulsen „Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium“ c. munkájában¹⁷ abban látja a német egyetemek különleges sajátosságát és legfőbb érdemét, hogy azok a tudományos kutatás műhelyei s a legfelsőbb tudományos oktatás intézetei egyszerre. „Nach deutscher Auffassung ist der Universitätsprofessor zugleich Lehrer und wissenschaftlicher Forscher, und zwar steht letzteres in erster Linie, so daß man eigentlich sagen muß: in Deutschland sind die wissenschaftlichen Forscher zugleich die Lehrer der akademischen Jugend“ — állapítja meg. Ez a szellem határozta meg a tanárok és a diákság viszonyát Jénában is.

A XVIII. század közepetáján a diákság szertelen kicsapongásai tették hirhedtté az egyetemet. De azóta megszelídültek a jénai viszonyok, a fegyelem helyreállt s a régi, tivornyázó diákéletből csak a jó hangulat maradt meg. Érdemes idézni Kis Jánostól, aki 1792-ben iratkozott át Göttingából Jénába, az ottani diákélet leírását:

¹⁷ Berlin, 1902., 4. l.

— „Jénában léteemet nemcsak sohasem lett okom megbánni, hanem reám nézve nagyon jótékonynak is kelle tartanom. Legelsőben is az a társalkodásbeli vidorság és virgoncz jókedvűség, mely ott az egész tanuló ifjúságot, s azok között a magyarokat is, kikkel mindég tartottam, lelkesítette, reám, ki a komolyságra még mindig kelleténél hajlandóbb voltam, hasznos befolyást gyakorlott. Ott sem divatozott ugyan már a renomistaság, mely azt 40—50 évvel előbb oly rossz hírbe keverte! A tanulók már nem keresték dicsőségöket hosszú kard viselésében, akadémiái képzelt szabadságért verekedésben, éjjel-nappal dőzsölésben, piaczkon tele torokkal éneklésben, egyetemi örökkel harcolásban, filiszteusok gyűlölésében, szolgáléányok pofozásában, s hitelezők csalásában: ezek s e félek helyett szelídebb szellem lett uralkodóvá. Mindazáltal a társalkodást mégis élénkebb s úgy szólván fiatalabb szesz bírta, mint Göttingában. A göttingai tanulók között a hangosabb vídamság s annak dalolásban kitörése már a ritkaságok közé tartozott... Jénában a baráti társalkodás harsányabban ömlendezteté érzelmeit. Rendszerint minden szombaton délest, mikor különben sem tartattak leczkék, kísétáltunk kissebb, vagy nagyobb seregben valamelyik szomszéd helységbe, s ott egy-két pohár ser mellett a legforróbb részvétellel s lelkesedéssel zengtünk legjobb német költőkölött vett bor- s szerelem dalokat, s estve visszamenet Schiller zsványainak ezen esmeretes sorait harsogtattuk a légbre: „Ein freyes Leben führen wir“ s. t.¹⁸ Mindazáltal nem emlékezem, hogy jókedvünk csak egyszer is patvarkodássá, vagy szembetűnő illetlenséggé fajult volna el. Általában a magyarok s erdélyiek mint Göttingában, úgy itt is mind szorgalmokra, mind tisztességes erkölcesekre nézve megkülönböztették magokat, s azért a közvéleményben is egyebeknek eleikbe vétettek. Ha mi kicsapongások az ifjúság között történtek is, alig vett közülüünk azokban részt egy-két magyarnál több.“¹⁹

Tíz évvel később Dianovszky némileg különböző képet fest a jénai diákéletéről. Friss benyomásainak hatása alatt ugyan még ezeket írja: „Der Ton, der unter den akademischen Bürgern herrscht, ist gewiß so arg nicht, als er hie und da verschrieen wird, oder es vielleicht einst gewesen ist,“²⁰ később azonban több ízben számol be a diákság rendbontásairól,²¹ de hozzá kell tennünk, olyan esetről ő sem tesz említést, hogy azokba a magyar diákok közül bárki is belekeveredett volna. E zavargások mindenesetre nem voltak ál-

¹⁸ A dal éneklését később megtiltották. — V. ö.: Dianovszky VII. levele a függelékben.

¹⁹ Kis János emlékezései. 138—139. l.

²⁰ Lásd függ., I. levél.

²¹ L. függ., IV., VI., VII. és VIII. levél.

landó jellegűek, s a fegyelem lazulása valószínűleg a politikai zavarokkal függött össze, melyek a napoleoni időkben örökös bizonytalanságot teremtettek. Mutatkoztak a zavarások többek közt a göttingai egyetemen is, az ott tanuló Zay báró és nevelője, Waschowszky, például éppen ezért a nyugodtabb Lipcsébe mentek át.²²

Az elvétve előforduló rendzavarások azonban nem homályosíthatták el Jéna dicsőségét, melyet egyeteme kiváló tudósainak köszönhetett. Romy atyja nem hiába serkentette fiát a jénai egyetem látogatására, ott akkor még a német tudomány büszkeségeinek egész sora tanított, 1800 és 1803 között August J. G. K. *Batsch* természetrajzot, Heinrich K. A. *Etchstädt* klasszika-filológiát, Karl L. *Fernow* archeológiát, Jakob F. *Fries* filozófiát, Ludwig F. *Froriep* frenológiát, Johann J. *Griesbach* teológiát, Georg W. Fr. *Hegel* filozófiát, Christian G. *Heinrich* történelmet, Karl G. *Himly* belgyógyászatot, D. C. *Kilian* biológiát, Karl C. F. *Krause* filozófiát, Johann G. *Lenz* mineralógiát, Justus Chr. *Loder* anthropológiát, Friedr. J. *Niethammer* filozófiát, Heinrich E. G. *Paulus* teológiát, Joh. B. *Schad* filozófiát, Friedrich W. J. *Schelling* filozófiát, Christian G. *Schütz* filológiát, Konrad D. M. *Stahl* matematikát, Johann A. H. *Ulrich* filozófiát és Johann K. W. *Voigt* fizikát adott elő.²³ Ez a névsor több, már akkor európai hírnévű tanár és kutató nevét tartalmazza s biztosak lehetünk benne, ha lett volna rá mód, a sokoldalú Romy már polihisztori hajlamánál fogva is beiratkozott volna a jénai egyetemre, mivel itt is, akárcsak Göttingában, — ökonómia és technológia kivételével²⁴ — a legkülönfélébb tudományágakban nyílt alkalom a legkiválóbb előadók hallgatására.²⁵

²² L. függ., IX. levél.

²³ L. függ. megfelelő jegyzeteit.

²⁴ L. függ., III. levél.

²⁵ Abban az időben az egyetemi oktatásban még nem volt meg a differenciálódás, mint manapság. A diákság a legkülönfélébb kollégiumokra feliratkozhatott. A tudományok anyagának és területének mérhetetlen kiszélesedése a 19. sz.-ban vezetett azután ennek a rendszernek a felülvizsgálására.

Igaz, hogy az 1803. évben pár évtizedes virágzás után már megkezdődött a jénai egyetem alkonya. Batsch meghalt, a felsoroltak közül 1803 ősszel Schelling, Paulus, Himly, Loder már nem adott elő, — más egyetemen folytatták működésüket. Dianovszky írja barátjának 1803 július 29-én: „Die Anzahl der Jenenser Studenten hat wieder ziemlich abgenommen, sie beträgt nun kaum 500; und die Aussichten für die Zukunft sind nicht die besten.“²⁶ De Rummy honfitársai, kik az ő göttingai éveivel egyidőben Jénában voltak, a jénai egyetemnek még teljes hőskorát élvezhették.

A németországi egyetemeket természetesen még túlnyomórészt a protestánsok keresték fel hazánkból s Vittenberga mellett elsősorban Jéna és Göttinga felé irányult az érdeklődés. Aki előbb Jénába ment, utóbb rendszerint Göttingában is beiratkozott és megfordítva, mivel, ha már ily közel volt, nem akarta elmulasztani, hogy a német tudomány másik híres csarnokát is meg ne látogassa. Hogy Rummy göttingai tanulásával egyidőben kik voltak barátai, vagy ismerősei Jénában, arra nézve Dianovszky leveleiből a következő névsor alakul ki:

Bader Frigyes, ki 1802. nyári félévben iratkozott be Jénában (Mokos Gyula²⁷ szerint) s 1803. ősszel távozott onnan (Dianovszky szerint).

Blaskovich (Blasko) János,²⁸ 3 évet töltött Jénában, majd a göttingai és hallei egyetemeken folytatta tanulmányait. Rummyval igen szívélyes viszonyban volt, egyik levelét ő adta át Lenz professornak. Később nevelő és lelkész volt.

Christoffy István,²⁹ 1801. októbertől 1803. őszéig tartózkodott a jénai egyetemen, majd lelkész volt.

Halbschuh Dániel, 1802. nyári félévben iratkozott be s 1803. ősszel távozott a jénai egyetemről.

Karácsonyi K. Sámuel, ki 1801. októberben iratkozott be a jénai egyetemre, innen egy év múlva Göttingába ment és 1804. Székelyudvarhelyen az ev. ref. kollégium tanára lett.³⁰

²⁶ L. függ., IX. levél.

²⁷ Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp., 1890.

²⁸ Szinnyi szerint (I. 1100—01.) Blaskovich, Mokos szerint (1802. nyf.) Blasko, Dianovszkynál Blasko.

²⁹ L. Szinnyi, II. 65.

³⁰ L. u. o., V. 1008. és Dianovszky, V. levél.

Kecskeméti Dániel, 1802. márciustól 1803. őszig Jénában volt, ekkor a göttingai egyetemre ment, majd Nyugat-Európában tett körutazás után 1804-től szülővárosában, Polgárdiban lelkész volt.³¹

Laurentz János, 1801. téli félévben iratk. be Jénában. Itt Dianovszkyval közös szobát bérelt. Később lelkész Szkálnokon (Gömör m.)³²

Lengyel István, 1801. téli félévtől 1803. őszig maradt Jénában, azután nevelő, majd tanár lett.³³

Patay János, 1801. téli félévben iratkozott be, egy év után Göttingába ment át. 1803. Losoncon lelkész lett, majd tanár Sárospatakon.³⁴

Sajben István, 1801. téli félévben iratkozott be a jénai egyetemre, s onnan valószínűleg 1803. husvétkor hazatért. Rumyval levelezett. Jénában kétszer is, hosszabb időre megbetegedett. Hazatérte után iskolai conrector Osgyánban (Gömör m.)³⁵

Sebő Pál, 1802. nyári félévben iratkozott be, 1803. ősszel eltávozott Jénából.³⁶

Szabó Elek, kinek neve a jénai anyakönyvben az 1801. nyári és 1802. téli félévben szerepel. Dianovszky szerint 1803. őszig volt Jénában.

Szathmáry Sámuel, 1801. téli félévben iratkozott be Jénában. 1802. őszén Göttingába ment. A következő évben Dianovszkyval együtt tanultak olaszul, mikor már az is Göttingában volt.³⁷

Vágó Pál és László, kik az 1802. nyári félévre érkeztek Jénába és 1803. husvétkor szándékoztak onnan elutazni.³⁸

E felsorolásban csak azoknak a jénai magyar diákoknak adtam helyet, akiket Rumy ismert, vagy legalábbis feltehetjük, hogy ismerte őket. Fentebb már láttuk, hogy Rumy milyen közszeretettel örvendett a jénai magyar honfitársak körében, de a legigazibb és legkomolyabb barátság kétségtelenül földijével, Dianovszky János Sámuellel kötötte össze.

³¹ L. u. o., V. 1312.

³² L. u. o., VII. 884.

³³ L. u. o., VII. 1061.

³⁴ L. u. o., X. 476.

³⁵ L. u. o., XII. 32. és XII. 37. — A kettő azonos. — V. ö. még függelék, X. levél.

³⁶ L. Szinnyi, XII. 841.

³⁷ V. ö.: Függelék, X. levél.

³⁸ V. ö.: Függelék, VIII. levél.

III.

Dianovszky János Sámuel.

Dianovszky János Sámuelről csak igen keveset tudunk. Amit a tragikussorsú fiatal teológus életéről megállapíthatunk, annak a 15 levelének köszönhetjük, melyet Rummy levelezésével együtt az Akadémia őriz.

Kétségtelenül Lőcsén született, az 1780-as évek elején, evangélikus polgári szülőktől. Gyermekkoráról és hazai tanulmányairól nem találtam feljegyzést, úgyszintén Rummyval való barátságának eredetéről sem mondhatok semmit, annyi azonban valószínűnek látszik, hogy Rumynál egy-két évvel fiatalabb volt.

1801 október 20-án, a téli félévre iratkozott be a jénai egyetemre,³⁹ ő maga említi, hogy Budáról indult el külföldi útjára. Egyetemi tanulmányainak idejéről igen részletesen számol be leveleiben. Tulajdonképpen szeretett volna mielőbb átköltözni Göttingába, hogy ott együtt lehessen Rummyval, mégis jénai tartózkodása hosszabb időre nyúlt s mire Göttingába utazott, Rummy onnan már eltávozott.

Jéna az első perctől fogva meghódította: „Ich gestehe es Ihnen gern, daß mir Jena in den meisten Stücken gefällt“ — írja és jó véleménye később is megmaradt. Tanáraitól pedig különösen el van ragadtatva, „unter den Professoren gibt es wahrhaft große, verehrungswürdigste Männer“ — állapítja meg lelkesedve mindjárt első levelében s később is nagy tisztelettel beszél róluk, még akkor is, ha magatartásukat, mint Schellingét, nem is mindenben találja helyesnek.⁴⁰ A jénai tanárok közül, kiknek neveit már közöltem,⁴¹ kivált Batschról, Eichstädtről, Hegelről, Himlyről, Lenzről, Loderről, Ulrichről, mindenekfelett pedig Heinrich Paulusról és Johann Griesbachról, a két teológiai professzorról nyilatkozik nagy elismeréssel és tisztelettel s ő is, akárcsak Rummy, mindenféle előadást meghallgatott, amit csak az idő engedett.

³⁹ V. ö.: Mokos id. m.

⁴⁰ V. ö.: Függelék, VII. levél.

⁴¹ V. ö.: 15. l.

Levelei arról is tanuskodnak, milyen komoly elmélyedéssel végezte dolgát, pedig az egyetemi oktatás akkori rendszere mellett a hallgatónak nem volt éppen könnyű a dolga. Nemcsak, hogy egymással szorosán össze nem függő tudományokat hallgatott, mint pl. botanikát és matematikát, fiziológiát és történelmet, óklasszikai irodalmakat és filozófiát, hanem — főleg a szellemi tudományokban — a legkülönbözőbb felfogások összeütközésének volt tanuja, mely gyakran éles formát öltött s e vitákban való tájékozódás nehéz feladat volt a fiatal diák számára. Dianovszky nem érzett magában bátorságot ahhoz, hogy állást foglaljon, de dícséretes jóhiszeműséggel és kiváló értelmével igyekezett megérteni a problémákat. Megbízhatósága és képességei elismerésének egyik kézzelfogható jele, hogy titkári minőségben rábízták a jénai mineralógiai társaság jegyzőkönyvének vezetését.⁴²

1803 szeptember 13-án Dianovszky elutazott Jénából. Vele együtt hagyták el a válságos idők elébe néző egyetemet Kecskeméti Dániel és Lengyel István. A kis társaságot Blasko is elkísérte Göttingába, de ő később visszatért Jénába s ott Dianovszky helyét foglalta el a mineralógiai társaságban. Dianovszky megjegyzi, hogy csak 20-án érkeztek meg Göttingába, mert időközben Neudietendorfban és Schnepfenthalban jártak, — ez utóbbi helyen azért, hogy Glatz Jakabot⁴³ keressék fel. Göttingában Dianovszky Mme Grüneklernél szállt meg s ugyanabba a szobába költözött, melyben előtte Rummy lakott.

Göttingából — még az őszi előadások megkezdése előtt — Dianovszky és barátai kirándulást tettek Hannoverbe, innen visszafelé jövet meglátogatták az agg Szeletzky Istvánt, a magyar származású iskolaigazgatót Braunschweigban és a könyvtárt Wolfenbüttelben.⁴⁴ Egy évvel korábban Rummy is járt itt, a híres könyvtárban kutatott s ismeretlen kéziratokat fedezett fel, melyeket Schedius folyóiratában

⁴² V. ö.: Függelék, IX. levél.

⁴³ V. ö.: Függelék, IV. levél, 1. jegyzet.

⁴⁴ Szeletzky Károly, ág. ev. lyceumi tanár, Sz. István, magyar származású braunschweigi aligazgató tanár fia. — V. ö.: Szinnyei, XIII. 631—32. és Szeletzky Istvánra nézve: Kepp Mária id. m., 29. l.

(Zeitschrift von und für Ungarn, 1802., 1805.) ismertetett, sőt később kijárta, hogy azokat a Széchenyi könyvtár számára lemásolhassa.⁴⁵ Lehetséges, hogy ennek a munkának egy részét Dianovszky végezte el. A braunschweigi és wolfenbütteli kirándulásról u. i. ezeket írja:

— „Ich unternahm die Rückreise mit Blasko über Braunschweig u. Wolfenbüttel. Dort habe ich eine sehr vergnügte Stunde bei dem ehrwürdigen Greise durchlebt; großen Theils warst Du der Gegenstand unserer Unterhaltung; u. sein jüngerer Sohn, der mit Dir in Wolfenbüttel gewesen ist, hat uns manche interessante Notizen gegeben. In Wolfenbüttel erfuhren wir, daß um Manuscripte kopiren lassen zu dürfen, die Erlaubniß beim Herzog nachgesucht werden muß, die man aber gewöhnlich ohne Umstände erhält. Nähere Nachrichten hierüber wirst Du wahrscheinlich von H. Szeletzky schon erhalten haben. Von Wolfenbüttel aus machten wir eine sehr interessante Tour über den Harz, u. verweilten vorzüglich in Goslar u. Clausthal; wir machten die Reise größtentheils zu Fuß, u. es fehlte uns nicht an mannigfaltigem Genuß; ich werde sie gewiß immer unter die angenehmsten Unternehmungen rechnen.“⁴⁶

Ez a kirándulás Dianovszky legszebb németországi élménye volt. Jénából is tett ugyan kirándulást a környező falvakba, de arról nem nyilatkozik meg ilyen lelkesedéssel. Miután a szép „túráról“ visszatért, szorgalmasan hallgatta a göttingai előadásokat. A városban ekkor már teljesen helyreállt a rend, sőt, még népesedett is az egyetem, 22-vel több volt a hallgatók létszáma, mint az előző félévben, habár Grellmann, Hofmann és Cappel távozni készültek. Dianovszky sem maradt soká. A félév elteltével, husvét után útrakelt s Bécsen és Pesten át utazva, 1804 június 27-én megérkezett Lőcsére, a családi körbe, mely után már oly igen vágyódott. Közben Rumyékhoz is betért Iglón, de barátjával, kit Késmárkról már vártak haza, nem sikerült találkoznia.

Dianovszky már július 7-én arról értesíti Rumyt, hogy nevelői állást vállalt a kürthi báró Hellenbach tízéves kislánya mellett. Úgy látszik, a kenyérgond az ő családjukban sem lehetett ritka, ha hosszú úttjáról visszatérve, csak ily rövid pihenőt engedett magának. Bizonyos, hogy az ezt a levelet követő napokban létrejött a két fiatalember közt

⁴⁵ V. ö.: Körösy id. m., 49. l.

⁴⁶ V. ö.: Függelék, X. levél.

honi földön a váravárt találkozás. Legalábbis erre következtethetünk e levélből és a következő, augusztus 4-éről keltezett levélből. Ez az utolsó írásbeli dokumentum Dianovszkytól. Leírja benne, hogy július 30-án érkezett Kürthre, egy Vác melletti kis faluba, melynek még temploma sincs, el van vágva a civilizációtól, de kedves vidék s bár az állásért láthatóan nemigen lelkesedik, reméli, majd csak bele szokik.

Ez az utolsó hír, melyet Dianovszky ad magáról. A többi Schedius „Zeitschrift von und für Ungarn“-jából tudjuk meg, mely az 1804-ik évf., VI. kötet, 130-ik lapon jelenti:

— „Den — Septemb. starb zu Kürt im Pesther Comitae Hr. Samuel Dianovszky, Candidat der Theol. und Lehrer der kleinen Baronesse Hellenbach. Ein bösertiges Fieber raste den Kraftvollen, fleißigen und kenntnißreichen jungen Mann, der noch erst vor Kurzem von der Universität zurückgekommen war, dahin. Durch einige seiner Aufsätze, welche im Druck erschienen sind, hatte er sich auch schon der literarischen Welt von einer vortheilhaften Seite bekannt zu machen angefangen.“

Kár, hogy Schedius nem mondja meg, hol jelentek meg Dianovszky cikkei. Ő maga ugyanis ránkmaradt leveleiben semmi olyat nem árul el, mintha cikkírással foglalkoznék, vagy cikkei jelentek volna meg. Igy, ha Schedius nem téved állításában, e cikkek valószínűleg 1801 előtt, Dianovszky külföldre utazása előtt láttak napvilágot, mivel nem tételezhetjük fel, hogy, akivel oly bizalmas viszonyban volt, hogy még azt is megtárgyalta vele, hogyan lehet Magyarországon a cenzúra által eltiltott könyvekhez hozzájutni,⁴⁷ azzal irodalmi munkásságát meg ne beszélje. Egy mondat van csak leveleiben, melyből Schedius közlésének helyességére lehetne következtetni: „Deine Nachrichten über die Censur-Angelegenheiten werden mich gegen manchen Fehltritt sichern,⁴⁸ — ez a mondat azonban a levelezésre is vonatkozatható.

Annyit mindenesetre mi is elfogadhatunk Schedius lapjának megállapításából, hogy Dianovszky nagy ígéret volt. Leveleiből érdeklődés, tehetség és jellem bontakozik ki, értékes ember, ki szereti népét és szülőföldjét s lelkiismeretesen

⁴⁷ V. ö.: Függelék, IX. levél.

⁴⁸ V. ö.: Függelék, X. levél.

akarja szolgálni hazáját, a közösséget. Rummy iránt érzett barátsága pedig igazán őszinte és megható. Lelkiismeretes pontossággal számol be mindenről és őt is minden érdekli, ami barátjával történik. Többször olvashatjuk, milyen hálát érez Rummy iránt, hogy barátságért barátságot ad, hogy elhalmozza őt igaz vonzalmának őszinte jeleivel. Mindez a korra jellemző szentimentalizmussal van elmondva, de a természetes határai között marad, nem jellemzi az a túlradó, egészségtelen és ízléstelen ömlengés, mely pl. Bogsch J. levelében nyilatkozik meg, ki a képzelt barátság felhőibe burkolózva, így ír Rummynek Jénából:

Jena, d. 18. Sept. 1802.

Jetzt erst fühle ich das Traurige unserer Trennung ganz, mein Herzensfreund! Mit Thränen süßer Wehmuth hieng ich an Deinem ehrwürdigen Bilde. Noch einmal! Ich liebe Dich. Möchten diese Worte auch Deine Empfindung so sanft anspielen, wie sie mein Inneres mit Wonne beleben! Warum mußte ich doch im Umgange mit Dir der Alltäglichkeit so sehr unterliegen! — So sehr verändert eine kleine Umstellung der äußeren Lage unsern Geist, daß die Vergangenheit in ganz andern Farben erscheint, wenn sie nach einer Reihe neuer Eindrücke von uns durchmustert wird. Ganz, durchaus ganz anders denke ich von Göttingen, und von allem, was darin enthalten ist. Wenn es auch für mich außer den Vortheilen, die ich daselbst erreicht hatte, keinen Grund zu Ansprüchen auf meine Achtung enthielte, so müßte es mir doch als Dein jetziger Wohnplatz unendlich theuer bleiben.

Ich reise über Regensburg. In Schnepfenthal öffnete sich mir eine angenehme Welt, einladend zu höherem Geuß. Nur bedaure ich, daß meine Empfänglichkeit, bey meinem dasigen Aufenthalt noch in dem Winterschlaf liegen mußte, in den sie in Göttingen taumelnd immer mehr versank. Gott weiß, wenn die unbefangene Heiterkeit wieder zurückkehren wird, die sonst meine Thätigkeit umschwebte. Mein Zustand gleicht einem beständigen Erwachen. — Ist Dir ein Briefchen von Regensburg willkommen, so kannst Du es erwarten. Vielleicht darf ich Dich bitten, ein gleiches zu thun, und das mich vorzüglich interessirende nach Wien bey Csaszar z. B., schon auf mich warten zu lassen. Bleib mir hold, liebe, gute, treue Seele! Ich bin Dir nahe auf ewig, selbst dann noch innig mit Dir vereint, wenn Du mich fliehen solltest. Mit Feuer und Liebe Dein unsichtbarer Lebensgefährte

J. Bogsch.

Grüße und Küsse von allen Patrioten.

Ez a levél beteges érzélgősségével nemcsak a korra, hanem a levél írójára is jellemző. Bogsch barátsága csak

a szavak áradatában él, látszik, hogy nem a másikért van, hanem önmaga élvezetére szolgál. Dianovszky barátsága nem keres ilyen dagályos szavakat, nemes, férfias tartózkodással fejezi ki magát, s ha életben marad, ő lehetett volna az a komoly, megbízható támasz, akire Rumy lobbanékony egyéniségének nagy szüksége lett volna. Bogsch ugyanis hamar elfelejtette őt.

Dianovszky J. S. levelei azért is becsesek lehetnek számkra, mert értékes adatokat tartalmaznak Rumy fiatalkori egyéniségére nézve. A két fiatal teológus kapcsolata tulajdonképpen a levelezés folyamán alakult igazán bensőségesé és bizalmassá. Ez már abban a külső formában is megnyilvánul, hogy a levelek eleje még magázással van írva s az udvariasság harmadik személyét csak a harmadik levélben váltja fel a közvetlenebb második személy. A térbeli távolság ellenére mindjobban felmelegedett kettejük kapcsolata. Igaz, hogy a levélbeli barátság megint csak korjelenség, de ebben az esetben nagy részt kell juttatnunk abban Rumy rokonszenves egyéniségének is. Mert nemcsak Dianovszky szerette őt. Szerették a többi jénaiak is, alig várják, hogy Rumy közérjük jöjjön s az ő körüket is bearanyozza pompás egyéniségével. Elkészítik előre a programot, hogyan fogják szórakoztatni fiatal honfitársukat s mind szomorú csalódottságot érez, mikor Rumy látogatása elmarad. Göttingában is mindenki szereti. Elutazása után még sokáig beszédtárgy a göttingai társaságban, mely egy szellemes és okos társalgót vesztett el távozásával. Szereti háziasszonya és szerető üdvözlötteket küldenek utána a háziasszony — leányai is. Szeretik diáktársai, szeretik, nagyrabecsülik tanárai is. Tehát még semmi nincs benne az izgága, türelmetlen, nyughatatlan emberből, ki seholsem találja helyét, mindenütt ellenségeket szerez magának nyers modorával s ellenséget lát azokban is, akik javát akarják. Rumy ekkor még a szeretetreméltó, ragyogó és nagyreményű fiatalember, kinek tehetségét és jellemét nagyra értékelik az egyetem tanárai, akit kitüntetnek bizalmukkal, sőt, barátságukkal is. A göttingai professzorokon kívül, akiknek Rumyval való levelezését Kepp Mária ismertette idézett tanulmányában, egyik példa erre a jénai Lenz professzor barátsága.

IV.

Johann Georg Lenz.

Johann Georg Lenz 1748-ban született Schleusingenben. Évtizedeken át volt a jénai egyetem tanára. Egyike volt azoknak a tanároknak, akiket nem annyira a jeles tudományos munkásságuk, mint inkább rokonszenves egyéniségük miatt szeretnek diákjaik. Nem volt nagy tudós, inkább jó pedagógus, ki közel tud férkőzni tanítványai gondolkozásához és szívéhez.

Tudományos pályafutása mindamellett eléggé érdekes. Ő maga is a jénai egyetem neveltje volt: 1765-ben, 18-ik életévében iratkozott be a jénai egyetem teológiai fakultására. 1770-ben szerezte meg a bölcsész-doktorátust s csakhamar a bölcsészeti fakultás magántanára lett. Hosszú időn át teológiai és filológiai tárgyakról tartotta előadásait, s emellett latin klasszikusok kiadásával foglalkozott. De azután érdeklődésének iránya megváltozott, hátat fordított eddigi munkásságának és szenvedélyes érdeklődéssel fordult a természettudományok művelése felé. Valószínűleg gyakorlatias természete irányította ezen a területen főleg az ásványtan tanulmányozására. Werner ásványtani rendszerének hatása alatt adta ki első ásványtani munkáit, melyek, mint didaktikai segédeszköz, vitathatatlanul jó szolgálatot teljesítettek, önálló tudományos értékük azonban nincs. Ásványtani szak tudását gyakorlatilag is érvényesítette s így 1785-ben bányatitkár lett. Hosszú magántanári működés után 1794-ben rendkívüli tanárrá nevezték ki s a következő évben létrehozta a jénai ásványtani társaságot, melynek azután hosszú éveken át volt vezetője s a társaság évkönyveinek kiadója.

Igy főleg Lenz bizalmának tudható be, hogy Dianovszky, mint említettük, a társaság jegyzője lett. Vele együtt több magyar származású diák is tagja volt a társaságnak, nemcsak a jénaiak, hanem a göttingaiak közül is. A jénaiak közül Blaskót említettük, a göttingai magyarok közül tegelőbb Rummy lett a társaság tagja, akit a jénai Lenz professzorhoz már első jénai látogatása, 1802 óta a kölcsönös rokon-

szenv szálai fűztek s vele levelezett is.⁴⁹ Asbóth Jánostól u. i. ajánlólevelet kapott Lenzhez s a professor már ennek alapján bizalmába fogadta. Rummy ajánlására még másokat is felvettek a Lenz igazgatása alatt álló mineralógiai társaságba, — ezt igazolják Lenz Rumynak küldött keltezés nélküli sorai:

„Edler Freund und Gönner!

Empfangen Sie hier unseren verbindlichsten Dank für die überschiedlichen Mineralien und die Diplomen für die Herren, welche Sie der Societät empfohlen haben, mit dem herzlichsten Wunsche, daß wir Sie bald persönlich umarmen können.

Vale et fave

Tuo Lenzio.“⁵⁰

Lenz igen népszerű volt a diákság körében. Mutatja ezt az is, hogy — Dianovszky szerint — mintegy 60-an hallgatták mineralógiai előadásait, ami viszonylag szép szám, s amikor 1803-ban Goethe közvetítésével bányatanácsossá nevezték ki, diákjai meleg ünneplésben részesítették. Erről Dianovszky így ír Rumynak:

„Am 9. Jan. hielt die hiesige mineral. Societät ihre fünfte Stiftungsfeyer, u. am Abend desselben Tages hatten wir einen Ball; es nahmen daran alle hiesigen ordentl. Mitglieder Antheil; die hiesigen Ehrenmitglieder wurden sämtlich dazu eingeladen, u. wohnten auch demselben größtentheils bei. Den Tag vorher erhielt H. Director Lenz durch H. v. Göthe ein Decret, worin ihn der Herzog zum Berg-Rath aus eigener Bewegung ernannte; seine Freude dabei war groß; auf dem Ball riefen wir ihm zu wiederholten Malen Vivat.“⁵¹

Rummy időközben már igen szívélyes viszonyba került a jénai egyetem tanárával és azonnal levélben ad kifejezést Lenz kinevezése feletti örömének. Lenz gyorsan válaszol:

Jena, d. 5. Febr. 1803.

Theuerster Freund und Gönner!

Zuvörderst meinen verbindlichsten Dank für den warmen Antheil an meiner Beförderung, so dann für Ihren schönen Aufsatz, wovon ich einen Auszug in unseren Annalen befördern werde und endlich für die

⁴⁹ Lásd: Függelék, VI. levél: „Blasko hat den beigelegten Brief an Prof. Lenz übergeben.“

⁵⁰ Rummy levelezése, Magy. Tud. Akadémia, magy. irod. levelezés. 4. r., 25. sz., VII. k.

⁵¹ Lásd: Függelék, VII. levél.

überschickte musterhafte Beschreibung des Iglits⁵² von H. Steller.⁵³ Freien würden wir uns freil, wenn wir die ganze Suite jener Steinar-ten in unseren (.)^{53a} ausweisen könnten. Doch H. Steller hat uns Hoffnung dazu gemacht, und ein Machtwort von Ew. Hochedelgeboren kann alles bewirken. Die Descriptiones plantarum war mir noch unbekannt, und gerne würde ich eine Anzeige in unseren Annalen liefern, wenn ich nur das Prachtwerk hätte. Die Geschichte vom Tellur war mir aber schon durch einen Brief des H. Kietaibel bekannt, ich werde auch davon Gebrauch machen.^{53a} Wer dies kennt, kennt alles.

Die Schätze, die uns unser Fürst Dimitri von Gallitzin geschenkt, sind nicht mit Worten auszudrücken. Sie kosten ihm 5000 Ducaten in guten Zeiten. Veni et vide.

Mit wahrer Hochachtung ewig der Ihrige

Lenz.⁵⁴

Ebből a levélből megtudjuk, hogy Romy cikket is írt a jénai mineralógiai társaság évkönyveibe, sőt, Közbenjárt, hogy mások is elhelyezzék abban szakcikkeiket és ezek főleg a szepességi kőzetek leírását tartalmazták. A levél végén Dimitri von Gallitzin hercegről van szó, aki igen szép, értékes ásványtani gyűjteményének anyagát a Lenz igazgatása alatt álló társaságnak adományozta. Erről Dianovszky még 1802 novemberben beszámolt:

„Das Mineralien Cabinet, welches Fürst Dimitri v. Galitzin an die hiesige mineralische Societät schenkte, ist vor einigen Wochen angekommen. Nach dem Bericht des Etat-Raths Zimmermann in Braunschweig an Prof. Lenz, soll es dem Fürsten gegen 4000 Ducaten gekostet haben; es wird in einem besondern Saal des herzogl. Schlosses aufgestellt.“⁵⁵

Lenz nagy buzgalommal dolgozott a gyűjtemény anyagának rendezésén, de a hideg tél akadályozta munkájában: „Lenz ist mit der Aufstellung des Cabinets von Fürsten Gallitzin der strengen Kälte wegen noch nicht weit gekommen, doch läßt sich erwarten, daß er bei dieser milden Witterung ungehindert daran arbeiten wird. Er ist über Deinen Brief höchst erfreut gewesen, doch dies wird er Dir wohl selbst

⁵² Iglitin, ásvány.

⁵³ Steller Tóbiás. V. ö.: Kepp Mária id. m., 5. l. és Karl Georg Rumi's kurze Biographie, i. h.

^{53a} A kézirat itt olvashatatlan.

⁵⁴ Romy levelezése, i. h.

⁵⁵ Függetlék, VI. levél.

geschrieben haben“ — írja Dianovszky 1803 február 18-án,⁵⁶ nyilván a fenti Lenz-levélre utalva. Mikor pedig Rummy 1803 áprilisában Jénában felkereste, Lenz személyesen mutatta be neki a gyűjteményt.

Lenz a további években is erősen lekötötte a mineralógiai társaság. Az évkönyveket J. F. H. Schwabe társaságában adta ki, az „Annalen der Sozietät für Mineralogie“-t, melyből 1802—1811 között 6 kötet jelent meg Jénában s csak 1823—25 között még további két kötet „Neue Schriften der Societät“ címen.⁵⁷ Főként azonban nem ez, hanem a jénai ásványtani múzeum megteremtésének munkálatai érdekelték, melynek az említett Gallitzin herceg adományozása vette meg az alapját. Lenz büszke volt erre a munkásságára s 1809-ben, hét és fél évi munka után boldogan írja Rummy-nak egy fennmaradt levélben, hogy művét befejezte:

Jena, d. 12. Okt. 1809.

Edler

alter guter Freund und Gönner!

Ihren lieben Brief v. 20ten September habe ich erst gestern als den 11ten Octob. mit wahrer Freude erbrochen und danke Ihnen für das geneigte Andenken an uns, für die überschickte Biographie, welche auf künftigen Sonntag öffentlich soll vorgelesen und dem 4ten B. unserer Annalen, der auf Ostern künft. Jahres erscheinen soll, einverleibt werden. Und zum voraus für die hinterlassene Schrift des seel. Nitsch,⁵⁸ welche uns willkommen sein wird. Und wie glücklich würden wir uns schätzen, wenn noch eine Beilage dabey wäre, welche die Topographie von Schmölniz enthielte.

Wir bitten sehr darum.

In dem Monate November (oder Dec.?) wird der Anfang zum Druck des 4ten B. gemacht. Unser Museum hat jetzt eine ganz andre und glänzende Ansicht erhalten. Alles steht in Glas Schränken in fünf großen Zimmern auf dem herzoglichen Schlosse. Im ersten großen Zimmer befinden sich die einfachen Mineralien, im 2ten die Metalle, im dritten und vierten sammlung,^{58a} und wohin wir auch die aus Schmölniz stellen würden, im 5ten eine besondere Sammlung zum Behuf meiner Vorlesungen, worin auch eine technologische aufgestellt ist.

⁵⁶ Lásd: Függelék, VIII. levél.

⁵⁷ V. ö.: Allgemeine Deutsche Biographie, XVIII. 276. f.

⁵⁸ Nitsch Dániel, a sárospataki kollégium tanára. Lásd: Thiennemann Tivadar: Német és magyar nyelvújító törekvések. Bp., 1912., 18. l.

^{58a} A kéziratban olvashatatlan.

Unter Anwünschung des besten Wohlergehens und Empfehlung zu
höchst schätzbarem Wohlwollen ewig

der Ihrigste

Lenz.

P. S.: Beehren Sie mich bald mit einer Antwort.

Diesen Augenblick schenkt mir meine liebe Frau einen Sohn, dem
ich die Namen *Carl Georg* beygelegt habe. Sie sind doch nicht böse
darüber?

Die Vorsehung schenke uns bald den erwünschten Frieden.

Amen!⁵⁹

Szorosan kapcsolódik még ehhez a levélhez a következő
Lenz-level:

Jena, d. 25. Febr. 1810.

Theuerster göttlicher Freund und Herr Gevatter!

Es wird stark an dem 4-ten Band unserer Annalen gedruckt, und
wie gerne wünschte ich,

1) Ihren Aufsatz über die Mineralien zu Iglo und Schmölnitz, und
2) die nachgelassenen Schriften unseres verewigten Nitsch ab-
drucken zu lassen.

Eilen Sie, ich bitte recht sehr, alles samt und sonders der Post
anzuvertrauen, es mag kosten, was es wolle.

Auf die Iglo- und Schmölnitzer Mineralien sind wir sehr begierig.
Nächstens viele Nova.

Unter Erfüllung meiner und der ganzen Societät Wünsche und
Bitte

ewig

der Ihrigste

Lenz.⁶⁰

E két utóbbi levélből látjuk, hogy Rummy évekkel Német-
országból való hazatérése után, szomolnoki tanársága alatt
még mindig szoros kapcsolatot tartott fenn a jénai Lenz pro-
fesszorral, aki 1810 óta már az egyetem rendes, tiszteletbeli
tanára. Igló és Szomolnok ásványainak leírását kéri Rummytól
Lenz, de a tudományos érdeklődésen kívül azt is látjuk, mi-
lyen baráti viszony fejlődött ki közöttük s mennyire szívébe
zárhatta a német professzor a magyar diákokot, ha ennyi év
után a boldog családi eseményről, kisfia születéséről is érte-
síti s a gyermeket Rummyról Karl Geogra keresztelte.

Szinte bizonyos, hogy Rummy és Lenz kapcsolata az 1810.
évvél nem szűnt meg, s a Rummy-levelezés jórésze pusztulá-

⁵⁹ Rummy levelezése, i. h.

⁶⁰ U. o.

sának tulajdoníthatjuk, hogy több levelet Lenztől nem találunk hagyatékában. Lenz áldásos tanári munkásságát 1832-ben, magas korban zárta le a halál.

V.

Jenaische Literatur-Zeitung.

Amint már említettük, Rumy 1803 áprilisában indult el Göttingából s útja Bécsen át vezetett hazafelé. Ez év őszén elfoglalta késmárki állását, ahol matematikát és német filológiát tanított. Dianovszky leveleiből tudjuk, hogy a nagyra-törő vágyaitól, merész elképzeléseitől izgatott fiatal tanár csakhamar mennyire elégedetlen volt helyzetével. Sok munka, kevés fizetés, szürke elfoglaltság és nyomasztó, kicsinyes gondok elvonták irodalmi terveitől s már 1804-ben oda akarta hagyni állását, úgy volt, hogy inkább nevelőnek megy, de azután kényszerűségből még egy évig Késmárkon maradt. Feleségül vette Mitterer Wilhelminát, majd 1805-ben Teschenbe távozott tanárnak. Itt kezdte meg legértékesebb irodalmi működését: irodalmunk ismertetését a külföldi sajtóban, úgymint az erlangeni *Allgemeine Literaturzeitung*, a *Jenaische Literatur-Zeitung*, az *Österreichische Annalen der Literatur und Kunst* hasábjain.⁶¹ E lapok közül bennünket a jénai *Literatur-Zeitung*-gal való kapcsolata foglalkoztat.

Rumy a jénai *Literatur-Zeitung*-gal Heinrich K. A. Eichstädt személyén keresztül jutott érintkezésbe. Eichstädt ugyanis 1800 óta igazgatója volt a jénai latin társaságnak, mely a tehetséges, fiatal magyar tudóst 1803 júniusában tagjai közé választotta. Dianovszky az erről szóló diplomát — meleg szerencsekívánat kíséretében — egyhavi késelelemmel küldte el Rumynak, ugyanitt azt írja, hogy „Eichstädt verdient als Gelehrter und Mensch alle Achtung und die Societät unter seiner Direction scheint immer mehr empor zu kommen“.⁶² Eichstädt a felvételnél egy szép szokás betar-

⁶¹ Lásd: Körösy id. m., 51. l.

⁶² Lásd: Függelék, IX. levél.

tásáról megfeledezett, ezért a következő sorokat intézte Rummyhoz:

Jena, d. 22. Jun. 1804.

Indem ich selbst mein Andenken bey Ew. Wohlgeb. durch ein paar Zeilen erneuere, muß ich sogleich einen Antrag beyfügen, der mir, als Director der latein. Societät, obliegt. Infolge der Statuten nämlich soll der Director jedes ordentliche oder Ehren-Mitglied dieser Gesellschaft, beym Eintritt in dieselbe, ersuchen, der Bibliothek dieser Gesellschaft entweder unmittelbar ein Buch einzuverleihen, oder doch den Wert desselben, nach Belieben, zu entrichten, damit es zum Besten des Instituts angeschafft werden könne. Dies ist eine *conditio receptionis*. Es ist wohl möglich, daß ich dies bey Ausfertigung des Diploms zu erinnern unterlassen habe, und W. erlauben mir daher, daß ich die Erfüllung dieser Pflicht jetzt nachhole.

Mich Ihnen hochachtungsvoll empfehend

Eichstädt.⁶³

Rumy Eichstädttel, mint a latin társaság vezetőjével, került kapcsolatba, később azonban, mint a híres jénai Literatur-Zeitung szerkesztőjével maradt vele érintkezésben. Abban az időben ugyanis, mikor Rumy Göttingában volt, a lap még, mint „Allgemeine Literatur-Zeitung“ jelent meg s szerkesztője Christian Gottfried Schütz volt.

Schütz, a kiváló filológus (szül. 1747., megh. 1832.), 1779. kapott Jénába meghívást, mint professzor „für Poesie und Beredsamkeit“, miután 10 éven át a hallei egyetemen működött. De hírnevet, anyagi sikert és tekintélyt csak azután szerzett magának, miután 1784-ben Wieland, Christoph Wilh. Hufeland, Friedr. Justin Bertuch és a nemsokára elhunyt Friedr. Andreas Stroth társaságában résztvett az Allgemeine Literatur-Zeitung megalapításában. A lapot első megjelenésétől, 1785-től kezdve tulajdonképpen ő szerkesztette. Erre az állásra sokoldalú tudásánál fogva igen alkalmas volt. Általa lett és maradt a lap a racionalizmus és a szabad kritika előharcosa, a kanti filozófia népszerűsítője s ez utóbbi állásfoglalása miatt kikristályosodási pontja a Schelling elleni támadásoknak.⁶⁴ Háza a jénai szellemi élet ragyogó központja volt, Goethe, Schiller, Humboldt, Fichte, Paulus, Reinholdon kívül többször maga a weimari herceg, Karl

⁶³ Rumy levelezése i. h.

⁶⁴ Lásd: Függelék, VIII. levél, 5. jegyzet.

August, is vendége volt. Eichstädt 1797-ben lépett be először Schütz házába, valamint az Allgemeine Literatur-Zeitung munkatársai közé. Schlegel megjelenésekor azután háttérbe szorult Schütz irodalmi szalónja, s a kettejük között támadt személyi konfliktus kellemetlensége is hozzájárult, hogy Schütz 1804-ben a hallei egyetemen vállalt tanszéket. Lapvállalatát szintén Halleba akarta áthelyezni, de a jénai egyetem ragaszkodott a lap fenntartásához. Így azután Schütz Halleban folytatta az „Allgemeine Literatur-Zeitungot“, míg Jénában a továbbiak során a „Jenaische Literatur-Zeitung“ jelent meg. A lap szerkesztését Eichstädt vállalta magára.⁶⁵

Heinrich Karl Abraham Eichstädt (szül. 1772., megh. 1848.) évtizedeken át Jéna egyik közismert alakja volt. A híres pfortai iskolában tanult s már 15 éves korban érettségnek találták főiskolai tanulmányokra. Ekkor Lipcsébe megy teológia és filológia hallgatására, s alig 17 éves korban már filológiai doktor, 1795-ben rendkívüli tanár. Feltűnő tehetsége miatt Schütz közbenjárt, hogy átkerüljön a jénai egyetemre. Schütznek ugyanis az Allgemeine Literatur-Zeitung szerkesztésénél hozzáértő munkatársra volt szüksége. 1797-től segédkezett Eichstädt Schütznek s mikor az Halleba ment át, utódjaként az „ékekészítés és költészet“ tanára lett s az új kiadású Jenaische Literatur-Zeitung szerkesztője.

Eichstädt neve szorosan összeforrt Jénával, melyet ismételt más meghívások ellenére sem hagyott el. Általában kevésbé törődött tanárságával, mint irodalmi munkásságával. Főérdeme a Literatur-Zeitung irányítása, erre a feladatra nagy tudása és kitűnő személyes kapcsolatai révén kiválóan alkalmas volt. Mint filológusnak, nincsenek különösebb érdemei, hacsak nem az, hogy kora egyik legkiválóbb ékekészítésű latinistája volt, amiről latinnyelvű szónoklatai, emlékbeszédei tanuskodnak. 1817 után nemcsak a latin társaság, hanem a jénai filológiai szeminárium is az ő vezetése alatt állott.⁶⁶

Rumyt a jénai latin társaságban viselt tagsága révén Eichstädthez fűződő szálak vezethették arra a gondolatra,

⁶⁵ V. ö.: ADB, XXXIII. 111ff.

⁶⁶ V. ö.: ADB, V. 742f.

hogy miután Eichstädt lett a lap irányítója, igyekeztek könyvkritikáit a lapnál elhelyezni. S bizonyos, hogy amikor késmárki időszakában hozzájárult a cikkíráshoz, arra is gondolt, hogy igyekezni fog minél több magyar vonatkozású könyv ismertetésével szolgálatokat tenni a magyar irodalom ügyének. Körösy és az ő nyomán Szögi Ferenc azt állítja, hogy Rummy csak Teschenben látott hozzá a magyar irodalom külföldi ismertetéséhez. Az alanti két levél mindenesetre igazol annyit, hogy Rummy ezt a munkát a jénai Literatur-Zeitung vonatkozásában már 1804-ben elkezdte, csak éppen a lap nem méltányolta eléggé szándékát s az elfogadott cikkek is meglehetősen késedelemmel láttak napvilágot:

1.

Jena, d. 19. Juni 1804.

Ew. Wohlgeboren

danken wir ergebenst für die gefälligst übermachte Einsendung des Contractes. Das Zusenden der Bücher würde freylich mit ungeheueren Portokosten verknüpft seyn, und wir werden uns soviel möglich bestreben, Ihnen bloß solche Bücher mitzuteilen, die Sie gar leicht in Ungarn oder wenigstens doch von Wien aus werden erhalten können. Von nachstehenden Büchern, deren Anzeige Sie uns fertigen wollen, u. wozu Sie sich selbst erboten haben, erwarten wir nur Bredetzky, Beiträge, 3-ter Jahrg.,⁶⁷ Zeitschrift von u. für Ungarn von Schedius, aber nur den Jahrg. 1804., Praktische Bibliothek für Prediger..., ebenfalls nur den Jahrg. 1804.,⁶⁸ Grellmanns statistische Aufklärungen üb. Gegenstände der österreichischen Monarchie.⁶⁹ Dahingegen Berzeviczy, Ungarns Industrie, bereits recensiert u. Genersich, Merkwürdigkeiten Käsmarks, von einem anderen Mitarbeiter zur Recension übernommen worden ist.

Außer den bereits zur Recension übernommenen Büchern aber wünschten wir auch noch die Anzeige von den auf beyliegendem Zettel verzeichneten und bitten uns deshalb Ihre Erklärung darüber aus.

Den Zusatz auf der Adresse Ihrer Briefe: „an H. Hofrath Eichstädt“ beyzufügen, ist übrigens gar nicht nöthig, weil ohnehin H. Hof-

⁶⁷ Lásd: Jenaische Literatur-Zeitung, 1806., 276. sz., 555—60. l.: Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Teljes számot betöltő cikk. Signo: —i.

⁶⁸ V. ö.: Ugyanott 1806. évf., 279. sz., 379—80. l.: Praktische Bibliothek für Prediger, die ihr Amt in und außer der Kirche zweckmäßig verwalten wollen. Signo: Mc.

⁶⁹ Lásd: U. o. 1804. évf., 162. sz., 44—48. l.: Historisch-statistisches Handbuch von Deutschland — von H. M. G. Grellmann. Signo: T. R—G.

rath Eichstädt nicht wohl abwesend sein kann; sollten Sie aber gleichwohl dem H. Hofrath vielleicht manchmal noch etwas besonderes zu schreiben haben, so können Sie immer ein doppeltes Couvert machen.

Auch sind wir es recht wohl zufrieden, daß Sie größere Pakete nur gelegentlich an uns absenden wollen.

Das verlangte Exemplar unserer Zeitung senden wir Ihnen Ihrem Verlangen gemäß durch die Buchhandl. von Schaumburg u. C. in Wien monatlich franco Leipzig, u. künftigen Freytag als d. 22-ten gehen die Monate Januar-May incl. auf diesem Wege für Sie ab.

Mit aller Hochachtung beharren

Ew. Hochwohlg.

ergebenste

Expedition der Jenaischen A. L. Zeitung.

2.

Jena, 24. August 1804.

Ew. Wohlgeboren

danken wir aufs verbindlichste für die letzthin überschiedte Recension, so wie auch für die gütigst mitgetheilten Nachrichten, die sogleich im Intelligenzblatt abgedruckt werden sollen. Unter den von Ihnen in Vorschlag gebrachten Schriften wünschen wir bloß die auf beyliegendem Zettel verzeichneten Bücher von Ihnen recensiert zu erhalten. Jedoch sind wir so frey, noch eine doppelte Bitte hinzu zu fügen:

1. bey Beurtheilung der nicht besonders wichtigen Schriften, sich der möglichsten Kürze zu befleißigen, und immer nur bey dem Interessantesten zu verweilen;

2. die Recensionen uns nicht *einzel*n, sondern lieber in *viertel-* oder *halbjährigen Lieferungen* zu überschicken, weil die Portoausgaben dafür gar zu beträchtlich sind.

Wir beharren hochachtungsvoll

Ew. Wohlgebohren (so!)

ergebenste:

Das Directorium

der Jenaischen Allg. Lit.-Zeitung.

A levél hátlapján néhány sor Eichstädttől:

Dem Vorstehenden füge ich noch besonders meine hochachtungsvolle Empfehlung bey, zugleich mit der Nachricht, daß ich mir die angewiesene 3 rthlr. (oder 1 Ducaten) aus der Casse der Expedition habe geben lassen, welche Ihnen zu seiner Zeit auch Rechnung darüber ablegen wird.

Die latein. Gesellschaft und mich selbst Ihrem Andenken bestens empfehend

Eichstädt.⁷⁰

⁷⁰ Lásd: Romy levelezése i. h.

Rumy a későbbi évek folyamán még eltökéltebben törekedett a magyar irodalom külföldi ismertetésének és népszerűsítésének célja felé. 1807 májustól fogva újra Iglón találjuk, majd rövid egymásutánban Lőcsén, Szomolnokon nyomorog csekély tanári — Szomolnokon lelkészi — fizetéséből, előbb nejével, majd annak 1808-ban bekövetkezett tragikus elvesztése után kis ideig újra egyedül. De balszerencse és sorscsapás nem téríthették el eredeti szándékától. Oly buzgalommal tartott ki elgondolása mellett, hogy a jénai *Literaturzeitung* szerkesztősége ismételten fel kell szólítsa, csak a legfontosabbak közlésére, csak a német közönséget is érdeklő könyvek bírálatára szorítkozzék. Bizonyos, hogy ez a közlési vágy egyelőre még nem volt arányban a magyar irodalmi élet eredményeivel, fontosságával a külföld szemében s ezért megértéssel kell lennünk a jénai irodalmi hírlap kissé tartózkodó magatartásával szemben. Rumytól azonban annál dicséretreméltebb volt az igyekezet, mivel e cikkek a sok költség és a járatott *Literaturzeitung* árának levonása után annyit sem jövedelmeztek, hogy a saldot az évvégi elszámolásnál érdemes lett volna felvennie az írónak.

Rumynak a jénai *Literaturzeitung*gal a gyors vándorlás e nehéz éveiben is élénk kapcsolatát világítja meg három levél, melyek közül az első kettő Iglón, a harmadik Szomolnokon találta.

1.

Jena, d. 12. Juny 1807.

Ew. Wohlgeboren

schätzbare Zuschrift vom 8-ten May, noch aus Teschen datiert, ist, nebst den beygefügten Nachrichten fürs Intell. Blatt, richtig bey uns eingetroffen. Wir freuen uns über Ihre abermalige neue Beförderung, welche wir auch in unserem Intell. Blatte bekannt gemacht haben. Daß wir Ihnen vom vorigen Jahre die Monatshefte unserer Zeitung nur bis zum März incl. durch Herrn Schaumburg und Comp. in Wien zusandten, davon ist die Ursache, weil Sie uns unterm 22-ten März von Teschen aus schrieben, daß wir die Monatshefte nunmehr mit der *Diligence* über Wien Ihnen zusenden sollten. Wir antworteten Ihnen damals, daß, wenn diese Monaten direkte mit der Post gesendet werden sollten, wir solche bis Wien frankiren, und Ihnen das Porto anrechnen müßten, thaten Ihnen auch zu gleicher Zeit den Vorschlag, zur Ersparung des Porto's diese Monatshefte lieber Viertel- oder Halbjährig sich zusenden zu las-

sen. Darauf blieben wir nun ohne Antwort. Unterm 13-ten Novbr. a. p. brachten wir diese Angelegenheit nochmals bey Ihnen in Erinnerung; allein auch hierauf haben wir keine Antwort erhalten; wie wir denn in diesem Jahre von Ihnen weiter keinen Brief als den gegenwärtigen vom 8-ten May hui. a. erhalten haben. Inzwischen werden Sie nun hoffentlich die Monate April-Decbr. 1806, und die Monate Jan.-Apr. 1807 durch Hrn. Rein u. C. in Leipzig erhalten haben, weil uns dieser in der Messe einen an ihn gerichteten Brief vorzeigte, worinnen Sie ihm aufgaben, sowohl die rückständigen Monate von 1806, als auch die bereits erschienenen von 1807 von uns abzufordern, und Ihnen solche zuzusenden, welches sogleich geschehen ist. Wir werden daher auch die folgenden Monate immer, franco Leipzig, an Hrn. Rein u. C. für Sie mit beyschließen. Zu gleicher Zeit senden wir Ihnen auch den Abschluß Ihrer Rechnung fürs Jahr 1806, welchen Sie hoffentlich richtig finden werden, nach demselben ergibt sich, daß uns für das Jahr 1807 noch ein Saldo von 1 rthlr. 12 gr. 10 pf. zu gut bleibt. Haben Sie die Gewogenheit, die beiden Noten A und B zu Ihrer Notiz aufzubewahren, und sich den Saldo zum Behuf der Jahresrechnung für 1807 anzumerken.

Hochachtungsvoll beharren wir

Ew. Wohlgebohren
ergebenste
Expedition
der J. A. L. Zeitung.

2.

Egy elszámolási nyomtatvány hátlapján olvassuk a következő kézírásos közlést:

Wir überlassen es Ihrer Bestimmung, ob Sie eine Anweisung auf obigen Saldo gleich jetzt an Jemand, der uns hier näher ist, besorgen, oder in künftiger Ostermesse, wo unser Buchhalter ohnehin in Leipzig ist, eine solche Anweisung auf uns abgeben wollen? Die bare Übersendung unterließen wir, theils der weiten Entfernung halber, theils weil die Summe so wenig beträgt.

Bey dieser Gelegenheit melden wir Ihnen auch, daß Ihre uns gefälligst übersandte Beyträge zum Int. blatt vom 2-ten Februar und 5-ten März richtig bey uns angekommen sind. Was die Ihnen noch fehlenden Hefte unserer A. L. Z. vom März 1806 bis Septbr. 1807 anlangt, so haben Sie doch die Güte, deshalb bey H. Juhr nachzufragen; von unserer Seite sind solche richtig an H. Rein u. C. jedesmal für Sie abgesandt worden, wie Ihnen dies auch Hr. Rein u. C. selbst geschrieben hat. Die Monathe von diesem Jahr aber haben wir nicht erst an Hn. Rein u. C., sondern geradezu bey H. Schaumburg u. C. in Wien beygelegt und zwar den Januar unterm 5-ten Februar, den Februar aber unterm 2-ten März.

Soeben erhalten wir noch einen neuen Beytrag von Ihnen vom 12-ten März. Dieser veranlaßt uns zu der ergebensten Bitte, daß Sie künftig bey Ihren Uebersichten der Ungarischen Literatur immer nur auf ein bestimmtes Jahr, also jetzt auf das Jahr 1807 u. 1808, sich beschränken wollen, weil die wiederhohnten (so!) Nachträge vom Jahr 1804 an, dem Leser am Ende lästig werden, und in die ganze Uebersicht, wo nicht Verwirrung, doch unangenehme Zerstückelung bringen.

3.

Jena, d. 6. April 1809.

Ew. Wohlgeboren

werden es uns verzeihen, wenn wir Sie ergebenst bitten, uns für die Zukunft nur solche ungarische literarische Neuigkeiten für unser Intell. Blatt zu schicken, welche für das deutsche Publikum ganz vorzüglich wichtig sind; hingegen die weitläuftige Aufzählung aller auch *wentg bedeutender* ungarischer Bücher, so wie die Uebersichten der *österreichischen* Literatur vor der Hand ganz wegzulassen. Das ungeheuer erhöhte Briefporto nöthiget uns zu dieser Bitte, welcher wir noch eine zweyte beyfügen müssen, uns solche Neuigkeiten immer durch sichere Buchhändler-Gelegenheit an unseren Commissionär Hrn. Buchhändler Köhler in Leipzig einzusenden, dieß würde immer monatlich geschehen können.

In Hoffnung, daß Sie diese unsere Bitte nicht übel aufnehmen werden, sind wir hochachtungsvoll

Ew. Wohlgeboren
ergebenste
das Directorium
der J. A. L. Zeitung.⁷¹

Ezek a levelek időrendben az utolsók a Rumynak a jénai Literatur-Zeitung-gal való összeköttetését bizonyító levelek közül, melyek hagyatékában fennmaradtak. De Rummy még több, mint egy évtizeden át — Körösy szerint 1822-ig — maradt érintkezésben a lappal.

Rummy összesen 107 németnyelvű lapba írt, ezek sorában a jénai Literaturzeitung nem tartozik azok közé, melyeket a legsűrűbben keresett fel cikkeivel. A német és osztrák irodalmi orgánumok közül a Deutscher Merkur-ral és az Österreichische Annalen der Literatur und Kunst-tal való kapcsolata mindenesetre jelentősebb ebben a korszakban.

⁷¹ Lásd: Rummy levelezése i. h.

VI.

Andreas Gottlieb Hoffmann.

Rumy szomolnoki prédikátori állása nem tartott sokáig. Feleségül vette Zapf Dorottyát és jobbnak látta, ha a lelkészi pályáról, melyre nem érzett magában elhivatottságot, ismét a tanári pályához tér vissza. 1810-ben már a soproni evangélikus lyceumban filozófiát és történelmet tanít, 700, majd 900 frt évi fizetésért. Ez a jövedelem már jobb megélhetést biztosított addig, amíg meg nem nőtt a család. Mikor azonban felesége már a negyedik gyermekkel ajándékozta meg, Rumynak megint jobb állás után kellett néznie. Így került a keszthelyi Georgicon-ba 1000 frt fizetéssel. Itt második felesége is meghalt s Rumy Müller Zsófia soproni leányt vette nőül, hogy legyen, ki gondját viselje gyermekeinek. Ez a harmadik házasság, melyből összesen kilenc gyermeke született, volt közvetlen oka, hogy kitűnő keszthelyi állását is el kellett hagynia. Asbóth János tanártársa — egykori tanára — ugyanis⁷² hevesen udvarolt feleségének s a botrányos helyzetből csak úgy tud szabadulni, hogy Kazinczy tanácsát követve, lemond előnyös helyzetéről, s a szerb metropolita meghívására a karlóczai görög-katholikus lyceum tanára lesz. Itt öt éven át tanított filozófiát, filológiát és természettudományokat, részint mint igazgató-tanár. De a szapora gyermekáldás kényszere folytán megint csak jobb után néz. A pozsonyi gimnáziumba kerül, de ott tót érzelmű tanártársaival nem fér össze és mikor egy magyarnyelvű előadását tanítványai „*nolumus hungarica audire*“ kiáltással fogadják, a megszégyenítő jelenet hatása alatt elhatározza, hogy itt sem marad.

Most már külföldön próbál szerencsét. Bécsbe megy, de itt semmi sem sikerül, csak magánórákhoz tud jutni és népes családjával a legnagyobb nyomorba süllyed. Mikor 1824-ben katholizál, jellemét boncolják a hazai és külföldi sajtóban. De Rumy semmi anyagi előnyét nem érezte az áttérésnek,

⁷² Lásd: 6. l., 1. jegyzet.

s nemes jellemét mutatja, hogy mikor egyik hálás tanítványa, Malatides Dániel, felhívással fordult egykori tanítványaihoz, hogy segítsenek nyomorban tengődő volt tanárukon s a nagy tudóson, a hozzá érkező adományokat mind visszaküldi. Kétségbeejtő helyzetét látva, Kazinczy Ferenc nagylelkűen magához veszi egyik leányát, Amáliát s Rumynak már kívándorlást ajánl, mikor végre 1828-ban az esztergomi érseki presbyteriumban jogtanári állást kap s ezután nyugodtabb életet él, nem bolyong többé.

Életének ez utolsó, esztergomi korszakába esik Andreas Gottlieb Hoffmann-nal⁷³ folytatott levelezése. A német keleti nyelvész és teológussal, ki 1823 óta adott elő a jénai egyetemen, az Ersch és Gruber-féle enciklopédia kapcsán jutott érintkezésbe.

Rumy több lexikonba dolgozott, mivel cikkíró szenvedélyét kielégíthette ezen a területen. Munkatársa volt a következő lexikonoknak: *Ersch und Gruber: Encyclopaedie, Neues Conversations-Lexikon, Alphabetische Real Encyclopaedie, Pierers Universal Lexikon, Crusius Topogr. Postlexikon* és *Oesterreichische Nationalencyclopaedie*. Mindezekbe a lexikonokba főleg topográfiai cikkeket, magyar irodalmi és történelmi portrékat írt.

Az Ersch és Gruber-féle nagylexikon, Johann Gottfried Gruber és Johann Samuel Ersch hatalmas vállalkozása, *Allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste* címen 1818-ban indult meg Lipszéban, de 1817-ben már megjelent egy „Probeheft“, amely közli a munkatársak névsorát. Ez a névsor Rumy nevét is tartalmazza, tehát már karlóczai éveiben dolgozott a lexikonnak. A munkatársak jegyzéke szerint: „Rumy, Dir. u. erster Prof. d. griechischen Gymnas. zu Karlowitz: Beytr. zur Gesch., Staats- u. Ortsk. der Kön. Ungarn, Slavonien u. Croatien, und z. Oekonomie“. De érdemes

⁷³ Andreas Gottlieb Hoffmann (1796—1864), evangélikus teológus és orientalista. Az 1813-iki Befreiungskrieg után a hallei egyetemen különösen a szír nyelvet tanulmányozta. 1822. a keleti nyelvek magántanára Halleban, 1826. a teológia r. tanára Jénában. Legfontosabb munkássága az ótestamentumi szentírásmagyarázat és a héber és szír nyelvten körében van. — V. ö.: ADB, XII. 571f.

közölni a többi magyar munkatárs nevét és cikkeik tárgyát is.

A munkatársak között találjuk:

v. Berzeviczy, zu Lomnitz: Beytr. z. Staatsk. Ungarns.

Gamauf, evang. Prediger zu Oedenburg u. Senior d. benachb.

Geme: Beyträge zur Gesch., Staats- u. Ortsk. Ungarns.

Genersich, Ch., Pred. zu Käsmark: Beschreib. d. Karpathen u. a.

Genersich, J., Prof. zu Käsmark: Art. a. d. Ungerschen Gesch.

Gross, Prof. zu Preßburg: Gesch., Staats- u. Ortskunde des

Preßburger Comitats.

v. Kazinczy, zu Szepphalom: Magyarische Literatur.

Liebbald, Dr. Ph. u. Prof. am Georg. u. Lyc. zu Keszthely:

Beschr. d. Platten-Sees, Beytr. zur Oekon. u. a.

Bar. v. Mednyanszky, zu Veszele bey Tyrnau: Beschreib. der unger. Comit. Trentschin und Neutra u. a.

Melzer, Prediger zu Pesth: Beytr. zur Gesch. Ungerns.

v. Miller, Reichsbibl. zu Pesth: Beytr. zur Gesch. Ungerns.

Sennowitz, Prof. zu Eperjes: Beytr. zur Topogr. Ungerns.

Zipser, Prof. zu Neusohl: Ortskunde d. Sohler und Thurotzer

Com. u. a.

Ez a névsor érdekesen szemlélteti, kik voltak akkoriban a magyar tudományosság külföldön is elismert alakjai. S Rummy közöttük szerepel.

Ersch és Gruber enciklopédiája 3 szekcióra oszlik. Ersch csak az első szekció 21. kötetéig vett részt a szerkesztésben, 1828-tól, Ersch halálától, Gruber egyedül vette kézbe az irányítást s az 54. kötetig vezette. Hoffmann társszerkesztő volt a vállalkozásban, elődjének, Johann G. H. Hasselnek⁷⁴ halála, 1829 óta.

Az enciklopédia ekkor a H-betűben, a második szekcióban tartott. Hassel helyett Hoffmann veszi fel az érintkezést Rummyval 1830-ban, sürgetve őt, hogy elmaradt cikkeit mielőbb küldje be. Hoffmann nem érti, hogy Rummy, aki elődje, Hassel számára oly pontosan végezte el a rábízott munkát, most hallgat, cikkei nem futnak be s ezzel komoly fejtörést okoz a szerkesztőnek. 1830-ból 3 ilyen sürgető, de eredménytelen levél maradt fenn. Ezek:

⁷⁴ Johann Georg Heinrich Hassel (1770—1829), geográfiai és statisztikai író. Résztvett az Ersch-Grubersche Encycl. alapításában. — V. ö.: ADB, X. 760.

1.

Jena, den 10. Mai 1830.

Ew. Wohlgeboren

gebe ich mir die Ehre, hiedurch ergebenst zu ersuchen, recht bald die topographischen Artikel Oestreichs einzusenden. Der Druck ist bereits bis Ende He und rückt stets weiter vor, so, daß ich derselben nunmehr nöthig bedarf. Mit der Hoffnung, daß Sie meiner Bitte Gehör geben, habe ich die Ehre zu verharren

Ew. Wohlgeboren
ergebenster
D. A. G. Hoffmann.

2.

Jena, den 13-ten August 1830.

Ew. Wohlgeboren

haben auf meine wiederholten Bitten um Einsendung der geographischen Art. von Oestreich noch immer nicht von sich hören lassen, und setzen mich durch Ihr Stillschweigen in nicht unbedeutende Verlegenheit, worüber ich mich umsonst wundere, da Sie früherhin, unter der Redaction des seeligen Hassel, die von Ihnen bearbeiteten Artikel stets zur rechten Zeit einsendeten, jetzt aber der Druck der Encyclopädie bereits zu dem Hi übergegangen ist, und ich die hieher gehörigen Artikel noch nicht besitze. Ich ersuche Sie daher nochmals dringendst, mir wenigstens die Artikel aus Hi eiligst zukommen zu lassen, da außerdem der Druck der Encycl. nothwendiger Weise ins Stocken gerathen, und mir, wie Sie es sich leicht denken können, mancherlei Unannehmlichkeiten zuziehen würde.

Der Artikel *Herrengrund*, den ich in der Hoffnung, daß Sie ihn bald senden würden, an das Ende des Bandes VII verwies, hat wegen seines Außenbleibens, da dieser Band bereits geschlossen ist, von der Redaction ergänzt werden müssen: nun wird demnach unter den von Ihnen annoch zu bearbeitenden Artikeln wegfallen. Den Artikel *Heves* (Gespannschaft und Marktflecken)⁷⁵ dagegen habe ich an das Ende des Buchstaben H verweisen müssen, und bitte Sie daher, mir letzteren bald mit zuzusenden.

Mit der Bitte, daß Sie ja recht bald mir die Artikel überschicken, verharre ich mit der ausgezeichnetsten Hochachtung

Ew. Wohlgeboren
ergebenster
D. A. G. Hoffmann.

⁷⁵ A cikkel G. F. Schreiner írta meg. V. ö.: Ersch-Gruber, 2. Section, 13. Theil. 181—83.

3.

Jena, den 8ten November 1830.

Ew. Wohlgeboren

fortwährendes Stillschweigen und Zögern mit Einsendung der geographischen Art. der *österreichischen Lande* bringt mich in eine nicht unbedeutende Verlegenheit, da der Zeitpunkt, in welchem ich jener Art. und besonders derer aus Hi bedarf, immer näher heranrückt. Der Druck der Encyclopädie ist nämlich bereits bis zu Hibiscus vorgerückt, und veranlaßt mich, Sie nochmals ergebenst und dringendst zu ersuchen, mir möglichst bald jene Artikel zu übersenden, damit der Druck nicht gehemmt und mir so Vedruß bereitet wird. Auch *Heves*, um das ich Sie ebenfalls schon früher so ergebenst ersucht habe, bitte ich gütigst hinzufügen, während ich mit der ausgezeichnetesten Hochachtung verharre

Hoffmann.

Ew. Wohlgeboren

Nachträglich bemerke ich noch, daß Hustopetsch (Stadt in Mähren) bereits unter Auspiz abgehandelt ist, und demnach wegfallen darf.

Ergebenster

D. A. G. Hoffmann.⁷⁶

Csak hosszabb idő multával derül világosság Rummy érthetetlen magatartására. Ő ugyanis küldött kéziratokat és leveleket is Hoffmannak, de az országban ekkor dühöngő kolerajárvány miatt a külfölddel való postaforgalomban is fennakadás állott be, a kéziratok addig vesztegeltek valamelyik vámkezelő állomáson, amíg elvesztek. Rummy 1832 szeptember 15-i levele útján azután sikerül felvenniök az érintkezést. Rummy ebben részletes tájékoztatást adott, mely földrajzi és életrajzi cikkek megírására vállalkoznék. Miután sikerült a félreértést eloszlatni, Hoffmann őszinte nagyrabecsülést mutat Rummy irányában. Ugyan egyszer még van oka késedelemre panaszkodni, de Rummy megérteti vele, hogy bizonyos körülmények, utazási előkészületek átmenetileg akadályozták a munkában s ezzel Hoffmann részéről a tökéletes bizalom ismét helyreállt. A rendelkezésünkre álló alanti három levél között ez adja meg az összefüggést.

⁷⁶ Rummy levelezése i. h.

Jena, den 10. October 1832.

Ew. Wohlgeboren

gefälliges Schreiben hat mich vollkommen überzeugt, daß Ihr längeres Schweigen lediglich Schuld der Umstände, namentlich auch der Cholera gewesen ist. Eine Manuscriptsendung von Ihrer Hand ist mir durchaus nicht zugekommen, und mußten solche, wie Sie selbst schon angeben, auf den Mauth-Stationen verloren gegangen seyn. Wegen der falschen Titulatur, welche ich nach Ihrer gefälligen Angabe auf meinen Briefen gewählt hatte, dürfen Sie mich nicht in Anspruch nehmen; sie ist aus einer Zeitungsnachricht in mein Repertorium und aus demselben in die Adresse der Briefe gekommen.

Der Druck der 2ten Section ist jetzt in *Hoh*; daher kann ich zunächst nur bei der Entfernung noch auf solche Artikel von Ihnen rechnen, welche aus *Hol* etc. in die Encyclopädie gehören, und ich ersuche Sie daher, sich der Bearbeitung derselben möglichst bald zu unterziehen, weil Sie sonst bei langem Zögern mir gewiß zu spät zukommen würden. Was etwa für die Nachträge von Ihnen geliefert werden könnte, muß ich jetzt, um diesen Brief nicht noch länger aufzuhalten, unbeachtet lassen und beschränke mich jetzt nur hierauf, in Bezug auf die von Ihnen verzeichneten Artikel von *Hol* an bis *Hy*, meine etwaige Bemerkungen gehorsamst mitzutheilen. Ich setze dabei voraus, daß Sie sich von den mir gütigst verzeichneten Artikeln eine Liste angefertigt und zurück behalten haben, und erlaubte mir daher nur derer zu gedenken, für welche schon durch anderweitige Mitarbeiter gesorgt ist, oder derer Bearbeitung wenigstens zugesichert wurde, um alle etwaige Collisionen zu vermeiden. So bemerke ich ergebenst, daß Sie bei dem Art. *Hollabrun*⁷⁷ nur das geographisch-statistische liefern mögen, nicht aber das Gefecht dabei ausführlich bearbeiten, da dies besonders schon ausgearbeitet ist. Ferner bitte ich ergebenst unbearbeitet (so!) zu lassen:

1. Hollar (Wenzel) Kupferstecher, † 1677.
2. Hollenburg (geogr.)
3. Holleschow (Joh.), Benedictiner, geb. 1366.
4. Horanyi (Alexius), Schriftst. 1809.⁷⁸
5. Horneck (Ottokar), Dichter, XIV.
6. Huber (Joh.),künstler im 18ten Jahr.
7. Hunyady (Johann) der jüngere, Held von Ungarn, † 1456.

Aug. 11.⁷⁹

8. Husz (Johann).
9. Hussinetz, böhmisches Coloniedorf und endlich
10. Huszty (Andreas) Schriftst. † 1755.⁸⁰

⁷⁷ A „Gefecht von Hollabrun“ című cikket Benicken írta.

⁷⁸ A cikket Baur írta.

⁷⁹ Genersich János írta.

⁸⁰ A cikk Spangenberg-től. A kipontozott helyek olvashatatlanok.

In Betreff des Artikels Hussiten erlaube ich mir nur noch, ergebenst zu bemerken, daß ich leider diesen Artikel einem anderen Mitarbeiter vor schon längerer Zeit zugesagt habe; und ich kann daher nicht mit Gewißheit bestimmen, ob ich den vom Herrn Prediger Gamauf⁸¹ in die Encyklopädie werde aufnehmen können. Legen Sie aber diesen Artikel Ihrer nächsten Sendung bei, und ich werde sofort an jenen Bearbeiter baldigst schreiben, daß, wenn er diesen Artikel noch nicht ausgearbeitet hat, derselbe unbearbeitet bleiben möge.⁸²

Einer recht baldigen Sendung der Artikel entgegengehend, verharret mit der vollkommensten Hochachtung

Ew. Wohlgeboren
ergebenster
D. A. G. Hoffmann.

2.

Jena, den 2ten Aug. 1853.

Ew. Wohlgeboren

hatten die Güte, in Ihrem geehrten Schreiben vom 15ten September vorigen Jahres ein ziemlich reichhaltiges Verzeichniß geographischer und biographischer Artikel zu geben und zwar mit dem Versprechen, dieselben recht bald einsenden zu wollen. Bis Dato aber habe ich stets vergebens gehofft und mich, um den Druck nicht zu unterbrechen, nicht selten veranlaßt gesehen, die nicht eingegangenen Artikel selbst zu ergänzen oder auch, wenn keine Notizen über sie aufzufinden waren, wohl gar zu streichen. Sie würden mich daher sehr verbinden, wenn Sie mir in möglichst kurzer Zeit die Artikel von *Hor* an (denn bis *Hop* ist der Druck bereits vorgeschritten und wird nächstens mit *Hor* beginnen) bis Ende H. gütigst zukommen lassen wollten.

Mit vollkommenster Hochachtung

Ew. Wohlgeboren
ergebenster
D. A. G. Hoffmann.

3.

Jena, 3. Nov. 1853.

Ew. Wohlgeboren

danke ich für die Mittheilung Ihrer ferneren Stationierung in Gran verbindlichst und sehe der Erfüllung Ihres Versprechens hoffend entgegen. Nur bemerke ich, daß zu Neujahr der Druck bereits ansehnlich über *Ho* hinaus sein wird, und ich Sie also bitten muß, mit Beiseitlegung

⁸¹ Gamauf Theophil (1772—1841), ág. ev. lelkész. Ebben az időben Sopron vm.-ben lelkész. — V. ö.: Szinnyi, III. 991—95.

⁸² A cikket valóban Gottl. Gamauf írta. L. Ersch-Gruber, 2. Section, 12. Theil. 190—196.

aller früher aus Ho zugesagten Artikel sich auf Hu und Hy zu beschränken. Nur *Horvath*, welcher ans Ende des Buchstaben H. verwiesen ist, bitte ich noch beizufügen.⁸³ Wir sind sogar der Gefahr ausgesetzt, daß schon aus Hu manches zu spät eingehen dürfte, um an gehörigem Ort einrangiert zu werden, beeilen Sie sich also ja! In die Nachträge kann ich nur das aufnehmen, was dahin verwiesen war. In Supplementen, wenn solche nach Vollendung des ganzen Werkes erforderlich befunden werden sollten, muß das Übersehene dann nachgeholt werden. Für jene Nachträge ist auch der Art. *Heves* aufgespart, welchen ich also auch von Ihnen erwarte.

Genehmigen Sie die Versicherung der vollkommensten Hochachtung, mit welcher ich verharre

Ew. Wohlgeboren
ergebenster Diener
D. A. G. Hoffmann.

Nachträglich bemerke ich noch, daß ich den Art. *Homonna*⁸⁴ und *Homonnai* auf *Humana* und *Humanai* verwiesen habe und bitte daher, diesen ebenfalls gütigst beizulegen.⁸⁵

Rumy és Hoffmann további levelezésének lehetőségére nézve megint csak annyit mondhatunk: ez minden, amit Rumy hátrahagyott levelezése alapján felmutathatunk. Rumy szívesen dolgozott az Enciklopédiába és ha a körülmények meg nem akadályozták benne, boldogan teljesítette a magára vállalt feladatot: ezúttal is a magyar föld, a magyar nép és a magyar irodalom ismeretének terjesztését.

*

Rumynak életében sok támadásban volt része. A támadások főleg Bajza és a Kritikai Lapok részéről érték. Bajza nemzetietlenséggel vádolta,⁸⁶ mert nem vett részt a magyar irodalom nemzeti mozgalmában s ahelyett, hogy írásaival minél tisztább magyarságra törekedett volna, német, tót és latin nyelven írt. Rumy írói szerepvállalása ellentétben állt az erősen nemzeti érzésű korszellemmel, mely türelmetlenül

⁸³ Rumytól: Horvath Adam von Palócz és H. Michaël, 2. Section, 15. Theil, 219. és 220. l.

⁸⁴ A cikkeket Kanngiesser (2. Sect., 10. Th., 279.) és Stramberg (2. Section, 12. Th., 4—9.) írta meg.

⁸⁵ Rumy levelezése, i. h.

⁸⁶ Kritikai Lapok, 1835., 124. l. — V. ö.: Körösy id. m., 37—39. l. és Szögi F. id. m.

nézte azt a magyar író, aki az idegenajkú olvasóközönség felé fordul elismerésért, mikor a magyar irodalom fejlesztése, a magyar olvasóközönség nevelése volt a legkorszerűbb nemzeti feladat. Vörösmarty epigrammáját is Bajza jelentette meg a Kritikai Lapokban:

„Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul,
Rossz német nyelven végre lenyomtatod azt,
Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon,
Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem.“⁸⁷

Ez a jellemzés valóban találó Rумыra. Írói magatartása nem felelt meg a kor eszményének. A magyar nyelv kerülése könnyen maga után vonta a nemzetieflenség vádját. A Rummyal foglalkozó irodalom azóta felmentette Rumyt, kinek anyanyelve német volt, ez alól a vád alól s ha az eddigi Rummy-irodalom már eljutott Rummy írói egyéniségének politikai rehabilitációjáig, a Rummy-levezés olvasásának hatása alatt úgy kell éreznünk, teljessé kell tennünk a rehabilitáció folyamatát a Rummy jelleméről, egyéniségéről alkotott kép átalakításával.

Rumyt általánosságban úgy állítják elénk, mint izgága, összeférhetetlen természetű embert, aki sehosem tud megmaradni, egyik állásból a másikba megy nagyravágyó természetete miatt. Ha el is fogadjuk, hogy ez így van, erősen hangsúlyoznunk kell, hogy mindez Rummy jellemének nem eredeti tulajdonsága. Láttuk, milyen rokonszenves egyéniség volt Rummy fiatal korában. Mennyire szerették tanárai, diák-társai, barátai és ismerősei. A göttingai társaságnak egyenesen a kedvence volt, kire távozása után még sokáig nagy rokonszenvvel gondolt vissza mindenki. Nyomat sem látjuk annak, hogy bárkivel is összeveszett volna, bárki a haragosa lett volna. Jellemében mindez csak jóval későbbi fejlemény. Később lett csak makacsul vitatkozó, türelmetlen, izgága és mogorva. A sanyarú körülmények, melyek között minden tehetség elsorvad, tették mindinkább elkeseredetté. Tudjuk, hogy amikor hazajött, milyen lelkesedéssel látott munkához. Nagy tehetséget érzett magában, nagyot akart alkotni.

⁸⁷ U o. 1834, II. 160. 1.

De örökösen nyomorognia kellett családjával. Az apai felelősség terhe lassan felőrölte idegeit. Még amikor a király elé került, sem tudott már uralkodni magán s meggondolatlan kijelentésével eljátszotta az uralkodó kegyét. Annyi csapás, amennyi Romyra hullott, könnyen tesz bizalmatlanná az emberek iránt, sőt, embergyűlölővé. Romy huszonöt éven át folyton csak túrt, nehéz elképzelni, hogy valaki a sok tűrésben el ne veszítse a türelmét.

Romy tudta, hogy boldogulása a hazai viszonyok mellett nagy családjával mily nehéz, ezért, mint megannyi magyar tehetség a kortársak közül, ő is szeretett volna külföldre jutni. Már maga Kazinczy is, ki Romyval jó barátságot tartott fenn s erkölcsi és anyagi támogatásban részesítette, azt tartotta, hogy egyetlen lehetőség számára a kivándorlás, mikor vége lett hosszú kálváriájának s nyugodt, bár szerény álláshoz juthatott, melyben majd két évtizeden át, élete végéig működött. Ekkor biztosabb, bár továbbra is szegényes körülmények között élt s természetes, hogy a két és fél évtized küzdelmeinek, csalódásainak és megaláztatásainak nyoma nem tűnt el lelkéből, — annál kevésbbé, mert ekkor sem volt megalégedett, hanem csak beletörődött sorsába.

Mikor 1847-ben Esztergomban meghalt, családjára szép könyvein és kézirat-hagyatékán kívül semmit sem hagyott. De ezeket sem tarthatták meg emléknek, el kellett árvereztetni, hogy néhány forinthez jusson a nyomorgó család. A könyveknek nyoma veszett, a kézirat- és levelezéshagyaték megmaradt és sokmindent elárul, amit a kortársak nem láttak meg. Így a megértő utókor átértékel egy félreértett embert.

FÜGGELEK.

Dianovszky János Sámuel levelei Rumy Károly Györgyhöz.¹

Dianovszky Budáról indult el németországi útjára. Terve az, hogy a jénai egyetemen eltöltött hosszabb idő után Göttingába is ellátogasson, de egyelőre ez lehetetlen, mivel útlevele csak jénai tartózkodásra szól. Jénát minden tekintetben nagyszerűnek találja. A diákélet már nem oly durva és hangos, mint valaha, az egyetemi előadások pedig a legmagasabb színvonalon állnak. Részletesen beszámol barátjának a hallgatott előadásokról s kiemeli a transcendentális idealizmus térhódítását a filozófiában. Megírja, hogy 17-en vannak Erdélyből, 18-an Magyarországról.

A levél tulajdonképpen válasz Rumy érdeklődésére, — úgy látszik, mintha a levelezés megindulásában a göttingai diák lett volna a kezdeményező.

I.

Jena, am 29. Nov. 1801.

Schätzbarer Freund!

Mit innigstem Vergnügen habe ich aus Ihrem Schreiben aufrichtige Belege Ihrer noch fortdauernden freundschaftlichen Gesinnungen gegen mich ersehen. Haben Sie die Güte, auch von meiner ungeheuchelten Freundschaft gegen Sie überzeugt zu seyn. Es wird in meiner gegenwärtigen Lage das angenehmste Geschäft seyn, mich schriftlich mit Ihnen zu unterhalten, und ich werde gewiß mit Sehnsucht dem Zeitpunkte entgegen sehen, wo wir noch enger verbunden würden.

Nach Göttingen hinüber zu kommen, bin ich noch immer fest entschlossen; freilich habe ich für diesmal von der Statthalterey blos nach Jena einen Paß erhalten können, doch machte mir Herr von Nisnyán-

¹ Magyar Tud. Akadémia, magy. irod. levelezés, 4 r., 22. sz.

szky Hofnung, nächstens auch nach Göttingen zu gehen Erlaubnis zu bekommen. Die Ursache, warum jetzt keine Pässe nach Göttingen gegeben würden, da die dasige Universität doch unter die bewilligten gehört, erfuhr ich in Wien durch Herrn Referendar Láng, weil die Ung. Statthalterey, während dem Hannover von preußischen Truppen besetzt war, bey Hof um Information anhielt, ob indem alle preußischen Universitäten verboten sind (!!), nach Göttingen unter diesen Umständen Pässe gegeben werden können. Als ich von Ofen abreisete, hatte die Statthalterey noch keine Antwort vom Hofe hierüber erhalten, konnte also natürlich keinen Paß nach Göttingen stellen, obgleich kein ausdrückliches Verbot da war. Die Siebenbürger aber erhielten ihre Pässe auf mehrere Universitäten und auch nach Göttingen; weil die Siebenbürger Kanzley desfalls an Hof zu recurriren unterließ, und sich an die noch voriges Jahr gegebene Erlaubniß hielt. Vielleicht wird noch die Löb. Ungarische Statthalterey jetzt nicht mehr ein neues Rescript vom Hofe zu erhalten abwarten? — Sobald ich es erfahre, daß unsere Landsleute wieder Pässe nach Göttingen bekommen, so darf ich nicht wieder um einen neuen anhalten, um dahin gehen zu dürfen. Allein ob ich Sie, Schätzbarster, noch daselbst antreffe, dies kann ich, so sehr ich es auch wünsche, nicht mit viel Wahrscheinlichkeit hoffen. Besonders wenn Sie sich entschließen, nach einem Jahr zurückzureisen. Ein Jahr wenigstens will ich mich hier aufhalten. Denn ich gestehe es Ihnen gern, daß mir Jena in den meisten Stücken gefällt. Der Ton, der unter den akademischen Bürgern herrscht, ist gewiß so arg nicht, als er hie u. da verschrien wird, oder es vielleicht einst gewesen ist. Freilich ist auch dies nur Resultat der Nachrichten, die ich von andern hierüber habe, doch sind diese mir wichtiger, weil ich sie in Loco vernahm. Unter den Professoren gibt es wahrhaft große, verehrungswürdigste Männer. Dies Urtheil verdient im vorzüglichen Grade H. geheimer Kirchenrath Griesbach,² bey dem ich Exegese über seine Synopse der 3 ersteren Evangelisten höre. Er verdient das Lob und den Beyfall, den er fast allgemein hat. Hofrath Loder,³ den ich in der medicinischen Anthropologie höre, ist mit Recht berühmt, durch seine vortreffliche Mittheilungsgabe bin ich auf das angenehmste überrascht worden. Beym Hofrath Schütz⁴ höre ich Encyclopädie aller Wissenschaften, u. Inter-

² Johann Jacob Griesbach (1745—1812). Családjáról Goethe is megemlékezik a „Dichtung und Wahrheit“-ban. 1775. hívták meg Jénába a teológia rendes tanárának. Legértékesebb munkássága: az újtestamentum görög szövegének kritikai kiadásai (1774—75). — V. ö.: Allg. Deutsche Biographie, IX., 660ff.

³ Justus Christian Loder (1753—1832). 1778—1803. a jénai egy. orvostanára, 1810-től Oroszországban élt, nagyrabecsült munkásság után halt meg Moszkvában. — V. ö.: ADB, XIX. 76ff.

⁴ Christian Gottfried Schütz (1747—1832). Lásd 28—29. l.

pretation der physikalischen Eklogen von Schneider,⁵ der seinem Fache vollkommen gewachsen ist. Geschichte der Philosophie trägt Hofrath Ulrich⁶ und zwar mit einem Aufwande von großer Gelehrsamkeit vor. Was Philosophie betrifft, stehen jetzt fast nur die Philosophen *κατ' εἰσοχὴν* d. i. die transcendentalen Idealisten in Ansehen; nämlich Schelling,⁷ Schad,⁸ Hegel,⁹ u. Fries.¹⁰ Ersterer hat ohnstreitig den größten Beyfall. Er ging noch um einen merklichen Schritt weiter als Fichte,¹¹ denn jener hat das *Ding an sich* nicht nur aus der Intelligenz, sondern auch aus dem ganzen Naturreiche verbannt, u. gezeigt, daß auch hier kein Ding an sich sey, sondern alles ursprünglich als ein Absolutes Wirken zu betrachten sey, was Fichte noch problematisch ließ. Es gibt, sagt er, nur eine Philosophie, u. diese hat absolute Gewißheit, ist Wissenschaft im strengsten Sinne des Wortes, unterscheidet sich von Mathematik blos dadurch, daß diese Darstellung des Absoluten als im Bilde — im absoluten Raume —, Philosophie hingegen Darstellung des Absoluten selbst

⁵ Johann Gottlob Schneider (1750—1822). Klasszika-filológus; előszeretettel foglalkozott a filológiát és természettudományt közösen érdeklő kérdésekkel. 1801. jelent meg kétkötetes műve: „Sammlung von Elementar-Kenntnissen aus der Naturgeschichte der Alten, bes. der Griechen“ mit „...mancherlei literarischen Beiträgen zur Geschichte der Physik bei den Alten.“ — V. ö.: ADB, XXXII. 125ff.

⁶ Johann A. H. Ulrich (1746—1815). Nagy sikerrel tanította a filozófiát a jénai egy.-en. Nem önálló rendszeralkotó. — V. ö.: ADB, XXXIX. 258f.

⁷ Friedrich Wilh. Jos. Schelling (1775—1854), 1798. Goethe közbéjárásával került Jénába, mint rk. tanár. Fichte szubjektív idealizmusából indul ki, de, kivált Hegel hatására, tudatára ébred önállóságának.

⁸ Joh. Bapt. Schad (1758—1834). Szerzetes volt, kilépett a rendből és protestáns lett. 1802. a jénai egy.-en Fichte tanait hirdette. — V. ö.: ADB, XXX. 493f.

⁹ Georg Wilh. Friedr. Hegel (1770—1831). 1801. lett magántanár Jénában és Schellinggel együtt adta ki a „Kritisches Journal der Philosophie“-t (1802). 1805. rk. tanár lett, 1807. Bambergbe ment. Ekkor jelent meg a „Phänomenologie des Geistes“, mely már szembeszállt Schellinggel, holott addig Hegelt Sch. követőjének tekintették.

¹⁰ Jakob Friedr. Fries (1775—1843). 1801. filozófiai m. tanár a jénai egy.-en. Schelling nagy népszerűsége mellett nehéz volt közönséget vonzania s csak 1816. lett r. tanár. — V. ö.: ADB, VIII. 73—81.

¹¹ Johann Gottlieb Fichte (1762—1814). 1794. Reinhold utóda lett a jénai egy. filozófiai tanszékén. — 1799, az ú. n. ateista pör miatt távozni kényszerült. A jénai évek F. fejlődésének legfontosabb korszaka. — F. követői: egy ideig Reinhold, majd Forberg, Niethammer, Schad. Schlegel.

ohne Bild ist. — Batsch,¹² Voigt,¹³ Himly¹⁴ höre ich publice; letzterer ist an Hufelands Stelle berufen worden, u. hält mit großem Beyfall auch über Hysterie u. Hypochondrie Vorlesungen. Wollen Sie die Güte haben, gelegentlich Herrn Justizrath Heyne¹⁵ meine ergebenste Verehrung zu melden? Unsere Landsmannschaft ist jetzt ziemlich stark allhier. Es gibt Siebenbürger 17, u. 18 Unger, außerdem befindet sich auch H. Gryllus mit den jungen Pronays¹⁶ in Jena. Sie sind doch auch gesonnen, mit H. Bogsch¹⁷ eine Excursion zu uns zu machen. Heute hatten wir Gelegenheit, einen Hermaphroditen aus Berlin zu betrachten.

Sajben¹⁸ grüßt Sie herzlich, ich bin mit aller Wärme u. in Erwartung einer Antwort

Ihr

Sie aufrichtig liebender Freund
Joh. Sam. Dianovszky.

¹² August Joh. Georg Karl Batsch (1761—1802). A term.-rajz tanára Jénában. 1795. természetkutató társaságot alapított, melynek értékes gyűjteménye később az egyetemre szállt. Goethe botanikai tanulmányaira nagy hatással volt. Érdeme, hogy a természetes rendszer alapján állt, viszont — mint kora német botanikusai ált. — a külföld növényzetét nagyon hiányosan ismerte. — V. ö.: ADB, II. 152.

¹³ Johann Karl Wilh. Voigt (1752—1821), mineralógus és geológus. — V. ö.: ADB, XI. 205.

¹⁴ Carl Gustav Himly (1772—1837), német orvos, főleg a szemészet terén úttörő. 1795. Braunschweigban, 1802. Jénában, 1803. Göttingenben tanár. 1837., bár még teljes egészében és erőben volt, öngyilkos lett. — V. ö.: ADB, XII. 435.

¹⁵ Christian Gottlieb Heyne (1729—1812), a híres német nyelvész és régiségkutató. 1764 óta egy. tanár Göttg.-ban. Megteremtette itt az egyet. könyvtárt, előadott a görög és latin irodalomtörténet és régészet köréből, vezette a filológiai szemináriumot. Mint a Tudományos Társaság titkára, szerk. annak Abhandlungjait, majd 1770-től a Gelehrte Anzeigen-t. Kiadta Tibullust, Vergiliust, Pindarost, az Iliast (1802), Apollodors Bibliotheca Graeca-t és számos régiségtani tanulmányát. — V. ö.: ADB, XII. 575ff.

¹⁶ Talán Szinnyei, XI. 187: Prónay Kálmán br., 1778—1845.

¹⁷ Bogsch J., Romy szobatársa Göttingában. Bogsch rajongóan lelkesedett Romyért, később azonban el is felejtette. Bogsch Göttingából Jénába ment, de nem iratk. be, hamarosan nevelői állást kapott Lembergben.

¹⁸ Sajben István. Lásd: 15. l.

II.

Rumy időközben könnyebb betegségen esett át, de már felépült s nem kell attól tartani, hogy kénytelen lesz egészségi okok miatt megválni németországi tanulmányaitól. Így Dianovszky annak a reményének ad kifejezést, hogy sikerülni fog egy félévet együtt tölteniök a göttingai egyetemen. Rumy húsvétra bejelentett látogatását mind ő, mind pedig számos jénai honfitársa nagy lelkesedéssel várják s igyekezni fognak kellemessé tenni számára a Jénában eltöltött napokat.

Az előadások közül Froriep fiziognómiai előadásait emeli ki, aki Gall agyinatómiai kutatásait ismerteti, azokat a nézeteket, melyek miatt Gall bécsi előadásait betiltották.

Jena, am 19. Jan. 1802.

Theuerster Freund!

Ihr jüngstes Schreiben erhielt ich am letzten Tage des verflossenen Jahres. Wie angenehm mußte es mir seyn, noch am Schluß desselben abermal ein Unterpfand Ihrer Freundschaft zu empfangen. Ich las darin manches, das mir innigstes Vergnügen verschaffete. Sie genießen, wie Sie mir schrieben, eine dauerhaftere Gesundheit, u. befürchten nun nicht, daß ein längerer Aufenthalt in Deutschland für Ihren Körper schädliche Folgen haben wird, u. ich kann hoffen, noch ein halb Jahr mit Ihnen in Göttingen zu seyn. Ihr Entschluß, kommende Ostern mit H. Bogsch zu Uns eine Excursion zu machen, freut mich desto mehr, je näher die Erfüllung desselben kommt, u. je weniger ich daran zweifeln will u. kann, daß Sie Ihren festen Entschluß aufgeben werden. Es war diese Nachricht mehreren unserer Landsleute angenehm, u. ich glaube Sie nicht versichern zu dürfen, daß wir Ihren Aufenthalt bey Uns so vergnügt als möglich zu machen trachten werden. Auch will ich Sie jetzt schon berichten, daß wir bey H. Schmidt in der Johannes Gasse No. 51 unsere Wohnung haben, so wie Sie die Güte haben werden, die Zeit Ihrer Ankunft dann etwas näher zu bestimmen. Vielleicht wird es Ihnen nicht unangenehm seyn, folgende Ereignisse bey unserer Universität zu lesen: H. D. Froriep¹ fing seit Weihnachten öffentliche Vor-

¹ Ludwig Friedr. von Froriep (1779—1847), német orvos, 1801. Jénában docens. — V. ö.: Révai, VIII. k., 182—3. I.

lesungen über Dr. Galls² in Wien neue Theorie der Physiognomik zu lesen an, u. erörterte bis jetzt die 2 Hauptsätze derselben, einmal es lassen sich aus dem Gehirn alle Kräfte des Geistes mit ihren Modificationen herleiten u. bestimmen, u. 2-tens aus der Struktur des Schedels läßt sich mit Zuverlässigkeit auf die Beschaffenheit des Gehirns schließen. Froriep wohnte den Vorlesungen des D. Gall bey, u. ward dadurch mit des letzteren Grundsätzen der Physiognomik bekannt. Aus den öffentlichen Blättern werden Sie es ersehen haben, daß dem D. Gall, Vorlesungen über seine physiognomischen Grundsätze zu halten, es von der Wiener Universität verboten worden ist, um durch Verbreitung des Materialismus der Religion nicht schädlich zu werden. Es ist dies um desto mehr zu bedauern, da sich befürchten läßt, es werde ihm auch die Herausgabe seines ausführlichen Werkes über Physiognomik untersagt werden, u. er sich doch als einen denkenden Kopf schon durch frühere Schriften vorteilhaft vor den Wiener Ärzten auszeichnete. Eben so trägt D. (Kirchten?), Adjunkt der phil. Fakultät, das System des neuesten Skepticism in der Philosophie vor, nach D. Schulzens³ Grundsätzen, der früher schon durch seine berüchtigte Schrift: Aenesidemus... die Grundsätze der Kantisch-Reinholdischen Theorie des Vorstellungsvermögens zu erschüttern suchte. — Am 10-ten dieses feyerte die hiesige mineralogische Gesellschaft ihren Stiftungstag zum fünftenmal, bey welcher Gelegenheit mehrere Dissertationen öffentl. vorgelesen wurden, H. Grylus ist gegenwärtig Sekretär der ungarisch. Nation bey dieser Societät. Vom H. Bogsch habe ich noch keinen Brief erhalten, haben Sie die Güte, ihm alles Gute wie auch dies von mir zu sagen, daß ich sein doppeltes Versprechen, das er mir durch Sie machte, angenommen habe.

H. Laurentzi,⁴ mein Stuben Bursche, grüßt Sie u. Bogsch herzlich. Nun leben Sie recht wohl u. vergnügt, seyn Sie von meiner Freundschaft

² Franz Josph Gall (1758—1828). Anatómus, a frenológia megalapítója. 1796-tól bécsi előadásaiiban számolt be agyanatómiai kutatásairól. Európai hírnévre tett szert, különösen, mikor előadásait betiltották. 1807. Párizsban és Londonban folytatta tudományos működését. — V. ö.: ADB, VIII. 315f.

³ Gottlob Ernst Schulze (1761—1833). A bölcsélet tanára volt Helmstedtben, 1788-1810. 1792. jelent meg névtelenül legfontosabb műve: „Aenesidemus oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementar-Philosophie. Nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaßungen der Vernunftkritik.“ Ez a vitairat előbb Reinhold „Versuch einer neuen Theorie des Vorstellungsvermögens“ (1789) és más műveit támadja, majd egyenesen Kantot, kinek criticizmusával a hume-i kauzálitást állítja szembe. — 1810. Göttingába megy, itt egyik első tanítványa Schopenhauer. — V. ö.: ADB, XXXII. 776—80.

⁴ V. ö.: Mokos: Jo. Laurentzii, 1801, tf. és Szinnyei, VII. 884

überzeugt, u. daß ich vollkommen bin

Ihr

Sie innigst liebender u. schätzender
Freund Dianovszky.

III.

Rumy az 1802. évi húsvéti szünetidő folyamán — amint a fenti levél jelezte — hosszabb időt Jénában töltött. Ezalatt elmélyült, közvetlenebb lett a két fiatalember barátsága, ami abban a külső formában is megnyilatkozik, hogy ettől fogva második személyben leveleznek. Ez a levelezés a posta lassúsága miatt néha igen vontatott: előfordul, hogy egy levél Jéna és Göttinga között 2 hét alatt járja meg az utat.

Ismét részletes, igen értelmes beszámolót küld Dianovszky a folyamatban lévő előadásokról, megemlékszik Schütz megbetegedéséről, kit Eichstädt helyettesít, megjegyzi, hogy honfitársainak száma 43-ra emelkedett s közben a rigai kormányzó fiának temetéséről ad színes leírást.

Jena, am 28. Juni 1802.

Theuerster, innigst geliebter Freund!

Nach einem längeren Stillschweigen nun wieder einen Brief an Dich. Mit Vergnügen habe ich aus Deinem lieben Schreiben vom 17-ten Mai, (welches ich aber erst den 30sten erhalten habe), ersehen, daß Du glücklich in Göttingen angekommen seyst, und Dich fortwährend gesund befindest, Eben so freute es mich, da ich es aus Sajbens Briefe vernehmen konnte, daß Du den festen Entschluß gefaßt hast, noch auf ein halbes Jahr nach Jena zu kommen; meinen Entschluß glaube ich Dir in meinem nächsten Briefe mittheilen zu können. — Unter den Vorlesungen, die Du gegenwärtigen Sommer besuchst, sind 2, die bey uns jetzt nicht einmal angeschlagen werden, nämlich: Ökonomie u. Technologie. Doch soll sicheren Nachrichten zufolge die schon seit Succovs¹ Tode Vacante Professur der Cameral-Wissenschaften nächstens besetzt werden; an Ilgens²

¹ Lorenz Johann Daniel Succov (o. Suckow) (1722—1801), 1756. a math. és fiz. rendes tanára a jénai egy.-en. — V. ö.: ADB, XXXVII. 105.

² Karl David Ilgen (1763—1834). 1794. a jénai egy.-en keleti nyelvet, ó- és újtestamentumi magyarázatokat adott elő, privátim Homerost és Cicerót, privatissime pedig — főleg néhány magyar hallgatónak, kik szépen jutalmazták — latin írás- és beszédgyakorlatokat. 1802. tanítványának, Hermannak ajánlására, ki homéroszi himnuszainak kiadását a Jenaische Literatur-Zeitungban erősen lekritizálta volt, átveszi a híres pfortai iskola rektori állását. — V. ö.: ADB, XIV. 19ff.

Stelle wird wahrscheinlich einer von den Herrn Nachtigall,³ Augusti,⁴ Vater⁵ kommen. Vor einigen Wochen starb der hiesige Superintendent Oemler,⁶ u. man glaubt, daß an seine Stelle H. Lang,⁷ ehemaliger hiesiger Professor berufen (sol!) werden soll. Ich höre jetzt folgende Collegia: Von 7—8 Botanik bey Batsch; von 8—9 Exegese bei Griesbach, von 9—10 Theologische Moral; von 10—11 Neueste Kirchengeschichte öffentlich, aber ebenfalls 6 Stunden in der Woche bey Griesbach. Nachmittag von 5—4 Mineralogie bey Lenz,⁸ von 4—5 angewandte Mathematik bey Stahl;⁹ außerdem noch publice zwei Stunden wöchentlich von 1—2 bei Kilian:¹⁰ über die Differenz der wahren und falschen Erregungstheorie, worin er die Erregungstheorie nach Prinzipien der Naturalphilosophie — von Schelling —, gegen die bißher sogenannte, und vorzüglich gegen die Röschlaubische Exegese¹¹ des Brownischen Systems¹² vertheidigt. Niethammer¹³ befolgt in seiner Deduction des moralischen Bewußtseyns

³ Johann Konr. Christoph Nachtigall (1753—1819), teológus és orientalista. — V. ö.: ADB, XXIII. 199f.

⁴ Joh. Christian Wilh. Augusti (1771—1841). A jénai egy.-en 1798. a keleti nyelvek m.-tanára, 1805. r. tanára. A heidelbergi új bibliafordítás közös műve de Wette-tel. Teológiai nézeteiben konzervatív, szembenáll Schleiermacher szabadabb felfogásával. — V. ö.: ADB, I. 685f.

⁵ Johann Severin Vater (1771—1826), a halle-i egy.-en a teológiát és keleti nyelveket tanította 1799-től. — V. ö.: ADB, XXXIX. 503ff.

⁶ Christian Wilh. Oemler (1728—1802), orthodox teológus. — V. ö.: ADB, XXIV. 549ff.

⁷ Georg Heinr. Lang (1740—1805), 1757—60 Jénában tanult. — V. ö.: ADB, XVII. 598.

⁸ Johann Georg Lenz (1748—1852). Lásd: 22—27. l.

⁹ Konrad Dietr. Mart. Stahl (1771—1853), matematikus, 1799—1802 rk. tanár a jénai egy.-en. Az infinitesimal-számítás fejlesztése terén végzett jelentőset. — V. ö.: ADB, XXXV. 402—5.

¹⁰ D. C. Kilian könyve: „Differenz der echten u. unechten Erregungstheorie“, 1805. jelent meg Frommann-nál Jénában. — V. ö.: Jenatische Lit.-Zeit., 1804, Num. 212.

¹¹ Andreas Roeschlaub (1768—1835), orvos. Külön rendszere a brownizmus hajtása. — V. ö.: ADB, XXIX. 166f.

¹² John Brown (1735—88), híres angol orvos. Elmélete a brownizmus (= Erregungstheorie). Eszerint az élőt az „ingerlékenység“ különbözteti meg az élettelenről. Az ingerek és az „ingerlékenység“ helyes aránya biztosítja az életet. Schelling is felvette term.-filozófiájába a korban nagyon elterjedt browni nézeteket.

¹³ Friedr. Immanuel Niethammer (1766—1848), 1795. a bölcelet rk. tanára Jénában, 1795. Goethe 1/2 éves kurzust vesz tőle jénai tartózkodása alatt. Fichte követője és barátja. 1799. erősen védelmezi az „ateista pör“-ben. Közösen adták ki a „Philosophisches Journal“-t. 1803-tól a würzburgi egy. teol. tanára. — V. ö.: ADB, XXIII. 689ff.

streng Fichtes Sittenlehre,¹⁴ und es läßt sich nicht leugnen, daß diese durch seinen Vortrag viel an Deutlichkeit u. Verständlichkeit gewinnen. D. Paulus¹⁵ stellte hingegen den Grundsatz der Sittlichkeit auf: Handele nach deiner Überzeugung; er ließ sich in keine weitläufigen philosophischen Deductionen ein, desto länger verweilt er aber bey der Erklärung der moralischen Aussprüche Jesu. Schelling ist vor einigen Wochen schon von Berlin zurückgekommen, hat aber keine Vorlesung angeschlagen, da er noch eine größere Reise diesen Sommer machen will. Bekannt wird es dir seyn, daß vor kurzem: Bruno,¹⁶ oder über das natürliche und göttliche Prinzip der Dinge von ihm erschienen ist; er hat darin sein ganzes System in einem kurzen, faßlichen Umriss dargestellt. — So wie ich höre, soll demselben die medicinische Fakultät der Universität zu Landshut — ein Doktor-Diplom erteilt haben.¹⁷

Aug. Wilh. Schlegel¹⁸ hat auch diesmal seine Vorlesungen über Ästhetik angekündigt. - Vorige Woche starb hier nach einer langwierigen Krankheit der Sohn des Gouverneurs zu Riga. Er wurde den 24 dieses um 11 Uhr in der Nacht mit grosser Feierlichkeit begraben. Von 8 Uhr an desselben Abends, waren die äußern Zugänge des Hauses, worin er lag, mit Soldaten-Wache besetzt; die innern Thüren bewachten Adjutanten der Landmannschaften mit ausgezogenen Hiebern; um das Schaubett, worauf der Verstorbene lag, standen 4 schwarz gekleidete Burschen mit

¹⁴ Lásd: I. levél. 11. jegyzet.

¹⁵ Heinrich Eberhard Gottlob Paulus (1761—1851). 1789. a Göttingen-ben távozó Eichhorn utóda a jénai egyetemen, mint a keleti nyelvek tanára. 1793. Döderlin halálával a teológiai fakultás tanára, exegesiszta, dogmatikát, etikát ad elő. Weimar és Jéna nagyjához meglehetősen barátságos fűzi. 1803. — részben egészségi okok miatt — Würzburgba költözik, 1811—44 Heidelbergben tanított. A német racionalista hittudomány egyik fő képviselője évtizedek során át. — V. ö.: ADB, XXV. 287ff.

¹⁶ Schelling a „System des transcendentalen Idealismus“-szal (1800) kezdte meg saját rendszerének kiépítését. Bár itt még Fichtére támaszkodik, már itt belevonja gondolatmenetébe természetfilozófiai eszméit. A „Bruno“ (1802) még tovább megy. Az objektív és szubjektív egységéből a Natur- és Transzcendentalphilosophie egységét származtatja. A dialógusban Lucian Fichte megszemélyesítője, ki elfogadja a saját nézeteiből kiindult filozófiát. De valójában Fichte erre nem volt hajlandó, — a viszony a két filozófus között elhidegült.

¹⁷ Schelling „honoris causa“ orvosdoktor lett. — V. ö.: Intelligenzblatt der Allg. Lit.-Zeit., 1802. 141. sz. (aug. 21.)

¹⁸ August Wilh. Schlegel (1767—1845) 1796. jött Jénába. Ekkor vette el Karoline Böhmer-t. Kb. 300 recenziót írt az Allg. Lit.-Zeit.-ben. 1798. Shakespeare-fordítása alapján rk. tanárnak nevezik ki a jénai egyetemen. Előadott főleg esztétikát, görög, római, német irodalomtörténetet. 1800 nyarán abbahagyta jénai előadásait. Feleségétől elhidegült s 1803. máj. 17. elvált. Schelling vette nőül.

weiß u. schwarz gestreiften Fahnen in der Hand. Den Zug eröffnete eine Escorte von Soldaten, dann der Sarg, der wechselweise von Lief, u. Curländern, alle in ihrer Uniform, getragen wurde; um den Sarg gingen 8 von denjenigen, die ihn auf dem Schaubette bewachten. Nach dem Sarg gingen 2 Universitätspedelle in Trauer, dann Lief u. Curländer, theils schwarz gekleidet, theils in ihren Uniformen, dann folgten Rheinländer, Westphälinger, u. Schwaben mit ihren Adjudanten; den Zug beschloß gleichfalls eine Bedeckung von Soldaten. An seinem Grabe hielt Baron v. Treutner, ein Liefländer, eine kurze Rede; bey der Zurückkunft wurden am Markte noch einige Verse abgesungen. — Die Zahl unserer Landsleute hat jetzt etwas zugenommen, da wir mit Siebenbürgern zusammen 43 sind. Cristofi¹⁹ und Blasko²⁰ lassen Dich recht herzlich grüssen, u. bitten Dich, Innliegendes an H. Bernát zu übergeben. Hofrath Schütz ist am Himmelfahrtstage von einem Blutsturze überfallen worden, der dann mehrmal wiederkam, u. denselben so schwächte, daß er noch immer nicht im Stande ist, seine diesmaligen Vorlesungen fortzusetzen, u. deswegen die über Ciceros Schrift: de oratore gänzlich aufgab, die Literatur-Geschichte aber dem Hofrath Eichstädt²¹ übertrug. Grüße den Bogsch freundschaftlich von mir, u. berichte mich, ob er mit kommendem Michaeli sicher abreisen wird. — Nun lebe recht wohl, u. sey versichert, daß ich nie aufhören werde zu seyn

Dein
Dich aufrichtig liebender Freund
und Bruder
Samuel Dianovszky.

IV.

Rumy már komolyan foglalkozik a Jénába költözés gondolatával. Dianovszky ezért beszámol azoknak a kollégiumoknak idejéről, melyek után Rumy érdeklődött. Biztosítja, hogy minél hamarabb jön, jénai barátai csak annál jobban fognak örülni jövetelének.

Ezután professzorváltásokról értesíti és elmond eseteket a diákéletből: két verekedést ír le, valamint megjegyzi, hogy a párbajozás a diákság körében elég gyakori jelenség.

Jena, am 3ten Sept. 1802.

Theuerster Freund!

Mit Vergnügen ergreife ich gegenwärtige Gelegenheit, die sich mir durch die Reise einiger Landsleute nach Göttingen darbot, um Dir auf

¹⁹ V. ö.: Mokos: Steph. Christophy, 1801. tf. és Szinnyei, II. 63.

²⁰ V. ö.: Mokos: Jo. Blosko, 1802. nyf. és Szinnyei, I. 1100-01.

²¹ Heinr. Karl. Abr. Eichstädt (1772—1848). Lásd: 29. l.

Dein liebes Schreiben zu antworten. Vor allen danke ich Dir für die vielen interessanten Nachrichten sowohl von Göttingen, als unserm lieben Vaterlande, die Du mir darin mitgetheilt hast. — In Betreff der Collegien, die Du Dir in Jena zu hören vorgenommen hast, kann ich Dir folgendes bestimmt angeben: Voigt liest alle halbe Jahr Experimental Physik, ebensowie Lenz Mineralogie; für jene ist die Stunde von 10—11 gewöhnlich festgesetzt — so wie Du es auch aus beigelegtem Lections-Catalog ersehen wirst. — Lenz ist zu jeder Stunde zu lesen erbötig. Gegenwärtiges Semester hat er zu 4 verschiedenen Stunden über Mineralogie gelesen, u. hatte zusammengenommen über 60 Zuhörer. Schelling liest über sein System der Philosophie immer von 5—6, Batsch liest über Botanik im Sommer von 7—8 Vormittag, allein Loder trägt die medicinische Anthropologie bloß im Winter vor, so daß — da Du Dir bloß auf einen Sommer nach Jena zu kommen vorgenommen hast — Du sie nicht wirst hören können. Ich erlaube mir daher an Dich die Frage: Wäre es nicht möglich, daß Du mit kommendem Winter zu uns kämest? Du würdest dann bei Schelling auch Ästhetik, u. vielleicht noch ein anderes interessantes Collegium hören können. Daß Deine Ankuft je früher, desto angenehmer uns sein wird, darf ich Dir wohl nicht mit vielen Worten sagen. Was mich anbelangt, bin ich noch immer fest entschlossen, nach hier geendigtem Cours, mich, solange es mir möglich seyn wird, in Göttingen aufzuhalten — u. sollte es auch nicht länger als ein halbes Jahr seyn —, ungewisser aber ist es, wann ich von Jena abreisen werde.

H. Glatz¹ war zu Ende Juli bei uns. — Wahrscheinlich ist der Ruf nach Jena später an ihn ergangen, indem er noch damals von einer Rückreise in unser Vaterland nichts gewisses zu sagen wußte. — Dein letzteres Schreiben nebst Einschluß habe ich am 23. Aug. erhalten. Er hätte freilich versprochenermaßen schon eingerückt seyn sollen, indefs versprach man es mir auf mein abermaliges Anersuchen, daß er in ein Intelligenz Blatt d. L. Z. vom 4 Sept. ganz sicher eingerückt werden wird.

Nun noch Einiges von Jena. Stahl, der seit einigen Jahren hier mit großem Beifall Mathematik las, hat den Ruf nach Coburg als Professor der Physik u. Mathematik angenommen. Ilgens Stelle ist noch nicht besetzt; hingegen ist Fernow² — ein geborner Deutscher, der sich aber

¹ Glatz Jakab (1776—1831) ág. ev. lelkész, Genersich János nevelte íróvá a késmárki gimn.-ban. 1796. Jénában volt, 1797—1803 Schnepfenthalban működött. Több utazás során megismerkedett a német szellemi élet vezetőivel. 1804-től Bécsben élt. Különösen nagyszámú ifjúsági könyveit kell kiemelnünk irodalmi munkásságából.

² Karl Ludwig Fernow (1763—1808), Rómából hazatérve, 1803—4. téli félévben adott elő Jénában, majd az utazás alatt szerzett gyógyíthatatlan betegsége miatt kénytelen volt abbahagyni tanári működését. Az ókori művészetek igen tehetséges kutatója volt.

seit einigen Jahren in Italien aufhielt — zum außerordentlichen Professor der Archäologie ernannt worden. Hofrath Schütz ist nun ganz hergestellt, hingegen hat Griesbach krankhafte Anfälle gehabt, die nach Aussage der Aerzte bedenklich waren, jetzt aber einigermaßen gehoben sind. Zu Ende des verflonnenen Monaths sind 5 Rheinländer, Namens Hoffman, Merlet u. Scheufelhut von hier relegiert worden, letzterer zwar auf 10 Jahre, die 2 erstern auf immer. Ihr Vergehn ist folgendes: Rollow, ein Meklenburger aus dem Orden der Constantisten, — ut fertur — schimpfte bei der Rückkehr von einem Dorfe die Rothbüsche — Rheinländer — in Gegenwart eines Franken. Dies erfuhren die Rheinländer, da sie aber einen Constantisten nicht zum Duell fordern konnten, da Landsmannschaften u. Orden einander gegenseitig wie man sagt in Verschieß gethan haben, griffen ihn genannte 3 Rheinländer mit Knitteln versehen — hier Ziegenhaunern genannt — um 9 Uhr Vormittag ohnweit dem Hause des Proectors Voigt öffent. an, u. Versetzten ihm mehrere Hiebe, der sich dann in ein benachbartes Haus flüchtete.

Und noch ein Ereigniß: 2 Curländer mischten sich am Gregoritage unter das Chor am Markt u. sangen mit, man kann sich freilich denken, nicht so als es die Cantoren wünschten. Canarius, ein Student, der mitzusingen pflegt, wollte sie, wie man sagt, mit harten Ausdrücken abweisen, darüber beleidigt besuchten sie ihn kommenden Tag mit Hetzpeitschen versehen auf seiner Stube, u. schlugen ihn nicht bloß pro forma. Ihre Strafe ist noch nicht bekannt gemacht. Ich will mich aller Bemerkungen über diese Begebenheiten enthalten. Duelle sollen wie man sagt auch hier nicht wenige vorkommen, es ist aber meinem Wissen nach in keinen inquirirt worden. Sollte Bogsch noch nicht abgereist seyn, so grüße ihn von mir. Dich grüßen alle Deine Bekannten. Sajben scheint jetzt etwas besser zu seyn; er hat sich auch vorgenommen, Dir nächstens zu antworten. Inliegende Zettel sey so gut an H. Bernát nebst einem Gruß von mir zu übergeben. Nun lebe wohl, Theuerster! u. sei versichert, daß ich immerwährend bin

Dein

Dich innigst liebender Freund und Bruder
Dianovszky.

N. S.: Habe die Güte, mich zu berichten, mit welchen Collegien bei Heyne, Schlözer,³ Heeren,⁴ od. Beckmann⁵ in Collision kommt?

³ August Ludwig von Schlözer (1755—1809), kiváló történész, 1769-től a göttingai egyetem tanára, történeti, statisztikai és politikai előadásokat tartott.

⁴ Arnold Herm. Ludw. Heeren (1760—1842), 1801-től a történelem tanára a göttingai egyetemen, az ókori történelem nagy tudósa.

⁵ Johann Beckmann (1739—1811), a technológiai tudományok egyik megalapítója. 1766 óta a göttingai egyetem tanára.

V.

A részletes tájékoztatás a jénai dolgokról Dianovszky részéről nem egyoldalú: Rummy is hűségesen beszámol barátjának a Göttingában történekről és a szülőföldről érkező hírekről. Dianovszky hálás a baráti szolgálatokért.

Az alanti levél csak rövid beszámoló a hallgatott előadásokról s a magyar diákok számáról: 21-en vannak magyarországiak, 23-an erdélyiek.

Jena, am 14. Nov. 1802.

Theuerster Freund!

Ich hatte es mir vorgenommen, noch bevor ich Dein liebes Schreiben erhielt, mit dieser Post an Dich zu schreiben; um diesen Vorsatz wenigstens einigermaßen zu erfüllen, wollte ich gegenwärtig Dir wenn auch nur den richtigen Empfang Deines Briefes anzeigen, u. die Versicherung geben, Dir sobald als möglich darauf näher zu antworten; vor allem aber muß ich Dir für die vielen interessanten Nachrichten freundschaftlichst danken.

Ich höre dies halbe Jahr folgende Collegia: Exegese über die Paulinischen Briefe bei Paulus; Physik bei Voigt; Dogmatik bei Paulus. Einleitung in das N. Testament bei Griesbach, Naturphilosophie bei Schelling; auch habe ich wieder im Französischen Stunden genommen; außerdem Geschichte des XVIII. Jahrhunderts bei Heinrich¹ publice. Hierüber nächstens ausführlicher. — Baron Podmanitzky² erwarten wir mit jedem Tage; H. D. Grylus hat schon für ihn auf der reitenden Post Quartiern aufgenommen; wie lange er sich aber hier aufhalten wird, weiß ich vorläufig nicht. Aus Ungarn sind wir jetzt zusammengenommen 21, aus Siebenbürgen aber 25, worunter 17 Sachsen. Daß Hofrath Voigts Gemahlin gestorben sei, wird Dir wohl schon bekannt seyn, sie ist mit großer Feyerlichkeit begraben worden.

Grüße gelegentlich H. Karátsonyi,³ u. Patay⁴ von mir. Nun lebe wohl u. sei überzeugt, daß ich jederzeit bin

Dein

aufrichtiger Freund u. Bruder

Joh. Sam. Dianovszky.

¹ Christian Gottlieb Heinrich (1748—1810). 1782-től a történet r. tanára Jénában. Munkái népszerűsítő jellegűek. Schiller egyik xeniája vonatkozik rá: „Professor Historiarum“, u. i. 1789. támadta Schillert, mivelhogy „történettanárként“ lépett fel, holott mint „bölcselettanárt“ jegyezte be az egyetem.

² Lásd: VI. levél.

³ V. ö.: Mokos: Sam. Karatsony, 1801. tf. és Szinnyeji, V. 1008: Karácsoni K. Sámuel (1776—1844). Jénából Göttingenbe ment, 1804-től

VI.

Rumy 1802 ősszel, a szünidőben nagyobb kirándulást tett (lásd: 17—18. lap), Dianovszky pedig, ha tudta volna, hogy az előadások későbbben kezdődnek, elutazott volna a vittenbergai jubileumi ünnepekre. Így csak a Jénát környező helységekre tett kisebb kirándulásokat.

A tanév előadásai közül Paulus és Schellingeiről számol be hosszasan. Említést tesz Dimitri v. Galitzin herceg adományáról, az értékes ásványtani gyűjteményről, melyet a hercegi kastélyban állítanak ki. További események: diákok elítélése párbajozásért, piaci verekedés.

Dianovszky abban reménykedik, hogy Rumy legközelebb nemcsak látogatásra, hanem egy félévre való beiratkozás céljából hosszabb tartózkodásra jön Jénába.

Jena, am 28. Nov. 1802.

Innigst geliebter Freund!

Ich eile, um meinem Versprechen gemäß Dir auf Dein liebes Schreiben vom 6ten dieses ausführlicher zu antworten. — Die Nachricht von Deiner angenehmen u. interessanten Reise in den verflrossenen akademischen Ferien hat mir herzliche Freude gemacht, wenn es mir nur übrigens möglich seyn wird, bin ich entschlossen, dieselbe auch zu unternehmen. Ich war, einige kleine Excursionen in die umliegenden Örtter ausgenommen, vergangene Ferien immer in Jena, doch hätte ich es sicher vorausgewußt, daß die Vorlesungen nur den 29 Oct. eröffnet werden, so hätte ich sicher die Reise nach Wittenberg auf das Jubiläum gemacht, — aus dem Intelligenzblatte der hiesigen Literaturzeitung wird es Dir bekannt seyn, daß Herr Hofrath Schütz bei dieser Gelegenheit eine Rede gehalten hat. — Lautsek überbrachte unsern Wittenberger Landsleuten ein Geschenk zur Feyer dieses Festes vom Preßburger Convent in Pf. 80. — Es soll, wie uns aus Wittenberg geschrieben worden, noch im Laufe dieses Jahres eine ausführliche Beschreibung aller dasselbst begangenen Feyerlichkeiten erscheinen.

Meine gegenwärtigen Collegia habe ich Dir letzthin schon angezeigt, nun einige Bemerkungen darüber: In der Exegese hat D. Paulus beträchtlich mehr Zuhörer als Griesbach, welches sonst nicht der Fall

a székelyudvarhelyi ev. ref. kollégiumban a term.-tudományokat tanította négy évtizeden át.

⁴ V. ö.: Mokos: Jo. Patay, 1801. tf. és Szinnyei, X. 476: Patay János, ev. ref. főisk. tanár.

war —; wahrscheinlich wohl vorzüglich, weil Paulus alle Briefe Pauli dies Semester zu interpretiren versprochen hat, was Griesbach nicht zu thun pflegt. Nach dem Commentar über die 3 ersten Evangelisten würde man von jenem mehr Ausführlichkeit, wenigstens in philologischer Hinsicht erwarten, auch konnte ich mich wenigstens nicht immer überzeugen, daß der Apostel wirklich das gemeynt habe, was er ihn sagen läßt. — Daß Voigt keinen guten Vortrag habe, wird Dir hoffentlich Bernáth schon gesagt haben. Übrigens hält er sich *genau* an das Mayerische Lesebuch. Ohnerachtet er einigemal abgehalten wurde, ist er doch biß 170 vorgerückt, — bei den physikalischen Versuchen fehlt es ihm an einem guten Gehülfen. — Dogmatik höre ich, wie ich es Dir schon anzeigte, auch bei Paulus. Er ist in dem philosophischen Theile derselben ziemlich ausführlich. — Ich glaube, daß er sich zunächst an Fichtes Ideengang anschließt. Gegen den Spinozismus in der neuesten Philosophie — doch ohne Schelling ausdrücklich dabei zu nennen — hat er sich sowohl in den Vorlesungen selbst, als in dem Conversatorio, welches in der Sonnabends-Stunde gehalten zu werden pflegt, mehrmal schon erklärt, indem er freimüthig behauptet, daß die menschliche Vernunft von dem Modus des Absoluten nichts wissen könne. Biß jetzt gab es nur eine einzige Einwendung, die nicht aus Schellings System genommen war, — wahrlich vocatos et non-vocatos habet Apostolos — es ist nun einmal Mode geworden, von dem Absoluten, u. der in-Einsbildung des Endlichen u. Unendlichen in das Endliche etc. zu sprechen. — Schelling selbst befolgt in seinen Vorlesungen *über spekulative Physik* ganz den Weg, den er in seinen ferneren Darstellungen aus dem System der Philosophie (*Neue Zeitschrift für spekulative Physik*,¹ ersten Bandes 1tes u. 2tes Stück) bezeichnet hat. Er ist jetzt bei § V. Allgemein wird behauptet, daß er sich jetzt deutlicher mache, als er es sonst in seinen Vorträgen gethan habe. Die Anzahl seiner Zuhörer beläuft sich auf 120; in der Aesthetik aber hat er deren nur gegen 50. Außer seinen eigenen empfiehlt er zur Lecture folgende Schriften: von Plato, Leibnitz, Spinoza, Kant, Fichte; die Schriften der beyden letzteren, um die verschiedenen Formen der Reflexionsphilosophie kennen zu lernen; in der Mythologie aber Moritz.² — Griesbach erklärte sich in der Einleitung in das N. T.,³ daß er größtentheils die Ansicht nehmen wird.

¹ Schelling a Zeitschrift für speculative Physikben koncentráta magát term-filozófiája kifejtésére. A Kritisches Journal der Philosophie föleg a társszerkesztő Hegel irányítása alatt állott.

² Karl Philipp Moritz (1757—1793) a berlini egy.-en a régészet tanára volt. Itt adta ki mitológiai vonatk. könyveit, közülük a legnevezetesebb: „Götterlehre oder mythologische Dichtungen der Alten“, 1791. — „Anton Reiser“ c. önéletrajzi regénye a Sturm u. Drang érzésvilágát tükrözi.

³ V. ö.: V. levél.

welche Hänlein⁴ in seinem Handbuche befolgt hat; doch ist es bekannt, daß H. Prof. Hänlein nicht nur Griesbachs Schriften, sondern auch seine bei ihm nachgeschriebenen Hefte dabei ziemlich benutzt habe. Ulrich macht sich in seinen Vorlesungen nach seiner Art oft lustig über die neuen philosophischen Romane, die mit jeder Messe erscheinen. Heinrich zeigt sich in seinen Vorträgen als ein gründlicher Historiker.

Baron Podmanitzky k. k. Bergrath zu Schemnitz ist vor einigen Tagen hier angekommen. Heute hat er die meisten Professoren mit H. Grylus besucht. Er wird den Winter über hier bleiben. Biß jetzt ist er noch in keinen Vorlesungen gewesen. H. v. Dobsa⁵ (Ein Catholik, Assessor beim Biharer Comitath), der sich seit einigen Monathen hier aufhält, besucht mehrere medicinische Collegia, namentlich bei Loder und Kilian. Unter den neu angekommenen Landsleuten ist Einer, Namens Horváth, der etliche Jahre schon Prediger gewesen ist. — Blasko hat den beygelegten Brief an Prof. Lenz übergeben. Das Mineralien Cabinet, welches Fürst Dimitri v. Galitzin an die hiesige mineralische Societät schenkte, ist vor einigen Wochen angekommen. Nach dem Bericht des Etat-Raths Zimmermann in Braunschweig an Prof. Lenz, soll es dem Fürsten gegen 4000 Ducaten gekostet haben; es wird in einem besondern Saal des herzogl. Schlosses aufgestellt.

Schwerlich werde ich kommende Ostern nach Göttingen, doch desto gewisser auf Michaeli, u. zwar um daselbst zu studieren, Lautsek, Blasko, u. Christofy sind aber gesonnen, diese Reise auf Ostern zu unternehmen. Du aber kommst doch dann nicht bloß auf einen Besuch, sondern auf ein halbes Jahr zu Uns, Theuerster? Sajben ist wieder bettlägerig geworden. Von Bogsch habe ich noch keine Nachricht erhalten.

Leutner aus Liefland, u. Kleinberg aus Curland, die Duellisten, u. von denen letzterer heftig verwundet worden ist, kommen auf 14 Tage auf die Hauptwache nach Weimar; andere, die bei diesen Duellen mitverwickelt waren, u. sich selbst angaben, sind mit 8 Tage Carcer Strafe belegt worden. Vorige Woche aber fiel auf öffentl. (Markte?) zwischen einem Cursachsen, u. einem Meklenburger eine derbe Schlägerei vor. Grüße von mir freundschaftl. alle Patrioten, bes. H. v. Szath-

⁴ Heinrich Karl Alexander Hänlein (1762—1829), evang. teológus. Főbb művei: „Handbuch der Einleitung in die Schriften des neuen Testaments“, 3Tle., 1794. 1801—9² és „Lehrbuch der Einleitung in die Schriften des neuen Testaments für Akademien und Gymnasien“. 1802. — V. ö.: ADB, X. 519f.

⁵ V. ö.: Mokos: Franc. Dobsa, 1802. tf. és Szinnyei, II. 944—45: Dobsa Ferenc (sz. 1768), orvosdoktor. A király engedélyével megvált a tiszttviselői pályától s a jénai egyetem orvosi fak.-ra ment. A jénai mineralógiai és latin társ. tagja volt, előbbinek könyvtárosa is.

máry,⁶ Patay, Bernát, u. Karátsonyi. Du aber sei versichert, daß ich mit aller Wärme unaufhörlich bin

Dein Dich aufrichtig liebender Freund u. Bruder
Joh. Sam. Dianovszky.

Széljegyzet: Die in Deinem lieben Schreiben erwähnten Hefte u. Journalen werde ich nächstens bekommen.

VII.

Rumy 1802 december 9-iki keltezésű levelében tudtára adta barátjának, hogy megmásította elhatározását: nem fog már beiratkozni a jénai egyetemre, hanem a tanév végeztével egyenesen hazatér, hogy Podkonitzky rektornál a prefektusi állást elvállalja. Dianovszky, elnyomva csalódását, sok szerencsét kíván Rumynak állásához és külön örömét fejezi ki azért, hogy Rumy így egy félévvel hamarabb lehet a haza szolgálatára.

Tovább folytatja szokott beszámolását a jénai szellemi és diákéletéről. Megemlíti Lenz bányatanácsosi kinevezését, melyet Goethe juttatott el hozzá. Szól a már többször említett Podmanizky báró jénai tartózkodásáról. A fiatal báró a külföldet járja, s még 5 évig nem szándékozik hazatérni.

Jena, am 17. Jan. 1803.

Theurer, schätzbarer Freund!

Mit Vergnügen ergreife ich jetzt die Feder, um Dir auf Deinen lieben Brief vom 9ten Dec. zu antworten. Du wirst es Dir leicht vorstellen, daß die mir darin mitgetheilten Nachrichten mir recht angenehm seyn mußten, und ich muß Dir für die Mittheilung derselben herzlich danken.

So sehr ich es von der einen Seite bedauere, daß Du Deinen Entschluß, in Jena noch ein halbes Jahr zu studieren, aufgegeben hast, — da meine Hofnung, diese Zeit hindurch mit Dir in der engsten Verbindung zu leben, vereitelt wird, so muß es mich von der andern Seite freuen, daß Du auch dadurch Dich um ein halbes Jahr früher den Diensten des Vaterlandes widmen kannst; wobei ich Dir zugleich zu Deiner Stelle vom Herzen Glück wünsche; denn ich zweifle nicht, daß Du Dich nun ganz entschlossen haben wirst, das Anerbieten des H. Rector Podkonitzky¹ anzunehmen, da ich überzeugt bin, daß dieser Wirkungskreis für

⁶ V. ö.: Mokos: Sam. Szathmáry, 1801. tf. és 1805. tf.

¹ Podkonitzky Ádám (megh. 1820), a késmárki ág. ev. lyceum nagytelentélyű rektora. — V. ö.: Szinnyi, X. 1288.

jetzt Dir erwünschter als irgend ein anderer seyn werde — doch wozu dies, ich weiß, daß Dir die Verhältnisse, in welche Du dadurch treten wirst, genau bekannt sind. — Ich habe noch keine Nachricht darüber erhalten, daß H. Hauser den Ruf nach Caschau erhalten habe, aber Blasko erhielt heute von Preßburg einen Brief, worin ihm geschrieben wurde, daß Prof. Sabel² resignirte, u. seine Stelle H. Tekusch³ angetragen worden sei, er soll aber auch zugleich einen Ruf nach Brünn an Riekes Stelle erhalten haben, wozu er sich entschloß, wurde nicht bestimmt angegeben; doch wahrscheinlich wird er erstere Stelle annehmen.

Bogsch betreffend wurde gleichfalls von Preßburg aus geschrieben, er habe eine Hofmeisterstelle unter sehr vortheilhaften Bedingungen in Lemberg angenommen, wo er aber bloß den gegenwärtigen Winter über bleiben, u. dann mit seinem Eleve sich in Wien aufhalten wird. Von Ammons⁴ neu erschienenem Compendium theol. dogmat. hat Paulus in seinen Vorlesungen ein sehr günstiges Urtheil gefällt; er zog es allen übrigen Compendiis vor; billigte ganz den Gesichtspunkt des Verfassers u. lobt die Lebhaftigkeit, mit der es geschrieben ist; auf die darin befindlichen Noten scheint er vorzüglich vielen Werth zu legen, von denen man sich aber die Anwendung selbst machen muß. Die biblische Theologie von demselben empfahl er gleichfalls als das beste Buch in seiner Art. Stäudlin⁵ habe (sagt Paulus) in seinem Lehrbuch der Dogmengeschichte u. Dogmatik hinlänglich Freimüthigkeit geäußert; doch fehle darin, was in seinen größeren Werken das Vorzüglichste ist, nämlich Geschichte u. Literatur; auch sei seine Schreibart nicht so lebhaft, als die seines Collegen. In dem Disputatorio spricht Paulus durchgängig deutsch, obgleich einige Einwürfe schon in lateinischer Sprache abgefaßt waren. Schelling hat in dem 3ten Heft des ersten Bandes seines kritischen Journals unter den Notizen auch von Wildt, Bouterveck,⁶ u. dem Verfasser der Einleitung in die dynamische Physiologie — sollte es nicht

² Joh. Sabel, a pozsonyi evang. gimnáziumban a retorika és matematika tanára, öregsége miatt vált meg állásától. Helyére Tekusch Mihályt hívták meg. — V. ö.: Intelligenzblatt der Allg. Lit.-Zeit., Jena, 1803. 28., sz. és a köv. jegyzet.

³ Tekusch János Mihály (1764—1813) 1789-től a pozsonyi ev. lyceumban volt subrektor 14 éven át. 1803-ban Brünnbe ment ev. lelkésznek. — V. ö.: Szinnyei, XIII. 1578—80.

⁴ Christoph Friedr. von Ammon (1766—1849), teológiai tanár, „Summa theologiae christianae“ c. kompendiuma 1803. jelent meg. — V. ö.: ADB, I. 405f.

⁵ Karl Friedr. Stäudlin (1761—1826), protestáns teológus. — V. ö.: ADB. 516ff.

⁶ Friedr. Bouterwek (1766—1828), 1802-től a filozófia r. tanára Göttingában. Kantból indult ki ő is, később F. H. Jacobi nézetei felé hajlik: az igazságot nem lehet teljesen „bizonyítani“.

Dr. Winkelmann⁷ seyn? — Einiges berührt; da Du diese Männer wahrscheinlich genauer hast kennen lernen, so wirst Du am besten urtheilen können, inwiefern Schelling Recht habe; aber schwerlich wird Dir die Form seiner Kritiken⁸ vielleicht im Allgemeinen gefallen. Kommanden Sommer wird er wiederum nicht lesen, er sei nun ganz entschlossen, die Reise, die er sich schon lange vorgenommen hatte, zu machen.

Nun noch einiges von Jena. In der Neujahrsnacht gab es hier einen schändlichen Tumult. Sobald der hiesige Platz von dem Monde weniger erleuchtet war, fanden sich einige Studenten ein, die biß Mitternacht allerhand Feuerwerke machten, sangen u. schrien. Schlag 12 Uhr aber wurde Lichtweg geschrien, u. wo man nicht gehorchte, sogleich die Fenster eingeschlagen; dann machten sie einen Cirkel u. sangen das hier streng verbotene Lied: ein freies Leben führen wir usw.; hierauf rief man Vivat sequens, u. der Zug ging durch die übrigen Gassen, wo aber an vielen Orten, wo selbst kein Licht mehr war, die Fenster eingeschlagen wurden. Ein Hallenser Student soll der Anführer von dieser Rotte gewesen seyn; er wurde den Tag darauf in Weimar arretirt u. dann unter einer Escorte zu Wagen nach Jena gebracht. Während dem Tumult wurde Keiner von den Studenten eingefangen; auch ließen sich die Schnurren nur gegen das Ende desselben sehen; wahrscheinlich würde die hiesige geringe Miliz die Ruhestörer kaum haben zurecht weisen können u. auf alle Fälle hätte man ein größeres Übel befürchten müssen. Sie mögen wohl vorzüglich aus Rheinländern, Cursachsen u. Franken bestanden haben; biß jetzt ist noch Keiner überführt worden. Der Hallenser Student sitzt aber noch immer auf der Haupt-Wache.

Am 9 Jan. hielt die hiesige mineral. Societät ihre fünfte Stiftungsfeyer, u. am Abend desselben Tages hatten wir einen Ball; es nahmen daran alle heisigen ordentl. Mitglieder Antheil; die hiesigen Ehrenmitglieder wurden sämtlich dazu eingeladen, u. wohnten auch demselben größtentheils bei. Den Tag vorher erhielt H. Director Lenz durch H. v. Göthe ein Decret, worin ihn der Herzog zum Berg-Rath *aus eigener Bewegung* ernannte; seine Freude dabei war groß; auf dem Ball riefen wir ihm zu wiederholten Malen Vivat. Vor kurzem ist eine Brochure unter dem Titel erschienen: „Sonnenklarer Beweis, daß in Schellings Naturphilosophie nur die von Voigt in Jena schon längst vorgetragene Grundsätze der Physik wiederholt werden.“⁸ Leipzig, 1805. (56. S.). Satyre, die aber nur sparsam gelungen zu seyn scheint. Nebenbei wird auch von

⁷ August Stephan Winkelmann (1780—1806), 1805. Göttingában, mint az orvosi fak. magántanára, fiziológiát és anthropológiát adott elő. Ritka tehetség volt s fiatalon halt meg. — V. ö.: ADB, XLIII. 454.

⁸ Schelling kritikáinak hangja nem volt szerencsés. Főhibája volt, hogy kultuszt csinált önmagából, ezért barátai elhagyták, tudományos vetélytársai pedig élesen támadták, nem kímélve magánéletét sem.

Kilian, Batsch, u. Lenz etwas gesagt, u. zwar. von Batsch, daß Göthe seine Gedanken zu nutzen wußte, aber der genialische kraftvolle Lenz werde sich seine Einfälle von Göthe gewiß nicht nehmen lassen. — Hofrath Himly hat unter den Medicinern ohne Zweifel den größten Beifall gehabt, man bedauert es deswegen allgemein, daß er den Ruf nach Göttingen angenommen hat. Auch des verstorbenen Prof. Batsch Stelle ist noch immer nicht besetzt.

Von den Annalen der Mineral. Societät allhier ist nicht mehr denn ein Band erschienen. Vom Ambrosius⁹ habe ich den neunten Heft (so!) der Annal. Evangel. noch nicht zugeschickt erhalten, aus seinem Briefe konnte ich es nicht ersehen, ob sie schon erschienen sind oder nicht. — Sei so gut mich zu berichten, wie lange vorher man sich um den königl. Freytisch melden müsse? Um auf Ostern eintreten zu können, würde es wohl schon zu spät seyn? Baron Podmanitzky wird sich biß Ostern hier aufhalten; von Ungarn aber noch gegen 5 Jahre abwesend bleiben. Sajben ist jetzt ziemlich hergestellt, auch hat er von Hause erwünschte Nachrichten erhalten. Alle Dir bekannte Landsleute grüßen Dich, ich aber bin mit wahrer Liebe u. Freundschaft auf immer

Dein

Freund und Bruder

J. S. Dianovszky.

Széljegyzet: Gestern hat sich die berühmte Mad. Mara in Weimar hören lassen. — Grüße unsern Freund Bernáth, u. übergib ihm innliegendes.

VIII.

A következő levél mutatja, hogy a két levelező között a köztük levő távolság ellenére mennyire felmelegedett a barátság. Leveleikben mindketten igazi szeretetet árulnak el egymás iránt. Dianovszky boldog várakozással tekint a közelel újabb találkozás elé. Még az eddiginél is alaposabb részletességgel számol be Jénáról. Érdekességével kiemelkedik, amit Schelling és a Literatur-Zeitung ellentétéről mond.

Jena, am 18. Febr. 1805.

Theuerster, schätzbarster Freund!

Wiederum fühle ich mich gedrungen, Dir gleich anfangs für die abermaligen Beweise Deiner mir so schätzbaren Freundschaft, u. die interessanten Nachrichten, die Du mir auch in Deinem letzten Schreiben gegeben hast, zu danken. Du wirst es Dir wohl ohne meine Versicherung

⁹ Valószínűleg ADB, I. 392: Johann Baptist Ambrosy, v. ö.: Szinyeyi, I. 142—3: Ambrosi János (1754—96).

vorstellen, wie angenehm mir dies seyn mußte. Könnte ich doch Dir jene Gefühle lebhaft schildern, von denen meine Seele bei Durchlesung Deines lieben Briefes so voll war! Vielleicht kann ich das bei Deiner baldigen Umarmung, was ich gegenwärtig nicht zu thun fähig bin; u. eile für jetzt gleich zur Beantwortung der an mich gemachten Nachfragen; Dr. Paulus wußte selbst von dem Rufe nach Heidelberg nichts, wiewohl von einiger Zeit hier sehr viel davon gesprochen ward; auch glaubte ich nicht, daß er so leicht Jena verlassen möchte, da er allgemein sehr geschätzt wird, u. so großen Beyfall hat. Er hat seit drei Wochen einer Unpäßlichkeit wegen nicht gelesen, doch soll er schon sich erholt haben, u. entschlossen seyn, kommenden Montag seine beyden Vorlesungen wieder fortzusetzen. Wäre er durch seine Krankheit nicht so lange abgehalten worden, so würde er diesmal ziemlich früh geschlossen haben, so aber glaube ich, daß er höchstens vor Palm-Sonntag schließen wird. Schelling möchte wohl noch im März zu lesen aufhören, da er sobald als möglich seine Reise anzutreten gesonnen ist. Griesbach möchte wohl — wie es immer seine Gewohnheit seyn soll — auch jetzt biß vor Palm-Sonntag lesen; so auch Loder, wiewohl er in der medicinisch. Anthropologie schon zu doubliren angefangen hat; Schütz wird diesmal auch schwerlich eher schliessen können, eben so Voigt u. Göttling;¹ Niethammer aber pflegt etwas früher zu schliessen. Einige Juristen pflegen nicht selten noch in der Woche vor Ostern zu lesen. Doch ich werde Gelegenheit haben, Dir hierüber noch bestimmtere Nachricht zu geben. — Wahrscheinlich wird es Dir schon bekannt seyn, daß nachdem Liedemann² den Ruff nach Oedenburg ausgeschlagen hatte, Kralovanszky³ dahin beruffen sei; noch wissen aber wir nicht, ob er diesen Ruff angenommen habe oder nicht.

In Rücksicht des Conventions-Geldes haben wir die traurigsten Nachrichten aus Ungarn u. Siebenbürgen erhalten, Sajben bekam seinen Wechsel, der Wiener-Courant ausgestellt war, nicht höher als 75 für 100 ausgezahlt, also mit 25 Abzug. In Siebenbürgen ist das Conventions-Geld auch nicht leichter zu haben, da daselbst 54 pro Cent gezahlt wird. Soviel ich von Einigen hörte, soll das Agio merklich verschieden seyn, nachdem man entweder Bank-Noten oder die neuen Siebner Stücke gegen das Gute Geld gibt. Hierüber habe ich aus Zipßen noch keine bestimmte Nachricht erhalten; vielleicht habe ich das Vergnügen, von Dir

¹ Prof. Joh. Friedr. Aug. Goettling, jénai vegyész, Karl. Wilh. Goettling (1793—1869), a neves jénai filológus apja. — V. ö.: ADB, IX. 487.

² Liedemann Márton (1767—1837), 1793. óta igazg.-tanár Lőcsén. 1815-től lelkész Kolozsvárt. A jénai két term. tud. társaságnak tagja volt. — V. ö.: Szinyei, VII. 1212—15.

³ Kralovanszky András (1759—1809) késmárki, majd eperjesi tanári működés után 1803. jan. 9. évi 500 frt. fizetéssel került Sopronba. 1795—1808 között Rumyhoz írt 8 levele megvan az Akadémia kéziratgyűjteményében.

darüber Auskunft zu bekommen. Ich ersuche Dich daher, die Nachrichten, die Du in dieser Hinsicht erhalten hast, mir gefälligst mitzutheilen. Auch hat man mir zu schreiben vergessen, wann die Zipfer Kirschner zur Leipziger Oster-Messe aufbrechen werden, da ich doch sie, wegen den (so!) zeitigen Anfang der Collegien nach Ostern, sobald als möglich in Leipzig zu sprechen wünschte.

Batschens Stelle ist noch immer unbesetzt, auch ist es nun wahrscheinlich, daß es kommenden Sommer dabei bleiben wird. — Lenz rüstet sich gewaltig zum Vortrag der Naturgeschichte; Botanik wird, wie man sagt, der junge Voigt,⁴ ein Sohn des H. Prorectors, der vor kurzem promovirte, lesen. Ob dadurch für diese allerdings sehr wichtigen Bedürfnisse hinlänglich gesorgt seyn wird, will ich zum Voraus nicht entscheiden. Doch ich glaube, daß Batsch sobald nicht vergessen wird. Indeß, wenn Lenz beim Gebrauch des herzogl. Naturalien-Cabineths eben so nachsichtig seyn wird als er es in Rücksicht der Sammlung der mineralogisch. Societät zu seyn pflegt, so könnte man sich wohl des Vortrags wegen hinlänglich entschädiget halten.

Angenehm wäre es mir zum Voraus zu erfahren, unter welchen Bedingungen u. wie oft die naturhistorischen Sammlungen, u. der botanische Garten in Göttingen zu benutzen sind, u. ich ersuche Dich daher, mir darüber Nachricht zu geben. — Lenz ist mit der Aufstellung des Cabineths von Fürsten Galitzin der strengen Kälte wegen, noch nicht weit gekommen, doch läßt sich erwarten, daß er bei dieser milden Witterung ungehindert daran arbeiten wird. Er ist über Deinen Brief höchst erfreut gewesen, doch dies wird er Dir wohl selbst geschrieben haben.

Für den mir versprochenen Lektions-Catalog danke ich Dir herzlich. Georg u. Fernow haben ihre zu haltenden Vorlesungen noch nicht eingeschickt; u. es könnte wohl seyn, daß der Catalog deswegen diesmal etwas später erscheinen wird; doch sobald er erscheint, will ich Dir ein Exemplar überschicken.

Der Streit zwischen Schelling u. Schütz ist von neuem ziemlich heftig angeregt worden. Auf A. W. Schlegels mit vieler Hitze geschriebene Broschüre: „Rüge einer in der A. L. Z. begangenen Ehrenschändung u. s. w. (Tübingen, Cotta 1802)“, worin Schlegel die Stelle Schellings vertrat, antwortete Schütz mit vieler Satyre, wenn auch nicht so großer Heftigkeit, in seinem Schriftchen: Species facti nebst Actenstücken, daß H. Rath Schlegel, durch die der A. L. Zeitung fälschlich aufgebürdete Ehrenschändung, nur sich selbst beschimpft habe, mit einem Anhang über den Schellingisch. Obscurantismus (Jena b. Göpfedt 1803); letzteres in Bezug auf seine Abhandlung, im ersten Hefte des erst. Bdes seiner neuen Zeitschrift für sp. Ph.: Benehmen des

⁴ Friedr. Siegm. Voigt (1781—1850) botanikus, előadásiban védte Goethe „Metamorphosenlehre“-jét. — V. ö.: ADB, XL. 204.

Obscurantismus gegen die Naturphilosophie.⁵

Indeß in den Vorlesungen schweigen sie davon, wie billig. Von Friedrich Schlegel erschien eine Broschüre unter dem Titel: „Kritische Grundgesetze der schriftstellerischen Mittheilung, mit einem Gedichte: Herkules Musagetes (Hamburg 1803) mit der Dedication: Deutschlands ernsthaften Bestien gewidmet. — Auf die Schrift: „Was ist Religion u. was kann sie nur seyn? Eine genaue Bestimmung der einzigen höchsten Religion in Briefen zweyer Freunden“ (Zerbst, b. Füchsel 1803) wirst du schon durch die Recension derselben in den ersten Blättern dieses Jahrgangs der A. L. Z. aufmerksam geworden seyn.⁶ Sie ist mit vielem Enthusiasmus geschrieben. Vielleicht können wir darüber einander ausführlicher unsere Gedanken mittheilen.

Nun noch Einiges von Jena: Der Hallenser Student, dessen ich in meinem letzten Schreiben erwähnte, ist auf eine Festung gebracht worden. Leutner, der einen Curländer, Kleinberg, gestochen hatte, sitzt seit 8 Tage auf der Haupt-Wache allhier. Neuerlich ist ein Westphale von einem Cur-Sachsen stark verwundet worden. Bei der Untersuchung sollen sich nach dem Beispiel der Cur- u. Liefländer mehrere, die sich geschlagen hatten, selbst angegeben haben; doch ist sie biß jetzt noch nicht beendet.

Auf die im I. B. der Lit. Zeit. pro 1. 1803. angeblich von einigen Gelehrten Ungarns zur Beantwortung aufgestellten Fragen sollen nächstens Gegenbemerkungen erscheinen.⁷

⁵ A Schütz és Hufeland vezetése alatt álló Allg. Lit.-Zeitung-gal Schelling már 1799. óta szembenállt, mert az a kanti filozófia híve volt. Schelling személyes magatartása sokban hozzájárult, hogy a viszony közte és ellenfelei között elmérgesedett. Így orvosi körből kiinduló támadásokra — mivel a Naturphilosophie az orvostudomány befolyásolására is törekedett s a browniánusok rokonszenveztek vele —, Schelling durván választott folyóiratában „Benehmen des Obscurantismus gegen die Naturphilosophie“ címen.

⁶ V. ö.: Allg. Literatur-Zeitung, Jena, 1805., 1—2. sz. (jan. 1.).

⁷ Az Intelligenzblatt der Allg. Literatur-Zeitung 1805. évf. 1. sz. a „Preise“ rovathban hozza a következőket:

„Mehrere ungarische Gelehrte wünschen folgende Fragen beantwortet:

I. Hat Ungarn wohl wie England und Rußland Mäcenaten?

II. Was hindert am meisten die Wissenschaften und Manufakturen?

III. Wie könnte eine leichte und gründliche Lehrart in Ungarns Schulen eingeführt werden?

IV. Kann und will derjenige Literatus, der diese Fragen beantwortet, seine eigene Biographie zur Beförderung der Literatur-Geschichte beschreiben?

Die Beantwortung dieser Fragen muß deutsch abgefaßt und der Universität zu Pesth binnen einem Vierteljahr, d. i. bis zum 14. Februar

Baron Podmanitzky reiset kommende Ostern von hier ab; noch ist er gesonnen, in *Landshut* sich etwas länger aufzuhalten. Außer dem Privatissimum b. Schelling besucht er keine Vorlesungen. Sajben reiset kommende Ostern ganz sicher zurück; höchst wahrscheinlich auch Laurentzi, von den Reformirten aber die beyden Vágó⁸ u. Ketskeméti.⁹ Grüße von mir unsere Patrioten Bernát, Patay, Szathmáry u. Karátsonyi. Dich grüßen herzlich alle Deine hiesigen Bekannten, u. wünschen Dein baldiges Wiedersehen, so wie die übrigen Patrioten Deine persönliche Bekanntschaft.

Ich aber mit aller Liebe u. Achtung

Dein

Freund u. Bruder
Joh. Sam. Dianovszky

IX.

Az utolsó jénai keltezésű levél. Rummy közben elutazott Göttingából, s Jénában töltött négy napot, mely idő alatt barátjánál, Dianovszkynál lakott. Dianovszky meghatott szavakkal ecseteli, milyen őszinte barátsággal viseltetik Rummy iránt s milyen élénken képzei maga elé azt a boldogságot, amelyben Rummynek a családi körben része van.

Dianovszky a jénai mineralógiai társaság titkári teendőit végzi. A latin társaságba való felvétele alkalmából üdvözli Rummyt s mellékelten küldi neki az erről szóló oklevelet.

Ezenkívül tudósít a jénai egyetem tanári karában végbenő változásokról, úgyszintén több magyarországi diáktársak küszöbönálló elutazásáról. A következő félévet már Göttingában akarja eltölteni.

1805, zur gründlichen Beurtheilung franco eingesendet werden. Die beste Beantwortung dieser Frage wird sodann als Preisschrift anerkannt und erforderlichen Falls in die ungarische oder lateinische Sprache übersetzt als Preisschrift zum Druck befördert werden. Der H. Verfasser soll eine Anzahl gedruckter Exemplarien, nebst einem ansehnlichen Honorarium. erhalten.“

⁸ V. ö.: Mokos: Paulus és Ladislaus Vagho, 1802. nyári félév.

⁹ V. ö.: Mokos: Daniel Kecskeméti, 1802. nyf. és Szinnyei, V. 1512: Kecskeméti Dániel (sz. 1781), Jénából Göttingába ment, beutazta Nyugat-Európát, majd 1804. lelkész lett.

Jena, am 29-sten Juli 1805.

Theuerster!

Nach einem Stillschweigen nun wieder einen Brief an Dich. Aber der langen Unterbrechung unserer gegenseitigen Mittheilung unerachtet, glaube ich dennoch Dir nur dasjenige zu sagen, wovon Du selbst vollkommen überzeugt bist, wenn ich Dich versichere, daß ich seit unserer letzten Trennung täglich an Dich dachte, u. so wenig bestimmtes ich auch von Deinen Ereignissen auf der Reise hörte, so freute es mich dennoch innigst in allgemeinem vernommen zu haben, daß Du glücklich in Wien angekommen seyst. Zuversichtsvoll will ich hoffen, daß Du auch unser geliebtes Zipßen glücklich betreten, u. in den Umarmungen Deiner schätzbaren Eltern — denen ich mich bestens zu empfehlen bitte — u. Deines Dich zärtlich liebenden Geschwisters die innigste Wonne genossen habest. Die angenehmsten Gefühle beleben mich auch jetzt, da ich zu wiederholten Malen mir dies vorstelle; aber lebhafter noch wird meine Theilnahme an Deinen glücklichen Empfindungen seyn, wenn ich, wie ich hoffe, das Vergnügen haben werde, sie von Dir selbst geschildert zu lesen, u. dann Deine Worte in ähnliche Empfindungen auflösen zu können.

Daß ich Dir das Diplom der Lateinischen Societät nicht früher übersandte, da es schon vergangenen Monath ausgefertigt worden, werde ich mich ein andermal entschuldigen; wie wohl ich jetzt schon anführen könnte, daß meine vermehrte Geschäfte als Secretär der Mineralogischen Societät meine Privat. Correspondence hemmte! Doch wahrscheinlich ist ein anderes Mißverständniß daran Schuld gewesen — u. Du wirst mir dies hoffentlich vergeben. Aber wahrhaft macht es mir Vergnügen, Dir zur Aufnahme in die Lateinische Gesellschaft gratuliren zu können. Eichstädt verdient als Gelehrter u. Mensch alle Achtung u. die Societät unter seiner Direction scheint immer mehr empor zu kommen. Die Recension der Heynischen Ausgabe der Ilias¹ hat, wie sich schon vermuthen ließ, große Sensation erregt, von Gotha sind darüber die ersten Beschwerden ausgegangen. Nach einer nicht unwahrscheinlichen Vermuthung soll Eichstädt die von Voß u. Wolf dazu gelieferten Materialien in ein Ganzes zusammengebracht haben; ersterer beruft sich in den Vorlesungen oft auf die Recension.

Marezoll² hat sich allgemeinen Beifall erworben, auch hat er ohnstreitig das meiste zu dem bessern Betragen der Studenten in der Kirche beigetragen; Keiner der immer ziemlich zahlreich anwesenden erlaubt es sich, die Kirche vor geendigter Predigt zu verlassen, oder während derselben wie sonst Stürmer u. Helme aufzuhalten.

Hofrath Schütz ist seit 2 Wochen im Bade, u. wird erst kommenden

¹ Allg. Lit.-Zeit., 1805., 125. stb. szám.

² Johann Gottlob Marezoll (1761—1828), racionalista protestáns teológus és hitszónok, 1805. Kopenhágából — Herder közbenjárásával — került Jénába. — V. ö.: ADB, XX. 316f.

Donnerstag seine Collegia wieder anfangen; unter seinen 30 Zuhörern in der Pädagogik sind 18 Landsleute.

Schelling kommt wahrscheinlich nicht wieder nach Jena; er wird sich, wie man sagt, nach Bamberg begeben, wohin auch Kilian einen Ruf mit 1000 Floren Gehalt angenommen hat. Die angefangenen Vorlesungen über das akademische Studium hat Schelling nicht geendigt; indeß sind sie vollständig vergangene Messe bei Cotta in Tübingen erschienen.³ Ohnstreitig die populärste der Schellingischen Schriften, wo die Resultate seiner philosophischen Forschungen trefflich angegeben u. die Ansicht nach seinem Systeme über das Universum des Wissens anziehend geschildert ist. Die zweite Auflage seiner Ideen zur Naturphilosophie hat viele Vorzüge vor der ersten, jedes Capitel hat Zusätze erhalten. Sie ist die beste Einleitung zu dem noch zu erwartenden System der Naturphilosophie. Jetzt lesen Schad u. Krause⁴ über Naturphilosophie, doch nicht mit großem Beifall.

Die Anzahl der Jenenser Studenten hat wieder ziemlich abgenommen. sie beträgt nun kaum 500; u. die Aussichten für die Zukunft sind nicht die besten. Daß Loder nach Halle abgeht, wirst Du wahrscheinlich vernommen haben, seine Stelle ist noch nicht besetzt, man hofit (sol), Sömmering⁵ werde sie annehmen. — Baron Zay ist von seiner Mutter zurückberuffen worden, u. hielt sich mit seinem Hofmeister Waschowski auf der Durchreise nach Leipzig 2 Tage bei uns auf.⁶

H. Glatz hat sich mit H. Blasko fast 8 Tage in Jena aufgehalten; wir machten mit ihm auch eine Excursion nach der Leuchtenburg; er ist jetzt heiterer u. aufgelegter als sonst gewesen. u. scheint nun mit seiner Lage ziemlich zufrieden zu seyn, bald möchte er wohl nicht nach Ungarn zurückreisen.

Griesbach hat sich noch immer nicht ganz erholt, doch merkt man seine Schwäche mehr in Gesprächen als im Vortrage.

Von unsern Landsleuten gehen diesen Herbst ab: Cristofi, Bader,⁷

³ „Über die Methode des akademischen Studiums“, 1803.

⁴ Karl Christian Friedr. Krause (1781—1832), hányatott életű filozófus, schol sem tudott tanszéket kapni, bár nagy gondolkodó; önálló rendszere a kantizmus folytatása. Jénában 1802-től, mint m. tanár, matematikát, logikát, természetjogot, természetfilozófiát. val. a filozófia rendszeréről ad elő.

⁵ Samuel Thomas Sömmering (1755—1830), német anatómus. Nem fogadta el a jénai meghívást. helyette Münchent választotta. — V. ö.: ADB. XXXV. 610ff.

⁶ Waschovszky és br. Zay 1802. máj. 11. íratkoztak be Göttingába, az itteni zavargások miatt Zay bárónő parancsára a harmadik félévre Lipszébe mentek. — V. ö.: Kepp Mária: Rummy Károly György Göttingában. Bp., 1938., 17. l.

⁷ V. ö.: Mokus: Frider. Bader, 1802. nyf.

Halbschuh,⁸ Horváth,⁹ Lengyel,¹⁰ Kecskeméti, Sebő¹¹ u. Szabó,¹² ich reise wahrscheinlich in der Mitte des Septembers ab, da ich theils in Gotha u. Schnepfenthal mich aufzuhalten gesonnen bin, theils noch von Göttingen aus in den Herbst-Ferien eine Excursion zu machen wünschte. Ich erwarte indeß noch von Bernát über einige Anfragen Antwort. Jüngst habe ich bei Valenti¹³ im Italienischen Stunden zu nehmen angefangen.

Empfiehl mich bestens allen guten Freunden; ich erwarte von Deiner Freundschaft auch Einiges über die Wiener Censur-Angelegenheiten, so wie Du auch die Güte haben wirst, mich zu berichten, ob u. wie die verbotenen Bücher in Ungarn zu haben sind. Hiemit bin ich mit aller Wärme

Dein
Dich ewig liebender Freund u. Bruder
Joh. Sam. Dianovszky.

X.

Dianovszky Göttingába, Rummy már hazaérkezett és elfoglalta kémárki prefektusi állását. Dianovszky attól fél, hogy az állással járó nagy elfoglaltság letöri Rummyt, elnyomja írói tehetségét. Bár Rummy azt állítja, hogy meg van elégedve munkakörével, Dianovszky érzi, hogy ez a megelégedés csak „saját műve“ s örülne, ha azt hallaná, hogy egy második prefektus alkalmazása által valóban könnyebbednék a ráneheződő teher.

Beszámol a szünidőben tett hosszabb hannoveri és braunschweigi kirándulásáról. Említi, milyen magyar és más előkelőségek tartózkodnak Göttingában, milyen változások vannak az egyetem tanári karában, hogy a Berzeviczy Gergely által ígért növények még nem érkeztek meg és hogy gróf

⁸ U. i.: Daniel Halbschuh, 1802. nyf.

⁹ U. i.: Petr. Horváth, 1802. tf.

¹⁰ U. i.: Steph. Lengyel, 1801. tf. és Szinnyei VII. 1061: Jénából 2 év után 1 évre Götting-ba ment, 1804-től 10 éven át nevelő, jószágigazgató, 1816—35-ig (haláláig) a kolozsvári ev. ref. főisk. tanára.

¹¹ Mokos szerint Paulus Sebő, 1802. nyf. — V. ö.: Szinnyei, XII. 841: Sebő Pál, ev. ref. prédikátor.

¹² V. ö.: Mokos: 1. Alexius Szabó, Hungarus, 1801. nyf. és 2. Alexius Szabó, Transylv., 1802. tf.

¹³ A. G. de Valenti, az olasz nyelv lektora a jénai egyetemen. — V. ö.: ADB, XXXIX. 459.

Széchenyi Ferencet a göttingai királyi tudományos társaság tiszteletbeli tagjává választotta meg. Heyne és Stäudlin professzorok tiszteletüket küldik Rumynak.

Göttingen, d. 24. Nov. 1803.

Deine beiden Briefe habe ich richtig erhalten. Erstern noch in Jena, wiewohl nicht lange vor meiner Abreise, letztern zu Anfang dieses Monaths in Göttingen. Ich glaube Dich nur kürzlich versichern zu können, daß sie mir innige Freude gemacht haben. Nimm Theurer! auch jetzt für die deutlichen Beweise Deiner mir so schätzbaren Freundschaft, wie auch für so manche interessante Nachrichten meinen innigsten Dank hin; immer wird es mein angenehmstes Geschäft seyn, jene, soviel es an mir steht, zu erwiedern (sol). Daß die Überwindung der Schwierigkeiten, die mit einer Präfekten Stelle im Institute verbunden sind, Deinen restlosen Eifer nichts weniger als unterdrückt haben werden, bin ich vollkommen überzeugt u. die Zufriedenheit mit Deiner Lage ist gewiß ganz Dein eigenes Werk. Dein Wirkungskreis am Lyceo kann Dir nicht anders als sehr erwünscht seyn, aber sehr angenehm wird es mir doch seyn zu vernehmen, daß durch einen Zweiten Präfekten Du einiger Geschäfte wirklich überhoben worden seist. Daß mir die Nachricht von dem in Käsmark zu Stande gekommenen Journalistico in mancher Hinsicht angenehm gewesen seyn müsse, wirst Du mir wohl leicht zugestehen. Die neuesten Hefte der Zeitschrift des H. v. Schedius habe ich noch nicht erhalten können. — Herr Glatz soll von Venedig einen Antrag erhalten, aber nicht annehmbar gefunden haben. Deine Nachrichten über die Censur-Angelegenheiten werden mich gegen manchen Fehltritt sichern.

Heine u. Stäudlin lassen sich Dir empfehlen; jener war über die Nachricht, die ich ihm von Dir gegeben habe, sehr erfreut, biß jetzt sind aber die von H. v. Berzeviczy spendirten Pflanzen noch nicht angekommen; eben so erwartet H. Consistorialrath Stäudlin begierig den Aufsatz, dessen Du Erwähnung gethan hast durch H. Böttiger; auch andere der hiesigen Professoren wissen sich Deiner bestens zu erinnern. Der zweite Band der Annalen der mineralog. Societät zu Jena ist noch nicht erschienen, auch ist die Stelle des Präsidenten noch vacant, zum Vice-Präsidenten aber war schon früher Berghauptmann Irebra erwählt worden. Das Protocoll der Societät führt nach meinem Abgang Blasko.— Simon¹ ist, nachdem er die Nachricht von dem Tod seines Vaters vernommen hatte, von Leipzig nach Jena.

Ich machte meine Reise von Jena nach Göttingen mit Freund Blasko. Wir gingen von da den 13ten Sept. ab, weil wir uns aber in Neudietendorf u. Schnepfenthal auch aufgehalten hatten, kamen wir erst den 20sten hier an. Bei unserer Ankunft haben noch mehrere der hiesigen Professoren gelesen, so daß auch Blasko die Absicht seiner

¹ V. ö.: Mokos: Samuel Simon, 1803. tf. és Szinnyei, XII. 1063.

Reise ziemlich erreichen konnte. Von hier aus machten wir einen Exkurs nach Hannover, wo wir grade zu Anfang des XII. J. d. Franz. Rep. eintrafen, wobei aber eben nicht viel Feierlichkeiten begangen worden; mein Vorhaben, eine Reise nach Hamburg mit Rhymer u. Berneth zu machen, ward ich genöthigt für damals aufzugeben; u. ich unternahm die Rückreise mit Blasko über Braunschweig u. Wolfenbüttel. Dort habe ich eine sehr vergnügte Stunde bei dem ehrwürdigen Greise durchlebt; großen Theils warst Du der Gegenstand unserer Unterhaltung; u. sein jüngerer Sohn, der mit Dir in Wolfenbüttel gewesen ist, hat uns manche interessante Notizen gegeben.² In Wolfenbüttel erfuhren wir, daß um Manuscripte kopiren lassen zu dürfen, die Erlaubniß beim Herzog nachgesucht werden muß, die man aber gewöhnlich ohne Umstände erhält. Nähere Nachrichten hierüber wirst Du wahrscheinlich von H. Szeletzky schon erhalten haben. Von Wolfenbüttel aus machten wir eine sehr interessante Tour über den Harz, u. verweilten vorzüglich in Goslar u. Clausthal; wir machten die Reise größtentheils zu Fuß, u. es fehlte uns nicht an mannigfaltigem Genuß; ich werde sie gewiß immer unter die angenehmsten Unternehmungen rechnen, sie soll einst Gegenstand unserer mündlichen Unterhaltung werden.

Nun noch einiges über Göttingen. Die Ruhe der Stadt u. folglich auch der hiesigen Universität ist vollkommen gesichert; ja es wird hier von den Franzosen auch viel weniger gesprochen als anderwärtig, Die Zahl der diesen Michäeli inscribirten beläuft sich über 160; der Abgegangenen sollen beträchtlich weniger gewesen seyn; unter den jetzt Angekommenen ist auch der Curprinz von Baiern; auch ein Polnischer Fürst soll hier seyn, ich habe aber seinen Namen noch nicht erfahren, „hochgebohrne (so!) Reichsgrafen“ gibt es wie gewöhnlich genug; aus Siebenbürgen sind die Grafen Teleki u. Betlen (so!) hier, jener mit seinem Hofmeister Connert — ein Siebenb. Sachse — u. dieser mit einem gewissen Herrn v. Incedi. Von Jena kamen mit mir Ketskeméti u. Lengyel. Zeik ist seit Ostern hier. Die übrigen Landsleute sind Dir wohl alle bekannt. Unmittelbar ist weder aus Siebenbürgen noch aus Ungarn diesen Herbst hier angekommen. Vorgestern ist General Mortier³ hier gewesen, Du wirst Dir leicht vorstellen, daß die Universität ihm alle möglichen Ehrenbezeugungen erwiesen haben wird — Heyne, Martens,⁴ Meiners⁵ machten ihm sogleich bei seiner Ankunft die...^{5a}, erhielt 2

² Lásd: 17. l., 44. jegyzet.

³ Edouard A. C. J. Mortier (1768—1835), francia tábornagy. 1803. ő szállta meg Hannovert.

⁴ Georg. Friedr. von Martens (1756—1821), jogtanár, 1808. politikai pályára lépett. — V. ö.: ADB, XX. 461ff.

⁵ Christoph Meiners (1747—1810), a göttingai egy.-en pszichológiát, esztétikát, filozófiatörténetet és egyáztört.-et adott elő.

^{5a} A kézirat itt érthetetlen.

Jäger zur Ehrenwache, auf der Bibliothek wurden ihm alle Professoren vorgestellt; nach Besichtigung des Museums u. der Bibliothek fuhr er in den botanischen Garten, u. auf die Reitbahn, wo mit den Pferden, die er daselbst hatte dressiren lassen, mehrere Manouvres vorgenommen wurden; den Erbprinzen von Baiern hat auch er besucht. — Professor Grellmann⁶ geht nun ganz gewiss kommende Ostern nach Moskau ab; aber Hofman⁷ bleibt wahrscheinlich hier, wiewohl er mit seiner Lage eben nicht zufrieden ist. Cappel⁸ hat einen Ruf nach Würzburg angenommen. — Schelling soll seine Vorlesungen bereits in Würzburg eröffnet haben; Prof. Paulus geht auch noch vor Ende dieses Jahres daher ab. Eine natürliche Folge von dem so harten Schläge, der Jena plötzlich getroffen hat, war es, daß die Zahl der Jenenser stark abgenommen hat. —

Den 19ten dieses hielt die königl. Societät der Wissenschaften ihre 53te Stiftungsfeyer. Hofrath Blumenbach hielt eine Vorlesung, oder vielmehr er sagte, daß er eine ausgearbeitet habe; über den Nutzen archäologischer Untersuchungen für Naturgeschichte u. sprach wie gewöhnlich ganz frei deutsch darüber. Darauf kündigte J. R. Heyne den Zweck der Zusammenkunft an, u. that in den gefühlvollsten Ausdrücken eine zweckmässige Erwähnung des Schatzes, dessen sich die Alma mater zu erfreuen hat; daß aber ebendeswegen: Germani, Franco-Galli u. Britanni zu desto größern Erwartungen von der Georgia-Augusta berechtigt sind, etc. Graf Széchenyi⁹ ward als aufgenommenes Ehrenmitglied vorgelesen etc.

Mit H. Hofrath Seuß habe ich sogleich bei meiner Ankunft Bekanntschaft zu machen Gelegenheit gehabt, weil ich an ihn einige Bücher von Jena mitbrachte. Mit Herrn Szathmáry setze ich das Italienische fort. Deine ehemaligen Hauswirthe kenne ich recht wohl; sie lassen sich Dir empfehlen. Grünekler ist seit Deiner Abreise gestorben. Ich bewohne bei Mad. Grünekler dieselbe Stube, auf der Du das letzte

⁶ Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756—1804), statisztikus és kultúrtörténész. 1794. r. tanár Göttingenben. 1804. mint a statisztika tanára, a moszkvai egyetemre kapott meghívást. Itt még ez évben meghalt. — V. ö.: ADB, IX. 636f.

⁷ Georg Franz Hoffmann (1761—1826), botanikus, 1792-től tanár és a növénykert igazgatója Göttingenben. 1804-től Moszkvában tanár.

⁸ Ludwig Christoph Wilh. Cappel (1772—1804), orvostanár a götting-i egyetemen, a brownizmus egyik németországi híve. Meghalt 1804. egy svájci utazás közben.

⁹ Mikor Gróf Széchenyi Ferenc 1802. nagy-czeni könyvtárának átadásával a Nemzeti Múzeum alapját megvetette s a könyvtár katalógusát a külföld tudományos intézeteinek megküldte, ezek egymásután fejezték ki elismerésüket a nagy adakozónak azzal, hogy taggá választották, így 1805. a göttingi kir. tud. társaság. — V. ö.: Szinnyei, XIII. 495.

halbe Jahr gewohnt hast. — Dich grüßen alle Landsleute; Bernáth u. Rhymer versprochen mir, einen Einschluß an Dich zu übergeben. Grüße von mir freundschaftlich unseren Sajben u. alle andern Freunde u. Bekannten. Nun Theurer lebe wohl! u. vergiß nicht

Deines

Dich aufrichtig liebenden Freundes u. Bruders

Joh. Sam. Dianovszky.

Széljegyzet: Die Briefe können noch jetzt, wie zuvor, bis Duderstadt frankirt werden, u. nur wenn sie mit der sächs. Post kommen, wird der Franco ausgestrichen.

Du erhältst jetzt mehr, statt dessen Du einige Tage früher erhalten hättest. — Die Georgia Aug. hat nun 22 Mitglied mehr als vorjährigen Sommer.

XI.

Dianovszky husvét után szándékozik Bécsen és Pesten át hazautazni, bár szívesen maradna Göttingában még egy szép nyáron át.

Köszöni a hazúlról küldött híreket; ő is beszámol egy bálról, melyet a bajor választófejedelem tiszteletére rendeztek a diákok; a magyar Teleki gróf bizalmas viszonyban van a herceggel. Ammon levelét csatolja, Stäudlin üzenetét közvetíti.

Göttingen, am 5ten Dec. 1805.

Theurer, innigst geliebter Freund!

Ich habe Dein angenehmes Schreiben kurz nach Absendung meiner Antwort an Dich — die Du unfehlbar nebst den Einschlässen richtig erhalten haben wirst — empfangen, und ich eile für jetzt vorzüglich, um Dir über die gemachten Aufträge Bericht zu erstatten.

Vom Buchhändler Dietrich habe ich bereits die defekten Bogen von Krugs¹ Encyclopädie 2ten Theils F—L in Empfang genommen, so wie auch von Buhles² Lehrbuch der Geschichte der Philosophie sechsten Theils erste u. zweite Hälfte, wofür ich an ihn 2 rthr. 4. g. gezahlt habe; der achte Theil erscheint kommende Ostern, ich hoffe demnach auch diesen besorgen zu können, wenn er zur Messe erscheint.

¹ Willh. Traugott Krug (1770—1842), filozófus, önálló rendszere Kant tanaira épült. Itt eml. munkája: „Versuch einer systematischen Encyclopädie der Künste“, 1802. — V. ö.: ADB, XVII. 220ff.

² Joh. Gottlieb Gerh. Buhle (1754—1821), 1794. a filozófia r. tanára a götting.-i egy.-en. 1804—14 Moszkvában tanár. Itt említett munkája: Lehrbuch der Gesch. der Philosophie und einer kritischen Literatur derselben. 8 Bde, 1796—1804.

Daß bei der diesjährigen Stiftungsfeier der königlichen Societät keine neuen Mitglieder aus Ungarn außer dem Grafen Széchenyi aufgenommen worden sind, habe ich Dir schon früher geschrieben.

Herr Consistorialrath Ammon hat nebst einer Empfehlung mir inneliegenden Brief an Dich übergeben; Stäudlin erwartet den Aufsatz durch Böttiger mit großer Begierde, sobald er ihn empfängt, wirst Du von ihm Nachricht darüber erhalten.

Für die mir aus unserem lieben Vaterlande mitgetheilten Nachrichten bin ich Dir innigst verbunden; u. Deine Freundschaft macht mir die gegründete Hofnung, daß Du mich auch in der Folge von Zeit zu Zeit mit einem Schreiben erfreuen wirst.

Den 1. Dec. gaben etwa 50 Studenten dem Curprinzen von Baiern einen splendiden Ball. der gegen 500 Louis d'or gekostet haben soll, mit Graf Teleki ist er besonders vertraut. Berneth konnte sich noch nicht entschließen, ob er kommende Ostern abgehn wird oder nicht? Ich glaube, er bleibt den Sommer über noch hier. — Daß es auch mir sehr lieb wäre, einen Sommer in Göttingen zuzubringen, wirst Du mir wohl leicht zugestehen u. doch wird dies kaum möglich seyn; ob ich mit den Kirschnern zurückreisen werde, ist sehr ungewiß, da ich meinen Plan, mich in Wien u. Pest noch eine Zeitlang aufzuhalten, nicht gerne aufgeben möchte; auf jeden Fall reise ich nur nach Ostern ab. Es grüßen Dich Alle unseren Landsleute, die Du hier kennen lerntest; auch Respetent Horn, u. Stud. Langstedt. — Eichhorn³ wird seinem Publicum über die Revolution nach Weihnachten zu lesen anfangen. Unter Heynes Aufsicht wird Montags u. Dienstags nicht Prudenz, sondern die Geschichte v. Tacitus interpretiert. — In Erwartung einer baldigen Antwort bin ich mit aller Wärme

Dein

Dich innig liebender Freund u. Bruder
Joh. Sa. Dianovszky.

Széljegyzet: Wir haben Hofnung, daß die Banknoten etwas besser angenommen werden sollen, jetzt stehen sie 76 für 100 — also doch noch beinahe ein Viertel Verlust.

XII.

Dianovszky megismétli, hogy húsvétkor elutazik Göttingából. Megemlékezik egyes göttingai professzorok távozásáról. Heyne, Grellmann és Stäudlin professzorok üdvözleteit

³ Joh. Gottfr. Eichhorn (1752—1827), a keleti nyelvek, bibliakutatás, történelem és irodalomtört. nagy német tudósa és tanára, 1775-től a jénai, 1788-tól a göttg.-i egy.-en. Itt említett előadását a köv. munkája alapján tarthatta: *Gesch. der französischen Revolution*, 2 Bde. 1797. — V. ö.: ADB, V. 731ff.

tolmácsolja. A göttingai tanárok közül többen dolgoznak a jénai Literatur-Zeitung-ba, melyet Göttingában inkább olvasnak, mint a halleit.

Göttingen, d. 6. Febr. 1804.

Theuerster, schätzbarster Freund!

Deine angenehmen Schreiben habe ich richtig erhalten, Mit innigem Vergnügen habe ich sie gelesen, u. von den frohesten Gefühlen Deiner Freundschaft durchdrungen, eile ich jetzt, so weit es bei mir steht, Dir die gewünschte Auskunft über die mir anvertrauten Angelegenheiten zu geben. An Herrn von Berzeviczy¹ wird es wahrscheinlich schon geschrieben worden seyn, daß die von ihm an die königliche Societät überschiedten Pflanzen hier den 25. Dec. richtig angekommen sind; vorige Woche ist darüber in den hiesigen gelehrten Anzeigen Nachricht gegeben worden; ich habe aber H. Prof Hofman, der es wahrscheinlich angezeigt hat, noch nicht gesprochen. — Consistorialrath Stäudlin hat den Aufsatz für sein Magazin noch immer nicht erhalten, u. bekam auch von Consistorialrath Böttiger, bei dem er desfalls nachfragte, zur Antwort, daß an ihn nichts angekommen sei; sollte der Aufsatz vielleicht zu spät anlangen, um in das nächste Stück eingedrückt zu werden, so macht sich Stäudlin doch die Hofnung, es in einem der folgenden oder auch besonders abdrucken zu lassen. Grellmann reist schon kommende Ostern von hier ab, kaum wird es ihm möglich seyn, den Druck des vierten Bandes seiner Aufklärungen² bis dahin zu besorgen, hat aber schon die Anstalten getroffen, daß er bald hier erscheinen soll wahrscheinlich bis Michaeli; vor 8 Tagen hatte er den Aufsatz noch nicht erhalten; von seiner Geschichte Oesterreichs sind schon 22 Bogen gedruckt, sie wird bis Ostern fertig, bald darauf soll die Statistik Oestreichs als zweiter Band folgen, das ganze Werk wird 50—60 Bogen betragen. Sowohl Heyne als Grellmann u. Stäudlin lassen sich Dir empfehlen. Außer Grellmann kommt auch Buhle nach Moskau. Bouterwek hat einen Ruf nach Würzburg — eine gewiß unerwartete Erscheinung — erhalten, ob er ihn annehmen wird, weiß ich nicht, doch läßt es sich erwarten, da der Curfürst v. Baiern so ansehnliche Gehalte für die Professorn ausgesetzt hat; ob Hofman nach Moskau abgehn wird, ist auch noch ungewiß. — Von den hiesigen Professoren sollen mehrere an der Jenaischen Lit. Zeitung arbeiten, sie wird auch mehr hier gelesen als die Hallenser; nur von Repetent Horn

¹ Berzeviczy Gergely (sz. 1765) a századeleji magyar tudományosság egyik külföldön is elismert tekintélye volt. 1802. a göttg.-i tud. társ. tagjává lett. Az Ersch-Gruber-féle Allg. Encyclopädie-ban Rummy írt róla cikket.

² „Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie“, I. 1795., II. 1797., III. 1802.

weiß ich es bestimmt, daß er sich den Hallensern angeschlossen habe. — Die Recension der Geschichte des hanseatischen Bundes von Sartorius in der J. L. Z. wird gewiß Deinen Beifall gefunden haben, sie ist wohl gewiß von Johannes Müller.³ Sartorius⁴ befriedigt mich in seiner Staatengeschichte u. Statistik ziemlich, jetzt ist er bei Oesterreich, England u. Frankreich hat er schon abgehandelt, noch ist ihm Preußen u. Rußland übrig. — Glatz hat mir zu Anfang des Jahrs bestimmt geschrieben, daß er den Ruff nach Wien als erster Lehrer an der dasigen protestantischen Schule angenommen habe, wahrscheinlich hat er bis jetzt Schnepfenthal schon verlassen, u. nach einem kurzen Aufenthalt bei seinen Schlesier Freunden wird er seine angemessene Bestimmung in der Kaiserstadt antreten. Wie ich Dir schon in meinem langen Brief anzeigte, reise ich Ostern ab, aber noch bin ich nicht ganz entschlossen, worüber ich die Rückreise machen werde, wahrscheinlich aber über Frankfurt a. M. u. Würzburg, Die Zahl der jetzt im Auslande Studierenden Landsleute kann ich Dir diesmal nicht bestimmt angeben, in Leipzig ist außer Baron Zay und Waschowsky niemand, in Marburg sollen etwa 5 seyn, hier sind wir folgende: Teleki mit Konnert; Betlen mit H. v. Inzedi, Szathmári, Ertsei, Varga, Karika, Lengyel, Ketskeméti, Zeik, Rhymer, Bernath, Emódi ist schon Michäeli u. Vay vor 2 Wochen abgegangen. — Daß wir uns Deiner in der Neujahrsnacht sämtlich erinnert haben, hat Dir Rhymer in seinem launigten Briefe geschrieben, auch gestern thaten wir dies, da wir bei Szathmári einen fröhlichen Abend zugebracht haben; alle Bekannten grüßen Dich, ich bin unveränderlich Dein Dich schätzender Freund

u. Bruder

J. S. Dianovszky.

Széljegyzet: Böttiger⁵ kommt nicht wie in einigen öffentlichen Blättern stand, nach Berlin, sondern nach Dresden, wie Du wohl schon wissen wirst. Es grüßen Dich namentlich auch meine Hausfrau, nebst ihren Töchtern.

XIII.

1804 június 27-én Dianovszky hazaérkezett s boldog, hogy végre szülővárosából, Lőcséről írhat. Az utazás részle-

³ Johannes von Müller (1752—1809), a híres német történétíró.

⁴ Georg Sartorius (1765—1828), történétíró, csak 1811. kapta meg a doktori címet — „honoris causa“, — bár 1802 óta a göttg.-i egy. tanára volt. „Gesch. d. Hanseatischen Bundes“ (Bd. I. 1802, Bd. II. 1803, Bd. III. 1808.) c. műve alapozta meg hírnevét.

⁵ Karl August Böttiger (1760—1835), a „Neuer deutscher Merkur“ szerkesztője 1800-tól. — V. ö.: ADB, III. 205ff.

teinek elbeszélését a várva-várt személyes találkozás idejére halasztja. Rummy számára könyveket is hozott magával és bizonyos iratot, melyet sikerült a cenzúra orra elől megmen-
tenie.

Úgy értesül, hogy Rummy megválni készül prefektusi állásától. Jómaga több nevelői állás között válogathat, még egyik javára sem döntött.

Leutschau, am 30. Juni 1804.

Theurer, innigst geliebter Freund!

Nun nach einer ziemlich langen Unterbrechung unseres Briefwechsels wieder an Dich, mein Theurer, zum erstenmal aus meiner Vaterstadt, in welcher ich am 27 dies. glücklich anlangte. Ein andermal vielleicht mündlich von meiner Reise. Möchte doch das Glück Deiner Umarmung mir bald zu Theil werden, mit Sehnsucht erwarte ich diesen seeligen Zeitpunkt. — Ungewiß wie bald Du diese Zeilen zu lesen bekommst — da ich von Einigen höre, Du seyst in Iglo bei Deinen Herrn Eltern — für jetzt nur Weniges. — C. R. Stäudlin hat mir 3 Exemplare von der bewußten Schrift übergeben für Dich, die ich glücklich der Censur entzog; eines davon überließ ich Herrn von Engel,¹ was Du hoffentlich nicht übel nehmen wirst. Der vierte Band von Grellmanns Aufklärung wird erst kommenden Michaeli erscheinen; seine Geschichte des Oest. Staats ist diese Ostern erschienen, der zweite Band wird die Statistik von Oesterreich enthalten.

Du verläßt, soviel ich weiß, Deine Präfecten Stelle; hast Du Dich schon zu einer der Dir angebotenen Stellen entschlossen? Ich habe mich noch zu keiner der Hofmeisterstellen, von denen man mir Nachricht gab, bestimmt. Wie es mir die Umstände möglich machen, spreche ich Dich in Käsmark, wo nicht, in Iglo, da Du mir hoffentlich von Deiner Abreise Nachricht geben wirst. Schreibe mir auch etwas von dem in Käsmark bestehenden Journalistico.

Deine lieben Eltern hatte ich das Vergnügen, in Iglo gesund anzutreffen. In der angenehmsten Erwartung, von Dir baldigst nun wieder etwas lesen zu können, bin ich unveränderlich

Dein

Dich aufrichtigst liebender Freund

J. S. Dianovszky.

¹ Engel János Keresztély (1770—1814), a 19. századeleji magyar tudományosság egyik lelkes munkása, a bécsi erdélyi udv. kancellária lőcsei szárm. tisztviselője. Főműve: *Gesch. des ung. Reichs*. Wien, 1813—14. — V. ö.: Szinnyei, II. 1311—15 és Körösy: Rummy élete, 21. l.

XIV.

Az elhatározás megtörtént: levélírónk báró Hellenbach leánya mellett nevelői állást vállalt Kürthön. Az állást hamarosan el kell foglalnia, de módját fogja ejteni, hogy mielőtt elhagyná a Szepességet, találkozzék drága barátjával. Rummy a Zay bárói családnál készül nevelőséget vállalni.

Leutschau, am 7. Juli 1804.

Dank Dir, mein Theurer, innigst Geliebter Freund! für die abermaligen Beweise Deiner treuen, ungeheuchelten Freundschaft. Von nun an keine Versicherungen in Worten mehr, wie theuer und werth Du mir seyst, auch nicht mehr als Erneuerung in unserm heimischen Zipfen. Den von mir am 30 Juni an Dich geschriebenen Brief glaubte ich samt dem Einschluß seit dem 1ten dieses in Deinen Händen, da sie mir nicht zurückgestellt worden. Allerdings habe ich mich zu der Hofmeisterstelle bei Baron Hellenbach in Kürth — dessen einziger Tochter von 10 Jahren auch noch eine Gouvernante vorgesetzt ist — entschlossen. Nach dem schon in Leutschau erhaltenen Brief von H. Baron ist es sein Wunsch, daß ich nächstens daselbst eintreffen möchte; doch vor dem 16 dieses trete ich meine Reise dahin auf keinen Fall an, spätestens möchte dies aber den 19ten dies. geschehen. In Iglo also, oder auf Deiner Reise dahin wird es mir wohl nicht mehr gegönnt seyn Trauter! Dich zu umarmen, vielleicht kann ich Dich kommenden Dienstag besuchen; denn schon Mittwoch gehn die examina an, welchen ich beizuwohnen wünsche; Montag aber ist das Mädchenexamen, — wahrlich nicht con amore würde ich den 15 dies. wie man es hier u. da wünscht, eine Predigt in Leutschau halten. Aber ungern u. traurig würde ich Zipfen verlassen, ohne Dich Theuerster umarmt zu haben. Beigeschlossenen Brief habe die Güte mit der Entschuldigung zu übergeben, daß ich die Durchreise des H. Rectors durch Leutschau zu spät erfahren habe, an ihn persönlich zustellen zu können. Schreibe mir, wenn ich Dich bis kommend. Posttag nicht spreche, von dem Wohnorte dieses Herrn Baron Zay u. von den sonstigen Bedingungen Deiner Stelle. Die 2 Exemplare der bewußten Schrift übergebe ich Dir entweder persönlich oder sie folgen kommenden Posttag.

Das Übrige Dir zu überschickende ist mit meinen Büchern von Preßburg noch nicht angelangt, doch habe ich Hofnung, daß sie vor meiner Abreise noch anlangen. Hat Stark wirklich den Ruf nach Bela angenommen? Was hörst Du von Eperjes?

Empfiehle mich vorzüglich Herrn Professor Genersich¹ u. Sub-

¹ Genersich János (1761—1825), a késmárki ág. ev. lyceumban a humaniorák tanára 1788-tól 1821-ig, mikor a bécsi protest. teológiai intézet tanára lett. — V, ö.: Szinyei, III. 1119—22.

rector Nadler.² Lebe indef recht wohl u. vergnügt, bis Dich wieder umarmt

Dein

Dich unveränderlich liebender Freund u. Bruder
Joh. Samuel Dianovszky.

XV.

Dianovszky halála előtti, utolsó fennmaradt levele. Kürthről írja, hová 1804 július 30-án érkezett meg. Leírja a magányos kis falut és életét a bárói házban. Helyzetével nagyjából meg van elégedve, de fájdalmasan érzi az irodalombarát ifjúság, könyvtárák, ujságok hiányát. Rumytól „irodalmi jegyzeteket“ kér a személyes közléseken túl, mivel úgy tudja, hogy ebből a szempontból előnyösebb helyzetben van.

Kürth in Neograd, am 4. Aug. 1804.

Theuerster, innigst geliebter Freund!

Noch glaube ich Dich in unserm heimnischen Zipßen u. ich eile mir durch gegenwärtige Zeilen das Vergnügen zu verschaffen, um mich, während Dein Fuß das liebe Land noch betritt, lebhafter an Deine Seite zu versetzen. Ich bin am 30 Juli, nachdem ich mich auch in Aszód zwei Tage aufgehalten, glücklich in Kürth angelangt, und lebe nun an einem wahrhaft einsamen Orte, entlegen von aller Landstraße, in einem eng eingeschlossenen Thale, ein kleines Dorf, das nicht einmal eine Kirche ziert, doch nur $\frac{1}{4}$ Stund von Acsa entfernt, eine der schönsten Gegenden, die ich je gesehen; von Pesth doch eine kleine Tagreise entfernt, folglich schon zu weit, als daß man viel literarische Hilfsmittel von dort aus erhalten könnte. Baron Hellenbach hält die Ofner u. Hamburger Zeitungen, doch hat er auch eine Sammlung von ausgewählten deutschen u. französischen Schriften; mit Predigern in der Nähe bin ich noch nicht bekannt. Die nächste Poststation ist Waitzen, wohin wöchentlich ein Bote mit u. um Briefe gesandt wird.

Französisch wird im Hofe viel gesprochen, im Verkehr mit den gemeinen Domestique muß ich das Zipßer Slovakisch radbrechen.

Bei der Zerstreuung in den letzten Tagen meines Aufenthalts in Leutschau, vergaß ich die von Stäudlin herausgegebene Brochure zu rechter Zeit abzufordern, sie ist aber unverloren, u. ich hoffe bald Gelegenheit zu haben, sie Dir zu übersenden, — bei Herrn Senior Czirbesz¹ u. Prediger Gothard² habe die Güte Dich zu erkundigen, ob die

² Nadler Ferenc, tanár Lőcsén. — V. ö.: U. o.: IX. 515.

¹ Czirbesz Jónás András (1732—1813), 1756 óta ág. ev. lelkész Iglón. — V. ö.: U. o.: II. 531—52.

² Gothard Mihály (sz. 1756), 1787-től ág. ev. lelkész Iglón. Több cikket írt Bredetzky topográfiajába. — V. ö.: U. o.: III. 1518—19.

von Bredetzky³ an sie übermachten Schriften richtig angelangt sind; ich bedaure sehr, daß mir das Vergnügen nicht zu Theil werden konnte, selbige persönlich zu überreichen; ich wünschte, wenn ich ihm schreibe, darüber auch Nachricht ihm zu ertheilen. Wozu Du Dich endlich entschlossen, wirst Du hoffentlich in Deinem nächsten Schreiben mir ausführlicher schreiben, — anfangs hält es wohl etwas schwer, sich in seine neue Lage als Hofmeister sogleich zu fügen, doch habe ich hinlängliche Ursache, mit den Verhältnissen werde ich mich hier bestimmt, was Behandlung anbetrifft (so!), zufrieden zu seyn.

Deine Freundschaft, und das mir auch letzthin mündlich gethane Versprechen bürgt mir hinlänglich dafür, daß unsere schriftliche Mittheilung durch keinen Wechsel der Umstände unterbrechen werden soll. Tröstend ist jetzt schon für mich der Gedanke, von Dir bisweilen schriftliche Beweise Deiner fortwährend freundschaftlichen Gesinnungen und literarische Notizen⁴ — Da ich zum voraus wissen kann, daß Deine Lage gewiß in dieser Hinsicht vortheilhafter seyn wird. — Jetzt ist mir die einzige Hofnung übrig, daß ich vielleicht von Pesth aus einige Journale durch Dr. Lübeck erhalte — u. auch dieser soll, wie ich eben heute vernommen, Director einer Salpetersiederei in Visegrád worden seyn. — Es wird Dir bekannt seyn, daß an Jarosis Stelle, der mit abgegangen, Waschowski berufen — so referirte es Hofrath Kadwanzky — alii aliat. — Ambrosius findet bei Gründung seines Institutes viele Hindernisse, er zeigt aber den festesten Entschluß, u. will lieber seine Stelle als das Institut aufgeben.

Wie sind nun endlich die Aperturen in Zipßen ausgefüllt? — Meine Empfehlung an Deine werthen Herrn Eltern, Empfehl mich besonders dem freundlichen Andenken des in so hohem Grade schätzbaren Mannes u. Gelehrten Genersich — innig freue ich mich seiner Bekanntschaft. — Was hast du für Nachrichten von Götting? Ich habe von Bernath erst einen einzigen Brief erhalten. Bogsch scheint auch mit seiner Lage in Buda mehr nicht ganz zufrieden. Nun, lebe recht wohl, Theurer, u. bringe vergnügt zu die Tage, wo Dir in Zipßen zu verleben vergönnt ist, ich bin unveränderlich

Dein

Dich liebender u. schätzender

Dianovszky.

³ Bredetzky Sámuel (1772—1812). Mint jénai egy.-i hallgató, felkereste Goethét, Schillert, Herdert és Wielandot Weimaran, Goethével levelezett is. Mint lemergi szuperintendens halt meg. Magyar szempontból legfontosabb műve (nagyreszt ő írta): Beyträge zur Topographie des Königreichs Ungarn. Wien, 1805—5. és Neue Beytr. zur Topogr. des Königreichs Ungarn. Wien, 1805—7. — U. o.: I. 1332—34.

⁴ Igy az eredeti.

Karl Georg Romy und die Universität Jena.

— Deutscher Auszug. —

Karl Georg Romy, der deutsch-ungarische Schriftsteller (1780—1847), verbrachte seine höheren Studienjahre auf der Universität Göttingen. Er wollte noch ein Semester auf der Jenaer Universität studieren, doch dieser Plan wurde durch verschiedene Umstände vereitelt. Während seines Aufenthalts in Göttingen geriet er in mannigfache Berührung mit der Universität Jena, die dann auch auf seine spätere literarische Tätigkeit auswirkte. Der erste Faden, der ihn mit Jena verbunden hat, war sein treuer Freund, Johann Samuel *D i a n o v s z k y*, der zur selben Zeit auf der hiesigen Universität studierte. Dieser hochbegabte junge Landsmann korrespondierte mit Romy von 1801 bis zu seinem frühen Tode in 1804. (Seine 15 Briefe siehe im Anhang!)

Außer seinen Landsleuten sind von seinen Jenaer Verbindungen zwei Namen hervorzuheben: Johann Georg *L e n z*, Professor der Mineralogie zu Jena und der Philolog Heinrich Karl Abraham *E i c h s t ä d t*. Durch den ersteren wurde er in die Jenaische „herzogliche Gesellschaft für die gesamte Mineralogie“, durch den letzteren in die hiesige Lateinische Societät als corresp. Mitglied aufgenommen.

Mit beiden Professoren blieb Romy auch nach seiner Rückkehr aus Deutschland in Verbindung. Lenz hat er Mineralien und Artikel für die Annalen der mineralogischen Societät geliefert, sein Verhältnis zu ihm war sehr herzlich, wovon einige Briefe von Lenz, die in dieser Arbeit mitgeteilt werden, zeugen. Die Bekanntschaft mit Eichstädt ist ihm nicht so sehr als dem Director der lateinischen Societät, sondern als Redakteur der Jenaischen Allgemeinen Literatur-Zeitung zugute gekommen. Romy trachtete, diese Verbindung, wie auch andere mit ausländischen Blättern, behufs der Bekanntmachung der Erzeugnisse der ungarischen Literatur durch Recensionen zu verwerten.

Romy verfolgte dieses Ziel auch als Mitarbeiter der Ersch-Gruberschen „Encyclopädie für Wissenschaften und Künste“. Nach Johann G. H. Hassels Tode redigierte Andreas Gottlieb *H o f f m a n n* den Buchstaben H der Encyclopädie und wechselte Briefe mit Romy, die in seiner nachgelassenen Korrespondenz — im Besitze der Ungarischen Akademie für Wissenschaften — aufzufinden sind.

FORRÁSOK.

- Körösy László: Romy élete. Bp. 1880.
- Szögi Ferenc: Romy Károly György a magyar irodalom ismertetője. Bp., 1934.
- Kepp Mária: Romy Károly György Göttingában. Bp., 1938.
- Kis János: Emlékezései. Bp., 1890. (2. kiad.)
- Friedrich Paulsen: Die deutschen Universitäten und das Universitätsstudium. Berlin, 1902.
- Du Moulin Eckart: Geschichte der deutschen Universitäten. Stuttgart, 1929.
- Mokos Gyula: Magyarországi tanulók a jénai egyetemen. Bp., 1890.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, I—XIV. Bp., 1891—1914.
- Romy Károly Györgyhöz írt levelek. Magyar Tudományos Akadémia, magyar irodalmi levelezés, 4. r., VII. k., 22. és 25. sz.
- Romy kéziratái. Magyar Tudományos Akadémia, vegyes 4. r., II. k., 26. sz.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábíán István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P
17. Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Fařkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászónkötésben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közüsege. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Győry János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1935. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önértzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utóköra. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászónkötésben 6.80 P
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkelet-európa művelődésében. 2.— P.
59. Országh László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművés. 2.— P. (Elfogyott.)
102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— F (Elfogyott.)
106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
107. Kerekes Sándor: Lomnitz J. Meltzl Hugó. 2.— P.
108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
109. Czigler Abel: Felső-őstri Pyrker János László. 2.— P.
110. Dukony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
115. Reissner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 2.— P.
117. Dombay Klára: Apologetikus történetzemlélet. 2.— P.
118. Angyal Endre: Theatrum Mundi. 2.— P.
119. Szabolcs Ferenc: A nemzeti játékszin eszméje. 2.— P.
120. Koczogh Ákos: Expresszionizmus. 2.— P.
121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
122. Hajabás Márta: Árpádházi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
124. Németh Sára: Kolbenheyer Móric. 2.— P.
125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
126. Robitsek Márta: Saphir Gottlieb Móric. 2.— P.
127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi szászok. 2.— P.
132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
136. Sziva József: Pesszimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
138. Gróf Crouy-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
140. Orkényi Otília: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
149. Horányi Károly: Schröer Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.

A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

304205

XXI.

MINERVA

9.

HABIS GYÖRGY

GOETHE
MAGYAR UTÓKORA

I. KAZINCZY NEMZEDÉKE

BUDAPEST, 1942.

DANUBIA KÖNYVKIADÓ

A MINERVA lezárta huszadik évfolyamát. Visszatekintve a végzett munkára, úgy érezzük, hogy a Minerva jegyével kiadott tanulmányok sokféle módon, váltakozó sikerrel, de egy akarattal és egyenlő buzgalommal igyekeztek megközelíteni azt a célt, amit folyóiratunk kezdettől fogva maga elé tűzött és a szellemtörténet szóval jelölt meg. A Minerva tanulmányai ebben a célban egymásra találtak, mert különbség nélkül arra törekedtek, hogy a történelmi gondolkodást az idealizmus és a filozófiai tudatosság magasabb fokára emeljék. Ez a törekvés fogja vezetni folyóiratunkat továbbra is. Ezután is lemondunk az extenzív gondolatterjesztés eszközeiről és tartózkodni fogunk a népszerűsítés gyakorlati eljárásaitól. Meddőnek tartunk minden polémiát és tárgytalannak érezzük a tudománypolitikai kompromisszumokat és áthidalásokat. A Minerva a maga zárt körén belül minden sorával tovább akar munkálni távoli célja megvalósításán, tudva azt, hogy a történelmi múlt a mi jelenünk egyik élő alkotó eleme: hogy a történelem tudománya semmiféle módszernél nem állapodhatik meg, mert maga is folytonos küzdés, haladás és teremtető fejlődés, mint az élet maga; folytonos újra-kezdés és revízió, amely önmagunkból indul ki és önmagunkhoz tér vissza. Hisszük, hogy továbbra is lesznek, akik törekvéseinkben támogatni fognak.

A MINERVA évenként 10 füzetben jelenik meg. Egyes füzet ára 2.— P. Előfizetési ár egy évre 12.— P. Előfizetni csak könyvkereskedésben lehet.
Cím: Danubia könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1. Telefon: 382—158.
Postatakarékpénztári befizetés: 57.054

HABIS GYÖRGY

GOETHE
MAGYAR UTÓKORA

I. KAZINCZY NEMZEDÉKE

BUDAPEST, 1942.

MINERVA KÖNYVTÁR
152.

Felelős kiadó: Habis György.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R.-T. PÉCSETT.
A nyomdáért felelős: Mészáros József igazgató.

T A R T A L O M.

	Oldal
I. <i>Első műveinek fogadtatása.</i>	
Verseghy és az ismeretlen Goethe-vers. — Ráday szerepe Kazinczy irodalmi irányításában. — A Werther-láz ellenzője: a Mindenes Gyűjtemény. — Goethe ifjúkori drámái. — Kazinczy Stella-fordítása. A fordítás országos visszhangja.	5
II. <i>Kazinczy fogsága előtt.</i>	
Kazinczy és a német irodalom. — Goethe-barátból Goethe-ellenség. — Megtérése Goethehez. — Werther, Clavigo és Die Geschwister.	11
III. <i>Iphigenia.</i>	
Fogsága és egyre elmélyülő irodalomszemlélete. — A Sturm und Drang-kori és a klasszikus Goethe. — Goethe-kiadások Kazinczy könyvtárában. — A külföldi Goethe-irodalom. — Goethe alkotásai Kazinczy irodalmi mérlegén. — A „leggörögebb“ Iphigenia. — Kazinczy teljes Goethe-képe.....	13
IV. <i>Széphalom.</i>	
Goethe-ereklyék Széphalmon. — Kazinczy magyar-Goethévé válása önmaga, barátai és ellenségei megítélésében. — A tényleges Goethe-hatás	25
V. <i>Fordítás és levelezés.</i>	
Goethétől való fordításai és azok irodalmi indítékai. — A cenzúra, a nyelvújítás ellenzői és Goethe „atheizmusa“, mint a Goethe-kultusz akadályozói. — Kazinczy propagandája íróknál és olvasóknál.	32
VI. <i>Irodalmi pártalakulás.</i>	
Kazinczy sikerei. — Bölöni Farkas Sándor. — A pesti írói társaság: Horvát, Vitkovics, Szemere. — Schedius Lajos és Halitzky András. — Kölcsey új Goethe-képe. — A Goethe-kultusz súlypontja Pestre kerül: Bajza és Toldy. — A Goethét nem Kazinczy szellemében méltatók: Kis János és Döbrentei Gábor. — Goethe kategórikus elutasítója: gr. Dessewffy József. — Félreismert ellensége: Berzsenyi Dániel.	42
VII. <i>Utókor.</i>	
A nekrológok és az azokat nyomon követő támadások	67
Bibliografia	71
Időrendi vázlat	72

I.

Goethe első műveinek fogadtatása.

Verseghy és az ismeretlen Goethe-vers. — Ráday szerepe Kazinczy irodalmi irányításában. — A Werther-láz ellenzője: a Mindenes Gyűjtemény. — Goethe ifjúkori drámái. — Kazinczy Stella-fordítása. A fordítás országos visszhangja.

Midőn Goethe magyar életének kezdeteit vizsgáljuk, egész sor kérdés merül fel előttünk: mikor tűnik fel neve nálunk a magánlevelezésben, folyóiratokban, egyáltalán az irodalmi tudatban, s főképen az érdekel bennünket, mikor jutnak el hozzánk egyes munkái és milyen fogadtatásra találnak?

Verseghy Ferenc elsőnek foglalkozik Goethe egyik alkotásával. Lefordítja az 1780-as években Goethének *Das Veilchen* c. költeményét, de nem tudja, hogy Goethe-verssel van dolga. A *Sammlung deutscher Lieder*-ben találta a költeményt megzenésítve s ott Goethe neve helyett Gleimé szerepelt, így a *Das Veilchen*-t mint Gleim versét fordította le. Az átültetés nem nagyon sikerült, a rokokó-versek kedvelt kicsinyítései nem váltak előnyére. (Az első Goethe-fordítás különös sorsához hozzátartozik még az is, hogy csak 1910-ben látott nyomtatásban napvilágot, addig a Verseghy-kézirat rejtette a zirci apátság levéltárban.¹)

Németországban Goethét 1773-tól, a *Götz von Berlichingen* megjelenésétől kezdve ismerik, hozzánk csak lassan, jóval később jutnak el munkái. Először a nyugati műveltségű főrangú írók és a német műveltségű városi polgárság fordul figyelmével Goethe felé. Kazinczy Ferencnek 1782-ben a pesti színházban Ráday Gedeon magyaráz a *Götz von Berlichingen*-ben megtalálható hármasságról, s egyébként is tudjuk Rádayról, hogy a nyugati irodalmat jól ismerte, így kimagaslóbb képviselőire könnyen ráirányíthatta

¹ Gálos Rezső: Verseghy dalainak forrásaihoz. ITK. 1933.

a fiatal magyar írók figyelmét. Hogy Kazinczy érdeklődésével a német irodalom felé fordul, abban része van Rádaynak is. 1788-ban arról értesíti Kazinczy Kovachich Márton Györgyöt, hogy egy német regény, *Adolphs Briefe*, fordításán dolgozik, s ez a regény nézete szerint a *Werther* nyomán készült.² Rádaynak is megírja, min dolgozik, s megintcsak kiemeli, kinek a hatását fedezte fel az *Adolf levelei*-ben; egyben kéri Rádayt, nézze át munkáját, mint ahogy azt a *Gessner*-fordítással is tette.³

A fordítás 1789-ben jelenik meg Kassán. Előszavában megokolja Kazinczy, miért éppen ezt a regényt fordította le, s miért nem annak mintáját, a Werthert:

— „Ez a magyarrá tett román egy falun töltött kedvetlen novemberemnek köszönheti lételét, hol a szobába záró esős őszi napok munkára szorítottak és ahol Werther helyett, kire már azelőtt régen kitettem a célt, az Adolf levelei akadtak kezembe. Ha Werther kezemnél lett volna, Adolf, vagy inkább Bácsmegyey nem feslett volna ki soha a nem létel méhéből. Nem azért mondom ezt, mintha sajnálnám rajta tett munkámat, hanem hogy azoknak egy része, akiknek ez a román valaha szemök elibe fog akadni, ne vádoljon, hogy festeni akarván, a copiót és nem az originált copiroztam.“

Mint az *Előszóból* kitűnik, Kazinczy a Bácsmegyei megjelenése előtt már jónéhány évvel olvasta a Werthert. Adolf leveleinek lefordítása után az tovább foglalkoztatta, sőt 1790-ben néhány levelet le is fordított belőle; a kéziratot az Akadémia őrzi.

Az 1780-as években *Werther*-láz volt Magyarországon, valószínű azonban, hogy nem is annyira Werther, mint gyenge utánzatai forogtak közkézen. Kazinczy maga is lefordított még egy Werther-szerű regényt, Miller *Siegwart*-ját, kiadására mégsem került sor, mert Barczafalvi Szabó Dávid a saját Siegwart fordításával megelőzte. (Megjelent 1788-ban Kassán). Kazinczy mindössze ennek megbírálására szorítkozott.⁴ Barátai később kérelték, adja ki ő is Siegwart-ját, de nem hajlott kérésükre.

² Lev. 1. k. 161. l.

³ U. o. 180—81. l.

⁴ Magyar Múzeum, 1789.

Werther és a hozzá hasonló regények nem nyerték meg olvasóközönségünk osztatlan tetszését. A *Mindenes Gyűjtemény* 1789-ben dr. Hofman György „szépen mulattató s gyönyörűséges haszonnal oktató“ könyvét ajánlja s támadja azokat a nőket, kik a Werther olvasásában gyönyörködnek:

— „... az egész munka hasznosan gyönyörködtető írással van készítetve, úgy, hogy minden németes asszony és kisasszonyok, kik Szigwart vagy Werther történeteit olvassák, szinte annyi gyönyörűséggel és sokkal több haszonnal olvashatják ezen munkát, mely őket jó édesanyákká s jó és egészséges gyermekeknek felnevelőiké teheti.“⁵

Werther hatása átnyúlik a század 90-es éveibe is. Kármán regénye, *Fanni hagyományai*, szintén a Werther népes családjába tartozik. Wertherrel való rokonságát már sokan behatóan fejtegették, számukra csak az lényeges, hogy kis példányszámú folyóiratban jelent meg, az *Úrániában*, kevesen olvasták, s nem méltányolták eléggé. A *Magyar Mercurius* névtelen bírálója szerint Fanni hidegen hagyja az olvasó szívét s éppen nem mondható remek munkának.⁶

Szinte a Wertherrel egyidőben kezdték nálunk Goethe fiatalkori drámáit megismerni: *Claviagót*, *Stellát* és a *Die Geschwistert*. Legtöbben Kazinczytól nyerték az ösztönzést, hogy Goethe munkáit olvassák. Midőn Kazinczy 1786-ban Bécsben járt, megnézte Goethe *Clavigójának* előadását: Brockmann Clavigo alakítása valósággal elragadta.⁷ Kazinczy egyik feljegyzése 1815-ből:

— „Nekem a világ dolgaira nem volt gondom, nekem nem a Congressus kelle, hanem képek; kertek, theatrum. Bécsi mulatságomnak az az öröme is leve, hogy jelen leheték, midőn a Góthe Iphigéniáját játszák.“⁸

Ómaga ugyan csak 1797-re készül el Clavigó fordításával,⁹ de íróársai körében szorgalmazza a hasonló irodalmi vállalkozásokat. Buzdítására fordítja le iváinkai Vitéz

⁵ Mindenes Gyűjtemény, 1789. 273. l.

⁶ Magyar Mercurius 1795. máj.—júl. f.

⁷ Lev. 2. k. 316. l.

⁸ U. o. 21. k. 498. l.

⁹ U. o. 2. k. 421. l.

Imre győri iskolafelügyelő a *Claviagót* s mikor Aranka György 1794-ben meghívja erdélyi nyelvművelő társaságába, hálából kéziratban levő fordítását küldi el neki.¹⁰ A századfordulóig nem kerül Clavigo színpadra, először 1804-ben jätsszák Kolozsvárott Kazinczy Ferenc fordításában.¹¹

Kazinczy látja a bécsi előadások magas színvonalát s fájdalommal kell megállapítania, hogy színi kultúra tekintetében mennyire elmaradtunk! Mikor 1790 táján a magyar színészet ébredezni kezd, kiadja *Külföldi Játzszószínét*, hogy használható darabokat nyujtson a várva-várt magyar színjátszásnak. Többek között lefordítja Goethe *Stelláját* is, nem a Goethe iránti rajongás vezeti, hanem az a meggyőződés, hogy tetszetős darabokkal kell a közönséget a magyar színpad számára megnyerni, színházba szoktatni s azután klaszszikus darabokkal ízlését és erkölcsét javítani. Célját *Stellájával* nem érhetette el, a századfordulóig csak kétszer adták elő Pesten, 1795-ben¹² és egyszer Debrecenben, 1799-ben.¹³

Egyébként *Stella* az első munkák között van, melyet Goethétől megismer, a dráma már 1776 táján Sárospatakon kezébe kerül¹⁴. Gondoskodik arról, hogy *Stellájának* híre minél messzebb eljusson; az *Orpheus* 1790-ben literátori tudósítások címén közli „Kassán nyomtatódik *Stella* is.“¹⁵ Azt az *Orpheus* jelentése egy szóval sem árulja el, Kazinczy eredeti munkát vagy fordítást ad-e ki? Még ugyanebben az évben a grammatikáján munkálkodó Földi János kéri, küldje el neki többek között a *Stellát* is. Földi az *Orpheusból* értesül Kazinczy eme újabb irodalmi alkotásáról, azonban egy ideig még nem kaphatja meg, mert Kazinczy sokat javítgat az első kidolgozáson, s a könyv csak 1794-ben hagyja el a sajtót: *Sztella, dráma öt felv. azoknak, akik szeretnek. Goethe után.*

¹⁰ Perényi J.: Aranka György magyar nyelvművelő társasága. ITK. 1918.

¹¹ Pukánszky K. J.: A magyar Goethe-előadások statisztikája. ITK. 1932.

¹² Lugosi D.: Az első magyar jätzszószíni társaság jätékrendje 1790—1801. ITK. 1934.

¹³ Pukánszky i. m.

¹⁴ Pályám emlékezete. 249. l.

¹⁵ *Orpheus*, 1790. 313. l.

Pozsony 1794. Tehát feltünteti, kinek a drámáját fordította le, s evvel hatékonyan hozzájárul Goethe nevének megismertetéséhez. A *Stella* megjelenése után nem várja meg, hogy kéréjk, anélkül is elküldi munkáját oda, ahol érdeklődésre számíthat; a soproni Magyar Társaság számára. 50 példányt indít útnak Kis Jánoshoz.¹⁶ Ismerőseit úgyszólván elárasztja *Stella*-fordításával, melynek az egész országban kedvező visszhangja támad és nagyban elősegíti később a fogságból hazatérő Kazinczy irodalmi vezérségét. Döme Károly, akkori pozsonyi papnevelőintézeti felügyelő megköszöni a *Stellát* és a *Vak lantost*, majd hangsúlyozza: „Nagyon gyönyörködtetett ezekben... különös szépségű s kellemes különösségű Magyarságod. Szín nélkül mondom ezt és hidd el, senki sem is lehet a Te Magyar érdemeidnek forróbb tisztelője, mint én.”¹⁷ Fazekas István diószegi papnak is „kedveskedik“ Kazinczy egy *Stellával*, és ugyanúgy Aranka Györgynek.¹⁸ Édes Gergely hálálkodik neki: „az Úr engemet remény felett a *Stella* és *Vak lantos* igen szép Játékaival megtisztelt...”¹⁹ Cséhy József, irodalmat kedvelő katonatiszt, Kazinczy régi barátja, Przemysl-ből értesíti, hogy a *Stellát* ismeri, *Clavigót* és a *Testvéreket* pedig minél előbb szeretné olvasni.²⁰ A *Stella*-fordítás tehát ismertté tette Goethe nevét, de a lelkesedés, mellyel fogadták, természetesen nem Goethének szólt, hanem Kazinczynak. Kazinczy újszerű, újdonságában mértéket tartó, kellemes magyarságát örömmel fogadták mindenütt és Goethe ismeretének határozottan előnyére vált, hogy a mérsékelten újító Kazinczynak ez a fordítása olyan váratlanul jól sikerült.

Ugyanabban a levélben, melyben közli Kis Jánossal a soproniaknak tett ajándékát, már egy újabb Goethe-darab fordításáról és sajtó alá rendezéséről ad hírt: „Néked édes Kisem most fogják nyomtatni A *Testvéreket*. (Die Ge-

¹⁶ Lev. 2. k. 341. l.

¹⁷ Lev. 2. k. 356. l.

¹⁸ U. o. 386. l., u. o. 360. l.

¹⁹ U. o. 387. l.

²⁰ U. o. 3. k. 46. l.

schwister von Göthe.)²¹ A darabot elküldte 1794-ben Pestre a Kelemen-féle társulatnak, s Várady Mihály, aki később a játékszín első igazgatója lett, nov. 5.-re ígérte előadását. Lemásolták a darabot, az olvasópróbát is megtartották belőle, azonban az ígért időben színre nem vihették, mert a közönség a *Világ hangja s szív jóvolta* c. érzékeny játékot „repetáltatta“, az igazgatóság pedig alkalmazkodott a közönség igényéhez.²² Végre dec. 17-én eljátszották, de nem nagy sikerrel, megisméltése szóba sem került. Ugyancsak egyszer játszották próbálkozásképen Nagyváradon is, 1799-ben. A Goethe-előadások kis számából önként adódik a megállapítás, hogy a közönség nem érdeklődött irántuk, csak kísérletképen vagy Kazinczy unszolására kerültek műsorra. Ebben az esetben a közönség figyelmét a darabok számára inkább a fordító Kazinczynak, mintsem Goethének neve biztosította. Goethe drámáinak a magyar színpadon való fogadtatása kedvezőtlen képet mutat, azonban nem szabad elfelejteni, hogy a németországi közönség is hidegen és részvétlenül fogadta eme alkotásait.

Werther és az említett drámák még csak keltettek valamilyen visszhangot, de más írásai olvasóközönségünk előtt teljesen ismeretlenek voltak, amin megint csak nem csodálkozhatunk, mert német viszonylatban sem volt a helyzet sokkal kedvezőbb, a költők özönében észre sem vették Goethét. Még Kazinczynál is csak egy adatot találunk arra, hogy fogsága előtt Goethe verseivel foglalkozott: 1794-ben Lőcsén egy este Dayka Gáborral Goethe dalait olvasgatták. Dayka indítványozta, fordítsák le mindketten Goethének *Erster Verlust* c. dalát; Dayka fordítása elveszett, Kazinczy azonban megőrizte az övét.²³

Az eddigiekből kitűnik, hogy midőn már nálunk is meg lehet tudni valamit Goethéről, amikor munkái a mi olvasóközönségünkhöz is eljutnak, Kazinczy Ferenc kezd vele

²¹ Lev. 2. k. 541. l.

²² U. o. 589. l.

²³ Lev. 3. k. 446—47. l.

legbehatóbban foglalkozni. Goethének ismerete úgyszólván őtöle sugárzik szét az országban. Ezért a továbbiakban Kazinczyt állítjuk vizsgálódásaink középpontjába.

II.

Kazinczy fogsága előtt.

Kazinczy és a német irodalom. — Goethe-barátból Goethe-ellenség.
Megtérés Goethehez. — *Werther, Clavigo és Die Geschwoister.*

Az ifjú Kazinczy első olvasmányai, Wieland, Gessner, Gleim, Jacobi írásai közt ott van Goethe *Stellája* is, de különösebb hatást nem gyakorol rá.¹ Eperjesi joggyakornoksága alatt ismerkedik meg Miller *Siegwart*jával, s az érzelgős regény annyira magával ragadja, hogy levélben mond köszönetet Millernek a nagy élményért.

„Ich vergliech Sie mein Theurer mit Göthen, dessen Gift auch ich gekostet, von dem (ich gesteh es ohne Ihnen damit schmeicheln zu wollen) Sie mich befreyt; dieser wird vergöttert, da doch das Gift aus ihn gewiss geschöpft werden kann, und Du, Edler, Tugendhafter! du wirst durch Leute denen oder die Natur stumpfe Empfindungen gegeben, oder die selbst durch unmenschliche Laster ihr Herz verdorben haben, und von allen, so wie sie selbst sind urtheilen, übergezogen.“²

Itt nyilvánvalóan Goethe *Werther*éről van szó. Werther még Miller *Siegwart*ja előtt került kezébe, kedvvel is olvasta, míg *Siegwart* erkölcsnemesítő irányzata rajongójává nem tette.

Kazinczy a *Werther*rel szemben azt az álláspontot foglalta el, amelyet Németországban olyan sokan vallottak: Wertherben az öngyilkost látta, Goethét hibáztatta, mert hőstét a legvonzóbb tulajdonságokkal ruházta fel és azután a kétségbeesés szakadékába taszította; ezzel szemben a derék Miller az embereket érzelmi világuk kiművelésével nevelni és finomítani akarta s olvasása erkölcsi épüléssel járt. Lehetséges, hogy Kazinczyban a két író összehasonlításából fakadt a Werther iránti ellenszenv, befolyásolhatta azonban ítéletében a németországi Werther-ellenes hullám is, mely valamilyen módon hozzá is eljutott.

¹ Pályám Eml. Abafi kiadás, 249. l.

² Lev. 22. k. 14. l.

1782-ben Pestre került s abban a kitüntetésben volt része, hogy gr. Ráday Gedcon bizalmas barátságára méltatta. Ráday könyvtárában új ismeretekre szomjas lelke kielégülést nyerhetett s mi talán még többet jelent, mindenről megfelelő felvilágosítást kapott. A fogékony és emellett ingatag ítéletű Kazinczy számára rendkívül becses volt Ráday irodalmi irányítása. A *Götz von Berlichingenen* kívül feltétlenül szó volt köztük Goethe egyéb munkáiról is s talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy Ráday változtatta meg Goethéről vallott kedvezőtlen véleményét. Ráday vezette Goethe mélyebb megismerésére, ezt szimbolikusan kifejezi azáltal, hogy munkáinak kiadásában a Goethe-kötet élére Ráday arcképét tétette.

Az 1796-os *Clavigo*-előadást később mint „ifjú eszendeim örömét“ emlegeti,³ tehát ennek a darabnak a megkedvelésével is nagy lépést tett a Goethe felé vezető uton, de még mindig inkább vonzódott Gessnerhez és Klopstockhoz, mint Goethehez. A változás azonban, melyet Ráday megindított benne, lassan megéri és Kazinczy kezdi más szemmel nézni Goethét. A *Werther* lefordításának a gondolata foglalkoztatja, Werther azonban nincs kéznél, így *Adolf leveleit* fordítja le, mivel úgy találja, az „a Werther nagy modellje szerint“ készült.⁴ Ezek Kazinczy első elismerő szavai Goethéről.

1790 táján megismeri Goethe ifjúkori, aránylag gyengén sikerült darabját, a *Die Geschwister*t, amely már közel kerül lelkéhez, Kishez írt levelében kijelenti: „ennél édesebb kis darabot nem ismerek; ez nekem valóságos szerelmem“.⁵ Goethe értékben most már nagyot emelkedett Kazinczy előtt, mert átlagdarabjaiban: *Clavigóban* és a *Die Geschwister*ben tényleg azt nyújtotta, amit az érzelmeiben élő fiatal Kazinczy várt. Nem mondhatni azonban, hogy Goethe eme darabjaival írói értékrendszerében az első helyet foglalta volna el. Wieland, Klopstock, Lessing, Herder még min-

³ Lev. 14. k. 134. l.

⁴ Bácsmegyeinek gyötrelmei. Első kiadás. Jelentés.

⁵ Lev. 2. k. 341. l.

dig többet jelentenek számára mint Goethe, ami nem is volna feltűnő, de Hölty, Salis és Mathisson „mennyei édessége”⁶ is inkább elragadja mint Goethe. Kazinczy esztétikai ítéleteivel sokszor baj volt, mert szubjektív és mai szemmel nézve helytelen elgondolásoktól vezérelve alkotta meg őket.

III.

Iphigenia.

Kazinczy fogsága és egyre elmélyülő irodalomszemlélete. — A Sturm und Drang-kori és a klasszikus Goethe. — Küzdelem a Dichtung und Wahrheitért. — Goethe-kiadások Kazinczy könyvtárában. — A külföldi Goethe-irodalom. Goethe alkotásai Kazinczy irodalmi mérlegén. A „leg-görögebb” Iphigenia. — Kazinczy teljes Goethe-képe.

Fogsága alatt sokat olvasott és elmélkedett, bőséges alkalmá volt irodalmunkat a külföldével összehasonlítani. s ekkor fogamzott meg benne az elhatározás, hogy megteremti az új magyar irodalmat. Eddigi sikere és eszményképének, Báróczynak hozzá intézett buzdítása ösztönözte:

— „Légy ébresztő példája az el zsidbadt Magyar ifiuságnak. Légy második Prometheus, lelkesítsd meg az elevenség nélkül heverő testeket: de, ellenben, magad se merüly el egyedül tsak Geszner írásaiban. A méhek sokféle virágokból gyűjtik az édes mézet, melynek a különböző izeknek edgyesülése adgya kellemetességét; kedvetlen lenne az inynek tsak egy virágnak izét érezni benne.”¹

Mélyen bevésődtek lelkébe Báróczynak szavai s úgyszólván egész életében nem törekedett másra, mint hogy a magyar irodalomba Prometheusként vigye bele az élet tüzeit. A sokszerűség Báróczytól hirdetett eszméjét sem tévesztette szem elől, gazdag irodalmi ismeretekre tett szert, a legkülönbözőbb szerzők „izét” ismerte meg s ezek között ott volt Goethe is. Brünni fogságából felhívja Kis János figyelmét Goethe „legújabb írásaira, valamint arról is értesíti, hogy lefordította Goethe *Clavigóját* és átdolgozta a régi *Stella*-fordítását.”²

⁶ U. o. 348. l.

¹ Lev. 1. k. 76. l.

² U. o. 2. k. 421. l.

Fogsága alatt kialakult irodalomfelfogása abból a párhuzamból ered, melyet a képzőművészetek és az irodalom között felállított. A köztük levő különbséget csak az anyag minemiségében látta, míg a művészi hatás keltését, a közös művészi cél elérését ugyanavval a módszerrel tartotta megvalósíthatónak, minthogy a nyelvet is olyan önkényesen alakíthatónak fogta fel, mint az agyagot vagy a festéket. Képzőművészeket és írókat szerinte csak úgy lehet nevelni, ha először sikerült eredetik utánzására szoktatjuk az ifjú tehetségeket, mert különben „a legfenségesebb művészenie is csak formátlan eredetit tudna nyújtani.³ Már fogsága előtt is ösztönösen ezeket az elveket akarta az irodalmi gyakorlatban meghonosítani, ezért fordította le Gessner *Idylljeit*, Herder *Paramythienjét*, Wieland *Diogenesét* és Goethe *Stelláját*. A fogságban eltöltött hat és fél esztendő megérlelte benne azt a meggyőződést, hogy a mi irodalmunknak is ugyanazt az utat kell megtennie, melyen a nyugati nemzetek haladtak. A felvilágosodás irodalomszemléleté tükröződik azokból a szavaiból, melyekben kifejti, hogy a régi és új népek irodalma minden művelt emberé és minékünk — a patriotizmus szűk teréről az irodalom magasabb régióiba felemelkedve — egyesítenünk kell a sajátosan magyart az idegen széppel, mert csak ezáltal válik irodalmunk magasabbrendűvé. Átlátta, hogy a mi szegényes, Európától elmaradt irodalmunknak irányítóra van szüksége, akinek olyan tevékenységet kellene kifejtenie, mint aminőt német vonatkozásban Goethénél tapasztalt.

A különböző irodalmakat összehasonlítva a nyelvhasználatról és rétegződésről érdekes szemlélet alakult ki benne: legalacsonyabbrendű az a nyelv, melyet a köznép beszél; efölé emelkedik fel a vers és próza irodalmi nyelve; ezeket betetőzi az összes nyelvek ideája, mely az egyes nyelvek szépségeit tartalmazza. Ehhez a nyelvi ideához kell az egyes nyelveknek közeledniök, így a magyarnak is, s ami általában a nyelveket megszépítheti, avval élnünk kell nekünk is.⁴ Szabad tehát felfogása szerint a fejlettebb nyelv-

³ U. o. 14. k. 76. l.

⁴ Lev. 14. k. 76—77. l.; 15. k. 18. l.

vek szépségeit a miénkbe átültetni s itt számtalanszor hivatkozik Vergilius, Horatius, Goethe stb. példájára.

Általában szeret tekintélyekre támaszkodni s midőn a német irodalom nagyjaival igazolja állításának igazságát, Goethe neve nem hiányzik a felsoroltak közül, de említésével nem akar nagyobb hatást elérni a többiénél. Mégis: levelezésében mind gyakrabban találkozunk Goethével, ami annak a jele, hogy egyre többet foglalkoztatja és egyre jobban elismeri.

Az *Iphigenia* gyökeresen megváltoztatja Goethéről alkotott véleményét. Eddig csak a *Sturm und Drang* korszakot élő Goethe műveit ismerte s Klopstock és Lessing mögött Goethe a háttérbe szorult. A klasszikus Goethének első munkáját, az *Iphigeniát*, amely minden szempontból kielégíti, mesterműnek nevezi.⁵ Nála természetesen mindig a nyelvi érdek van előtérben, így az *Iphigenia* nyelve méltán bővílhette el, mert klasszikus magasságokban lebeg és felemelkedik ahhoz a nyelvi ideálhoz, melyet az antik és újabb irodalmakból vont el magának. A fogságban töltött esztendő elmékedéseinek eredménye egy elképzelés a magyar nyelv jövő gazdagságáról és szépségéről, s az Iphigeniában egy ilyen nyelvi eszménynek megvalósulását látta — német vonatkozásban. Az Iphigenia nyelvi tökéletességével párosul az iedális görög világ rajza és a klasszikus irodalmat kedvelő Kazinczyt ez a modern köntösben megjelenő klasszicizmus teljesen meghódította. Ettől kezdve Goethét tekinti ideálnak: „Göthe jut eszembe... A németek közt őtet olvasom a legmelegebb szívvvel“ — írja Cserey Farkasnak 1806-ban.⁶

Baráti köre ismerte szenvedélyét, időről-időre megörvendezették Goethe egy művével, vagy arról szerzett értesülésükkel s így lassan kialakult az a Goethe kultuszának hódoló közösség, melynek lelke, mozgatója Kazinczy volt.

Az *Europäische Annalen* 1806-os januári száma júniusban jut el hozzá. Olvassa benne Cotta hirdetését Goethe munkáinak új kiadásáról s azonnal elhatározza, hogy meg-

⁵ U. o. 4. k. 180. l.

⁶ U. o. 186. l.

rendeli, csakhogy tart „a levelek Kegyelmes Felbontójától”⁷ s ezért inkább Cserey Farkast kéri meg, hozassa meg az ő számára is. Egy évbe telik, míg a könyvek megérkeznek Pestre, Cserey közli az örömhírt Kazinczyval, akinek már minden türelme elfogyott s tüstént megy Csereyhez a válasz: „Ne sajnáld azt a fáradságot, ird-meg nékem, hány tomus az a Göthe? Német betüvel van e nyomtatva vagy deákkal? papirosa író e vagy nyomtató papiros? s minden darabjában micsoda munkák vannak? Kezdd az első tómuson ezt az Index csinálást, s menj végig rajtok...”⁸ A hosszú várakozásért azonban bőséges kárpótlást nyer Goethéjében. „Melly véghetetlenül szép darabokat találtam benne az ujak közt!” — kiált fel Csereyhez írt levelében.⁹

A magyarországi Goethe-rajongók szoros összeköttetésben álltak egymással, pontosan tudták, ki milyen Goethemunkáknak és kiadásoknak van a birtokában. Nem állapítható meg, Goethének melyik műve lehetett a szóbanforgó, az azonban Kazinczynak Ragályihoz intézett következő leveléből kiderül, hogy tényleg Kazinczy számára teljesen ismeretlen műről van szó, melyet Cotta 12 kötetes kiadása és a bécsi utánnomás sem tartalmazott. Ugyanitt közli Ragályival — aki Goethének éppolyan lelkes tisztelője mint ő — hogy a „Bécsi Annalis” egyik jelentése szerint „a mi Idolomunk” *Aus meinem Leben, Dichtung und Wahrheit* c. munkát adott ki Cottánál: „Uram Őcsém bizonyosan bírni fogja Göthének ezt a most említett írását is. Emlékezzék meg rólam, mikor benne paradicsomi örömöket fog kóstolni.”¹⁰

Figyelmet érdemel, milyen drámai küzdelmet kell folytatnia, hogy hozzájuthasson Goethe önéletírásához, mely szükségszerűen mindennél jobban kellett, hogy érdekelje. Ragályihoz intézett levelének tanúsága szerint 1811-ben szerzett tudomást a *Dichtung und Wahrheit*ről. Négy teljes évig nem sikerült megszereznie, végre 1815 elején gr. Des-

⁷ Lev. 4. k. 186. l.

⁸ U. o. 5. k. 140. l.

⁹ U. o. 5. k. 195. l.

¹⁰ Lev. 22. k. 290. l.

sewffy József avval a hírrel lepi meg, el tudja küldeni a régóta várt könyvet. „Előre köszönöm azt a nagy örömet, hogy olvashatni fogom Göthének életét“ — hálálkodik neki. Ismeretlen akadályok miatt azonban Goethe életrajza mégsem jut el Széphalomra, hiába vár Kazinczy hónapokig. Végül is Helme cz yhez fordul, kéri, vegye meg számára Goethe kérdéses munkáját a bécsi kiadásban.

— „Én a pénzt most mingyárt nem küldhetem; képezed mennyi költség várt rám. De megküldöm még ezidén.“¹¹

Kazinczy pénzügyi nehézségei miatt nem rendelte meg Cötától még 1811-ben a *Dichtung und Wahrheit*et, most Helme cz y szívességére volt utalva, de mégsem sikerült megkapnia, mert a pesti könyvkereskedőknél csak Goethe-sorozatok voltak s nem adták a kívánt munkát a többi nélkül. Mivel már rendelkezett egy 12 kötetes sorozattal, le kellett mondania arról a szándékáról, hogy a kérdéses munkát megvegye. Kénytelen volt ismét Dessewffyhez fordulni, aki ezuttal teljesíthette kérését, 1816 elején érkezett a *Dichtung und Wahrheit* Széphalomra: Kazinczy az ötesztendő s várakozás után nem is olvasta, hanem „mohón faldosta“.¹²

Baráti körében élénk folyóiratcserét tartott fenn. Kazinczy sok német időszakí írást tekintett át, amelyek természetesen nemcsak az egyes Goethe-munkák megjelenéséről szóló közleményeket hozták, hanem elvéve Gothének dolgozatait is. Így a jénai *Literaturzeitung* 1809-ben Gothének programját, melyet a széphalmi vezér „elbűvölően szépek“ talált: minden egyes sort áhitattal fogadott, mely eszményképétől származott.¹³

Kedvezőtlen anyagi körülményei miatt nem vehette meg a nagy klasszikus összes munkáját, melyről tudomást szerzett, mégis számos Goethe-művet ismert, sőt még a kiadások felől is elég jól volt tájékozva. „Dókus a bécsi kiadást“¹⁴ bírja. Végig forgatom az övét, ha bémegek — írja Sze-

¹¹ U. o. 12. k. 520. l.

¹² U. o. 14. k. 83. l.

¹³ U. o. 9. k. 91. l.

¹⁴ Goethe's sämtliche Schriften. Wien. Anton Strauss. 1801/11.

merének. 1797-ben Kis Jánost valószínűleg az *Unger*-kiadásra figyelmezteti,¹⁵ melynek utolsó kötete biztosan megvolt nála.¹⁶ 1807-ben másodszer olvassa a *Wilhelm Meistert* s ekkor megjegyzi, hogy már régóta ismeri, kézenfekvő tehát a feltevés, hogy fogságában az *Unger*-kiadásnak nemcsak az utolsó kötetét kapta meg, hanem legalábbis a 3—6. kötetet.

Cotta kiadásából 12 kötet volt meg könyvtárában.

Goethének nemcsak munkái érdeklík, hanem élete, irodalmi tevékenysége s ezentúl minden, amit róla írtak. Érdeklődését barátainak szó- és írásbeli közlései, valamint németországi folyóiratok és könyvek elégítik ki. Rengeteget tud Goethéről, ismeri magánéletét és irodalmi munkásságának elég széles területét. Figyelemmel kíséri azt is, hogyan ítélik meg őt Németországban. Elégtétellel olvassa a hallei *Literaturzeitung* egy Goethét és Schillert dicsérő epigrammját s örömmel állapítja meg: „Baggesen is Goethének adja az elsőséget.”¹⁷ Egyre több jelét látja annak, hogy Goethét lassan saját hazájában is kezdik elismerni és büszke sajátmagára, hogy ő ebben a vonatkozásban megelőzte a németeket.¹⁸ Németországban az első romantikusok emelték fel Goethét az irodalomban őt megillető helyre, mert irányzatuk megindulásában szükség volt nagy nevére. Rájuk gondol Kazinczy, midőn 1810-ben azt írja, hogy Németországban Goethét tartják az első német írónak. Tud arról, hogy Kotzebue *Freimüthigéjében* Goethét gúnyolja, de nem félti a „mázoló” támadásától.¹⁹ Csak 1823-ban jut el hozzá Dessewffy révén K. E. Schubarth híres munkája: *Zur Beurtheilung Goethes*. Nincs arra adatunk, hogy a mű első vagy részletesebb második kiadását kapta-e meg, számunkra azonban lényegesebb az a kérdés, befolyásolta-e Schubarth Kazinczynak Goethéről való elképzelését? Schu-

¹⁵ Goethe's neue Schriften. Erster (Siebenter Band. Berlin, Bei J. Fr. Unger. 1792/1800. 7Bde.

¹⁶ Lev. 5. k. 151. l.

¹⁷ U. o. 6. k. 194. l.

¹⁸ U. o. 6. k. 194. l.

¹⁹ Tud. Gyűjt. 1819. XI. 25. l.

barth esztétikája Dessewffynek is „igen gyakran homályos“,²⁰ pedig ezen a téren Dessewffy műveltsége sem volt hiányosabb Kazinczyénál, így nem tétélezhető fel, hogy Kazinczy a munka iránt több megértést és fogékonyságot tanúsított és az a már kialakult Goethe-szemléletét jelentékenyen módosította volna. Írásaiiban sem találjuk nyomát annak, hogy nagyobb valóságérzéssel méltatta volna Goethét ettől az időtől kezdve.

Evvel új problémakörhöz értünk el, amennyiben arról kell számot adnunk, hogyan ítélte meg az egyes Goethe-munkákat, meglátta-e azokat a nagy különbségeket, melyek a *Sturm und Drang*-kori és a későbbi évekből származó klasszikus alkotások közt fennállanak? A drámaíró Goethéről szűkszavúan megjegyezte, hogy más görög ízlésű tragédiáiban és más az újabb ízlésűben.²¹ Feltétlenül észrevette az ízlésében és művészetében beállt változást, becsülte az ifjú Goethe alkotásait is, de csak Goethének a klasszikus égöv alatt megérlelődött művészete váltotta ki belőle fenntartás nélküli hódolatát. A rajongó elfogult szemével nézte, megbírálni sohasem merészelte, s természetes, hogy hibát sem talált benne. Legtöbbet foglalkoztatták Goethének drámái, ezek közül is elsősorban *Stella*, *Clavigo*, *Die Geschwister*, *Egmont* és *Iphigenia*.

Az irodalmi kérdésekben általában biztos ítéletű Dessewffy azt hibáztatta a *Clavigo*-ban, hogy a dráma főszereplője megvetést kelt, nem pedig rokonszenvet. Kazinczy igyekezett megvédeni a darabot s azt hozta fel érvül, hogy sok tragédia főszemélye egyenesen gyilkos, s megjegyezte: Dessewffynek talán az nem tetszett, hogy Goethe a darab tárgyát a magánéletből s nem a közéletből vette. Rátér arra, hogy ő miért kedveli a darabot: „Nekem az is tetszik hogy ott egy sok lelki-erővel bíró, s ezen lelki erő által semmiből nagygyá lett embert látok ott; tetszik, hogy egy könyvíró látok benne.“²² A dráma elején feltétlenül közel érzi magához Cla-

²⁰ Lev. 18. k. 265. l.

²¹ U. o. 15. k. 156. l.

²² U. o. 14. k. 154. l.

viagót, különösen akkor, midőn az Kazinczy-szerű írói programot ad: „teremtőjévé kell tennem magamat az Izlésnek e népnél.“²³ A *Die Geschwistert* nem támadja senki, így nem kell kiemelnie, mit tart a darab különös értékének; édes kis alkotásnak mondja. Az *Egmont*ban nevelő értékeket lát, Egmontnak és Orániai Vilmosnak a németalföldi szabadságharcban tanusított magatartása szerinte főképen az ifjúság számára tanulságos.²⁴ Goethének minden munkája közül az *Iphigeniát* halmozza el a legtöbb dicsérettel. Kazinczy Miklósnak éhez írt levelében így jellemzi: „eine schöne Statue in Marmor: so ganz ruhige Größe in griechischer Grazie“.²⁵ Itt még szemléletes, rögzített képet nyújt róla, legtöbbször azonban „isteni“-nek mondja s így minden konkrét határt felold: „göttliche Iphigenie, das höchste der Kunst... Diese Iphigenie ist das Objekt meiner Idolatrie“.²⁶ Bárány Wesselényi Miklósnak írja: „Halljad Göthét Iphigenieben, az Isteni Iphigenieben, az új kor legfelségesebb, leggöröggebb, leg-Raphaelibb mívében“.²⁷ Az *Iphigenia* mellett legnagyobb csodálattal adózott Goethe *Achilleis* c. eposztöredékének. Döbrentei Gábor figyelmét nyomatékosan felhívta rá: „Az Urnak magának azt javasolnám, hogy el ne siklassa szemét Achillesten; mert azt imádván kell bámulni.“²⁸ Az *Iphigeniát* és *Achilleist* értékelte legtöbbször Goethe írásai közül; mindkettő az antik világba, a finom levegőjű görög kultúrába vezet bennünket. Amint Csokonai a magatereztette rokokó világba vonult el, úgy Kazinczy a görög kultúra tiszta levegőjű régióiba kívánt felemelkedni. A szépnak szinte vallásos tisztelője volt, legtökéletesebb kifejezését a görög szépségideálban, az erő és forma harmonikus egyesülésében találta meg, amelynek nyugalalmát a lélek kiegyensúlyozottsága biztosítja. A görög szépségeszmény mindenek fölé helyezéséből ered nála az, hogy a szépet mintegy

²³ Kazinczy fordításából. I. felv. 1. jel.

²⁴ Lev. 7. k. 396. l.

²⁵ U. o. 6. k. 259. l.

²⁶ U. o. 7. k. 122. l.

²⁷ U. o. 12. k. 350. l.

²⁸ U. o. 8. k. 67. l.

a „görög“ fogalmával azonosítja, s az Iphigéniával kapcsolatban a „leggörögobb“ kifejezésre ragadtatja el magát. A képzőművészetekben aránylag könnyen hozzájuthatott a görög szépségideálhoz, nem úgy az irodalomban: Euripides *Iphigéniáját* kioldva olvasta el,²⁹ közvetítőkre volt tehát szüksége, hogy a görög irodalmi remekekkel megismerkedhessék. Fordítások révén akarta a görög szerzők szellemét megközelíteni, pl. Euripides *Iphigéniája* megvolt nála német és magyar fordításban is.³⁰ Eredetiben nem élvezhette a görög irodalom alkotásait, olyanokhoz fordult tehát, akik tartalomban és formában a klasszikus szépségideál elérésére törekedtek. Nem volt mély görögös műveltsége, ezért Goethének modern görögségét az eredeti tükörképeként üdvözölte az *Iphigeniában* és az *Achilleisben*. Az Iphigénia nyelve bővelkedik antik szépségekkel, azonban felépítését és irányzatát tekintve a mű inkább humánus megoldású pszichológiai dráma, mint antik ízlésű tragédia. Sokkal több érzékkel ítélte meg a német klasszicizmus görög irányzatának sajátosságát gr. Dessewffy József éppen az egyik Kazinczyhoz intézett levelében, melynek idézett helyét azonban nem Goethére érti, hanem általában a németek görög klasszicizmusára:

„A Németek csak akkor tudnak Görögtsélni, mikor a görögöket követik. Oda minden Görögtsélés, mihelyt önn szárnyaikon repkednek. Igazán mondja Honnosok, Lichtenberg: nagyobb része hazámfiainak jobban tudja utánozni a természet utánzásait, mint magát a természetet.“³¹

Kazinczy Goethét görög ízlésű művésznek tartotta, gyönyörködött abban a világban, melyet Goethe teremtett, a görög lelkekben, a görög formákban; szerinte Goethe azért volt képes az antik szépségideál hibátlan felújítására, mert benne „görög lélek lakik“.³² A tökéletes embert kereste alakjaiban:

²⁹ U. o. 7. k. 182. l.

³⁰ U. o. 6. k. 195. l.

³¹ U. o. 18. k. 265—66. l.

³² U. o. 15. k. 241. l.

„... te az én imádott nagy asszonyomat, Iphigéniát, azt az Istennek szentelt szüzet, azt a nagy hazafiú-leányt, azt a hiv gyermeket és testvért, azt a nagy szívvel tűró asszonyt, azt a csálni nem tudó lelket, úgy imádod mint én!”

— írja Bölöni Farkas Sándornak.³³ *Iphigéniában* a görög, az emberi erények legszebb megtestesítőjét látta.

A *Hermann und Dorothea* Voss *Luise* c. epikus költeményével állítja egy sorba.³⁴ Ezen nem ütközhetünk meg, hiszen a kor irodalmi véleménye inkább kedvezett Voss *Luise*jének, mint a *Hermann und Dorothea*énak. Feltűnően ingadozónak mutatkozik azonban Kazinczy esztétikai ítélőképessége akkor, midőn Goethe eposzát Baggesen *Parthenaisával* összehasonlítva, csaknem a *Parthenaisnak* „nyújtá a koszorút”.³⁵

Goethe lírája egész életén át érdekelte, attól kezdve, hogy D a y k a Gáborral együtt olvassgatták verseit. Goethéről mint lírikusról általában nem szól, inkább csak egyes költeményeit emeli ki, melyek költői szépségük vagy gondolati tartalmuk révén visszhangot keltettek benne. *Azzan Agát* mennyei szépségűnek mondja.³⁶ A lírában is, mint minden műfajban, keresi a nem-mindennapit, melynek finomságait csak a beavatottak észlelhetik. Ilyen költemény a kiművelt, tisztult ízlésű költő lelkéből fakad; Goethe *Künstlers Morgenliedje* szerinte „isteni lélektől ihletett dal”.³⁷ A felvilágosodás gondolatvilágában élő Kazinczyt sokat foglalkoztatták Goethének ama költeményei, melyekben az ész új, emberibb kultúráját ünnepelte. Különösen hangzik ez az érzelmi beállítottságú Kazinczyról, azonban tény, hogy nagy ellentétek egyesültek benne, s valóban az ész uralmától várta az emberiség boldogítását. 1807-ben panaszkodik Kis Jánosnak, hogy Goethét mint „embert, mint világítót” igen kevésbé ismeri.³⁸ Ezt inkább csak a többet-tudás vágya mondatja

³³ U. o. 13. k. 506. l.

³⁴ U. o. 7. k. 135. l.

³⁵ U. o. 5. k. 39. l.

³⁶ U. o. 9. k. 276. l.

³⁷ U. o. 10. k. 157. l.

³⁸ U. o. 4. k. 552. l.

vele, mert még ebben a levelében örömének ad kifejezést, hogy Goethe magánéletében is „bátran teszi meg a vaksik botránkoztatására, a mit az ész sugall“. Goethe epigrammái közül sok mozog a felvilágosodás gondolkörében. A „*Böcke zur Linken mit Euch!*“ kezdetű epigrammában különösen tetszik neki az, hogy az „eszeseket“ az Isten is megkülönbözteti a többi embertől. Az egyházzal szemben mindketten a felvilágosultak álláspontját foglalták el; Goethe a *Der Nuntius und der Doge* c. epigrammjában fejtette ki felfogását, Kazinczy egyetértett vele, lefordítani azonban nem merte, félt attól a visszahatástól, mely az egyház részéről érhetne volna. Az epigrammaíró Kazinczy a műfaj művészi lehetőségeit figyelte Goethében, a velencei epigrammákat „mindig új gyönyörrel“ olvasta és csodálattal adózott a *Vier Jahreszeiten*nek is,³⁹ ez utóbbi különösen megfelelt a kor bölcselkedő hajlamának, Bajzának és Berzsenyinek is sokat volt szeme előtt.⁴⁰

Goethe lírájának egyéb termékei közül nagyon sikerülteknek tartotta az elégiákat, mindig hivatkozott rájuk, valahányszor egy-egy támadás ellenében meg kellett védenie Goethét. A római elégiákban elsősorban a klasszikus költői nyelv és kidolgozás vonzotta, azonban a tárgyat sem utasította vissza: „versben vallani larcinjainkat, nem rut“ — jelentette ki velük kapcsolatban. A költői szabadsághoz Goethe nyomán hozzátartozónak vallotta, hogy a költő teljes nyíltsággal így írhasson: „Und der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib.“

A *Wilhelm Meister*ből egyedül Mignon epizódja ragadta meg figyelmét. Cserey Farkasnak többször írt Mignonról, egyik levelében a következőképen:

„Én, édes barátom, halálba szerelmes vagyok, mintha gyermek volnék, s ez első krízis miolta házas vagyok... Egy angyali kecsü leány bájolt el... Mignon foglalt-el egészen: a Göthe Mignonja.“⁴¹

Goethe többi munkáit nem értékeli annyira, mint a felső-

³⁹ U. o. 10. k. 280. l.

⁴⁰ Tud. Gyűjt. 1829., 224. l. — Berzsenyi munkái. Toldy kiad. 2. k. A kritikáról. 189. l.

⁴¹ U. o. 5. k. 222. l.

roltakat, részletesen más alkotásával nem foglalkozik. Ha egész sor Goethe-művet kell előszámlálnia, felemlíti még *Tassót* és *Faustot*, mint Goethe gazdag irodalmi munkásságának egy színfoltját, azonban láthatólag nem tartja őket kiválóbbaknak, mint bármely más írását. Az ilyen felsorolásokból „isteni” jelzővel kiemeli az *Iphigeniát*, azután *Egmont*, *Stella*, *Geschwister*, *Clavigo*, *Wilhelm Meister*, *Hermann und Dorothea*, *Faust*, *Tasso*, *Carneval in Rom* és *Werther* következnek minden megkülönböztetés nélkül, mint olyan művek, melyek irodalmi értékükre nézve egymással egyenrangúak.⁴² Faustot csak felsorolásokban említi meg! Mai szemszögből nézve különös, hogy Kazinczy minden lelkiismeretfurdalás nélkül együtt említi *Iphigeniát* és *Stellát*, *Wilhelm Meistert* és *Carneval in Romot*. Meg kell azonban kísérelnünk Kazinczy szemével nézni Goethét, kell, hogy úgy tudjuk látni a problémákat, ahogy ő látta. Arról volt szó, hogy az új magyar irodalom alapját vesse meg, mikép ezt a feladatát már B á r ó c z y kijelölte. Évtizedeken át dolgozott a szent cél érdekében, követendő irodalmi példákat kutatott fel, ezekre ráirányította a figyelmet s íróink számára belőlük mintegy kiállítást rendezve utánzásra ösztönözte őket és ízlésüket javította. Tekintsük át Kazinczy munkáit, levelezését, nyilvánvalóvá válik, milyen emberfeletti küzdelemben volt része. Nem nézhetünk rá lekicsinylőleg, hogy Goethe munkáinak értékbeli különbségeit nem vette észre, hogy a goethei tartalmat nem értette meg, hiszen nem is azt kereste! Kazinczy nyelvújító volt és mindenekfelett az volt. A nyelvet arra akarta képessé tenni, hogy a legfinomabb érzelmeket, és legelvontabb gondolatokat is kifejezhessük vele, mert a kultúra nemzetközi ugyan, de egy néphez csak nemzeti nyelven lehet eljuttatni. Hogy egész életében ezt az elvet vallotta s ennek megvalósításán munkálkodott, azt ő maga igazolja gr. Majláth Jánoshoz írt levelében:

„Ich bin seit Octob. in meinem 58. Jahr, und dieses mahnt mich, meine wenigen Kräfte nicht zu theilen. Sähen meine Landsleute nach diesen meinen Bemühungen ein, daß auf diesem Wege auch wir einst Göthes und Schillers zwischen uns haben können, da wir sonst ewig auf der niedern Stufe stehn bleiben müssen, wo ein Ungar das, was

⁴² U. o. 7. k. 122. l., 182. l. stb.

Schiller schrieb, in deutscher Sprache verstehen, aber ins ungrische übersetzt nie verstehen wird: so habe ich nicht vergebens gekämpft... Der Sieg muß, wenn ich auch unterliege, meine Sache krönen, und wir haben schon auf dem Wege, welchen ich den meinen nennen darf, weil meine Gegner ihn den meinen nennen, Blumen gepflückt, die sich mit einigen der schönen Hellas und der schönen Ausonia kühn messen können.“⁴³

Ehhez a nyelvteremtő munkássághoz keresett magának mintaképet s megtalálta Goethében, a nagy klasszikust a maga feladatának természete szerint átalakítva. Goethe a görög szépségideál megvalósítója, a felvilágosodás gondolatainak terjesztője volt számára, azonban elsősorban nyelvművésznek tartotta, annak, ami sajátmaga akart lenni. Goethe volt nézete szerint az irodalom Proteusa, aki műveivel mindenféle alakban meg tudott jelenni, akinek Clavigója „német szókkal írt francia munka, mint Stella olasz vagy spanyol, Faust ánglus, Iphigénia pedig görög“ alkotás.⁴⁴ Dayk a kiadásának előszavában azt emeli ki, hogy Goethének sikerült a görög, római, olasz, spanyol és francia nyelv virágát a németével egyesítenie s írásainak ez a sokféle nyelvi elem utolérhetetlen színpompát kölcsönöz. Eképen méltatta Kazinczy Goethét, és ez a Goethe-képe beleilleszkedik irodalmi felfogásának és tevékenységének kereteibe.

IV.

Széphalom.

Goethe-ereklyék Széphalmon. — Kazinczy magyar Goethe-kultusza.
— Goethe hatása.

Kazinczyt Goethében természetesen nemcsak az író érdekelte, hanem az ember is. Egész életében vágyott a Goethével való kapcsolatokra, azonban barátsága nem juthatott osztályrészéül, már csak azért sem, mert nem volt külföldetjáró ember. Kis Jánosnak házasságára írt episztoláját megszándékozott küldeni Döbrentei révén Goethének is, s mi-

⁴³ U. o. 15. k. 18—19. l.

⁴⁴ U. o. 17. k. 125. l.

dőn ez a terve a német fordításon fennakadt, lelkére kötötte Döbrenteinnek, hogy legalább tiszteletét jelentse imádott mesterének.¹ Toldy Ferenc értesítette Goethénél tett látogatásáról, Kazinczy jellemző módon fogadta a hírt: „Levelednek sok helyein sikoltottam fel, de schol nem annyira, mint midőn írod, hogy Göthénél tölthetél fél órát, meleg nyájasággal fogadtatva.“

Vágyott azokkal a szerencsés halandókkal való eszmecserére, akik Goethét személyesen ismerték; a Bethlen-fiúk nevelője, egy bizonyos Müller, beszél Cserey Farkasnak, a német irodalmi nagyságok, Goethe, Schiller, Wieland életéről, mire Kazinczy gyermeki kedvességgel jegyzi meg: „Be igen óhajtottam volna az egyik füledet cserébe birni s az egyik szemedet, míg vele voltál s Göthe felől beszélgettél.“² Bizonyára irigységgel vegyes örömmel fogadta Csereynek azt a hírért, melyben barátja ujságolja, hogy Goethe köszönteti őt egy jénai professzor útján.³ Kazinczy, akinek Goethe jelentett mindent, nem érthette meg, hogy üdvözlje. Neve Rumy levelében és Toldy *Handbuch*-jában eljutott Goethe elé, mint munkáinak magyar fordítója, azonban semmi nyoma sincs annak, hogy Goethe valaha is érdeklődést mutatott volna Kazinczy tevékenysége iránt, akit viszont a szeméremnek egy különös fajtája tartott attól vissza, hogy odatolakodjék azoknak hangos csoportjába, kik Goethe ismeretségével dicsekedtek. A Goethével való közvetlen kapcsolatok elmaradásáért részben kárpótlást nyert azáltal, hogy a Goethe-kultuszban vele osztozó Cserey megküldte Széphalomra a nagy klasszikus arcképét, sőt mellszobrát is.⁴ Kiegészíti Goethétől való ereklyéinek sorát a költő aláírása, melyhez egész különös módon jutott hozzá. Még iránta tanusított tiszteletének kibontakozása előtt felajánlotta neki a jénai mineralógiai társaság a tagságot, ő azonban visszaküldte a diplomát azzal az indokolással, hogy nem mineralógus.

¹ Lev. 4. k. 511. l.

² U. o. 5. k. 140. l.

³ U. o. 5. k. 243. l.

⁴ U. o. 5. k. 140., 243. l.

Midőn ásványtudósainktól tudomást szerez arról, hogy a társaság új tagjainak diplomáját Goethe aláírása díszíti, felmerül benne a gondolat: felvételét kéri csak azért, hogy aláírását megszerezze.⁵ Megvalósítására azonban természetesen nem kerül sor, más uton azonban mégis elérheti célját, mert a társaság megválasztja Rumyt tagjává, aki odaajándékozta az értékes felvételi iratot Kazinczynak.

Goethével nem sikerül személyes érintkezésbe jutnia, ez mégsem von le semmit iránta való rajongásából. Goethe-élménye így teljesen eszményének írásain alapul, ezekből emeli ki a szerinte becses formai és tartalmi elemeket. Nemcsak az író, hanem a német irodalom haladásának harcosát is tekinti benne s példáját ebben a vonatkozásban is követendőnek tartja. Működését valósággal lemásolja a maga számára, a körülötte zajló irodalmi élet mintájára akarja a mienket megszervezni s a németektől vett elvekre az új magyar irodalmat felépíteni.⁶ Szükségesnek látja minálunk is az irodalom minősége érdekében a kritikát, mint ahogy Goethe és Schiller hasznos bírálatot gyakoroltak *Xéniáikkal*.⁷ Nyelvújításának védelmében rámutat arra, hogy Klopstock, Wieland, Schiller és Goethe hová fejlesztették rövid idő alatt Hans Sachs és Luther nyelvét.⁸ Ellenzi az Akadémia felállításának gondolatát és tiltakozik az ellen, hogy ez a tudós társaság szabja meg az írónak, mivel szabad élnie, s itt arra hivatkozik, hogy Lessing, Klopstock és Goethe sohasem voltak ilyen társaság tagjai, mégis milyen virágzó irodalmi életet teremtettek. Az Akadémiától nem vár semmi jót, szerinte a bírálatok és az irodalmi levelek sokkal inkább biztosítják az irodalom fejlődését, ha pedig különösen eleven életet akarunk irodalmunkban, akkor Goethe és Schiller remekeinek fordítására kell pályázatot kiírnunk, fejti ki egyik levelében,⁹ s elgondolásában benne van egész irodalomszemlélete.

⁵ U. o. 5. k. 423. l.

⁶ V. ö.: Riedl Fr.: Kazinczy Ferenc és a német irodalom. Bp. Szele. 1878. 18. k. 126., 130. l.

⁷ Lev. 20. k. 231. l.

⁸ U. o. 22. k. 227. l.

⁹ U. o. 5. k. 344. l.

Irodalmi harcaiban védekezésésképen Goethére hivatkozik, így a Kisfaludy-bírálattal kapcsolatban hangoztatja, hogy a bírálóban nem szabad alacsony szándékot keresni és a bírálatot személyes sértésnek venni: Schiller Goethe *Egmont*-jának sok hibájára mutatott rá, Goethe mégis barátja maradt Schillernek, sőt az a síron túl is.¹⁰ Nemcsak mások elé állítja oda okulásul Goethe egyéniségét, sajátmaga is tudatosan goethei magatartás elérésére törekszik. Midőn Fáy András avval vádolja meg, hogy nem tud konjugálni, ugyanolyan nyugalommal fogadja a támadást, mint eszményképe Kotzebue-t, s kijelenti, ha Goethe elnézte Kotzebue apró játékait, ő is eltűrheti „a mi Kotzebünkét”.¹¹

Irodalmi célkitűzéseinek megvalósításában, tollharcaiban Goethe az eszménye, már ahogyan ő magának Goethét átalakította.

Az irodalomban azt akarja elérni, amit legnagyobb értékének vél: a hasonlíthatatlan gazdagságú nyelvnek tökéletes bírását. Munkáit úgy írja, hogy meglássék, Goethe az ő mintaképe. Céltudatosan követi Goethét és kimondja, oda akarja felemelni a magyar nyelvet, ahova Goethe felemelte író társaival a németet. Ha nem sikerül nyelvünknek olyan előhaladást biztosítania, amelyet a német irodalomban szemlélhetünk, akkor annak nem az az oka, hogy nem Goetheszerű genie, hanem mert egyedül van. A német nyelvet nem egyesegyedül Goethe újította meg, ott az irodalomnak sok munkása volt, nálunk kevesebben dolgoznak a nyelv fejlesztéséért és többen ellene. 1804-ben hasonlítja össze magát Goethével¹² ennyi önbizalommal. A következő években megkapja Cotta kötetét és nem győz csodálkozni, mennyivel sokoldalúbb, mennyivel gazdagabb tehetség Goethe, mint ahogy elképzelte. Most már összehasonlításról szó sem lehet, Goethe az elérhetetlen eszménykép:

„Ha úgy lehetne az ohajtással magamat valamivé tennem mint a tündér historiákban Királlyá, én semmi nem lennék egyéb, mint Göthe Magyar nyelvben.”¹⁴

¹⁰ U. o. 14. k. 192. l.

¹¹ U. o. 19. k. 463. l.

¹² U. o. 3. k. 152. l.

¹⁴ U. o. 8. k. 430. l.

A *Dichtung und Wahrheit*ért éveken át szívós küzdelmet folytat, mert feltétlenül meg akarja ismerni, milyen tényezők együttműködésének köszönheti Goethe, hogy az írói tökéletesség ilyen magas fokát elérte. Olvasásában az a vágy vezérelte: megtudni, hogyan lehet Goethévé lenni. Ismételten összehasonlítja vele magát és mint bizalmas barátainak írja, vigasztalja az a gondolat, hogy Goethe Magyarországon nem lett volna azzá, ami Németországban lett. Nálunk más, sanyarúbb művelődési lehetőségeik vannak az ifjaknak: „Neveltetett volna csak Patakon az én időmben!”¹⁵ Az a meggyőződés alakul ki benne, hogy nálunk a goethei tehetségtől nem is lehet azt a teljesítményt várni, amit Németországban a klaszszikusok nyújtottak, éppen a két ország kultúráltságának eltérése miatt.

Tudatos Goethe-követésében az 1820-as években ismét oda jut, hogy szinte egyenrangúnak érzi magát vele azon a téren, melyen leginkább akart hozzá hasonlítani: „...kevélység nélkül, ha Göthét csak úgy tekintjük, mint Nyelvminvészt, én vagyok, lehetek, az a Magyaroknak és most, a mi 1800 körül... Göthe a Németnek.”¹⁶ *Boufflers* leveleinek fordítását nagyon sikerültnek tartja s diadallal állapítja meg, nyelvünk sokszínűvé és őmaga magyar Goethévé vált:

„Ha Nyelvünk sokszínűséggel nem bírna, nem bírnánk a Boufflers Leveleit. Ám mérkezzék össze velünk e részben a Német, s adja bár Göthe úgy mint én.”¹⁷

Baráti köre nem is fukarkodik vele szemben az elismeréssel s ha Kazinczy a nemzet egésze számára nem is lett magyar Goethe, e kicsiny társaság számára az volt. Kovacsóczy Mihály Kazinczynak a nyelvújítás terén kifejtett munkásságát Goethével hasonlítja össze, és hangsúlyozza: „Ha gazdag volnék, — úgy, mit a németek összesen Göthe tiszteletére tenni iparkodnak s tettek — Kazinczynak tenném én.”¹⁸

Sőt tisztelői között olyan hangok is hallatszanak, hogy Goethét nemcsak eléri, de meg is haladja. Ezen a véleményen

¹⁵ U. o. 14. k. 22. l.

¹⁶ U. o. 15. k. 182. l.

¹⁷ U. o. 18. k. 437. l.

¹⁸ U. o. 19. k. 502. l.

van Guzmics Izidor s nyiltan kijelenti Sztánkovics János győri kanonok, akinek vallomástételét Guzmics azonnal továbbítja Kazinczyhoz.¹⁹ Cserey Farkas a széphalmi mesternek „görög illatú“ epigrammagyűjteményéről, a *Mezei koszorúról*, a következőket fejt ki: „a Mezei koszoruban nem csak hogy el érted a nagy Göthét, sőt itéletem, érzésem és tezcésem szerint sokban meg haladod őtet.“²⁰ (Kazinczy az epigrammákat hódolatának és szeretetének jeléül írta gr. Gyula i Ferencné leányának, Karolinának.)

Jól ismerik irodalmi célkitűzéseit ellenfelei is. Kisfaludy Sándor gúnyból mondja „Széphalmi Göthének“ s hozzáteszi: „a mint Ő magát neveztetni örömet hallya.“²¹ Kisfaludy elítél minden idegen majmolást, így Kazinczynak „magyar Göthévé változását“²² is, és burkoltan vádat emel Kazinczy baráti köre ellen, mely a német recenziókban Kazinczyt az éig emelte és magyar Goethének kiáltotta ki.

Kazinczy az első és talán egyetlen magyar író, aki eszményképét életének és működésének szinte minden vonatkozásában követte. A Kazinczy-kutatók Toldytól kezdve Váczy Jánosig valamennyien megegyeznek abban, hogy nemcsak új stílust, nyelvet, hanem új ízlést is hoztak. Esztétikájában Goethe-nyomokat kimutatni rendkívül nehéz, mert annak elméleti alapvetése felszínes és egyoldalú (l.: Csokonai Dorottyájának bírálata: Lev. 5. k. 160. l.), így Goethe esztétikáját lényegében felfogni nem tudta, másrészt pedig, ami Goethében népszerű vagy már klasszikus auktorokból is ismert esztétikai gondolat volt, azt nem biztos, hogy Goethéből merítette.

Az esztétikát, a szép érzését mindenk fölé helyezte, legfőbb elve: a szépíró egyetlen törvénye a szép. Ha azonban a szépnek jellemzőit kellett felsorolnia, mindjárt német meghatározásokat kevert magyar mondataiba, annak jeléül, hogy a fogalmat valamelyik német esztétikus munkájából kölcsö-

¹⁹ U. o. 19. k. 206. l.

²⁰ U. o. 10. k. 304. l.

²¹ Kisfaludy S. M. M. 8. k. 297. l.

²² U. o. 8. k. 328. l.

nözte. Felismerte az esztétikai irányú nevelés fontosságát és a tornamegyei szuperintendens gyűlés előtt hangsúlyozta, hogy a vallástanítás (!) keretében gondoskodni kell a szépérzék neveléséről is, s a dogmák helyett inkább a szépet kell az ifjúság elé állítani, mivel ennek „nagy befolyása van az erkölcsiségre is.”²³ Ezt a felfogását közvetlenül a *Dichtung und Wahrheit* olvasása után fejtette ki először, s talán nem tévedünk, ha feltesszük, Goethe sugallta neki az esztétikai nevelés gondolatát. Legnagyobb odaadással természetesen íróink közt hirdette a szépnek új, tisztultabb eszményét, költőinknek azt ajánlotta, igyekezzenek felemelkedni „a Szépnek szentebb régiójiba.”²⁴ Végeredményben megállapíthatjuk, Goethe munkái nagyban hozzájárultak esztétikai iskolázottságához, esztétikai rendszerében Goethe hatását minden kétértelmű kizáró módon mégsem lehet kimutatni.

Való, hogy Kazinczy Goethét elsősorban stílusművésznek tartotta és ebből a szempontból tanulmányozta, nem mondható azonban, hogy a weimári költőóriás gondolatai és irodalmi elvei reá nézve teljességgel hatástalanok maradtak volna. Ezen a ponton mindazonáltal tekintetbe kell vennünk, hogy Goethe és Kazinczy helyzete közt milyen nagy különbség volt. Más volt a kultúra, melyben felnevelkedtek, más az a feladat, mely az irodalmi életben előttük megoldásra várakozott. Goethe a német irodalomban hatalmas örökséget kapott, melyet neki kellett tovább fejlesztenie, Kazinczynak pedig teljesen új útát kellett törnie a magyar irodalom számára.

Nem akart többet, mint Goethe írói készségét elsajátítani, olyan színesen írni tudni, mint Goethe, a vele való foglalkozás mégis egész szellemi alakulására rányomta bélyegét. Az emberiség boldogulásához nem tartotta szükségesnek a vallások dogmáit, nem élt egyik vallás követelményei szerint sem, de azért „istenes” embernek vallotta magát, tisztelte a természet törvényeit és elismerte örökérvényűségüket. Bizonyos mértékig minden felvilágosult egyén így gondolkozott, azonban tekintve, hogy Kazinczy kereste és észrevette Goethében

²³ Lev. 14. k. 22. l.

²⁴ U. o. 4. k. 376. l.

ezt a felvilágosult szellemet, számolnunk kell ezen a téren is Goethe hatásával.

Különösen fogékony volt irodalmi nézete iránt. Az író és olvasóközönség egymáshoz való viszonyában az ő fel fogását tette magáévá, a műveletleneket nem akarta olvasóközönségének soraiban látni. Ellenfeleinek támadásait jó részt műveletlenségükből származtatta, *Prometheus* fordításában szerinte csak a tudatlanok láthattak istentagadást. Goethétől vette a tiszta, a szép emberiesség gondolatát, az egyénitől és nemzetitől elvonatkoztatott nemes emberi tartalomra való törekvést költészetében meg is valósította, sőt még íróink számára is ezt a nemes, de hideg emberi ideált akarta követendő eszménnyé tenni.

Megállapíthatjuk, hogy emberi és írói egyéniségében Goethének tudatos követésétől függetlenül is megtalálható Goethe hatása s ez az a pozitívum, melyet Kazinczy valójában Goethétől nyert.

V.

Fordítás és levelezés.

Goethétől való fordításai és irodalmi indítékaik. — A cenzúra, a nyelvújítás ellenzői és Goethe „atheizmusa“ mint a Goethe-kultusz akadályozói. — Kazinczy propagandája íróknál és olvasóknál.

Ismeretesek Kazinczy irodalmi célkitűzései: tisztult nyelvet és művészi ízlést akar nálunk is látni, ezt azonban nem teremtheti elő a semmiből, példákra és eszményekre van szüksége. A külföldi s elsősorban a német remekírókhoz fordul és minden megkülönböztetés nélkül fordít azoktól, akiknek munkáját hasznosnak, ösztönzőnek és klasszikus gondosságúnak találja.

Kezdetől fogva foglalkoztatják eme gyakorlati szempontból Goethe drámái, elsőnek *Stellát* fordítja le közülük. Munkájában Shakespeare elvéhez tartja magát, mely szerint a fordító „Auctora szavaihoz semmit ne adjon a magáéból“:¹ azonban nemcsak ez az irodalmi elv indítja hű fordításra, hanem az az elgondolás is, hogy a tükörkép lassan-

¹ Lev. 3. k. 43. l.

ként az idegen nyelvek szépségeit hozza át a mi nyelvünkbe. Stelláját nem tekintette másnak, mint jól sikerült stílusgyakorlatnak, addig még nem hallott választékos magyarságra törekedett benne, arra, hogy a nyelvnek „energiát, pathószót, den Ton der großen Welt“ adhasson.² A Stellának lefordításában semmi esetre sem a Goethe iránti rajongás vezette, hanem a várható haszon, mely munkája által nyelvünkre és irodalmunkra háramolhatott.

Ebből a szempontból értékeljük későbbi vállalkozásait is, midőn *Clavigot* és a *Die Geschwister* fordítja le, 1793-ban már jórészt készen van a *Die Geschwister* magyarra áttevésével,³ míg *Clavigo* fordításáról első adatunk 1797-ből ered.⁴ Összegyűjtött munkáinak kiadására csak 1814—15-ben kerülhetett sor, így valószínű, a közben eltelt idő alatt tervezeit többször átdolgozta. Tudjuk Kazinczyról, hogy írótól, fordítótól egyaránt végtelen gondosságot követelt, a nyelv és forma klasszikus tisztaságát a tartalom fölé helyezte s bizonyos, hogy önmagát is éppolyan szigorúan bírálta meg, ahogyan másokat. Irodalmi értékelésének egyik jellemzője, hogy hajlandó volt az író tevékenységében a csiszolás érdemét az alkotás érdeme fölé helyezni. Már ezek alapján is világos, hogy Goethétől való fordításainak kidolgozására sok időt és véghetetlen türelmet szentelt. Azonban még egy körülményi tekintetbe kell vennünk: a fordítások első kidolgozása és nyomtatásban megjelenése közti időben egycsapásra megváltozott Goethével szemben elfoglalt álláspontja (Iphigénia), Goethe már nem egy, a sok német író közül, hanem az egyetlen, az utólérhetetlen eleganciájú író. Kazinczynak ez a Goethe-képe lényegében ugyanaz maradt, csak színesedeti, gazdagodott és mentől többet megismert Goethétől, annál inkább ösztönözte a vágy, hogy Goethét kell tökéletes magyar fordításban íróink és olvasóink elé állítania. Sokféle előny származhatik abból, hogyha a német remekíró alkotásai jó magyar fordításban jelennek meg: az olvasóközönség ízlése

² U. o. 2. k. 362. l.

³ U. o. 2. k. 298. l.

⁴ U. o. 2. k. 421. l.

fínomodik, a felvilágosodás gondolatai könnyen terjednek és az írók példát látnak a klasszikus kidolgozásra.

Sok csiszolgatás után végre 1814—15-ben napvilágot látanak Kazinczy művei; Goethétől vett darabok: *A Római Karneval*, *Esztelle*, *Clavigo*, *A Testvérek*, *Egmont*, valamint a „*Szelmai dalok*“-at is Goethe nyomán fordította le.

Elsősorban a közönségre akart hatni Goethének drámáival, az ízlést kívánta nálunk terjeszteni, de törekvését nem koronázta siker. A magyarországi német társulatok gyakran adtak elő Goethe-darabokat, sőt *Clavigónál* nem volt „regelmészegebb“⁵ darabjuk, a magyar közönség azonban nem kedvelte Goethét a színpadon. *A Testvérek* Kazinczy fordításában egyszer került színre (Pest, 1794. XII. 17.), a *Stella* négyszer (Debrecen, 1799. IV. 30., Kolozsvár, 1803. IV. 11., XI. 12., Pest, 1809. XI. 6.) *Clavigo* hatszor (Kolozsvár, 1804. II. 21., 1812. IX. 10., Marosvásárhely, 1805. V. 25., Sátoraljaúj hely, 1816, Hódmezővásárhely, 1833. IX. 28., Debrecen, 1835. VIII. 15.), *Egmont* pedig színre sem került.⁶

Goethe-fordításainak lelki hátterét vizsgálva két fázist találunk: az elsőben művészi stílusgyakorlatra törekedett a maga szempontjából és használható darabokra a színeszek szempontjából; a másodikban Goethe már versenytárs nélkül állt írói értékrendszerének élén, darabjai most már az ízlés zálogát nyújtották neki, neve egyet jelentett számára az ízléssel. Ezekben az években írói programjának szerves része volt írásainak és kultuszának terjesztése, mert ezzel irodalmunk javát vélte szolgálni.

Felvetődik a kérdés hogy ha annyira bálványozta Goethét, miért nem fordított le tőle még több drámát s miért nem árasztotta el klasszikus drámáival az irodalmat és a színpadot? Megadja erre ő maga a választ: „Göthéből vehettem volna én több darabot is, de nem hittem, hogy a Censura megengedi kiadásokat.“⁷ A cenzorok sokszor nehézségeket gördítettek Goethe darabjainak kinyomása elé, ami Ka-

⁵ U. o. 14. k. 134. l.

⁶ P u k á n s z k y n é K á d á r J o l á n: A magyar Goethe-előadások statisztikája. ITK. 1932.

⁷ Lev. 10. k. 151. l.

zinczyt munkásságának teljes kifejtésében rendkívül hátráltatta. Goethe írásainak lefordításában nem takarékoskodott a fáradsággal, tervezeteit sokszor átdolgozta, így azonban minden újabb fordítás-változatra, ha kinyomása szóba került, újabb imprimatur volt szükséges. *Stella*, *Clavigo* és a *Testvérek* egy kidolgozása már 1804-ben megnyerte a cenzor engedélyét, 1813-ban a cenzor mégis megtagadta az imprimaturt a *Stella* legfrissebb átformálása számára.⁸ Kazinczy jogosan méltatlankodott: „Melly szerencsétlen ez a M. Nyelv, hogy ezen nem szabad olvasni, a mit a németen szabad.“ Azt mérlegeli, megérdemli-e a *Stella* régiebb alakja a kinyomatást, mert ellenkező esetben lefordítja a *Egmontot*, melyet a pesti színház 1812-ben adott. Azonban megint kérdéses, vajjon magyarul napvilágot láthat-e? Goethe-ből való fordításait tartotta legsikerültebb munkájának, „melly felette csapodár festésekkel hizelkedik az olvasónak,“⁹ így nem tudott lemondani arról, hogy Goethe-kötete csónkán, *Stella* nélkül jelenjék meg. Biztosítani akarta a cenzor jóindulatát, ezért didaktikus prológust írt elébe,¹⁰ ezenkívül a magyar Goethe-előadások színi hirdetőcéduláiból, melyeket szorgalmasan gyűjtött, bebizonyította a cenzornak, hogy *Stellát* a legkülönbözőbb szövegváltozatok alapján játsszák.¹¹ A cenzor meghajlott Kazinczy felsorakoztatott érvei előtt és hozzájárult a darab kinyomásához. Időközben Kazinczy már annyit foglalkozott az *Egmonttal*, hogy nem ejtette el: befejezte fordítását. *Egmont* telítve van a felvilágosodás emberies eszméivel, a megbékélés gondolatával, az uralkodó kötelességeinek hangsúlyozásával s Kazinczy méltán tartott a cenzortól: „... hézagok nélkül a Cenzor meg nem engedi; *Egmontot* pedig kiherélni istentelenség.“¹² Meglepő, de a cenzor egy sort sem törölt *Egmont* szövegéből.

Kazinczy munkáira mintegy 350 előfizető jelentkezett és *Trattner* János Tamás legalább 400 példányt nyomhatott

⁸ U. o.

⁹ U. o. 10. k. 15. l.

¹⁰ U. o. 12. k. 375. l.

¹¹ U. o. 10. k. 252. l.

¹² U. o. 11. k. 170. l.

az egyes kötetekből. Szétvitték az egész országba a széphalmi mester műveit, sőt még Bécsbe is eljutott vagy négy példány. Az előfizetők között nagy számban voltak papok (papnövendékek), vármegyei hivatalnokok, főrangúak, nevelők, városi polgárok és természetesen könyvkötők-könyvárusok. Irodalmi nevek is meghúzódnak az előfizetők névsorában: Márton József, Döbrentei Gábor, Vitkovics Mihály, Kis János, Dukai Takács Judit az ismertebbek közülük.¹³ Az már hozzátartozott a kor irodalmi életéhez, hogy a magyarnyelvű könyveknek alig volt olvasóközönségük, így Kazinczynak is ismerősei — Csehy József, Döbrentei, Helmezy, váci kislapok — segítségével kellett előfizetőket verbuválnia. Nagy küzdelembe került, míg Goethe munkái első magyar fordításukban eljuthattak az olvasóhoz.

A Goethe-drámák kézzől-kézre jártak a két hazában, csak esetleg nem mindenki tudta, hogy eredeti munkákat, vagy fordításokat adott-e a kiadó elébe, mert erre nézve az olvasók Kazinczy kilenc kötetében semmiféle felvilágosítást nem találhattak. Ebben ugyan nem Kazinczy volt a vétkes, hanem Trattner János Tamás, aki saját költségére adta ki Kazinczy műveit s a nyomtatásban mindent úgy rendezett el, ahogy akart. Még a nyomtatásra kerülő kéziratok kiválasztásában is eléggé önkényesen járt el, inkább vezérelték az üzleti, mint az író által sugalmazott irodalmi szempontok. Kazinczy Helmezyvel fogalmaztatott meg egy „Annuntiátiót“, melynek egyik tervezete ránkmaradt.¹⁴ A jelentést Trattner kinyomatta és terjesztette, arra azonban nem volt hajlandó, hogy Kazinczy kérésének megfelelően a sorozat első kötetében is közölje. A hirdetmény tájékoztatta volna az olvasókat, hogy Goethétől való fordítások is jutnak kezükbe. Helmezy a tőle megszokott szélesőseges neológizmussal írta meg a jelentést — 1814-ben vagyunk — s ez a körülmény az orthológusok közt nagy ellenzést váltott ki. Pápay Sámuel ujságolja Kazinczynak, hogy Pesten az orthológusok harminc forint jutalmat tettek fel annak, aki

¹³ KF Munkái 8. k.

¹⁴ Lev. 11. k. 255. l.

Helmeccy jelentését magyarra fordítja.¹⁵ (Kazinczy nagyon meg volt elégedve Helmeccy szövegével!) A Kazinczy—Helmeccy féle nyelvújítás ellenzői természetesen ellenséges álláspontot foglaltak el Kazinczy munkáival és közvetve Goethével szemben is.¹⁶

Kazinczy tisztában volt azzal, hogy az egyes kötetei különböző fogadtatásban részesülnek. Legnagyobb sikert Bács-megyeijétől várhatta, pedig ezidőtájt már annyira alantas ízlésűnek tartotta, hogy ki sem akarta adni. Az olvasóközön-ség azonban követelte, így Trautner is, tehát Bácsmegyei nélkül a sorozat nem kerülhetett volna kinyomásra. Ha a Goethe-darabokat nem értékelte a közönség annyira, mint Bácsmegyeit, nem álltak azok mégsem egészen rosszul: „A Göthei Kötet kivált több kedvelőket fog lelni mint Osz-szián” — írja Kazinczy.¹⁷

Meg kell említenünk csonkán maradt fordításait: átül-tetett magyarra néhány levelet a *Werther*ből¹⁸ és egy részle-tet az *Iphigéniá*ból, melynek lefordításával nagy igyekezettel s mégis sikertelenül küzdött.¹⁹

Visszaadott magyarul költeményeket is, ezek a *Poétai Berek*ben jelentek meg.²⁰ Közülük különös érdeklődésre tar-t hat számot a *Prometheus*, melyet a filozófus Sipos Pál ösz-tönzésére fordított le. Sipos Fichténél olvasta a költemény egy részét, az író neve nem volt feltüntetve, megtetszett neki az igazságért még az Istennel is szembeszálló ember esz-méje és kérte Kazinczyt, ültesse át magyarra a költeményt. Kazinczy *Prometheus*-fordításának kellemetlen következmé-nyei támadtak, amennyiben feljelentették atheizmusa miatt Korbély Mihály teológiai professzornál. Korbély eljárást

¹⁵ U. o. 11. k. 402. l.

¹⁶ U. o. 11. k. 342. l.

¹⁷ U. o. 12. k. 359. l.

¹⁸ Máj. 4—26. Kézirat az Akadémián.

¹⁹ *Iphigénia*: első két felv. l. Abafi kiad. 2. k. 216—22. l.

²⁰ K. F. Ö. M. Abafi kiad. 2. k.: A csillagokhoz 115. l., Az ítélet napja u. o., Művész reggeli dala 116. l., Ganymed 119. l., Emberiség határai 126. l., Az első veszteség 127. l., Az isteni 128. l., Reggeli panasz 130. l., Azzán aga 132. l.

²¹ Lev. 9. k. 87. l.

akart indíttatni a fordító Kazinczy és Trattner nyomdász ellen, mert szerinte is Goethe „rossz ember, abbul nem kell fordítani.“²² s Vitkovicsnak csak nagy nehezen sikerült szándékától eltérítenie. Ha Kazinczynak az lett volna eme fordításával a célja, hogy Goethe-re felhívja a figyelmet, minden bizonnyal meg lehetett volna elégedve, mert a *Prometheus* megjelenése országszerte feltűnést keltett. Még baráti köre is csodálkozással fogadta: „a Berekbenn egygy igen szuros tsemetét találtam; a Prometheuszt; tsuda, hogy a Censor katzurját (így hívták e tájon a görbe metsző-kést) el kerülhetett“ — írja neki Szentgyörgyi József.²³

Terjesztette fordításaival Goethének ismeretét hazánkban, igyekezett Goethét íróknak és olvasóknak egyaránt kezébe adni, valamint barátai és ismerősei közt Goethe-kultuszához társakat találni. Goethe-propagandája elég szerény keretek közt indul meg, először 1805-ben találunk rá adatot. Ifj. br. Prónay Sándorhoz intézett levelében annak az óhajának ad kifejezést, hogy bárcsak Kultsár „a legszerencsésebb kidolgozásokra tétetne jutalmat“ s ezek közt említi Goethe epigrammját, *Dich ergriff mit Gewalt* s egy énekét, *Auf Kieseln im Bache*. Az idősb Prónay pályadíjat tűzött ki nyelvünk akkori állapotának megrajzolására s Kazinczy hasonló irodalompartoló cselekedetet akart az ifjú Prónaynak sugalmazni.²⁴

Goethe-propagandája nem önmagáért volt, hanem szent célt szolgált: az ízlést akarta Goethén keresztül az olvasókba belenevelni. Döbrenteihez írt levelében őszintén kijelenti ezt: „Göthét én egyedül azért küldém Andrásfalvára, mert ott az igazi ízlést óhajtottam terjeszteni.“²⁵ A *Hazai Tudósítások* lapjain megkísérelte a nagyközönség figyelmét Goethe-re ráirányítani, azonban nem a legsikeresebb hangnemben:

„Hazánkban mely felette kevés az, akinek szeme a szép érzésében gyakorolva van, sőt aki csak azt is tudná, hogy efféle ismereteket honnan kell meríteni! Azt tartom tehát, hogy valóságos szolgálatot

²² U. o. 11. k. 446. l.

²³ U. o. 10. k. 466. l.

²⁴ U. o. 3. k. 433. l.

²⁵ U. o. 8. k. 67. l.

nyujtok a Hazának, ha kimutatom, melyik az az út, mely a Szentségekhez vezet s ez által az Izlést terjeszthetem... Azoknak kik meghivatottak, s érzik, hogy hivatalosak, nem lesz szükség, úgy hiszem azt, Göthének Propylaeen nevű munkáját hírül adnom. Ki ne ismerné azt, ha együtt halad korával s ki nem vár mindent, mindent a Göthe névtől? kinek a Lessing kritikája, a Klopstock ereje, Wielandnak és Schillernek eleganciája, tulajdon lelke nagyságán kívül — mely nem ismer párt — osztályrész és poltolék gyanánt jutott.“²⁶

Ezt a nyilatkozatát szinte Goethe érdekében írt vitairatának foghatjuk fel, meglátszik rajta, hogy a nagy nyilvánosságna k szánta, találó, tömör képet ad Goethéről, határozottan kimondja, mit becsül benne s nem vész el elragadtatott, de éppen azért semmitmondó jelzőkben.

Más alkalommal nem tart számot a folyóiratokra, melyek hasábjain pedig széleskörű működést fejthetne ki Goethe érdekében, aminek oka abban rejlik, hogy Gothét a kevesek, a választottak írójának tartja s előre látja vállalkozásának sikertelenségét. A másik módszert választja tehát megismertetéséhez, a személyes kapcsolatokon alapulót, melynek konkrét eredményeiről közvetlenül meggyőződhetik. Ezirányú tevékenységét már akkor megkezdi, midőn Cottától megrendeli Goethe munkáit. Egyszerű és ellenállhatatlan csellel veszi rá C s e r e y t, hogy ő is hozassa meg azokat: „Szeretném, ha Hitvesednek neve a Göthe új kiadásának Subscribensei közt olvastatnék.“²⁷ Megérkeznek Cotta kötetei és Kazinczynak most már duplum-példányai is vannak Goethéből, elküldi ezeket egykori szerelmének, gr. Gyula i F e r e n c nének: „Göthénél kedvesbb és hasznosbb olvasást nem tehet Nagysád és a Nagysád kedves kis fészke.“²⁸ Közli bizalmasával, Döbrenteivel, mennyire szorgalmazza Goethe olvasatását: „minden olly barátimnál, kiknek erszények ezt a megvételt bírja, azt tanácslom, hogy Göthét hozassák meg.“²⁹ Eleve lemond arról, hogy a nagy tömegeket Goethehez vezérelje, inkább kisebb Goethe-közösségek kialakítását óhajtja, különösen azoknak ajánlja, akik lélekben közel álla-

²⁶ Hazai Tudósítások, 1807. 390—91. l.

²⁷ Lev. 4. k. 186. l.

²⁸ U. o. 7. k. 55. l.

²⁹ U. o. 8. k. 66. l.

nak hozzá s akiket tart olyan művelteknek és fínomlelkűeknek, hogy Goethét megérthessék. Fogadott leányának, gr. Gyulai Karolinának, jobbat nem kívánhat, minthogy bárcsak a nagy weimári költőt kedvelné meg leginkább s „az ő lelke válna lelkévé Nagysádnak.“³⁰

Az egyes familiákba beviszi családi olvasmányképpen, így a Wesselényieknél apa és fiú olvassa Goethét. Az ifjú Wesselényi Miklósnak annyira lelkére köti Egmont megismerését, hogy az azonnal kölcsönkéri Cserey példányát, s s Cserey útján, mikép Kazinczy tette, meghozatja Goethe összes műveit.³¹ Az öreg Wesselényi Miklóst az *Iphigenia* szépségeire figyelmezteti, — tudja, kinek milyen Goethealkotás nyerheti meg leginkább tetszését.³²

Ügyesen eltalálja azt is, milyen alkalommal Goethének melyik írása népszerűsíthető: a kólyi szüreten a római elégiákat hozta elő s gr. Teleki József „megszerette“ eme híres sort: „Und der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib.“³³

Különös érdekődésre tarthat számot a magyar íróknál Goethe érdekében kifejtett propagandája. Ismeretes Kazinczy szerepe irodalmi életünkben, ő fedezte fel a tehetségeket, bátorította és útbaigazította a hozzáfordulókat, könyvekkel látta el a fiatal írókat, odakölcsönözte nekik Goethe munkáit is, vagy a tehetősebbekkel megvétette őket.

Legkorábban Kis Jánost igyekezett bevonni Goethének bűvkörébe. Neki ajánlotta a *Die Geschwister* fordítását, állandóan dicsérte előtte Goethe remekeit, de úgy látta, hogy Kis tehetsége inkább Schiller felé vonzza, s ezért nem erőltette rá a maga kedvelt íróját. Pártfogoltját, Döbrenteit, elárasztotta figyelmeztetéseivel, mélyedjen el Goethe drámáiban, azok megadják az írónak és a nevelőnek a helyes ízlést. Nem tévesztette szem elől a fiatal pesti írógárdát sem, s úgy akarta útjukat Goethe felé egyengetni, hogy tőle való fordításait állandóan közölte velük. Ezt az enyhébb propaganda-

³⁰ U. o. 10. k. 277. l.

³¹ U. o. 7. k. 396., 464. l.

³² U. o. 12. k. 350. l.

³³ U. o. 22. k. 300. l.

médszert alkalmazta Horvát Istvánnal,³⁴ Vitkovicssal és Helmeccyvel szemben.³⁵ Ez utóbbi kénytelen volt talán többet is foglalkozni a német klasszikussal, mint amennyit szeretett volna, ugyanis Kazinczy munkáinak kiadása ebben a Goethe-köteté Helmeccy „ügyelése“ alatt történt. Szemere Pál figyelmét szintén Kazinczy irányította Goethe-re, sőt *Iphigeniából* való fordításának egy részletét is megküldte neki.³⁶ Berzsenyit arra buzdította, olvasson sokat, csiszolja ízlését, Klopstockot tartotta ugyan leginkább hozzáillő eszménynek, de azért Goethét sem felejtette el megemlíteni.³⁷

Lehetetlen Goethét nélkül terjesztenie, hogy ne kellene mindenfelé a Kotzebuek hatásába beleütközne. Kotzebue az akkori Magyarországon, mint másutt is, sokkal népszerűbb volt mint Goethe, s természetes, hogy Kazinczy mindenkit óvott Kotzebue és a hozzá hasonlók írásaitól. Ilyen értelemben ír Bölöni Farkas Sándornak:

„Leginkább arra kérlek, hogy ne olvass sokat. Keveset, de jót, s azt a keveset szünet nélkül, s igen nagy gondal. Ne soha a középszerű Írók firkálásaikat! A ki Kotzebuet örömmel olvasta, az örökre el van veszve. Göthével ismerkedjél meg és Göthével és ismét csak Göthével.“³⁸

Mindent elkövet, hogy megállítsa Kotzebue diadalmenetét Magyarországon. Midőn tudomást szerez arról, hogy az ifjú br. Wécsey Pál Kotzebue *Die Schuld* c. munkáját lefordította, barátai előtt nem nyilatkozgat kedvezően a vállalkozásról. Véleménye eljut Wécseyhez s mikor ez felvilágosítást kér tőle, Kazinczy válaszában tárgyilagos ítéletet nyer:

„Kotzebue ist mir der unausstehlichste Sudler, wiewohl ich ihm Genie zugestehet. Der so keck hinmalt, und sich in seinen Klecksen so sehr gefähllt, der sich durch den Weyhrauch der Menge so sehr berauschen läßt, ist für die Wenigern auf ewig verloren. Ich bewundre die Gaben, die die Natur an ihn verschwendet hat, aber mit reiner Freude habe ich nicht einmal seinem Stück; Menschenhass und Reue Geschmack abgewinnen können. Und doch

³⁴ U. o. 8. k. 274. l.

³⁵ U. o. 12. k. 78. l., 10. k. 197. l.

³⁶ U. o. 6. k. 256—57. l.

³⁷ U. o. 7. k. 190. l.

³⁸ U. o. 15. k. 241. l.

hat es Theile, (um) welche ihn sogar Göthe, der noch mehr als Schiller ist, beneiden kann.“³⁹

Az olvasóközönség nagy tömegeit Kotzebue és Mathisson féle középszerű írók tartották bűvkörükben, a női olvasóközönségnek elsősorban Schiller volt a kedvelt írója. Kazinczy elismerte Schiller nagyságát, de túlzott népszerűsége és Goethéjének mellőztetése bántotta, megkísérelte tehát a nők előtt Goethe szépségeit hangsúlyozni. Úgy látszik azonban, mindenütt visszautasításra talált, mert kifakadt: „Nösténykéink Schillert és nem Göthét szeretik, mert a gigantesquet és nem az igazi szépet tudják apprecirozni.“⁴⁰

VI.

Irodalmi pártalakulás.

Kazinczy sikerei. — Bölöni Farkas Sándor. — A pesti írói társaság: Horvát, Vitkovics, Szemere. — Schedius Lajos és Halitzky András. — Kölesey új Goethe-képe. — A Goethe-kultusz súlypontja Pestre kerül: Bajza és Toldy. — A Goethét nem Kazinczy szellemében méltatók: Kis János és Döbrentei Gábor. — Goethe kategorikus elutasítója: gr. Dessewffy József. — Félreismert ellensége: Berzsenyi Dániel.

Volt Kazinczynak egy szűkebb baráti köre, mely osztozott vele Goethe elismerésében, itt nem kellett semmiféle igyekezetet kifejtenie, gondolatai a legtökéletesebb megértésre találtak. Legkorábban melléje állt Német László, már 1802-ben. Tudomást szerzett arról, hogy Kazinczy Goethének *Propylaenét* forgatja, s kérte barátját, küldje el azokat neki: „Az a munka a németeknek most első dicsőségek...“⁴¹

Hasonlóan szerencsés találkozására volt a szellemeknek Kazinczynak Rumyval kötött barátsága, melyben az összekötő kapocs a közös Goethe iránti tisztelet volt. Rumynak Goethehez intézett már idézett leveléből kiderül, hogy a nagy klasszikussal összefonódva éli le életét, 15 éves kora óta forgatja műveit. Sokat tett Goethe megismertetése érdekében, amennyiben a hazai német-nyelvű iskolákban mint a német

³⁹ U. o. 15. k. 518. l.

⁴⁰ U. o. 8. k. 280. l.

⁴¹ Lev. 2. k. 488. l.

stílus és szépirodalom tanára olvastatta növendékeivel Goethe munkáit és magyarázta őket. A stílus tanításában főképp az ő műveit tartotta szem előtt, széptani elveit is írásaiból vonta el, tanulmányainak és munkásságának eredményeit könyvben foglalta össze, melyhez az idézeteket megint csak Goethéből vette. Vallomása szerint képzettségére és egyéniségének alakulására Goethe volt a legnagyobb hatással:

„Nehmen Sie, großer Dichter, den innigen Dank wohlwollend an, den ich Ihnen aus gerührtem Herzen für die Belehrung und Unterhaltung darbringe, welche Ihre vortrefflichen Werke mir und so vielen meiner Landsleute gewährten.“²

Saját meggyőződésén kívül ennek a kis Goethe-közösségnek az erkölcsi erejére támaszkodott Kazinczy akkor, midőn másokat is Goethe hívévé akart avatni. A társainak részéről megnyilvánult támogatás azonban mitsem von le az ő érdeimeiből, az egyetemes Goethe-filológia területén páratlanul áll Kazinczy alakja, még a német írók közt sem akadt senki, — akik pedig elsősorban magukénak vallhatják Goethét — ki elterjedése érdekében annyit és olyan sikerrel tett volna, mint ő.

Leghamarább baráti körében ért el eredményt, itt kellett a legkisebb ellenállással megküzdenie, mivelhogy egyénisége és tekintélye egész súlyával közvetlenül érvényesülhetett. Az irodalmi kérdésekben Kazinczyt vakon követő Cserey Farkas már akkor megrendelte Goethének arcképét, midőn munkáit még meg sem kapta. Az irodalomban önállótlan embert magával ragadta Kazinczy lelkesedése, akinek ellenőrző, vizsgáló kérdéseire kijelentette, hogy ő is gyönyörködik Goethében, sőt Goethe „imádójává“ tette. „Érezve“ gyönyörködött Goethében, ugyanolyan erős érzelmi kultúráltságú volt s a világot ugyanúgy érzelmein keresztül fogta fel, mint Kazinczy. Felesége hasonlóképen megkedvelte Goethét s Cserey örömmel értesíti barátját: „én pedig hálákat adok az Egeknek, hogy olj házas társat adtak, kit a Göthe *Frühlingje* ennyire megérezkenyit.“³ Levele fényt vet arra, mit vártak elsősorban a költőtől, s mit tudtak Goethében leginkább be-

² Jahrbuch der Goethe — G. 503. l.

³ U. o. 6. k. 223. l.

osülni: a megható, szelíd érzelmeket, a szép szavak összecsengését, azt, amit bármelyik közepszerű költőben megkaphattak.

Ugyancsak Kazinczy benső barátjai közé tartozott Bölöni Farkas Sándor. Az ifjú Bölöni a kolozsvári unitárius kollégiumban tanult, főképen az irodalomhoz és a színjátszáshoz vonzódott. Schiller volt kedvelt olvasmánya, s mikor Vándza Mihály társulata Schiller *Tolvajait* adta elő, nem tudott ellenállni a kisértésnek és „Rollot vett magának“. Kazinczyval Döbrentei ismertette meg s az ifjú boldog volt, hogy a nagynevű Kazinczy barátságába fogadta. A széphalmi mester első kötelességének tartotta biztatni, hogy tanuljon, csiszolja ízlését s mindenekelőtt Goethével ismerkedjék meg. Szavai termékeny talajra hullottak, Bölöni hozzálátott Goethe olvasásához, gr. Gyulay Lajos példányait kérve kölcsön. Azonban nem boldogult vele:

„Göthének néhány darabjait olvastam, de nem tudom, én nem érek-e még oda, hogy őt megértsem, én nem találok meg azt benne, a mit a németek olly igen magasztalnak épen Schiller s mások felett. Én a Mad. Steil (!) ítéleténél álok Göthe iránt: hogy ő ollyan mint egy igen pompás Görög Statua, mellyen minden vonás a legfáinabbul van eltalálva, de még is csak — kő. Szerefem ugyan némely darabjait, ... de előttem Schiller mellett ő hideg genie. Azért e hogy nekem a történet Schillert játszotta előbb kezembe; én csak Őt imádom, az én Istenemet s a Poéták istentagadóját.“⁴

Amikor a Schiller-rajongó Bölöni ezeket írja, már elég sokat ismer Goethétől: *Clavigót*, *Egmontot*, *Werthert*, *Hermann und Dorotheát*, költeményeket, stb. Ezidőtájt Kolozsvárott tartózkodik br. Wesselényi Miklós, Döbrentei Gábor és gr. Gyulay Lajos társaságában, kik valamennyien Kazinczytól kapták a Goethe-kultusz lángját; ez a környezet határozottan kedvező Bölöni fejlődésére.⁵ Akkor kerül lelkéhez közel Goethe, amidőn a *Wilhelm Meistert* olvassa, kinek élettörténetében többé-kevésbé a maga színész-viszontagságaira ismer. Ezen élménye már egész másképen láttatja vele Goethét, újra kezébe veszi a már elolvasott munkákat is, és értesíti a változásról Kazinczyt:

„Három hét óta egészen Göthének élek. Most kezdem bänni, hogy őtet elismertem volt, ő más directiót adhatott volna nekem. Betegsé-

⁴ U. o. 13. k. 263. l.

⁵ U. o. 13. k. 504. l.

gem alatt Wilhelm Meistert olvastam, s millyen jól esik ebből a Kiadásból olvasni; mert ez a Te kezébe járt, Gyulay Lajosnak általad szerződött meg. Meister nekem nagyon interesszáns; én is olyan theátrumozó voltam egykor. — S hát még az a Mignon karaktere be szelid, be gyengéd vonású. Mikor a: Heisz mich nicht reden, heisz mich schweigen etc-hez értem, olyan nagyon megillete, hogy könybe borulva csak ezt tudám mondani: Be szép. Iphigeniát, Tasszót, Egmontot is megint elolvastam. De csak ugyan mégis gyönyörű az a Tasszo, barátom, olyan jól esik nekem, hogy azt nem érti minden s hogy én értem, nem cserélném-fel magam ebbe az órába egy Schellingistel is.“⁶

Kazinczy kitörő örömmel fogadja a megtértet, második Tassónak nevezi, s azon közösségnek tagjává avatja, akik Goethét „értik“. Goethének ez a megértése, akármilyen ellentétesen hangzik is, inkább azt a képességet jelenti, hogy érzelmi alapon hozzá tudnak férközni Goethe világához. Cserey „érezve“ élvezi a nagy klasszikust, ugyanígy van vele Bölöni is, amint egy versében mondja: „Csak aki a hév Vágyást ismeri, Werthert s Wilhelm Meistert olvassa, Csak aki őket tudja érezni, Mért sírok én, csak a tudhatja!“⁷

Lefordítja a *Werthert*, melynek fordítását mestere tudva-levőleg félbenhagyta.

Kazinczy ösztönzésére kezd Goethével foglalkozni Szentmiklóssy Alajos is. Gr. Teleki József, aki Kazinczy Goethe-propagandájának körébe tartozott, arról értesíti a széphalmi vezért, hogy Szentmiklóssynak *Hunyady Lászlója* elég jól sikerült, azonban véleménye szerint Goethe *Egmontja* tulságosan sokat volt a szeme előtt és nagyon befolyásolta. Főképen Goethe lírája keltette fel Szentmiklóssy érdeklődését, *Mignon* első magyar fordítója, ezenkívül átültetett magyarra számos epigrammát is.

Kereste Kazinczy az utat a pesti írói társasághoz, Horvát, Vitkovics és Szemeréhez, azok pedig örültek, hogy Kazinczy irodalmi barátságára méltatja őket. Könyveket küldött Pestre, köztük Goethe munkáit is, s csak Horvátnál nem érte el a kívánt eredményt. Vitkovics 1809-ben Kazinczyhoz intézett levelében helyesli, hogy Szemeré Goethének

⁶ U. o. 13. k. 471. l.

⁷ U. o. 14. k. 88. l.

példáját követve akar író lenni „a Te javallásodnál fogva, melly az enyim is“.⁸

Sokkal felmérhetőbb a hatása Kazinczy törekvéseinek Szemere Pálnál. A fiatal Szemerét is ellátja jó könyvekkel, s természetesen Goethével is. Örömmel tapasztalja, milyen akarással szenteli magát tanítványa Goethe studiumának. Főkép Goethe esztétikájával foglalkozik, sokat forgatja Johann August Eberhard, Fr. Bouterwek, W. F. Krug és G. G. Sauer esztétikáját és ezeknek Goethével és Schillerrel szemben elfoglalt álláspontját mesterével is megismerteti.⁹ Esménye iránti érdeklődése széleskörű és ugyanúgy mint Kazinczy, ő is figyelemmel kíséri a németországi folyóiratok Goethére vonatkozó cikkeit.

Mint irodalmi egyéniség Kazinczy nevelése, átveszi tőle Goethéről való elképzeléseit, azonban mégsem szolgálai módon, ő maga is meggyőződik annak igazáról, amit Kazinczytól hall, ő maga is érti és értékeli a dolgokat. Sokkal többet olvasott Goethétől mint mestere, s ennek ellenére sem mondható, hogy a nagy költő szellemében és gondolatainak világában jobban el tudott volna mélyedni, mint a széphalmi mester. Azon a színvonalon maradt, ahol Kazinczy mozgott, a *Wahlverwandtschaften*ben Goethe nyelvének finomságai váltják ki csodálatát. Számára Goethe szépíró: „Ki ír úgy más?“ — kérdezi. A Kazinczytól kapott indítékok alapján az érzelmekben megnyilvánuló szépségek felé fordul érdeklődésével; szinte Kazinczyt halljuk szólani, midőn Tellt és Egmontot összehasonlítja:

„... mi ér fel Tellben egy Klárral? Mikor a dalra jutok az olvasásban: Die Trommel gerühret... mágusi erő ragad meg, s ha koronáim volnának, odaháynám, hogy Klári szemébe tekinthessek s kérdezhessem: miért sülyeszté le pillantatait?“¹⁰

Elismeri Schiller nagyságát is, de szerinte Goethe mégis utólérhetetlen és hasonlíthatatlan. Goethében elsősorban a lírikust méltatta, értékrendszerében még a drámák is a lírai darabok mögé szorultak s leginkább a *Klärchen* dala nyerte meg tetszését. Róla alkotott elképzelése nem változott meg soha,

⁸ U. o. 7. k. 275. l.

⁹ U. o. 6. k. 284. l.

¹⁰ Szemere Pál Munkái 2. k. 193. l.

értésült a német romantikus nemzedéknek ellene való fordulásáról, azonban a romantikusok támadásai sem tudták megingatni Goethe nagyságába vetett hitét.

A Horvát, Szemere, Vitkovics triással baráti kapcsolatok tartottak fenn Schedius Lajos és Halitzky András. Schedius az esztétika tanára volt a pesti egyetemen. Egyik kéziratában (*Linæ Primæ Literariæ antiquorum et Recentiorum Populorum ex Praelectionibus Ludovici Schedius*) az írókat műfajok szerint csoportosítja, Goethét három helyen említi meg, azonban egyhelyütt sem jellemzi, míg jelentéktelen költőket terjedelmes jellemzésre méltat. A német irodalomról nyújtott vázlatában Goethe az epikusok közt a hetedik, a regényírók közt a harmadik és a dramatikusok sorában Lessing, Weisse és Engel után a negyedik helyet foglalja el. Schedius megismeri később Goethének újabb munkáit és érintkezésbe kerül Kazinczyval, akinek hatására megváltozik Goethéről vallott véleménye, Kazinczy ugyanis nemskára azt írja gr. Desseffy Józsefnek, hogy Schedius is Goethét tartja a németek első írójának.¹¹ Goethének Schedius részéről történt újjáértékeléséről tanuskodik Szemere is, midőn az *Iphigeniával* kapcsolatban közli Kazinczyval: „Schedius épen azt tartja erről a munkájáról Goethének, a mit Édes Uram Bátyám“. Schedius professzortársa, Halitzky, szintén figyelemmel kíséri Goethe írói működését és részt vesz a Schedius-Vitkovics féle literátori társaság megbeszélésein, melyeken Goethe is szóba kerül.¹²

Ez az írói közösség szoros kapcsolatokat tartott fenn Kazinczyval, aki rajtuk keresztül befolyásolta a pesti irodalmi életet. Kazinczy beajánlotta hozzájuk pártfogoltjait s így egyengette azok utját az irodalmi körökben. Legújabb tanítványa, Kölcsey Ferenc, még a debreceni ref. kollégiumban tanult, midőn első levelével felkereste a széphalmi vezért. Pesten a fiatal Kölcsey eleinte a francia klasszikus drámaíróknak szentelte magát, a németek drámaíró nagyjait figyelemre sem méltatta és egyáltalán nem volt hajlandó őket elismerni.¹³

¹¹ Lev. 8. k. 280. l.

¹² U. o. 7. k. 403. l.

¹³ U. o. 7. k. 403. l.

Emiatt támadja Szemere, kit ekkor már Kazinczy bevont a Goethe-hívők soraiba, és leveléből a Mester tudomást szerez arról, milyen irányban fejlődött a tanítvány. Kazinczy és Szemerének a rebellis Kölcsey elleni akcióját siker koronázza, Kölcsey elmélyed a német remekművek tanulmányozásába s elsősorban Goethe munkáiról lehet szó. 1812-ben meglátogatja Kazinczyt, aki természetesen megragadja az alkalmat az egyszer eltévelyedett teljes meggyőzésére, s annyi lelkesültséggel tud Goethe szépségeiről beszélni, hogy teljesen megnyeri Kölcseyt Goethe kultuszának. Midőn Kölcsey elhagyja Széphalmot, Kazinczy megdicséri Helmezyhez írt levelében: „Ő is imádja Göthét és méltó, hogy tőle Göthe imádtassék“.¹⁴ Egy év mulva Kölcsey közli Döbrenteivel, hogy leginkább Gothét és Homerost olvassa, ezek módjára szeretne írni, „s imé ezekből csak szín sem jön reám“.¹⁵

Most már valóban megtért Goethehez, Kazinczy elérte célját.

Szemere is, Kölcsey is Kazinczynak szóbeli közléseiből alkották meg elő elképzelésüket a weimári klasszikusról. Szemere — mint láttuk — mindvégig megmaradt ama Goethekép mellett; melyet Kazinczytól kapott; nem úgy Kölcsey, akinek a görög filozófusokon iskolázott szelleme nem tudta Goethének munkáit ugyanazon szempontból megítélni, mint mestere. Ennek eredménye, hogy eddig még nem méltatott értékeket fedezett fel közös eszményükben, Goethe-élménye így sokkal színesebb, a valósághoz közelállóbb volt, mint Kazinczyé. A *Werther*ben olyan finomságokat vett észre, melyek meglátására Kazinczy képtelen volt, mivel azok a szorosan vett stílus-kérdéseken túlnőttek: „A még boldog *Werther* az *Odyseának* vidám geniusával társalkodik; a már boldogtalan Werthert csak *Ossziánnak* komoly Muzája gyönyörködteti“ állapítja meg kritikáról és poézisról írt *Jegyzeteiben*.¹⁶ Goethe történelmi drámáiban is új vonást látott meg a kritikus szeme: a drámák korhűségét. Kazinczy soha nem követelte meg a történelmi drámától a korszerűséget, ő mindig

¹⁴ U. o. 10. k. 199. l.

¹⁵ Kölcsey F. M. 10. k. 34. l.

¹⁶ Kölcsey F. M. 3. k. 138. l.

elvont fogalmakban, időtlen elképzelésekben és szépségekben élt. A tanítvány itt haladta meg mesterét:

„Vedd kezedbe a *Berlichingent*, s nem egészen kikapva leszesz-e saját világdoból? Minden vonás, mozdulat, hang és cselekedet sejteti, sőt láttatja veled, hogy a régi németység lovagkora él és mozog szemeid előtt... Egmontban még a szappan főző s a vén katona is azon kor-szellemet érezteti veled, mely *Egmont* és Oranien és Alba körül oly hatalomban leng.“¹⁷

A *Vanitatum Vanitas* költőjét foglalkoztatták *Faust* gondolatai, megállapította, hogy az angol irodalomban is fellelhetők a *Faust*hoz hasonló kísérletek, „De hidd nekem, *Faust* páratlan áll“ — írja Szemerének.¹⁸

Ha a gyengébb írói tehetség Kazinczy befolyása alá kerül, átveszi tőle Goethe iránti rajongását s a Kazinczy alkotta Goethe-képet tiszteli Goethében. Kölcsey önálló egyéniség, aki csak meggyőződésének alapján ítél; gondolkodó ember, aki mindenben a végső következtetésig megy el. Osztja Kazinczy felfogását, mikor a következőket jelenti ki:

„Nem ismerek költőt, ki szeretetreméltóbb asszonyi karaktereket tudott volna rajzolni mint Goethe... Goethénél szeliden tiszta világításban áll az asszonyság; és méltóbban megneemesített természetet sehol nem fogsz találni, mint az ő műveiben.“ Vizsgálja a továbbiakban Goethe és Schiller magyarországi elterjedtségét, s az eredmény nem kedvező Goethe számára, mivelhogy „el hagytuk magunk közt a németes sentimentalismust terjedni... a goethei vidáman mosolygó grátiákat mind e napig is oly szűken akarjuk szeretni s a schilleri halvány képeket imádjuk.“

Elismeri Schiller nagyságát, azonban nem tartja a magyar természethez illőnek Schiller kedvelését, szinte attól fél, hogy károsan befolyásolja ízlésünket és nemzeti lelkialkatunkat, mely eddig éles ellentétben állt költészetének sajátosságával:

„...nem valóságos veszély-e ránk nézve, ha mi azt az epesztő, nyugtalan és örök sejdítésekben borongó schilleri Muzát jobban szeretjük, mint a tiszta vidámságú, s nyugalomban lebegő goethei lelket?“¹⁹

Szemeré és Kölcsey nemzedékéhez csatlakozik egy újabb, Bajza és Toldy nemzedéke, mely már nem közvetlenül Kazinczy propagandája révén lesz figyelmes Goethe-re.

¹⁷ U. o. 167. l.

¹⁸ U. o. 9. k. 459. l.

¹⁹ U. o. 3. k. 186—88. l.

Az ősz Kazinczy Goethe iránti lelkesedése megmarad, azonban nem olyan tennivágyó és eleven, hogy a széphalmi mester Goethe elterjedéséért továbbra is eredményes munkát fejthetne ki. Szelleme tovább él pesti tanítványaiban, a Goethe-kultusz súlypontja átkerül Széphalomról Pestre, Szemere és Kölcsey lesznek Kazinczy hagyományának ápolói és ki-ki a maga módján a Kazinczytól nyert örökség továbbfejlesztője. Ahogy Kazinczy megszűnik lassan az irodalmi életben irányító szerepet vinni, úgy csökken minden irányú tevékenységének ereje és eredményessége is. Bajzának már nem ő hívja fel figyelmét Goethe-re, hanem Kölcsey.

A fiatal Bajza könnyen lelkesülő természet, sorban rajong mindazokért a költőkért, akik a kezébe kerülnek. Ifjú éveinek kimagasló élménye Goethe, aki meg is marad számára az első német írónak. „Imádja“ Goethe műveit: „Nem ismerek semmit, a mi engemet úgy kielégítene, mint ezen csudakézből jött teremtmények.“

Az ifjú Bajzára a legnagyobb hatással a *Werther* volt. Sajátos benső fejlődése a Werther lelki rokonává tette, Werther olvasása pedig egészen veszélyes irányba vitte el. Eddig is túlzott érzelmi élete most már betegessé fajult, s egy szerelmi kalandja után ő maga állapította meg, hogy helyzete hihetetlenül hasonlított Wertheréhez.²⁰ Werther hangulata nemcsak egy pillanat szüleménye volt, hosszú időn át uralta, s intenzitásáról fogalmat alkothatunk Toldyhoz írt soraiból: „Meghalni, barátom e szóban sok boldogság fekszik. Szerencsések, kik meghalhatnak. Én semmit olly igen nem óhajtanék, mint ezen boldogságot.“²¹

Sikerül legyőznie nagyfokú passzivitását, komolyan munkához lát, képezi magát s a német irodalomnak alapos ismerőjévé válik. Goethében való olvasottsága sokkal nagyobb mint Kazinczyé, ismeri még a tudományos műveit is. Vele szembeni állásfoglalásának egyik jellemzője a Kazinczy Szemere-féle elképzelés, amennyiben ezek nyomán elismeri, hogy Goethe a legelső nyelv és formaművész. A regényekben bontakozik ki szerinte Goethe nyelve különös szépségben:

²⁰ Bajza József munkái, Badics kiad. 6. k. 111. l.

²¹ U. o. 122. l.

„mint valamely csendes folyam, nyugalmas tisztaságban és keresztüllátható fényben hullámzik“. Az *epigramma theóriá-* jában áttekintést nyújt a német epigramma írókról, legnagyobb elismeréssel Goethének adózik, „ki a forma felett határtalan hatalmat gyakorol“. Mindebben azonban még nem mérül ki Bajzának róla alkotott képe, ez már csak azért sem lehetséges, mert sokkal behatóbban foglalkozott a német, francia és angol Goethe-irodalommal, mint előtte bárki más, és a Goethéről írt tanulmányok és kritikák sok új szempontot adtak neki megítéléséhez és sokmindent láttattak vele, amit a maga képességénél fogva nem tudott volna észrevenni és méltányolni. Ezekre az idegen forrásokra vezethető vissza, hogy realisabban szemlélte mint bármelyik kortársa: „...ha Goethe lényét és hatását egészben átpillantjuk, nem annyira egyes tehetségeinek nagysága, mint mindazok egybehangzása teszi őt egyetlenné.“²²

Figyelmet szentel művészi fejlődésének, s megállapítja, hogy egyéniségének kiformalásában az olaszországi út vált döntő jelentőségűvé. Ezt megtalálhatta bármely Goethéről szóló ismertetésben, s így evvel még nem győz meg bennünket tanulmányainak mélységéről, ellenben hasonlíthatatlanul többet mond róla mint magyar kortársai, midőn megrajzolja benne az embert:

„Megmérhetlenek pályája határai, hasonlíthatatlan volt személyesége. Igénytelen méltóság, keresetlen fönség, nedély (humor) által szelídített kedves nagyság volt kifejezve egész lényén.“²³

Észreveszi a szociális lényt, aki az egyetemes emberiség érdekeit szolgálja, és megvédelmezi azokkal szemben, kik zárkóztak, önzőnek s csak a maga problémáival foglalkozónak hirdetik:

„Gyakran vetették szemére Goethének részvétlenségét az álladalom s emberiség érdekei iránt; ezen szemrehányás elenyészik, ha munkái tanulmányokat, hogyan maradhatott volna ily szellem s ily szívűtől idegen az, a mi emberi?“²⁴

Kialakította ezek után ő is a maga Goethéről való elképzelését, amelyből a Kazinczy-Kölcsey féle Goethe egy vonása

²² U. o. 6. k. 283. l.

²³ U. o. 6. k. 284. l.

²⁴ U. o. 6. k. 285. l.

hiányzott: nem értékelte Goethében a görög művészt. Míg Kazinczy elsősorban a stílisművészt tekintette a nagy klasszikusban, addig Bajza sokkal átfogóbb képet alkotott róla magának, a költőben is méltatta az egyént, aki a maga teljes emberéletét áthozta a költészetbe s innen van az, hogy mint költő túlnőtte a mesterséges kereteket és az élet-szabályokat, sablont nem tűrő sokoldalúsága vált költészetében uralkodóvá. Hogy a Kazinczytól nyert hagyományt Bajza a külföldi irodalom felhasználásával milyen irányban fejlesztette tovább, azt megvilágítják következő sorai:

„Goethét igen egyoldalulag, sőt tévedőleg itélik meg azok, kik csupán mint költőt fogják fel. A költészet egyik része volt csak lényének, törekedéseinek. Törekedései a világé, az életé, a tudományé voltak nagyban és egészben... Azért költészetiekben ama sokoldalúság, melyhez nincs hasonló a költészeti világban.“²⁵

Behatóan foglalkozott a színszerűség kérdésével s ezen szempontból is elemezte Goethe drámai alkotásait. Elismerte drámaírói nagyságát, valamint azt, hogy a drámákban is, mint mindenütt, főképp a művészi célt tartotta szem előtt, azonban a színpad a darab művészi értékén kívül színszerűséget is követel, s ezért ki kellett mondania véleményét: „bármilyen sok drámai talentummal bírt legyen Goethe, játékszíni hatásra munkálni nem bírt, vagy legalább ezen tökély megszerzésére nem fordított szorgalmat“.²⁶

Meg kell említenünk Goethéből való fordításait, melyek csak lírai költeményekre szorítkoznak. Hatással volt Goethe a lírikus Bajzára, számottevőbb azonban az a tény, hogy a teoretikus és esztetikus Bajza sok esetben az ő munkáiból vonta el elveit. Legszembetűnőbb ez a regényköltészetéről írt tanulmányában, melyben fejtegetései során főképp Goethere támaszkodik, s a „valódi regény“ megteremtőjének mondja. A művészi népdal elméletéhez az alapot Goethe népdalaiban találta meg, melyek felfogása szerint a nyers népdalok meg-nemesítése révén keletkeztek. *Dramaturgiai leczkék c. vita-íratában* Goethe elgondolásait tette magáévá: *Regeln für Schauspieler c. színészeti alapvetését* követi főbb vonásokban,

²⁵ Bajza J. M. 6. k. 286. l.

²⁶ Felsőmagyarországi Minerva, 1832.

néhol még a fejezetek címét is tőle kölcsönzi. A *Regeln* 35 §-át a magyar szövegben is németül idézi:

„Bedenke der Schauspieler, daß er nicht allein die Natur nachahmen, sondern sie auch idealistisch vorstellen solle, und er also in seiner Darstellung das Wahre mit dem Schönen zu vereinigen habe.“

Goethe ebben az egyetlen tételben fejezte ki színi esztétikájának lényegét, azonosította a színészt a művésszel.

Ugyancsak Goethe nyomán különböztette meg Bajza a művészeti és természeti szépet, s a kettő viszonyát abban látta, hogy a művészeti szép a természeti szépből nyerhető idealizálás által. Ismét a nemesítetlen, nyers szépség fogalmához jutunk el ezáltal, ahonnan Bajza népdalelmélete fakadt. Goethe segítette a művészet öncélúságának felismeréséhez is, amelyről korábban oly kevés írónak volt világos képe. Goethét követve hirdeti, hogy a művészetnek egyedüli tárgya az esztétikai szép. Szembeszáll azokkal, akik a művészettől esztétikai hatáson kívül erkölcsi hatást is követelnek, szerinte a művészetnek csak esztétikai célkitűzései lehetnek, ha ezeknek megfelelően, az erkölcsi kívánalmaknak is eleget tesz.²⁷ A művészet és erkölcsiség összefüggését teljesen Goethe módjára fogja fel:

„A művészet munkái jobbják erkölcsünket, mert azt, mi bennünk jó, felszabadítják, álláspontunkat felemelik, belsónket tisztítják. Mi javulunk, ha a művész csupa saját céljait tartja szem előtt.“²⁸

Kazinczy az ő Goethe-kultuszának eredményeit átadta a fiatal nemzedéknek, melyet Szemere, Kölcsey és Bajza képviseltek. Mindannyian a maguk módjára fogták fel Goethét, a róla való elképzelés egyénenként tartalomban gazdagodott ugyan, ami azonban a magyarországi Goethe-közösség életét illeti, megállapíthatjuk, hogy kiesett belőle az a nagy mozgató erő, melyet Kazinczy propagandája jelentett. Pesti irodalmi körökben senki sem érezhette magát annyira irányadónak, hogy a széphalmi mester példáját követve irodalmi ideált tűzzön ki. Bajzát Goethe-élményének mélysége alkalmassá tette volna arra, hogy folytassa Kazinczy munkáját, ennek lehetőségét azonban az irodalmi élet fejlődése már eleve

²⁷ A regény-költészetéről, IV. fej.

²⁸ Töredékes gondolatok, 55.

kizárta: új eszmények tűntek fel, s az addigiak már csak a régi generáció körében éltek. Az írók respublikája (Bajza elnevezése) arisztokratikus törekvéseket nem tűrt meg.

Bajza Goethe-kultusza nem tekinthető önmagában, főképen a fiatal Bajzáé nem, mert szorosán összetartozik Toldyéval. Ők ketten egymást segítették azon az úton, melyet Goethe felé megtettek. Midőn Toldy *Haramiáit* erősen megbírálják, Bajza azt tanácsolja neki, tegyen úgy mint Goethe a maga „criticasterivel“: még csak válaszra se méltassa őket.²⁹ Ha Goethének egy munkájához valamelyikük hozzájut, feltétlenül megismerteti azt a másikkal, így 1827-ben Toldy küldi Bajzának a *Werthert* és a *Wilhelm Meistert*. Bajza válaszából kitűnik, hogy már többször olvasta a *Werthert*, először 1823-ban, magyar fordításban.³⁰

Toldy Bajzával együtt megtalálta a pesti írói társaságban azt a Goethe-kultuszt, mely végeredményben Kazinczy erőfeszítései révén alakult ki. Ezek az írók kifelé nem fejtettek ki számottevő munkásságot Goethe népszerűsítése érdekében, azonban a maguk zárt körében behatóan foglalkoztak vele. Természetes, hogy Toldynak ebben a társaságban a többiek Goethe iránti tiszteletét át kellett vennie, de szorosra fűzte kapcsolatait a széphalmi mesterrel is s ezeket a kapcsolatokat ápolta, nem úgy, mint Bajza. A fiatal Toldynak ez a két irányban való lekötöttsége befolyásolta Goethéről alkotott elképzelésének tartalmát, amennyiben magáévá tette a pesti írók haladottabb fokon álló ítéletét és Kazinczynak a régi síkon megmaradt Goethe-szemléletét. A nagy klasszikusért való lelkesedése soha nem érte el Kazinczyét, s nem mélyedt el munkáiban annyira, mint Kölcsey vagy Bajza, pedig kora ifjúságától fogva forgatta Goethe műveit, — ez kiviláglik hozzá intézett leveléből.³¹

Goethe a 19. század huszas éveiben vált népszerűvé a magyar olvasóközönség előtt, s elsősorban a művelt pesti körökben, ahol ekkorra ért meg Kazinczy munkájának a gyümölcse. A népszerűségről itt természetesen relatív értelemben

²⁹ U. o. 6. k. 68. l.

³⁰ U. o. 6. k. 256. l.

³¹ Goethe Jahrbuch, 28. Bd. S. 251—54.

beszélhetünk csupán, minthogy Goethének az előző században történt kedvezőtlen fogadtatásával szemben egy erősödő Goethe iránti elismerést állapíthatunk meg, melynek csúcspontját Toldynak Goethénél tett látogatása jelöli.

A sors Toldyt választotta ki arra, hogy mint a magyar irodalom képviselője tisztelegjen a weimári költőóriásnál. Németországi útja és Goethénél tett látogatása nagy esemény volt a magyarországi Goethe-hívek számára. Az itthoniak sokat reméltek ettől a látogatástól, főképen az agg Kazinczy. Elvárták Toldytól, hogy értesíti őket, milyen ember az a Goethe, kit csak írásaiból ismernek s kinek egyéniségéről olyan ellentétes vélemények terjedtek el. Bajza egyik Toldyhoz intézett levelében figyelmezteti külföldetjáró barátját: „Bártfay azt izeni, hogy Goethéről írv neki sokat.”³² Fennmaradtak Bajzához, szüleihez és Kazinczyhoz írt levelei,³³ valamint a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent *Tudósításai*. A Tudósítások kinyomása Kazinczy gondolata volt: „Mi, kik azt az utat nem teheténk, Néked köszönnénk, hogy a Te tapasztalásaidban részesülhetünk” — írja Toldynak.³⁴ Hasonló szándéktól vezéreltetve közli Bajza Toldynak Weimarból hozzá intézett levelét a *Tudományos Gyűjteményben*. Toldy levele valóban érdekelhette a nagyközönséget, mert arról értesült belőle, hogyan ünnepelte meg Németország Goethe 80-adik születésnapját.

Ebből az időből származó írásai lehetővé teszik annak meghatározását, milyen Goethe-képpel indult ki Németországba, s milyen szempontból jelentett számára gazdagodást a németországi út. Ott kint leginkább a Goethével való találkozásra vágyott: „Égtem tudni, mennyiben felel meg Németországnak annyira imádott embere, ez a Német költők fejedelme, s átaljában a Német műveltségnek közönségesen elismért képviselője képzeletben lebegő képének?” Toldynak ez az elképzelése vonásokban igen gazdag, kiterjed Goethének úgyszólván egész munkásságára, figyelembe veszi a költőt, az életbölcselet, a képzőművészetek fejlődésének hathatós elő-

³² Bajza J. M. 6. k. 294. l.

³³ Tud. Gyűjt. 1829. IX. 108—09. l.; KFL. 21. k. 157—61. l.

³⁴ Lev. 21. k. 186. l.

mozdítóját, sőt az öregedő Goethében a természettudóst. Kazinczyra emlékeztet, midőn nyelvének szépségeit hangsúlyozza abban a korban, melyben már nálunk sem nyelvezetért becsülték:

„Írásmódja csak nem elérhetetlen... Senki sem tudja gondolatjait, az előadásnak oly sok elsőségeivel közölni másokkal mint ő. Egyszerű, és mégis mély gondolatokkal tellyes, szép és mégis nem czifrázott, oly könnyen folyó, s a lelket oly mélyen, kedvesen érdeklő írásmódját kitalálja másutt fel?“

Toldy az öreg Goethét látogatta meg, költészetéről nem beszélgettek, különben is figyelmeztették, hogy Goethe már nem szívesen foglalkozik irodalommal. Így Goethéjében inkább csak a természettudóst találta meg, ki természettudományi problémákat, színelméleti kérdéseket és morfológiai elveket fejtegetett előtte. Nem volt bátorsága előhozakodni azokkal a dolgokkal, melyekről szerette vona Goethe felfogását, ítéletét hallani, a literátor beszélgetése a természettudóssal lényegében terméketlen maradt. „Nem leheték oly szerencsés hallani az ő ítélettételeit több nevezetes tárgyakról.“ Más kérdés az, milyennek találta Goethében az embert? Ezen a ponton tényleg nem érte csalódás, elégtétellel állapította meg, hogy valóban olyan egyéniség, amilyennek elképzelte, és amilyennek írásai is mutatják. Arcán nyomát látta nagy szellemének, előadása nyugodtnak, tűz nélkül valónak tűnt fel előtte, „noha annak bájos szépségét mások nem győzik dicsérni.“ Goethénél tett látogatásával főcélját nem érte el, irodalmunkról a tudós Goethe nem érdeklődött, Toldy mégis a lelkesedés hangján írt nála tett látogatásáról, mert nagy élmény, nagy tisztesség volt számára Goethénél való fogadtatása, s az itthoniaknak más hangnemben nem is írhatott, hiszen az igazi, meggyőződéses Goethe-rajongók szűk körében szentségtörés számba ment volna, ha csalódva, kedvezőtlen képet fest a weimári klasszikusról.

Toldy az utolsó tagja annak az írói közösségnek, mely többé-kevésbé Kazinczy hatása alatt állva hódolt Goethe tiszteletének s amely nemzedéknek a weimári nagyságról alkotott képében a széphalmi mester elképzéléseinek néhány jellegzetes vonása továbbélt.

Az eddigiek Kazinczy Goethe érdekében kifejtett propagandájának közvetlen vagy közvetett eredményeinek tekinthetők. A tárgyalt írók legalább is irodalmi pályafutásuk megindulásában elfogadták Kazinczy irányítását. Goethét vallották az első német írónak és kedveltjüknek. Kazinczy ismeretes törekvései azonban nem találtak mindenütt ennyi megértésre és nem jártak ilyen eredménnyel. Hiányos lenne propagandájának áttekintésében az eredmények összegezése, ha nem vennők figyelembe azokat a sikertelenségeket, melyek munkásságának ezen a területén érték.

Nem talált kellő méltánylásra igyekezete legmeghittebb barátjánál, Kis Jánosnál, aki Schiller költészetének szentelte magát. Kazinczy elismerte annyira Schiller klasszicitását, hogy saját Goethe-kultuszát nem akarta Kisre ráerőszakolni, hiszen aki Schiller híve, az szinte ugyanúgy az ízlés terjesztésén munkálkodik, mint aki Goethében látja követendő eszményképét. Kis ismerte Goethe műveit, megkedvelni azonban soha nem tudta őket. Tisztelte Goethének „a maga szárnyain szabadon repülő merészségét”,³⁵ ettől eltekintve önálló véleményt sehol nem mond róla. Emlékezéseiben rövid vázlatot nyújt a német irodalom fejlődéséről, ebbe belehelyezi Goethét is: „Göthe különösen a költészetben a mostani német iskolát” alapította meg,³⁶ azonban itt sem a maga felfogását közli, hanem mint egy jegyzete mutatja, Mme de Stael *De l'Allemagne* c. munkájában foglaltakat tolmácsolja.

Sikeresen próbálkozott meg Kis avval, ami Kazinczynak nem sikerült: lefordította Goethe *Iphigéniáját*, mely az Akadémia játékszíni kiadványának első kötetében látott napvilágot. A fordítás a *Kritikai Lapok* 5. kötetében szigorú megbírálásban részesült, s ennek jogosságát később ő maga is elismerte.³⁷ Lefordította még Goethének két borsdalt *Asztali bor* és *Közgyónás* címmel, a magyarra való átültetés gyengén sikerült.³⁸

Feltűnő átalakulást mutat Goethe megítélése Döbren-

³⁵ Lev. 5. k. 33. l.

³⁶ Emlékezései, 309. l.

³⁷ U. o. 500. l.

³⁸ Kis J. poétai munkái. Toldy kiad. 67. és 71. l.

tei Gábornál; a benne végbement változás előidézésében feltétlenül részük volt a németországi Goethe-ellenes munkáknak is. Döbrentei német egyetemeken töltött egy évet, Kazinczy már kimenetele előtt felhívta figyelmét Goethére, sőt megkérte — mint említettük — tisztelegjen Weimarban Goethénél és Schillernél, s jelentse nekik az ő tiszteletét is. Döbrentei egy évig tartózkodott kint, foglalkozott többek között esztétikával és irodalommal, azonban semmi jelét nem találjuk nála annak, hogy a Németországban akkor már elismert Goethe munkáiban elmélyedt volna. Itthon ismerte meg Goethét, Kazinczy sürgetésére egymásután olvasta el a köteteket, melyeket a széphalmi mester Andrásfalvára küldött a Gyulay családnak. A *Die Geschwister* annyira megtetszett neki, hogy lelkesült szavakban kijelentette, az *Erdélyi Múzeum* számára vagy maga fordítja le, vagy mással fordíttatja le; ez utóbbi valósult meg br. Wesselényi Miklós révén.³⁹ Ugyancsak Döbrentei ösztönzésére fordította le Pataky Mózes, Wesselényi nevelője, az *Egmontot*.⁴⁰

Ezekben az években még Kazinczy tanítványa, irodalomszemléletben követi mesterét egy ideig, de azután meghaladja. 1814-ben az idegen remekművek lefordítása helyett már a jó eredeti munkákat tartja az irodalmi fejlődés legfőbb előmozdítójának, mindazonáltal a fordítások hasznát sem tagadja, Goethét mindenkor fordításra méltónak találja, sőt némely műve valósággal elragadja: „A minap pedig, Göthe Clavigója akadott kezembe, de, az barátom gyönyörű, az engem olyan tűzbe hozott, hogy pennát ragadtam s fordítani akartam.”⁴¹ Munka közben arra a meggyőződésre jut, hogy az eredeti szépségeit nem tudja visszaadni, abbahagyja a fordítást, mivel nem látja így értelmét. Olvasmányai közül nem maradhat el a *Werther* sem; életének nehézségei — amint mondja — megkeményítették szívét, mégis könnyez, midőn a Werthert olvassa: „Romanheld soha nem voltam, s nem is leszek, de sajnálom, hogy Werther, az a spongyia szív, mindenre ami jó,

³⁹ Lev. 10. k. 415. l.

⁴⁰ U. o.

⁴¹ U. o. 12. k. 186. l.

ollyan áldozatjává lesz a Szerelemnek.“⁴² Döbrenteit első olvasmányai megnyerik Goethének, ezek alapján így ítéli meg: „Göthe naív, csupa természet.“ Mégsem válik valójában kedvelt írójává sohasem, ugyan érdemeit elismeri, kivált a drámaírás terén: „Göthe nagy művész“ — írja a szomorújátékról tett fejtegetéseiben, ahol kiemeli, hogy drámahősei nem sablonosak, s a szerzőt nem nyomja el a tárgy.⁴³ Az anyag kezelése és a dráma bonyolítása szempontjából példaadónak tartja az *Egmontot* és megkívánja az igazi drámaírótól, hogy Goethét követni tudja,

„... a Hösnek komoly és csak a nagy valóért vivó magas karakteréről kedvesen tudjon általpattanni a játszi-leány természetes kifakadásaira. Göthének erkölcsiképen csuf, művészi tekintetből édes teremtménye. Klári mellé.“⁴⁴

Szembetűnő Klárinak elítéltetése: erkölcsiképen csuf, mondja róla. Döbrenteiben erősen érvényesül az erkölcsi szempont, s Goethe jellemeinek erkölcsiségét kifogásolhatónak tartja. Felfogásunkat megerősíti az a tény, hogy Egmont karakterét sem képes magáévá tenni, mivel Egmont a „hajlékony“ Klárral enyeleg, s Klárit egy „más szegény szeretőtől“ ragadta el. Egmont jellemét szerinte Schiller sokkal sikeresebben tudta volna megformálni „s nemesebb lett volna.“ Ezekből a megállapításaiból nem minden tekintetben kedvező Goethe-kép bontakozik ki, ami azt jelenti, hogy néhány évvel a nagy klasszikus iránti fellobbanása után megváltozik a róla vallott nézete és kezdi bíráló szemmel nézni. Kölcseyhez intézett idézett levelében kijelenti, hogy nem tartja olyan geniének mint Homeroszt és Shakespearet, sőt még Klopstockot is messze Goethe elé helyezi.⁴⁵

Kazinczynak reá gyakorolt irodalmi befolyása gyengül, de kapcsolataik egy ideig még szívélyesek maradnak; egyik levelében arról értesíti a széphalmi mestert, hogy Simó Károly 1816-ban a *Werther gyötrelmeinek* igen szépnyelvű fordítását vitte el hozzá.⁴⁶ A barátság azonban nem marad

⁴² U. o. 9. k. 477. l.

⁴³ Erdélyi Múzeum, 10. k. 126. l.

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ Kölcsey F. M. 10. k. 43. l.

⁴⁶ Lev. 15. k. 350. l.

meg köztük, egyre nagyobb és több ellentét választja el őket egymástól s ilyen körülmények közt szó sem lehet arról, hogy Kazinczy újból visszavezesse Goethének kultuszához.

Legkevesebb megértésre gr. Dessewffy Józsefnél talált Kazinczy propagandája. Dessewffy Voltaires általában a francia irodalom rajongója volt, a felvilágosodás gondolatvilágában élt, leikileg ahhoz idomult, a francia szellem olyan mélyenjáró hatással volt rá, hogy még a német irodalmat is francia kritikákból tanulta megítélni. A franciák könyvedséggével és gondolatokban való gazdagságával szemben szerinte a németek nehézkesek, s mindent agyon rendszereznek. Mégis, ha már választania kell — Kazinczy kényszeríti színvallásra — a német írók közül Schlötzer, Kotzebue és Bülow lehetne kedvelt írója, a költők sorából

„... a ragyogva folyó Wieland... és olykor olykor Göthe. A mi Göthét illeti, a híres tanuló esztendeit Wilhelm Meisternek sem én, sem feleségem nem tudtuk érteni, de értettük ám azon Albanóji etsettel oda lehelt dalt: Kennst du das Land, wo die Citronen blühen etc. Régen nem olvastam gyengédebb ihletéssel szerzett versezetet.“⁴⁷

Ugyanebben a levélben mégegyszer kitért arra, kiket értékel a németek közül: „itt s amott Göthét is, mais si Schiller est souvent gigantesque, Göthe est quelquefois trop niais“. Nem valami hízélgő nyilatkozatok ezek Goethéről, nem csoda, ha Kazinczy úgy válaszolt a levélre, mintha kígyó csípte volna meg. Dessewffy észrevette, hogy barátját legérzékenyebb pontján találta, mentegetődzött, hogy csak egy franciának az ítéletét mondta el Goethéről, kinek prózai munkái közül mindössze egynehányat olvasott, a költeményeit már jobban ismeri, „sokan igen tetszettek, kivált szíves együgyűségek miatt“.⁴⁸ Befolyásoltatni azonban nem hagyta magát Kazinczytól: „imádd bizvást (t. i. Gothét), tsak engedd meg, hogy más mást is imádhasson, vagy senkit.“ Merev álláspontján mégis kénytelen volt valamit enyhíteni, egyébként nem zavarta köztük semmi a barátságot, el akarta kerülni a felesleges feszültséget, meghozatta tehát Goethe összes munkáit, sőt el is olvasta őket: „most már egész Götét birom, és gyakorta

⁴⁷ U. o. 8. k. 367. l.

⁴⁸ U. o. 9. k. 37. l.

forgatom mind én, mind feleségem“.⁴⁹ Azonban hiába minden igyekvése, nem sok dicsérni valót talált Goethe alkotásaiban. *Clavigot* például teljesen elhibázottnak tartotta, mert a fősze-replőt nem a sors, nem is az indulat heve, hanem egyszerűen a gonoszság hajtja. Sátoraljaujhelyt megnézte a darab előadá-sát, a színészek Clavigo megöletését és haldoklását erősen ki-hangsúlyozták, evvel akarták a hatást biztosítani, ami Des-sewffynél azt eredményezte, hogy még inkább visszarettent a darabtól. Mindezt megírta annak a Kazinczynak, akinek a számára Goethe a befejezett tökéletesség volt, aki soha Goethe megbíralására nem vetemedett. Kazinczy nem is maradt adós a válasszal, egész vita keletkezett köztük s Dessewffy most már határozott hangon elítélte Goethét. Azt fejtegette, hogy-ha a legelőkelőbb német írók olyan kevesen olvassák, a zse-niális mázoló Kotzebuet, az anti-Goethét pedig az egész mű-velt világ elismeri:

„... szabad gyanítani, hogy a mázoló nincs minden érdem nélkül, és hogy kell lenni a legnagyobb német íróban valaminek, a mi a jó izlés-sel ellenkezik. Mi az? az eredeti lélek hijánossága. Ő nem festő, hanem képfaragó, körvonásai remek, de nem tud lelket, színt, erőt adni kép-zeteinek. Ő a görögöktől csak a plasztika mesterségét tudta eltanulni, de nem egyszersmind azon élet- és erőt adó színekre kerülni, melyekkel a régi görög szerzők írásai még fordításokban is bővelkednek: sa nudité n'est pas animée, mais froide.“

Páratlanul áll ezekben az években Goethéről vallott véle-ményével, teljesen hidegnek, lélektelen utánzónak tartja. Francia Goethe-kritikák támasztják alá felfogását, melyet valóságos elméletté épít ki, éppen Kazinczy támadásainak ha-tása alatt. Képtelennek ítéli önálló művészi alkotásra, ha ere-deti akar lenni, eredetieskedésbe hajszolja magát: „Legerede-tiebb darabja Göthének Faustja, de minő képtelen eredetiség ez? ... La phantasmagorie n'est pas phantaisie“. Kitér Mme de Stael *De l'Allemagne* c. könyvére is, melyben a francia író nő

„Schlegel ur sugallására mindent elkövetett, hogy Göthét az égig emelje. Mivel barátja kedviért a híres és elmés aszonyság Göthének vég-hetetlen magasztalására fakadott, azt hitetik el magukkal a németek, hogy Göthe a legelső író a világon, és hogy a francziák, angolyok és ola-szok szintugy annak tartják.“

⁴⁹ U. o. 13. k. 312. l.

Goethe nagynak hirdetését minden komoly alapot nélkülözőnek, a németek Goethe-imádatát pedig öncsalatásnak ítéli. Hangsúlyozza, hogy a nyugati nagy népek, melyek esztétikában és irodalmi műveltségben a legotthonosabbak, egyáltalán nem úgy méltatják Goethét, mint a németek, és felteszi, hogy „a jövődő nyom sem fog úgy itélni mint a mindenek felett magok magokat szüntelen csodáló németek.”⁵⁰

Goethe megítélésében kétségkívül Berzsenyi Dániel mutatja a legönállóbb fejlődést. 1808-ban veszi fel vele Kazinczy az érintkezést s Berzsenyi válasza szerint „egy igen érzékeny jelenést, egy igen szent innepet“ jelentett számára Kazinczy első levele. Minden magyar író örömmel üdvözölte Kazinczy irodalmi vezérségét, első írói próbái után rendületlenül hittek elhivatottságában s Kazinczy öntudatosan vállalta a vezetés feladatát és irodalmi eszményeket tüzött ki. Berzsenyi készségesen követte a széphalmi mestert barátságuk első éveiben, de Goethe-kultuszát nem vállalta s nem nagyon vette figyelembe azt a sürgetését, hogy Goethével ismerkedjék meg. A német költők közül *Mathisson* t értékelt leginkább, a dramatikuskok közül *Kotzebue* t, ellenben *Schiller* t már hidegnek, Goethét pedig említésre méltónak sem tartja. „Én nem ismérek olyan Irót, a ki szivemhez ugy tudna szóllani mint *Kotzebue*“ — jelenti ki *Vitkovics*, *Szemere* és *Kölcsey* társaságában.⁵¹

Goethe nem sokat foglalkoztatja, Kazinczynak az a törekvése, hogy Goethét megkedveltesse vele, teljesen negativ eredménnyel zárult. Később az irodalmi sorscsapások arra kényszerítették, hogy kezébe vegye s ekkor rájött, eddig félreismerete volt. Így tehát Berzsenyi már azok felé vezet át, akik Kazinczytól függetlenül fedezték fel Goethe értékeit. Életében a legnagyobb változást *Kölcsey* nek ismeretes bírálata okozta; irigy, rosszakaratú támadásnak minősítette s meg akart rá felelni méltóképen. Ezért kezdett Goethével foglalkozni, mintahogy abban az időben sorra tanulmányozta az idegen nemzetek költői és teoretikus nagyságait. *Kölcsey* ellen szerkesztett *Észrevételeinek* első kidolgozásá-

⁵⁰ U. o. 17. k. 87—88. l.

⁵¹ U. o. 7. k. 403. l.

ból egy idézet terjedt el a szakirodalomban: „... szép, mikor Goethe az embert karóhoz köti, felkonczolni, elevenen megsütöni, megenni s megetetni akarja, s mikor ezt mondogatja: Scheiskerle“.⁵² Ebből mindenki azt a következtetést vonta le, hogy Berzsenyi volt hazánkban Goethének legnagyobb ellenzője. A valóság azonban nem ez. Abban a fejezetben, melyből az idézet származik, Berzsenyi az idegenek bálványozása ellen kel ki, amire szerinte, Kölcsey rá akarja szoktatni a nemzetet. Ő a nemzeti géniust félti Kölcseytől s vissza akar riasztani az idegenek vak imádásától. Ezért hoz fel hatásos, sőt elrettentő példákat Goethéből, Schillerből, sőt felemlíti az olasz költészet képtelenségeit is, s ezek mellett a tárgyalt idézetet nem lehet Goethe elleni állásfoglalásának döntő bizonyítékául felvenni. Annyi azonban kétségtelen, hogy kritikával nézi az akkori német irodalmat s költői ideálját nem Goethe, vagy Schiller, hanem Homeros klasszikus alkotásaiban találja meg:

„Mikor Goethe a prózát meg metrumozta, és Schiller a legmélyebb speculációt megrimezi, én előttem mindenik egyformán távol jár az igazi poétai széptől; s mikor én Homért olvastam, minden sorban föl kellett kiáltanom: Vigyázz Athénában vagy; tiszteld az isteneket.“⁵³

Egyébként első esztétizálási kísérletéről rövidesen elítélőleg nyilatkozik, egy Kazinczyhoz írt levelében azt hangsúlyozza, hogy „zavart fővel s dühödt szívvel“ írta. Észrevételeinek második kidolgozásában is említi Goethét, de már más értékeléssel. Kölcsey bírálatának egyes tételeit fejtegeti s arra a végső következtetésre jut, hogy amit Kölcsey róla mond, „ez nem egyéb mint recensensi styl. A német recenziók szerint Goethe a poétai nevet sem érdemlette...“⁵⁴ Ebből az érveléséből kiviláglik, hogy Goethének a bírálók részéről történt elítélésével egyáltalán nem ért egyet.

Egy írónak Gothéről alkotott képét akkor tudjuk helytállóan meghatározni, ha irodalomszemléletéből indulunk ki. Berzsenyit a görög költészet eszményei lelkesítették, a görög poézis rajongója volt, mely szerinte a vallás színvonalára

⁵² Berzsenyi D. M. Toldy kiad. 2. k. 51. l.

⁵³ U. o. 52. l.

⁵⁴ U. o. 2. k. 45. l.

emelkedett a „szépben rejtett jó“ által. A szép köntösébe öltözött jó volt számára a költészet végső eszménye, ennek a megvalósítására törekedett s másokban is ezt kereste. Mindezek ismeretében nem csodálkozunk azon, hogy Goethe összes alkotásai közül a *Hermann und Dorothea* nyerte meg leginkább tetszését. Vörösmarty *Két szomszédváráról* írt bírálatában hibáztatja az eposz kannibalizmusát, azt tanácsolja a szerzőnek, válasszon idylli tárgyat, mintaképpül szolgálhat neki Voss szép *Luisája* és Goethe szép „*Hermánja*.“ E két munkát mindig együtt említi és megkülönböztetést nem tesz köztük.

Berzsenyi a görög kultúrát szomjúhozza s ebben a vonásában rokon Kazinczyval és Kölcseyvel. A görögöket örök ideáljainknak mondja, nézete szerint csak annyiban emelkedünk, amennyiben a görög művészet tiszta egéhez közeledünk. Minden irodalmi alkotást a görög eszményekhez mér, s ezért nem tudja Schillernek Goethe *Egmontjára* alkotott ítéletét magáévá tenni:

„Schiller gáncsolja Goethét, hogy Egmontban a Klárika képében megjelenő Szabadság a komoly valóságból egyszerre valami operavilágba ragad bennünket. De én úgy érzem, köszönettel tartozunk Goethének, hogy a fojtó és kínzó valóságból egy szebb, tündérvilágba emel, és a leverő fájdalmak után enyhülten bocsát el, mint a görögök, kik ugyanezen czélből a szomorujáték után vigjátékot következtetének, hogy a szívnek vidám nyugalmát visszaadják.“

Az igazi dráma követelményének tartja azt, hogyha a hős elbukik, bukásában mégis legyen számunkra valami föl-emelő, amit nem talál meg Schiller *Don Charlosában*, de igen is megtalál Goethe *Egmontjában*.

„Igy midőn Egmontban az erényt dűlni, a bűnt dűlni láttuk, csupa keserű, csupa prózai komoly lett volna látásunk, ha azt Goethe egy ideális világ és egy szebb jövődő látásával nem vegyíti vala. Az ily szép csuda és szép lélekjelenetek már magokban poétai szépek, mivel ezek már magokban religiói benyomással vagynak összekötve; itt Klárikában a szerelemnek, szabadságnak, az erénynek és egy szebb életnek érzelmei összefolyván Egmont tömlőcét templommá dicsőítik.“⁵⁵

Berzsenyiben Kazinczytól függetlenül alakult ki egy Kazinczyéhoz hasonló elképzelés, csak szűkebb körre korlátoz-

⁵⁵ U. o. 144. l.

va: méltatja Goethét, amennyiben görög ideálokat valósított meg.

Kazinczy ösztönzése nélkül is kezükbe vették íróink közül néhányan Goethe munkáit, s elsősorban azok, kik hosszabb-rövidebb ideig német területen tartózkodtak, ahol a műveltséghez hozzátartozott a német klasszikusok ismerete. Kármán József Bécsben olvasta először a *Werthert*, regényének, *Fanni hagyományainak* Wertherrel való rokonsága benn él az irodalmi tudatban. Kármán regényével egy műfajba tartozik Kisfaludy Sándor levélregénye, a *Két szerető szívnek története*. Goethére pozsonyi tartózkodása alatt terelődik Kisfaludy figyelme — a városban igen erős Goethe-kultusz él — a színházban megnézi Goethe darabjait is, de inkább Schiller drámái nyerik meg tetszését. Kazinczy be akarja vonni Goethe hiveinek táborába, szándékát aképen véli megvalósíthatónak, hogy neki ajánlja 1803-ban a kéziratot *Clavigot*.⁵⁶ Kisfaludy forgatja Goethe műveit, 1808-ban Bacsányihoz intézett levelében a *Werthert* említi, de semmi különösebb megjegyzést nem fűz hozzá. *Az emberszívnek örvényei* c. drámájához *Torquato Tassó*ból vette a mottót (3073-76 sor) s a darab előszavában felemlíti „Schillernek, Göthének remek Szinjátékát”.⁵⁷ Szóbanforgó darabja nem talált kedvező fogadtatásra, a Muzáron recenzense szerint „a Goethei mottón kívül nem egyéb prédikációnál e textusra: „Zsidó, ne végy feleséget a moabitákból!”⁵⁸ Kisfaludy Sándor becsülte Goethét, azonban legkedvesebb költői a németek közt Schiller és Wieland, amint erről Kis János tudósítja Kazinczyt.⁵⁹

Gaál Györgynek Kisfaludy Károlyhoz írt levelei mélységes Goethe iránti tiszteletről tesznek tanubizonyosságot.⁶⁰ Gaál szerint Goethe munkái az olvasóval szemben nagy igényekkel lépnek fel, ezért nem mindenki alkalmas arra, hogy a kiváló költőt felfoghassa, csak a tisztult lelkűek és izlésűek. Kazinczyhoz hasonlóan ő is Goethében látja irodalmunk kö-

⁵⁶ Lev. 3. k. 48. l.

⁵⁷ Kisfaludy S. M. M. Angyal kiad. 4. k. 544. l.

⁵⁸ Muzáron, 1833, 67. l.

⁵⁹ Lev. 3. k. 77. l.

⁶⁰ ITK. 1936, Komáromy Béla közlése.

vetendő eszményképét: úgy kell jövőendő irodalmunk alapját megvetnünk, hogy elérhessük Goethét, „in dessen jedem Gedanken sich eine Sonne, eine Welt spiegelt“ — írja Kisfaludy Károlynak. Ajánlja neki, olvassa Goethét és csiszolja rajta ízlését, Kisfaludy követi is tanácsát, elmélyed Goethében: „Wäre ich doch ein Arzt! Ich würde Ihre Krankheit, so wie jetzt den Goethe studieren, um Sie davon zu befreien“ — hangzik egyhelyütt levele.⁶¹ Megküldi Gaálnak *Kemény Simon* c. darabját, melyről pártfogója örvendezve állapítja meg, hogy megfogadta tanácsát és haszonnal forgatta Goethe műveit. A darab bonyodalma szerinte nem elég drámai, azonban a szerzemény a képzelőerőnek szép alkotása és nyelvi szempontból a legsikerültebb magyar verses munka. Buzdítja Kisfaludyt, folytassa így tovább s akkor a magyaroknak is meglesz a Goethéjük.⁶²

Tudomásunk szerint Kisfaludy Károly sehol sem nyilatkozik részletesen Goethéről, mindössze annyit árul el, hogy *Egmont*-ban Klárika természetes lényé hatással volt rá.⁶³ *Csalódások* c. vígjátékában a színre lépő Elemér gróf a *Wilhelm Meister*-ből olvas fel egy mondatot s *Tihamér*-jában előforduló ősz lantos és Róza szerepeltetése esetleg összefüggésbe hozható a *Wilhelm Meister* alakjai közül a hárfással és Mignonnal.⁶⁴ Mint a magyar balladaköltészet úttörője Goethe balladáit különösképen érdeklődött, a *Sänger*-nek helyzetképe annyira magával ragadta, hogy *Lantos* c. balladája ebből a Goethe-teremtette ihletből fakadt.⁶⁵

Toldy Ferenc írja Kisfaludy Károly életrajzában, hogy műveltségét főképp Bécsben szerezte meg, Schiller, Lessing, Shakespeare voltak kedvencei, „s a mi különös, Goethét meg nem szerethette, noha Faustját csodálta.“⁶⁶ Valóban az a helyzet, hogy fiatalkori Goethe-studiuma meglehetősen terméketlen maradt, művei közül még aránylag a *Wilhelm Meister*

⁶¹ Kisfaludy K. M. M. Bánóczy kiad. 6. k. 316. l.

⁶² ITK. 1936. 344. l.

⁶³ Kisfaludy K. M. M. 6. k. 288. l.

⁶⁴ Galamb Sándor, Irodalomtörténet, 1912.

⁶⁵ Zlinszky Aladár, ITK. 1900.

⁶⁶ Kisfaludy Károly Élete, 11. l.

került a lelkéhez legközelebb, abból a remete énekét (Wer nie sein Brot mit Tränen aß...) nagyon megkedvelte, „az szívéből látszék kiirva.“⁶⁷

Kisfaludy Károllyal lezárjuk e korszak íróinak a sorát, akiknél a Goethével való foglalatosság kimutatható.

VII.

Utókor.

A nekrológok és az azokat nyomon követő támadások.

A folyóiratok Goethére vonatkozó gazdag anyagából az értekezés terjedelme csak a nekrológokkal való foglalkozást teszi számomra lehetővé.

A *Hasznos Mulatságok*ban még Goethe halála évében jelenik meg egy nekrológ,¹ mely utolsó napjait ismerteti, az iránta való tisztelet nagyobb távlatait nyitja meg, közli Heinsse és Wieland hódoló nyilatkozatait, majd a nagy költő nyugalomra helyezésének elbeszélésére tér rá. Az emléksorok írója kifejezi azt a kívánságát, hogy bárcsak kiválóbb műveit magyarrá fordítanák, amit az Akadémia kezdeményezése után joggal lehet várni.

Bajza tollából is napvilágot látott egy megemlékezés Helmecki *Társalkodójában*, melyet ezidőtájt Bajza szerkesztett és részben maga is írt. A nekrológ tartózkodó tónust mutat, tárgyalásától eltekintünk, mivel szerzőjének Goethével szembeni állásfoglalását részletesen kifejtettük már.

A Goethénél járt Hrabovszki Dávid szintén nekrológ formájában rótt le kegyeletét, emlékirását beküldte egy folyóiratba, az azonban ismeretlen okokból nem közölte. Megjelent a nekrológ később két időszaki írásban is, 1834-ben a *Felsőmagyarországi Minervában* az „Emlékképek némelly híres férjfiakról“ c. sorozatban és 1836-ban a *Szemléltében* Feltűnően kicirkalmazott mondatokban rajzolja meg az élet hullámverésében lelke nyugalalmát mindig megőrző költő emberi nagyságát. Mintegy ötven évig uralta Goethe a német

⁶⁷ U. o. 9. l.

¹ H. M. 1. k. 225. l.

irodalmat; „Ő volt ezen időközben a lélekkirály.“

Figyelmet szentel azoknak, kik a legutóbbi időben Goethe jelentőségét csökkenteni igyekeztek, vezérüknek Börnét jelöli meg; kétségtelennek tartja, hogy a támadások ellenére „meg fog Goethe az maradni, a minek félszázados pályájának elején már méltán tartott, kora Elsőjének.“ A továbbiakban Menzel ítéletét fogadja el s ennek alapján kifejti, hogy „ezen elhunyt kornak legmagasabban álló tüne-
ménye Goethe volt, most az emberiség új nap felé fordul, mert ez az élet törvénye“. „De azért reménylünk, hogy a nagy halott után nem fognak sárral hajgálni, mint ezt az egyéberánt lelkes Börne tette.“² Goethe utóéletéről azon a nézeten van, hogy a weimári klasszikus a maga idejében volt a legnagyobb, az új fejlődés már más ideált kíván. A *Hasznos Mulatságok* elég későn, 1838-ban közöl Szopory Béla tollából egy nekrológot, melyben a megemlékezés írója korának irodalmi viszonyaiba állítja bele Goethét és megállapítja korszakalkotó jelentőségét: új formákat, új művészi célkitűzéseket hozott.³

Az elhunytak iránti kegyelet kötelezte a nekrológok íróit, hogy csak jót és nemeset írjanak az eltávozottról, s ennek a humánus követelménynek valamennyien meg is feleltek. Más hangnemet ütnek meg azonban, mihelyt nem köti őket a konvencionálizmus és éles bírálóat alá vonják, jeleskedik ezirányú törekvésében épen az előbb tárgyalt nekrológ írója, Szopory Béla. *Írói viszonyok* c. értekezésében⁴ abból a tételből indul ki, hogy az értelmileg kimagasló emberek egyuttal a legtisztább, legnyiltabb kedélyűek, bizonyítják ezt Schiller és Herder. Ezzel szemben Goethe titkolódzó természetű volt, ami nem vet jó fényt emberi egyéniségére, tudatosan elrejtette szubjektív lényét, mert volt oka rá. Ilyen esetekben, fejezi be gondolatmenetét, megkülönböztetjük az író-t és az embert, s gyakran megtörténik, hogy az előbbit szeretjük s az utóbbit gyűlöljük. Németországban főképp Börne buzgólkodott abban, hogy Goethét, mint embert ellenszenvesnek tüntesse

² Felsőmagyarországi Minerva, 1834, 560. l.

³ Hasznos M. 1838. 1. k. 369. l.

⁴ Hasznos M. 1838. 2. k.

fel — mikép arról Hrabovszki is elítélőleg emlékezik meg — így feltétlenül Börne hatását kell a módszerben keresnünk, melyet Szopory alkalmaz.

Folytatása Goethe elleni támadásának *Emlékezések Weimárra* c. tanulmánya, melyben szintén a németországi Goethe-ellenesek érveire találunk. Ujabb írásában is meglepő tárgyilagossággal szól művészetéről, annál ellenszenvesebbnek tünteti fel azonban benne az embert: megharagszik a szomszédságában lakó takácsra, látogatóival szemben tapintatlan, munkáit megbírálni merészlelőkkel durva. Schiller szerinte sokkal barátságosabb és népszerűbb volt, irodalmi nagyságuk tekintetében még nem döntött az utókor, az azonban tagadhatatlan, hogy Schiller, mint ember, a magasból tekint le Goethe-re.⁵

*

Goethe munkái nálunk is olyan fogadtatásra találtak, mint Németországban: a nagyközönség nem értette és ezért nem is kedvelte meg őket. Csupán egy kicsiny, művelt, felvilágosult és elfogulatlan olvasóközönség forgatta őket, melynek tagjai azonban annál mélyebb meggyőződéssel vallották magukat Goethe híveinek, kiket semmiféle ízlésbeli hullám nem tudott irányukból eltéríteni. Az alig ismert Goethe-rájongók iránta való tiszteletének legnagyobb kifejezése az a levél, melyet Petrócziné Doleviczény Zsuzsánna intézett Lőcséről Goethehez:

— „Entfernt von unserer stolzen Kaiserstadt, unweit vom Fusse der ewig mit Schnee bedeckten Karpathen, in unserer heimathlichen Schweiz wird der Name v. Göthe mit wahrer Herzlichkeit eben so verehrt und verehrt, als da wo sich die sogenannte grosse Welt in bunten Kreisen herumtreibt.“⁶

Goethe magyar életének első fejezete végéhez közeledik Kazinczy halálával, minthogy a Goethe-ellenesek véleménye Kazinczy életében alig láthatott napvilágot, kidöltével azonban megszűnik az a tekintély, mely Goethe számára a megtámadhatatlanságot biztosította. Elhunytá után megjelennek az első, Goethe eddigi kultuszával határozottan szembehe-

⁵ U. o. 1839. 1. k.

⁶ Schriften der Goethe-G. 17. Bd. S. 148—49.

lyezkedő közlemények, amelyek sejtetik, hogy az új nemzedék, mely a Kazinczy nevelte generációt követi nyomon, már tudomást se vesz a széphalmi mester hagyományáról s merőben új irodalmi eszmék után indul. Hű kifejezője ennek az izlésváltozásnak, melynek gyökerei nagyon mélyre nyulnak, az a tény, hogy a nemzet szellemi vezetői már nem Weimarba zárandokolnak el, hanem Párizs lesz külföldi utazásaik főcélja.

A *Felsőmagyarországi Minerva, Muzáron és Hasznos Mulságok* Goethét kedvezőtlen színben feltüntető értekezései még egyelőre nem jelentik azt, hogy az irodalmi közvélemény Goethevel szemben foglalt volna állást, mutatják azonban, hogy a fejlődés merre veszi útját. Folyóirataink híven tükrözik a lassan kikristályosodó véleménybeli megosztottságot, Goethe megítélésében bizonytalanság áll be, majd a nyilvánosság előtt mindinkább a torz Goethe-kép bontakozik ki. A nagyközönségnek időben változó Goethe-elképzelése mellett azonban mindig megtalálható egy másik, állandó, mely a legnagyobb szellemek kultuszából alakul ki. Ez a kettősség Goethe utóéletének főjellemzője.

BIBLIOGRÁFIA :

- Goethes Werke. Weimarer Ausgabe. I—IV. Abt.
- Gragger Róbert: Preussen, Weimar und die ungarische Königs-
krone. 1923. Berlin und Leipzig.
- Szinnyey József: Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1891.
- Kazinczy Ferenc munkái. A szerző kiad. Pest, 1814—16.
- Kazinczy Ferenc munkái. Abafi kiad. Budapest, 1879—84.
- Kazinczy Ferenc levelei. Váczy János kiad. Budapest, 1890—1910.
- Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. Budapest, 1914.
- Szemere Pál munkái. Szvorényi kiad. Budapest, 1890.
- Kölcsy Ferenc minden munkái. Toldy kiad. Budapest, 1886—87.
- Bajza József összegyűjtött munkái. Toldy kiad. Budapest, 1861—65.
- Szücsi József: Bajza József. Budapest, 1914.
- Kis János superintendens Emlékezései életéből. Sopron, 1845—46.
- Kis János poétai munkái. Toldy kiad. Sopron, 1843.
- Berzsenyi Dániel munkái. Toldy kiad. Pest, 1864.
- Kisfaludy Sándor minden munkái. Angyal kiad. Budapest, 1892.
- Kisfaludy Károly minden munkái. Bánóczi kiad. Budapest, 1893.
- Riedl Frigyes: Kazinczy Ferenc és a német irodalom. Bp. Szle.
1878. 18. k.
- Péterfy Jenő: Bajza József. Bp. Szle. 1882.
- Radó Antal: Magyar műfordítások. E. Ph. K. 1883.
- P. Bailleu: Herzog Karl August, Goethe und die ungarische Königs-
krone. Goethe Jahrbuch, 1899.
- Kropf Lajos: Goethe a magyar népdalról. Bp. Szle. 1906.
- Vértesy Jenő: Kazinczy jelentősége. I. T. K. 1906.
- Czeizel János: Kazinczy Ferenc és a nemzeti színészet. E. Ph.
K. 1906.
- Verő Leó: Goethe und Franz Toldy. Goethe-Jahrbuch. 1907.
- Bleyer Jakab: Toldy Ferenc levele Goethehez. E. Ph. K. 1908.
- Thienemann Tivadar: Goethes ungarischer Schüler. Ung. Rund-
schau, 1913.
- Perényi József: Aranka György magyar nyelvűvelő társasága.
I. T. K. 1918.
- Gálamb Sándor: A Wilhelm Meister hatása Kisfaludy Károlyra.
Irodört. 1921.
- György Lajos: Übersetzungen deutscher Romane und Erzählungen
in der ungarischen Literatur. Ung. Jahrbücher, 1928.

- Czeizel János: Kazinczy tudományos tollharcai. I. T. K. 1929.
 Mitrovics Gyula: Kazinczy esztétikai törekvései. Bp. Szle. 1929.
 Horváth János: Kazinczy emlékezete. Bp. Szle. 1951.
 Halász Gábor: Kazinczy emlékezete. Napkelet, 1951.
 Földessy Gyula: Goethe és egy jénai magyar diák. Magyarság, 1952. II. 28.
 Földessy Gyula: Goethe és a három jénai magyar diák. u. o. 1952. III. 23.
 Petz Gedeon: Goethes Beziehungen zu Ungarn. DUHbl, 1952.
 Pukánszky Béla: Balthasar Elischer und seine Goethesammlung. DUHbl, 1952.
 Pukánszky Kádár Jolán: A magyar Goethe-előadások statisztikája. I. T. K. 1952.
 Koszó János: Goethe-Vorlesungen an den ungarischen Universitäten. DUHbl, 1952.
 Thienemann Tivadar: Weimar, Wien, und die ungarische Literatur. DUHbl, 1953.
 Gálos Rezső: Verseghy dalainak forrásaihoz. I. T. K. 1935.
 Lugosi Döme: Az első magyar játszószíni társaság játérendje. 1790—1801. I. T. K. 1934.
 Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1850. Budapest, 1858.

Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft, Schriften der Goethe-Gesellschaft.
 Élet és irodalom, Erdélyi Múzeum, Felsőmagyarországi Minerva, Hasznos Mulatságok, Hazai Tudósítások, Koszorú, Kritikai Lapok, Irodalom, Magyar Mercurius, Magyar Múzeum, Minden Gyűjtemény, Muzárium, Orpheus, Sokféle, Szemlélő, Szépliteratúrai Ajándék, Tudományos Gyűjtemény, Tudománytár.

IDŐRENDI VAZLAT.

1776. táján: Kazinczy Goethe művei közül elsőnek a Stellával ismerkedik meg. (Pályám Eml.)
 1780-as évek: Verseghy lefordítja Goethe Das Veilchen. c. költeményét.
 1782. Ráday Gedeon a Götz von Berlichingenről beszélget Kazinczyval. (Lev. 7. k. 112. l.)
 1786. Kazinczy Bécsben egy Clavigó-előadást néz meg. (Lev. 2. k. 316. l.)
 1789. A Minden Gyűjtemény a Werther ellen. (1789, 273. l.)
 1794. Pozsonyban megjelenik Kazinczy Stella-fordítása, Döme Károly, Édes Gergely a fordításról. (Lev. 2. k. 356, 387. l.) — Újabb Goethe-dráma Kazinczy tolmácsolásában: Die Geschwister. (Lev. 2. k. 341. l.). A darab pesti előadása. (u. o. 389. l.). — Ivánkai Vitéz Imre lefordítja a Clavigót. — Goethe lírája Daykánál és Kazin-

- czynál; mindketten átültetik magyarra az Erster Verlust c. dalt. (Lev. 3. k. 446—47. l.)
1795. Stella pesti előadásai.
1796. Goethe emléksorokat ír gr. Bethlen Elek naplójába. (G-s Werke, I. Abt. 53. Bd. S. 23.)
1797. Elkészül Kazinczy Clavigó-fordítása. (Lev. 2. k. 421. l.) — Fogságából figyelmezteti Kis Jánost az Unger-féle Goethe-kiadásra. (u. o.)
1798. Goethe a Hermann und Dorothea egy példányát ajándékozta Bredeczky Sámuel teológusnak. (Szinnyei: Magyar írók, 1. k. 1332. h.)
1799. Karl August Goethével Martinuzziról kíván drámát iratni. (G-s Werke, IV. Abt. 14. Bd. S. 202, 281.)
A Stella debreceni előadása. A Die Geschwister Nagyváradott.
1801. Gruber Károly Antal egyik drámáját küldi meg Goethének. (G-s Werke, IV. Abt. 15. Bd. S. 221.)
1802. Podmaniczky Károly Goethe, Schiller és Schelling társaságában. (G-s Werke, IV. Abt. 35. Bd. S. 139.)
Német László Goethe Propylae-jeiről: „Az a munka a németeknek most első dicsőségek.“ (Kaz. Lev. 2. k. 488. l.)
1803. Goethe a Jenaer Allgemeine Literaturzeitung számára recenzent keres: „Rezensent für ungarische Literatur.“ (G-s Werke, IV. Abt. 16. Bd. S. 432.)
1804. Goethe megköszöni Akáts-Grüner Ferencnek a weimári színházban való eredményes közreműködését.
Clavigó a kolozsvári színpadon.
1805. Kazinczy először olvassa az Iphigéniát. — A Goethe-propaganda megindulása. (Lev. 3. k. 4331.) — Clavigó Marosvásárhelyt.
1806. Goethe tanácsára a jénai mineralógusok a magyar tagokhoz fordulnak támogatásért. (G-s Werke, IV. Abt. 19. Bd. S. 211.)
Kazinczy és Cserey megrendelik a Cotta-féle Goethe-kiadást. (Lev. 4. k. 186. l.)
1807. A bécsi Hoftheater magyar vezetői és Goethe között színi kapcsolatok épülnek ki. (G-s Werke, IV. Abt. 19. S. 289, 320, 444.) — Goethe gr. Apponyi Antal György jeremiádjait olvassa Karlsbadban. (G-s Werke, III. Abt. 3. Bd. S. 255., 4. Bd. S. 140.). — Foglalkozik Fesslerrel, miszticizmusával nem ért egyet. (G-s Werke, III. Abt. 3. Bd. S. 307.).
Kazinczy Goethéről a nagyközönséghez: „ki nem vár mindent, mindent a Cöthe névtől? kinek a Lessing kritikája, a Klopstock ereje, Wielandnak és Schillernek eleganciája, tulajdon lelke nagyságán kívül, mely nem ismer párt-osztályrész és pottolék gyanánt jutott.“ (Hazai Tudósítások, 1807, 390—91. l.)
1809. Stella-előadás Pesten.
1810. gr. Batthiány Vince látogatása Goethénél Weimárban. (G-s Werke, III. Abt. 4. Bd. S. 167.)

- Kazinczy a magyar női olvasóközönségről: „Nösténykéink Schil-
lert és nem Göthét szeretik, mert a gigantesquet és nem az igazi
szépet tudják apprecirozni. (Lev. 8. k. 280. l.) — Halitzky Goethe
„Historia naturalis“-áról ad hírt. (u. o. 230. l.)
1811. Ragályi Tamás és Dókus László Goethe-szerzeményei. (Lev. 22.
k. 274. l.). — Sipos Pál és a Prometheus. (u. o. 9. k. 87. l.)
1812. Goethe írja Lenznek: „Wenn Sie wieder etwas aus Ungarn er-
fahren, so haben Sie die Gefälligkeit, mir es gleich zu melden.“
(G-s Werke, IV. Abt. 23. Bd. S. 206.) — Eszterházy Pál Antal
beválasztja Goethét a K. u. K. Szépművészeti Akadémia tagjai
közé. (G-s Werke, IV. Abt. 22. Bd. S. 296—97. — Gr. Zichy
Leopold a magyarországi állapotokról tájékoztatja Karlsbadban;
egy írást ad neki: „eine halb verbothene Schrift.“ (G-s Werke,
I. Abt. 36. Bd. S. 407.).
- Kazinczy Kölceyről: „Ő is imádja Göthét és méltó, hogy Göthe
tőle imádtassék.“ (Lev. 10. k. 199. l.). — Egmont pesti előadása.
(u. o. 15. l.). Clavigó Kolozsvárt.
1813. Romy Károly György hódoló levele Goethehez. (Jahrbuch der
Goethe-Gesellschaft. 5. Bd. 179—80. l.).
Cserey Farkas Kazinczyt Goethe elé helyezi: „a Mezei koszorúba
nem csak hogy elérted a nagy Göthét, sőt ítéletem, érzésem és
teczésem szerint sokban meg haladod őtet.“ (Lev. 10. k. 304. l.).
— Szentgyörgyi József Kazinczy Prometheus-fordításáról: „A Be-
rekben egyig igen szúrós tsemétét találtam; a Prometheuszt.“
(u. o. 466. l.) — Br. Wesselényi Miklós lefordítja a Die Geschwis-
tert, Pataky Mózes az Egmontot. (u. o. 415. l.) 1814—15: Meg-
jelennek Kazinczy művei; Goethétől való fordításai.
1815. Goethe Jénában Petz Lipót teológussal pedagógiai kérdésekről
értekeznek.
Kazinczy az Iphigeniáról: „Isteni Iphigenie, az új kor legfelsé-
gebb, leggörögobb, legRaphaelibb műve.“ (Lev. 12. k. 350. l.).
— Goethe propagandájára jellemzők Bölöni Farkas Sándorhoz
intézett sorai: „A ki Kotzebuet örömmel olvasta, az örökre el
van veszve. Göthével ismerkedjél meg, és Göthével és ismét csak
Göthével.“ (Lev. 15. k. 241. l.). — Gr. Dessewffy József eljut-
tatja Széphalomra a Dichtung und Wahrheitet. (u. o. 14. k. 85. l.).
— Döbrentei Gothéről A német próza történetei c. tanulmányá-
ban. (Erdélyi Múzeum.)
1816. Goethe a weimári színházban előadatja Körner Zrínyijét. (G-s
Werke, IV. Abt. 27. Bd. S. 162.).
Bölöni, Wesselényi, Döbrentei, Gyulay Goethe-közössége Kolozs-
várott. (Kaz. Lev. 15. k. 504. l.). — Bölöni Werther-fordítása.
Simó Károly Werthere. (Lev. 15. k. 350. l.). — Bölöni verse:
„Csak aki a hév Vágyást ismeri, Werthert s Wilhelm Meistert
olvassa, Csak aki őket tudja érezni, Mért sírok én, csak a tud-
hatja!“ — Sátoraljaújhelyt előadják a Clavigót.

1817. Goethe könyv-ajándékai a magyaroknak. (G-s Werke, IV. Abt. 28. Bd. S. 355.). Gr. Zichy Istvánnal tárgyal a jénai magyar diákok wartburgi szerepléséről. (G-s Werke, III. Abt. 6. Bd. S. 148.). Kisfaludy Sándor Kazinczy magyar-Goethévé való változásáról. (Művei, 8. k. 328. l.). — Döbrentei Goethe drámáiról. (A német dráma története. Erdélyi Múzeum).
1818. Ferjencsik Sámuel a Hermann und Dorothea egy dedikált példányát nyeri Goethétől ajándékol. — Patzovszky Albert bányafelügyelő ásványküldeménye Jénába és Goethe hálás köszönete (G-s Werke, IV. Abt. 29. Bd. S. 242.).
1819. Horváth József Elek a nyelvi csinosodás elérésére kíván magyar Goethéket. (T. Gyűjt. 12. k. 13. l.).
1820. Gödör József a weimári hercegtől tanácsosi címet kér. Goethe válaszából: „Sowohl Sie als Ihre Landleute wussten sich bey dem hiesigen Aufenthalte, die Achtung aller Guten zu gewinnen und hinterlassen den besten Nachruhm.“ (G-s Werke, IV. Abt. 35. Bd. S. 75.). — Pyrker János László elküldi Goethének Tunisiását. Goethe válasza. (G-s Werke, IV. Abt. 32. Bd. S. 226—27.).
1821. Goethe a magyar alkotmányról: „Da jeder König von Ungarn die Aufrechterhaltung der Konstitution beschwört, so lässt sich auch das Gute und Nützliche leider mit Gewalt nicht aufdringen.“ Gaál György balladát ír Goethe éremgyűjteményének egy darabjáról. (Jahrbuch der Goethe-Gesellschaft. 5. Bd. S. 174—75.).
1823. Zíper András ajándéka a jénai főiskolának. Goethe hálájának megnyilvánulása. (G-s Werke, IV. Abt. 36. Bd. S. 272—73, 445.).
1823. Kazinczy saját megítélése szerint már elérte Goethét: „Ha nyelvünk sokszínűséggel nem bírna, nem bírnánk a Boufflers Leveleit. Am merkezzék össze velünk e részben a Német, s adja bár Göthe úgy mint én.“ (Lev. 18. k. 437. l.) — Schubarth művét forgatja: Zur Beurtheilung Goethes. (u. o. 265. l.)
1824. Goethének magyar barátai szerb népdalokat küldenek német fordításban. (G-s Werke, I. Abt. 41. b. Bd. S. 469.)
Gr. Dessewffy József írja Kazinczynak: „En Göthét nem kisimított, hanem kisikárlott írónak tartom; végig csúszik lelkemen, és rajta sehol sem akad meg ez a síkon csúszó.“ (Kaz. Lev. 19. k. 149. l.)
Sztánkovics János Kazinczyt Goethével egyenrangúnak tartja. (Lev. 19. k. 206. l.). — Megjelenik Szentmiklóssy Mignon-fordítása. (Széplít. Ajándék 17. l.).
1825. Goethe Hormayr és Mednyánszky magyar vonatkozásokban gazdag Zsebkönyvét olvassa. (G-s Werke, IV. Abt. 29. Bd. S. 289.).
1826. Petróczyne Doleviczeny Zsuzsánna hódoló levele Goethéhez: „Entfernt von unserer stolzen Kaiserstadt, unweit vom Fusse der ewig mit Schnee bedeckten Karpathen, in unserer heimatlichen Schweiz wird der Name v. Göthe mit wahrer Herzlichkeit eben so verehrt und verehrt, als wo sich die sogenannte grosse Welt

- in bunten Kreisen herumtreibt.“ (Schriften der Goethe-Gesellschaft, 17. Bd. S. 148—49).
- Szemere Pál Goethéről. (A műfordításról, Élet és Literatura, 1. k. 260. l.). — Kölcsey: „Nem ismerék költőt, ki szeretetreméltóbb asszonyi karaktereket tudott volna rajzolni, mint Goethe... Goethénél szeliden, tiszta világításban áll az asszonyiség; és méltóbban megnemesített természetet sehol nem fogsz találni, mint az ő műveiben.“ — „Nem valóságos veszély-e ránk nézve, ha mi azt az epesztő, nyugtalan és örök sejdítésekben borongó schilleri Múzáat jobban szerethetjük, mint a tiszta vidámságú, s nyugalomban lebegő goethei lelket?“ (Kölcsey, F. M. 5. k. 186—88. l.). Kis Károly Werther-paródiája: „Az új módi Werther.“ (Felső-magy. Minerva, 598. l.).
1827. Toldy és Bajza közös Goethe-kultusza. (Bajza J. M. 6. k. 68. l.). — Bay György fordításai Goethéből: A halász. Édes gondok. (Felsőmagy. Minerva, 1827, 1047. l.).
1828. Toldy megküldi Handbuchját Goethének. Goethe naplójegyzete: Ich las weiter in dem Handbuch der ungarischen Poesie.“ (G-s Werke, III. Abt. 11. Bd. S. 501.). — Toldy levele Goethehez. (Goethe-Jahrbuch, 28. Bd.). Szerényi-Szentmiklóssy fordításai Goethéből: Anakreon sírja, Öncsalatás, Az örök tavasz. (Koszorú, 1828. 156. l.).
1829. Toldy Goethéről. (T. Gyűjt. 108—09. l.). — Szentmiklóssy epigramma-fordításai. (Koszorú, 1829. 64. l. v. ö. G-s Werke, I. Abt. I. Bd. Ven. Epigr. Nr. 97.; K. 1829. 94. l. v, ö, Ven, Epigr, Nr, 86.; K. u. o., v. ö. Vier Jahreszeiten, Sommer, Nr. 22.) — S. S. Reinecke Fuchs fordítása: Ravaszdi Róka. (Koszorú, 1829, 177. l.). Bajza egy Goethe epigrammát ültet át magyarra. (Felsőmagy. Minerva, 1829. 224. l. V. ö. G-s Werke, I. Abt. 1. Bd. Vier Jahreszeiten, 61.).
1850. Engler András közli Goethe Búcsúzás c. költeményét. (Koszorú, 1850, 75. l.). — Szalay Lászlótól a Torquato Tasso egy jelenete. Felsőmagy. Minerva, 1850. 150. l.).
1851. A debreceni Szüts Károly teológus Goethénél. (G-s Werke, III. Abt. 15. Bd. 55.) — Goethe feljegyzése az utolsó nála járt magyarról: „Ein ungarischer junger Geistlicher Hrabowsky, ein verständiger hübscher Mann.“ (G-s Werke, III. Abt. 15. Bd. S. 152.) — Az Iphigenia különlenyomatából ajándékoz egy példányt Pyrkernek: „Dem verehrten Dichter der Tunisias dankbar J. W. Goethe.“ (G-s Werke, IV. Abt. 49. Bd. S. 41., 415.).
1852. Az első magyar necrolog Goethéről. (Hasznos Mulatságok, I. k. 225. l.) — Fogarassy János Werther-bíráta. Werther az élet és halál kérdéseit takaró „szent leplet szentségtelen kezekkel“ rántja félre. — A Werther ellen írja „A jövődóhoz“ c. tanító célzatú költeményét. (Felsőmagy. Minerva, 1. k. 56—60. l.). — Bajza Goethe-drámáinak színszerúségéről: „bármi sok drámai talentum-

- mal bírt legyen Goethe, játékszíni hatásra munkálni nem bírt, vagy legalább ezen tökély megszerzésére nem fordított szorgalmat.“ (Felsőmagy. Minerva, 1832.). — Bajza Kis János Iphigeniafordításáról. (Kritikai Lapok, 1—35. l.). — Hrabovszky Páltól: a Közgyónás. (Ford., Felsőmagy. Minerva, 316. l.).
1833. Névtelenek a Wilhelm Meister ellen. „Egyedül üdvözülhetéséről“ tudni sem akarnak. (Muzáron, 75., 80., 297. l.). — Bajza A regényköltészetről c. tanulmányában Goethéről. — Clavigót előadják Hódmezővásárhelyt.
1834. Tóth Lőrinc méltatja a Faustot: „egy máig sem értett nagy lélek bélyegét viselő s magában mélységet és magasságot egyesítő agycsoda.“ (Társalkodó, 298. l.). — Hrabovszky Dávid Goethe-necrologja, (Felsőmagy. Minerva, 506. l.) az Emlékképek némely híres férjfiakról“ c. sorozatban.
1835. Clavigó-előadás Debrecenben.
1836. Hrabovszky Dávid emlékirása. (Szemlélő.) — Goethe és az ifjú Németország; cikk-átvétel Menzel Literaturblattjából. (Tudományár, 1836. 198—212. l. L. blatt Nr. 1—5, 1836.)
1837. A Literatura kivonatot közöl a Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik c. folyóirat Goethét érintő könyvbírálatából. (Jahrb. Nr. 9—11. II. 1836.) — Hasonlóképpen átveszi az Allgemeine Literaturzeitungból J. P. Eckermann: „Gespräche mit Goethe“ c. művének ismertetését. Közli Goethe jóslatát: „Az én holmim nem lehet népszerűvé... Azok nem a néptömeg számára irattak, hanem az egyes emberekére, kik valami hasonlót akarnak és keresnek, kik hasonló iránynak indultak.“ (Literatura, 1837, 331. l.)
1838. Szopory Béla necrologja. (Hasznos Mulatságok, 369. l.).
1839. Szopory tanulmánya: Emlékezések Weimárra. Goethét, az embert támadja. Szerinte Schiller mint ember „a magasból tekint le Goethére.“ (Hasznos Mulatságok, 1839. I. k.).

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. (Elfogyott.)
2. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. (Elfogyott.)
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szeffü Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. (Elfogyott.)
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervativizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Halasy-Nagy József: Kornis Gyula, mint kultúrpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 2.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 2.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Udön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 2.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. 2.— P.
21. Weszely Udön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 2.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak, II. kiadás. 1931. Vászoni kötetben 10.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 2. P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. Halasy-Nagy József: Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. Zolnai Béla: Mikes Kelemen. 1930. 2.— P.
30. Máté Károly: A könyv morfológiája. 1930. 2.— P.
31. Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok. 1930. 2.— P.
32. Turóczy-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. 1930. 2.— P.
33. Becker, C. H. volt porosz kultuszminiszter: Nemzeti öntudat és a nemzetközi megértés. 1931. 2.— P.
34. Farkas Gyula: Táj- és nemzedékszemplélet a magyar irodalomban. 1931. 2. P.
35. Kardos Tibor: A laikus mozgalom magyar bibliája. 1931. 2.— P.
36. Kardos Tibor: Callimachus. 1931. 2.— P.
37. Eckhardt Sándor: Az összehasonlító irodalomtörténet Középeurópában. 1932. 2.— P.
38. Pukánszky Béla: Hegel és magyar közösege. 1932. 2.— P.
39. Ligeti Lajos: A magyarság keleti kapcsolatai. 1932. 2.— P.
40. Váczy Péter: A szimbolikus államszemlélet kora Magyarországon. 1932. 2.— P.
41. Hankiss János: Nemzetkép és irodalomkutatás. 1932. 2.— P.
42. Györy János: A kereszténység védőbástyája. 1933. 2.— P.
43. Turóczy-Trostler József: Magyar cartesianusok. 1933. 2.— P.
44. Halasy-Nagy József: Pauler Ákos 1876—1933. 1933. 2.— P.
45. Zolnai Béla: A janzenizmus európai útja. 1933. 2.— P.
46. Birkás Géza: Mistral és a magyarok. 1933. 2.— P.
47. Mayer Erzsébet: Az írói önértzet a renaissance korában. 1935. 2.— P.
48. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókora. 1935. 2.— P.
49. Halasy-Nagy József: A fiatal Dilthey. 1934. 2.— P.
50. Prohászka Lajos: A Vándor és a Bujdosó. Második kiadás. Vászoni kötetben 6.80 P.
51. Zolnai Béla: A gallikanizmus magyarországi visszhangja. 1934. 2.— P.
52. Noszlopi László: A szellem vádlója. Ludwig Klages filozófiája. 2.— P.
53. Kardos Tibor: Az Albertiek édenkertje. 2 P.
54. Zolnai Béla: Szavak sorsa, magyar gondolatformák. 2.— P.
57. Zolnai Béla: Erdély egyeteme 2.— P.
58. Gáldi László: Erdély hivatása Délkeleteurópa művelődésében. 2.— P.
59. Ország László: Az angol regény kezdete. 4.— P.

101. Szöllősy Klára: A zeneművés. 2.— P. (Elfogyott.)
 102. Horvát Edith: Biedermeier-életképek. 2.— P.
 103. Schmidt Ilona: A német romantika magyar kritikája. 2.— P.
 104. Dömötör Tekla: A passiójáték. 2.— P.
 105. Bátori Dagmár: A heroizmus az újabb német irodalomban. 2.— P. (Elfogyott.)
 106. Pogány Zsuzsa: Nőemancipáció. 2.— P.
 107. Kerekes Sándor: Lomnitz J. Meltzl Hugó. 2.— P.
 108. Mayer Ilona: A német udvari költészet a 18. században. 2.— P.
 109. Czigler Abel: Felső-őri Pyrker János László. 2.— P.
 110. Dakony Mária: Az Alföld a német irodalomban. 2.— P.
 111. Szekrényessy Margit: Romantika. 2.— P.
 112. Horváth Magda: A törökveszedelem a német közvéleményben. 2.— P.
 113. Kepp Marianne: Romy Károly György Göttingában. 2.— P.
 114. Grünfeld Miksa: Az utópia. 2.— P.
 115. Reisner Valéria: Magyar színészek Bécsben. 2.— P.
 116. Szent-Királyi Margit: H. G. Bretschneider első budai évei. 2.— P.
 117. Dombay Klára: Apologetikus történelemszemlélet. 2.— P.
 118. Angyal Endre: Theatrum Mandi. 2.— P.
 119. Szabolcs Ferec: A nemzeti játékszín eszméje. 2.— P.
 120. Koczogh Akos: Expresszionizmus. 2.— P.
 121. Friedmann Ilona: Heine utókora. 2.— P.
 122. Hajabás Márta: Arpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. 2.— P.
 123. Kolos István: Gróf Mailáth János (1786—1855). 2.— P.
 124. Németh Súra: Kolbenheyer Mária. 2.— P.
 125. Lengyel Béla: Nietzsche magyar utókora. 2.— P.
 126. Robitzek Márta: Saphir Gottlieb Mária. 2.— P.
 127. Blázy László: A Megváltó képe. 2.— P.
 128. Vajda Ilona: Batsányi János és Baumberg Gabriella. 2.— P.
 129. Magyar László: A német munkásirodalom története. 2.— P.
 130. Sashegyi Oszkár: Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830. 2.— P.
 131. Markó Ilona: II. József és az erdélyi századok. 2.— P.
 132. Várkonyi Margit: A romantikus regény. 2.— P.
 133. Lakos Sándor: Tessedik Sámuel és a német szellemi élet. 2.— P.
 134. Istóka Dezsőné Mein Rózsa: A generációs regény. 2.— P.
 135. Orsós Margit: Az idill. 2.— P.
 136. Sziva József: Pessimizmus, részvét és szeretet. 4.— P.
 137. Zadányi Éva: Batsányi János és Johannes von Müller. 2.— P.
 138. Gróf Crouy-Chanel Katalin: Johannes von Müller magyar barátai. 2.— P.
 139. Radnai Béla: Faj, nép, emberiség. Az eszmék harca a német és magyar felvilágosodás irodalmában. 4.— P.
 140. Orkényi Ottilia: A művészettörténeti gondolat. 2.— P.
 141. Csia Klára: A filhellénizmus. 2.— P.
 142. Faragóné Polgár Margit: Unger Sabatier Karolina. 4.— P.
 143. Benedek Klára: A Jénai Magyar Ásványtani Társaság Tagjai. 2.— P.
 144. Szalóky Mária: Gróf Markovich Miklósné és Kármán József levelezése 1789. 2.— P.
 145. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás. 2.— P.
 146. Szabó Margit: H. G. v. Bretschneider budai tartózkodása 1782—1784-ig. 2.— P.
 147. Fejér Judit: Az oratorium. 2.— P.
 148. Vajk Lajos: Hormayr és Böttiger. 2.— P.
 149. Horányi Károly: Schröder Gyula Károly, 1825—1900. 2.— P.
 150. Halász Előd: Nietzsche és Ady. 4.— P.

A MINERVA 1922—1941. I—XX. teljes évfolyama a hozzátartozó Minerva-Könyvtár pótfüzeteivel 200.— P.

Megrendelhető:

Danubia Könyvkiadó, Budapest, IV., Apponyi-tér 1.

DUNÁNTÚL PÉCSI EGYETEMI KÖNYVKIADÓ ÉS NYOMDA R. T. PÉCSETT.